

सरस्वतीचंद्र.

नवलेखना.

भाग १:

• 'બુદ્ધિધનનો કારભાર.

ॐ नमो

गोवर्धनराम वि. भाध्वराम त्रिपाठी,

ખી.એ., એલ્.એલ.ખી., વકીલ, મુંબાઈ હાઇકોર્ટ.

"Man's hour on earth is weakness, error, strife.
 " " " " Even in his darkest hours
 " Still doth he war with Darkness and the Powers
 " Of Darkness;—for the light he cannot see
 " Still round him feels;—and, if he be not free,
 " Struggles against this strange captivity."

Goethe's Faust.

“Bends and then fades silently
“One frail and fair anemone.”

Shelley's Prometheus Unbound.

“ “ “ Climbs and wanders through sleep night
* * * * *
“ Ere it is borne away, away,
“ By the swift Heavens that cannot stay,
* * * * *
“ And the gloom divine is all around.”—*Ibid.*

સુખાલ્ય.

संवत् १९४३. छ. स. १८८७. •

~~मूल्य-उपिग्रो-देक~~

અદેય

૪૯૩.૩૨

ત્રિહીગો

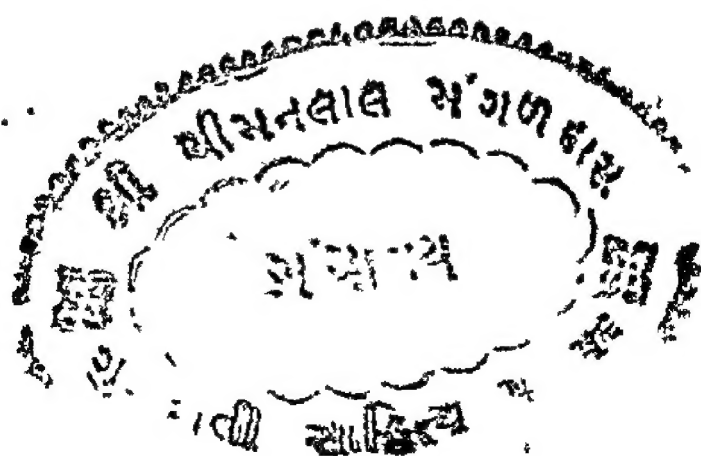
(સર)

૧૦,૦૪૧

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન રાખ્યા છે.

નિશ્ચય-સાગર યંત્રમાં સુદ્રાંકિત.

PREFACE.

Novels have in these days become an universal luxury and in competing for public interest have succeeded to an extent almost unrivalled. The very natural result has been that the bulk of fiction in the West has ceased to aspire beyond an artistic display of such of the sentimental and emotional idiosyncracies of mankind as happen to tickle the fancy of the ordinary reader. It is however certain—and the higher class of novelists never fail to recognise and claim—that the functions of the novel are more numerous, higher, and more sacred than the mere pandering to the taste of the novel-reading public.

The writer of these pages admits that the origin of his undertaking was in the first instance neither so ordinary, nor so ambitious. Like all who live and look around, he had his memoranda of what may be called the substrata of this our world of human affairs. When he first desired to give an objective existence to all that was so sketched out in his mind's book, he intended to give it the form of essays. Second thoughts discovered that the reading class in Gujarāt were, for various reasons, difficult to reach through abstruse or discursive matter, and that illustrations of real or ideal life would be the best medium, best in the sense of being attractive and impressive, for communications like those which the writer had to make. Hence the present contribution.

The conviction has also grown upon him that reality in flesh and blood under the guise of fiction can supply the ordinary reader with subtler moulds and finer casts for the formation of his inner self than abstract discussions, and that this is especially so with a people who must be made, and not simply left, to read.

It remains to note that by inducing reality in fiction it is not meant to convey any personal allusion wherever in any part or even a line, of the book. The actual of life or locality are referred to only and strictly so they belong to any of the varied conditions of life among our people. And even these are on occasions ideal. The ideal and the actual are in some places inseparable.

Bombay.
April 1887. }

G. M. T

ચઢીને પછી ભાં અટકવાથી તે ચઢતું નકામું થાય છે—હાનિકારક પણ થાય છે.

સારે નવલકથાનું હાઈ ચું જોઈએ ? નવલકથા કોના હાથમાં જશે—તેનો ઉપયોગ કોણ કેવી દૃષ્ટિથી કરશે—તે જાણવાથી તેનું હાઈ કેવું રાખિયે તો સર્જનબોધક થાય તે સમજાશે.

૧. સારશોધક વર્ગ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસને અર્થે જ નવલકથાઓ વાંચે છે.

૨. સારશોધક વર્ગ નવલકથામાંથી મુન્દરતા આદિ પોતાને રુચતાં તત્ત્વ શોધે છે અને શેષભાગ પડતો મૂકે છે.

આ ઉભય વર્ગની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં અન્યકરોને નવલકથા એ જ એક સાધન છે એમ નથી. અનેક આકારમાં તેમની સાથે સંબંધ કરાય છે; પરંતુ નવલકથાના લક્ષણોમાં એ વર્ગ પણ ભાગ ભાગશે તે ભૂલવા જેવું નથી, કારણ વાંચનાર વર્ગમાં એ વર્ગ મુકુટમણિને સ્થાને છે. તેમની સંખ્યા ઘણી ઓછી હોય છે, પરંતુ તેમની પૂજનીયતા—તેમનું પ્રભુત્વ—સર્વમાન્ય છે.

૩. ત્રીજા વર્ગની સંખ્યા અગણ્ય છે. નવલકથા વાંચવાની વૃત્તિમાં નીચલાં કારણોમાંથી એક અથવા અનેક તેમને પ્રેરનાર હોય છે:

(ક). વાર્તાની રચનાનો જિજ્ઞાસારસ. આ રસ સર્વ જાનકોમાં હોય છે, જિજ્ઞાસું તે લક્ષણ ગણાય છે, અને ચહતી અવસ્થામાં ઘણાકમાંથી તે જતો નથી.

(ખ). મદન અને સ્ત્રીની વાર્તાઓને વશ થએલાં ચિત્ત. આવાં ચિત્ત નવલકથાઓ જોઈ વિહ્વલ બની જાય છે, અને એવી કથાઓના અતિસંભોગથી અંતે નિર્વાર્ધ થાય છે.

(ગ). કથાઓ વાંચવાનું વ્યસન—અરીણુ, દારૂ વગેરેના વ્યસન જેવું જ; તે છોડવું દુષ્ટું નથી.

(ઘ). શાસ્ત્રીય અને કદિન ગ્રંથો વાંચતાં પડતો શ્રમ. ઘણાક ભણેલાઓ આગસુ હોય છે અને શ્રમ લેવાની તેમની અનિચ્છાને, વિદ્યાર્થી અવસ્થા છૂટતાં, વારનાર કોઈ હતું નથી.

(ઙ). શાસ્ત્રીય વિષયનું અસંસ્કારી રસેન્દ્રિય.

(ચ). નિરક્ષરતા, અને નવરાશ.

ભણેલા તેમજ અભણ વર્ગનો મહોટો ભાગ આ છેલા વર્ગમાં આવી જાય છે અને તેથી જ નવલકથાઓ આજ કાલ દિશિતજય દેખાય છે. આ સર્વ વિચારી, ભિન્ન ભિન્ન સર્વ આના વાંચનારને હાનિ

ન થાય અને લાભ થાય એવી રચના કરવી એ એકેએક કથાકરનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ; અને વાંચનારની રુચિ શોધી તેને અનુકૂળ પોતે થવું તેના કરતાં તેની સદુચિને જ અનુકૂળ થવાનું રાખી, બીજી રીતે પોતાની અભીષ્ટ સદુચિ વાંચનારમાં ઉત્પન્ન કરવામાં વીર્યવાન ગ્રંથકારનું પુરુષત્વ સફળ થાય છે.

જિજ્ઞાસારસને દ્રવ્યતો કરી મિષ્ટ વાર્તા ભેગો ઉપદેશ પાછો દેવો; પરવશ થતાં જ સુખર્ગે ચાલે એવાં પુરુષત્વહીન ચિત્તોને સન્મૂર્તિઓની ઉચ્ચ સુન્દરતાના મોહપાશમાં નાંખી સદૃષ્ટતાના ઘેનમાં ગતિમાન થવાનો અવકાશ આપવો; કથાના વ્યસનીને સુકથાની મદિરા પાછ સત્કર્મના વ્યસનમાં પડવાનો માર્ગ દેખાડવો; આળસુ વિદ્વાનોમાં સત્પ્રતિભા જગાડવી; સુચિત્રોના મિષ્ટ પરિપાકમાં શાસ્ત્રના સંસ્કારોનો મધુર મધુર સંભાર ભરવો; અવકાશવાળાના અવકાશરૂપ ભૂંગળામાં સન્મોહની પૂંક મારવી; અને નિરક્ષર જનને તેના ગજ પ્રમાણે અક્ષરલભ્ય જીવનના રસિક કરવા: આ અને એવા ઘણાક કાવ્યકથાના ઉદ્દેશ આર્ય કથાકરોથી અજાણ્યા નથી અને યુરોપમાં પણ પ્રશસ્ત વર્ગમાં પ્રશસ્ત ગણાય છે. આપણા શાસ્ત્રકારો તો ફોલો જ કે આવી કથાઓ મિત્રની પેઠે—સ્ત્રીની પેઠે—ઉપદેશ કરે છે.

સાધારણ વર્ગની આ સેવા દુસ્તર નથી એટલી સલ્ય અને સારના શોધકોની સેવા ગહન છે; કારણ મનકર થયા કરતાં મનભર થવું એ વધારે સાધન અને શક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. પંડિતવર્ગ દેખીતી કલ્પનામાંથી સલ્ય આળી કાઢે છે અને તેમના હાથ તેમને યોગ્ય સદ્વસ્તુથી ભરવા એ જ્ઞાનશ્રીમંતની જ શક્તિથી બને એવું છે. જડ વ્યવહારમાં જ પક્ષોટાપક્ષો દેખાતાં કેટલાંક ચિત્ત અન્ય ચેતનને અગોચર રહેતાં સ્થાનોમાં પળવાર સંચાર પામી હંડી કવિન્તા અનુભવે છે; તેવાં ચિત્ત દેખીતા વ્યવહાર-ગદ્યની વચ્ચેવચ્ચ તદ્દયનાં ગાન સાંભળવા ઉત્સુક થાય છે. તેમને તૃપ્ત કરવાં એ પણ કોઈ શુદ્ધ કવિના પ્રાસાદિક મહિમાથી જ સાધ્ય છે. સંસારપંડિત મનુષ્યો નવલ કલ્પનાના મંડુપચ્ચે કિયો ઇતિહાસ, વરરાત્ર પેઠે, ઉભો છે તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જુએ, અને કેમ નીતિ, કન્યા પેઠે, વસાવાની છે તે શોધે છે: દુકામાં માનવીના બ્રહ્માંડ જેવા ચિત્તની હજારો હજારો વિગતો પંડિતવર્ગ નવલકથાઓમાં શોધે છે તે વિગતનું આ માત્ર દિગ્દર્શન જ છે. એ વર્ગને કવચિત્ત પણ તૃપ્તિ અપાય તો તે મહાસંતોષની વાત છે.

નવલકથાનું શુદ્ધ હાર્દ આવુંછે. કથાનું સ્વરૂપ માયિક હોવું જોઈએ તે ખરૂં, પરંતુ ગૌણ પક્ષે જ. તદ્વચિના સ્વરૂપ નિર્ણવ છે-તેના ઉપભોગથી હાનિ જ છે.

આ નવલકથામાં હાર્દ અને સ્વરૂપ કેટલાં સચવાયાં છે તેની તુલના પરીક્ષકને જ હાથે થવી યોગ્ય છે. તથાપિ અંચકર્તાના કેટલાક વિશેષ ઉદ્દેશ સૂચકરૂપે અત્રે પ્રકટ કરવા તે પણ કથાની સંપૂર્ણિત કરવા જેવું છે.

આ અંચમાં એકથી વધારે કથાઓની કુલચુંથણી છે. અંચના નાયકનો સ્કુટ આવીર્ભાવ થતા પહેલાં, ઉપનાયક પ્રથમ ધ્યાન રોકે છે. આથી વાર્તાની સંકલનાનું ઐક્ય રાખવું એવો ચુરોષ દેશમાં આલતો નિયમ તુટેછે, પરંતુ એક વાર્તાની વચ્ચે અનેક વાર્તા દર્શાવતા ઈશ્વરે રચેલા ઇતિહાસોનો નિયમ જળવાય છે. કૃત્રિમ નિયમો સાગવવા એ આ અંચનો પ્રધાન ઉદ્દેશ નથી. ઈશ્વરલીલાનું સદર્થ ચિત્ર આપવું એ જ પ્રયાસ છે.

માનવીના મલિન વિકાસથી આખું ધ્યાન રોકવું એ કેટલાક અંચોનું કર્મ હોયછે. ઈશ્વરસૃષ્ટિમાં એ વિકાસ પણ આવી જાયછે એ વાત ખરી છે; તદ્વપિ તે વિકાસમાં આપણા જીવનની સમાપ્તિ થતી નથી, તે વિકાસના ચિત્રથી અબણુ વર્ગને લાભ નથી અને હાનિછે, તે વિકાસનાં ચિત્ર જાણવાનાં સાધન વિદ્વાન વર્ગને અન્યત્ર એટલે શાસ્ત્રીય અંચોમાં મળી આવે એમ છે, અને એમ છે એટલે મલિન ચિત્ર કાટવાનું કંટાળા ભરેલું કાર્મ આ કથામાં બનતા સુધી ઘણું અંશે દૂર રાખ્યું છે.

પૃથ્વી ઉપરનાં માનવીને ઉંચે ચઢાવવું હોય તો નિસરણિનું છેક ઉપહું પગથિયું બતાવવું એ તેની હિમ્મત હરાવવા જેવું છે. પૃથ્વી જ બતાવવી એમાં ઉત્કર્ષ બતાવાનો નથી. આ કારણને લીધે આ અંચનાં પાત્ર ઉત્કૃષ્ટતમ કર્યાં નથી કે વાંચનાર તેમને કેવળ કાલ્પનિક ગણે અને અનુકરણનો વિચાર જ ન આવે. તેમ જ ક્ષોદ્રવર્ગનાં કેવળ સાધારણ 'મનુષ્યો જ ચિતર્યાં નથી કે ઉત્કર્ષને ઉત્સાહક પગથિયું જ જોવામાં ન આવે. આપણા સાધારણ વિકાસ-ક્ષમા કરવા યોગ્ય નિર્જળતા-નેથી ઠગમગતાં પરંતુ સ્થિર થવા, ઉત્કર્ષ પામવા, ચલ કરતાં માનવીઓનાં ચિત્ર આપ્યાંછે. નિર્જળ માનવીમાં નિર્જળ માનવીપર સમભાવ ઉત્પન્ન થાય, અને તેમ કરતાં, સંસારસાગરમાં બાહોડિયાં મારવાના ઉપાય સુઝે : એ માર્ગનું દિગ્દર્શન અત્રે ઇચ્છ્યુંછે. તેમ કરવામાં મલિન માણસોનાં ચિત્ર શુદ્ધ ચિત્રોમાં કાળાં લસરકાં પેડે રૂપચિત્ર આણવાં પડ્યું છે; કારણ અશુદ્ધિના અવલોકનથી શુદ્ધિના ગૌરવનું માપ સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૧

વિદ્યા, દ્રવ્ય, અધિકાર, સ્વતંત્રતા, અને વિશુદ્ધિઃ એ સર્વના પ્રકાશમાં, છાયામાં, અંધકારમાં, તથા અધવચ રૂઢેતાં મનુષ્યોની સ્થિતિયો અને સંક્રાંતિઓ દર્શાવવા યત્ન કર્યોછે કે સર્વ વાંચનારને કાંઈકાંઈ પાત્ર ઉપર સમભાવ થાય અને અનુકરણસારે ઉપમાન મળે.

માનવી માત્ર સારાસારની મેળવણી જેવું છે. આ જગતમાં સર્વ રીતે સારું જ અથવા સર્વ રીતે નરસું જ એવું કાંઈ નથી. એ મેળવણી અત્રે દર્શાવવામાં આવીછે અને તેમ કરવામાં અનુભાવક ઉપદેશ કરવો ઇચ્છ્યો છે.

વાર્તાનો સમય છેક સમીપનો અને પ્રદેશ આપણી ગૂર્જર વસ્તીનો રાખેલો છે. એટલે, હજીસુધી આપણા જ્ઞાનમાં વાગતા ભૂતદશાના ભણકારા, વર્તમાન દશાનો પ્રસક્ત પડેલો, અને ભવિષ્યકાળમાં વિદ્યાથી થનાર અવસ્થાની, આજથી આપણી કલ્પનાપર પડતી, પ્રતિજ્ઞાયાઃ— એ સર્વતું મિશ્રણ કરવાથી શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારકોને કાંઈ સૂચના મળશે એવી કલ્પના છે.

આ વિનાના ખીજા ઉદ્દેશ પરીક્ષકને જાતે પ્રકટ થશે તો જ તે સફળ છે એમ માની અત્રે કથવામાં નથી આવતા.

વસંતભાસ,
વિક્રમાર્ક ૧૯૪૩.
મુંબાઈનગરી.

જો. મા. ત્રિ.

અનુક્રમણિકા.

મંગલપુષ્પાંજલિ	૨
પ્રકરણ.	
૧. સુવર્ણપુરનો ઐતિહ્ય... ..	૩
૨. યુદ્ધિધનનું કુટુંબ.	૭
૩. યુદ્ધિધન.	૨૧
૪. યુદ્ધિધન (અનુસંધાન).	૩૦
૫. યુદ્ધિધન (અનુસંધાન, સંપૂર્તિ)	૪૨
૬. રાજેશ્વરમાં રાજખટપટ.	૬૬
૭. વાડામાં લીલા... ..	૭૩
૮. અમાલને ઘેર... ..	૮૧
૯. ઉન્નતપણાનું પરિણામ.	૮૮
૧૦. ખટપટનાં શસ્ત્ર અને કારભારિયોની યુદ્ધકળા	૧૦૫
૧૧. દરબારમાં જવાની તૈયારિયો... ..	૧૧૮
૧૨. રાજ, રાજદરબાર અને રાજકારભાર.	૧૩૦
૧૩. રસ્તામાં... ..	૧૭૦
૧૪. સૌભાગ્યનો સંપૂર્ણચંદ્ર... ..	૧૮૬
૧૫. સરસ્વતીચંદ્ર—	૨૦૯
૧૬. યુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી.	૨૬૦
૧૭. પ્રમાદધન અને હુમુદસુંદરી... ..	૨૬૪
૧૮. કારભારી અને કારભાર: દિગ્દર્શન... ..	૨૭૩
૧૯. રાત્રિસંસાર. જવનિકાનું છેદન અને વિશુદ્ધિનું શોધન... ..	૩૦૦
૨૦. રાજ લીધી	૩૪૦
૨૧. આદ્યો	૩૪૪

इच्छा नेच्छा परेच्छा च प्रारब्धं त्रिविधं स्मृतम् ॥

अपथ्यसेविनश्चोरा राजदाररता अपि ।

जानन्त इव स्वानर्थमिच्छन्त्यारब्धकर्मतः ॥

न चात्रैतद्वारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ।

यत ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रति ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः ॥

अनिच्छापूर्वकं चास्ति प्रारब्धमिति तच्छृणु ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णोय बलादिव नियोजितः ॥

त्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥

नानिच्छन्तो न चेच्छन्तः परदाक्षिण्यसंयुताः ।

सुखदुःखे भजन्त्येतत्परेच्छापूर्वकम् हि ॥

पञ्चदशी

સરસ્વતીચંદ્ર.

પ્રકરણ ૧.

સુવર્ણપુરનો અતિથિ.

“ ઘર તછે ભરું હું દૂર સ્વજન-હોત, ઉર ભરાઈ આવે,

“ નહિ ચરણ ઉપડે હુંથી શોધને માટે. ”

* * *

“ મુખ વસો લાંબ બ્યાં બુલે રેંક નિજ દુઃખ,

“ બ્યાં પામે આદરમાત્ર પ્રવાસી લુખ્યો. ”—(ગૌહરિમય.)

સુવર્ણપુર, પશ્ચિમસાગરની સાથે ભદ્રાનદી સંગમ પામેછે ત્યાં આ-
ગળ, આવેલું છે. સાગરે નદીરૂપ હાથવડે કેડ ઉપર બાળક તેડયું હોય
તેમ એક ટેકરીના ઢોળાવ ઉપર પથરાયેલો એનો વિસ્તાર લાગે છે. એ
નગરના બંદરમાં માથ માસમાં એક દિવસ એક વહાણ આવે નાંગરું,
અને જુદા જુદા જાનામહેલો મજવાઓ તે ઉપરનો માલ ઉતારવા ગયા
તેમાં મજાની ગાંસડીઓ ઉતરતી હતી તેમ કોઈ કોઈ ઉતારો પાણી
ઉતરતાં હતાં, એક મજવામાં કેટલાક વ્યાપારિયો ઉતર્યા તેની સાથે એક
તરુણ પુરુષ પણ આવી ઉતર્યો અને મજવાની એક બાજુએ લપ્પાઈ
રહેતો હોય તેમ બેઠો. તેની દૃષ્ટિ સમુદ્ર અને સુવર્ણપુર વચ્ચે હીંચકા ખાધાં
કરતી હતી—જાણે કે સમુદ્રના તરંગથી મજવો આમતેમ ખેંચાતો હતો.
તેનો પ્રસાદાત થતો હોય અથવા તો એક બાળકની પેઠે તેની આં-
ખને મજવાના ચાળા પાડવાનું મન થતું હોય. તે પુરુષનું વય ત્રેવીશ
ચોવીશ વર્ષનું દેખાતું હતું. તેનાં વસ્ત્ર પર ઉજસ ન હતો અને મ્હોં ક-
રમાયલું હતું. તે નિઃશ્વાસ નાંખતો ન હતો પણ તેના અંતઃકરણમાં ઘ-
ણાક નિઃશ્વાસ ભરાઈ રહેલા હોય એવું એની મુખમુદ્રા સૂચવતી હતી.
પરંતુ તેની કાંતિમાં કાંઈક લાવણ્ય હતું અને તેના મુખ ઉપર ક્રોમળતા
હતી. આ સર્વથી આસપાસના આનંદમાં ગરૂંકાવ થઈ ગયેલા પણ આમ્ય
અને કહેર કૌતિવાળા વ્યાપારિયોમાં આ તરુણ સર્વ રીતે ભાત પાડતો હતો.

સ્તવન કરતાં અશુદ્ધ ગર્જના કરવા લાગ્યો. આ મંદિર નગરનું નહોવાને લીધે તેમાં કાંઈ આવતું નહીં; પણ શિવરાત્રિ પાસે આ વરાળમંડળ, અમાલકુટુંબ, તથા નગરલોક આવવાના-એ વિચાર. લીકે મૂર્ખદત્તને ચઢ્યો હતો તેમાં “શ્રીગણેશાયનમઃ”માં તરુણને જોઈ પીધેલાને દીવો જોતાં અસર થાય તેમ મૂર્ખદત્તને પણ થયું.

ચોડી વાર તો તરુણ પુરુષ એ સર્વ એક ટશે જોઈ રહ્યો પણ પૂજારીની પૂજના માહાત્મ્યને વિકાસ પામતું જોઈ તેને કાંઈક હસતું આવ્યું, અને મૂર્ખદત્ત એમ ધાર્યું કે મહારી મહાપૂજના આડંબરનો ચોખ્ખો અસર થયો. આમ ધારી તે મનમાં પ્રસન્ન થઈ પૂજા થઈ રહેવા આવી એટલે મહોટા ડોળ તથા આડંબરથી જોખારી વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્નપરંપરા કરવા લાગ્યો.

“તમે બહુ શ્રદ્ધાળુ દેખાઓ છો !” “તમારું નામ શું ?” “તમે કેણી પાસથી આવ્યા ?” “કાંઈ ધંધા નોકરીનો વિચાર છે ?” “અચ્ચારે ક્યાંથી ?” “તમે આ ગામમાં નવા આવ્યા જણાઓ છો.” “હું આ મહાદેવનો વંશપરંપરાનો પૂજારી છું.” “મહારું નામ મૂર્ખદત્ત.” અંતે ઉડી મહાદેવનું નમણું તથા ખીલીપત્ર તરુણ આગળ ધર્મી.

મહાદેવના પ્રસાદથી આંખનાં પોપચાં પવિત્ર કરી તરુણ બોલ્યો : “મહારું નામ નવીનચંદ્ર છે. હું બ્રાહ્મણ છું. અસારેજ બંદર ઉપરથી ઉતરી આવ્યો આવું છું. આ ધર્મશાળામાં થોડા દિવસ ઉતારે રાખવો છે તેમાં તમારી મદદની જરૂર પડશે. મહારી રસોઈ તમારા ભેગી કરી નાંખશો તો મને બાધ નથી.” “બાધ નથી” સાંભળી તપોધન આશ્ચર્યમાં પડ્યો; એટલામાં નવીનચંદ્રે ઉમરમાં એક રૂપિયો નાંખ્યો. પત્થર ઉપર રૂપિયાના શબ્દે તપોધનનું મન વશ કર્યું અને આશ્ચર્યને અપ્ર-શ્ચર્યમાં લીન કર્યું.

આનંદસ્વપ્નમાં મગ્ન થતો થતો પૂજારી લક્ષ્મીદેવીનો સત્કાર કરી ઉઠ્યો અને આગળ એ અને પાછળ નવીનચંદ્ર એમ બે જણ આવ્યા. જતાં જતાં મૂર્ખદત્તે વાગધારા છોડી.

“ભાઈ નવીનચંદ્ર તમારું નામ અટપડું છે તેથી હું તમને ચંદર-ભાઈ કહી બોલાવીશ અને તમેપણ બધાંની પેઠે મને દત્ત કહી બોલાવજો. ચંદર ભાઈ આવો. આ ઓસરીમાં મહારી ચોરડી છે ત્યાં રસોઈ થશે. તમારી પાસે જોખમ હોય તે મહારા પટારામાં મુકજો અને કુંચી ગમે તો તમારી પાસે રાખજો. આ પાછળ વાડો છે અને જોડે ભળાવ છે. તળા-

જમાં નાદી વાડામાં બેસી બે છાંટા નાંખવા હોય તો નાંખી દેજો. જમવાનો વખત થયે હું તમને બોલાવીશ; ધૂમાડામાં બેસવાનું તમને નહીં ગમે અને ઓસરી કરતાં વાડામાં ગમશે. વળી કાલે શિવરાત્રિ છે એટલે મહાપૂજની ગોઠવણ કરવા અમાલ્યના ઘરનાં બધાં આવવાનાં છે તે વખત પણ તમે વાડામાં હો તો તેમની મરજદ સચવાય. ચાલો. આ મહારી ઓરડી.”

પ્રકરણ ૨.

બુદ્ધિધનનું કુટુંબ.

તપીનચંદ્ર વાડામાં ગયો. મૂર્ખદત્તની ઓરડીમાંથી ધૂમાડાના ગોટે ગોટ નિકળવા લાગ્યા અને માત્ર થોડીક જ વાર થઈ એટલામાં ગાડીનો ઓનો ગડગડાટ, અને ઘોડાઓની ખરીના પડખા સંભળાયા. કણકવાળા બે હાથ અગાડી ધરી ઉતાવળો ઉતાવળો મૂર્ખદત્ત ઓરડીના બારણા આગળ આવ્યો અને ડોકું ઉચું કરી કાંડાવતે ચોટલી ઠીક કરી આંખો દહોતો દહોતો દરવાજા ભણી જોવા લાગ્યો એટલામાં તેમાં થઈ ચાર પાંચ સુંદરિયો પગના ધૂધરાના ધમકાર કરતી અંદર આવી પહોચી, અને શિવાલયનાં પગથિયાંપર પ્રયત્નથી ચઢતી હોય એમ દેખાઈ.

આ ટોળીમાં બે જણ અગ્રેસર હતી. છેક અગાડી વીશ બાવીશ વર્ષની છકેલ જોબનના પૂરમાં તણાતી બુદ્ધિધનની દીકરી અલકકિશોરી હતી. તેની સાથે—પણ જરા પાછળ—ચૌદ પંદર વર્ષની સંપૂર્ણ મુંઝાવરથામાં પણ જુવાનીના મળસ્કાના ઉબસમાં તથા તે સમયને યોગ્ય મદનની વિરલ પણ શીતળ લેહેરોમાં મોજ માણતી, બુદ્ધિધનના પુત્ર પ્રમાદ-ધનની નવોઢા પત્ની કુમુદ-સુંદરી હસગતિથી ચાલતી હતી. તડાકા ભડાકા કરતી અને આખા અંધકારને સળગાવી મુકતી ચમકતી વીજળીની પાછળ એક વેરાઈ જતાં દોમળ અને મનહર મંદ ચંદ્રિકા પ્રકાશે તેમ ભભકભેરી અલકકિશોરી પાછળ સૌમ્ય કાન્તિવાળી અર્ધ વિકસેલા સ્મિતભરી કુમુદ-સુંદરી શરમાતી શરમાતી પોતાના પ્રપુત્ર વદનનો સ્થિર આભાસ આખા મંદિરમાં પ્રેકટાવતી હતી.

નહુંદ ભોજન વચ્ચે દેખાવમાં, સ્વભાવમાં અને આચારવિચારમાં આવે એટલો ફરક હતો; અને તેનું કારણ ધણે અંશે તેમના કુ-

હોડી કિનારે આવી અને સહ લોકો ઝપોઝપ ગાંસડા પોટલાં લઈ ઉતર્યા તેમની સાથે એ પણ ઉદાસ અને મન્દ વૃત્તિથી ઉતર્યો. થોડી વાર તે કિનારા ઉપર દાઢીએ હાથ દઈ ઉભો રહ્યો અને આખરે એક દિશામાં ચાલ્યો. લોકો નગર ભણી વળતા હતા; પણ એ એક ખીજી દિશાએ ચાલ્યો અને થોડીક વારમાં એક ઝાડપાનવાળા મેદાન વચ્ચે એક મોટા બાંધેલા રસ્તા ઉપર સહ લોકથી જુદો તથા એકલો પડી, એક મોટા પુલપર એક એકલ ઝેંઝન સંભાળતી ધીમે-શ્વાસે ચાલતું હોય તેમ, જવા લાગ્યો. સામનમાં તેની સાથે એક ન્હાની સરખી પોટલી હતી. આકાશ, પૃથ્વી, આગળ તથા પાછળ, વારા ફરતી જોતો જોતો તે સ્થિર પગલે ચાલતો હતો. પ્રાતઃકાળનો બાળક સૂઈ તેના આછાં કપડાંવાળા શરીરને ઠીક લાગતો હતો, તથાપિ ટોઈ ટોઈ વખત પવનને લીધે તેને હાથનો સ્વસ્તિક^૧ રચવો પડતો હતો. તોપણ ચાલવાના પરિશ્રમને લીધે તેમજ તડકાને લીધે તેના વિશાળ કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ટીપાંનું જલ બાઝતું હતું. તોપથી તેનું કમળપત્ર જેવું મુખ તથા ગાલ રાતા ચોળ રાધ ગયા હતા. આખરે એક મહાદેવનું દેવાલય આવ્યું તેના દારમાં આરે પાસ જોતો જોતો તે પેદા.

આ દેવાલય રાજેશ્વર મહાદેવનું હતું. તે સુવર્ણપુરના અમાલ (કોંસી-લર) બુદ્ધિધનના પૂર્વજેનું બંધાવેલું હતું. દેવાલયની આસપાસ ફરતો ફર-સમંધી ચોક હતો અને તેની આસપાસ છાપરીવાળી ઝોસરી હતી. ઝોસરીની આસપાસ કાચા પથ્થરની પણ ઘણી જુની છોયેલી ભીંત હતી. આ ઝોસરીમાંથી પછીતમાં એક બારી પડતી હતી, અને તે બારી પાછળ એક વાડો હતો જેમાં મહાદેવને ઉપયોગમાં આવે એવાં ફળ-પ્રુલના છોડ તથા એક ખીલીનું વૃક્ષ હતું. વાડાની આસપાસ કાંકજો તથા ચોરની વાડ કરી લીધેલી હતી અને તેમાં એક બે છીંડાં રાખેલાં હતાં. એમનીની બાહાર બે બાજુએ મોટા ચોટલા બાંધી લીધેલા હતા, અને જમણી બાજુએ એક ન્હાનું સરખું આરાવાળું તલાવ હતું જેનું નામ રાજ-સરોવર રાખેલું હતું. દેવાલયની સામી બાજુએ એક કુવો પણ હતો. ઉત્સવને દિવસે ભીંડવેળા ઉપર ઉભા રહી મહાદેવનું દર્શન થાય એટલું ઊંચું તેનું થાળું હતું. શિવાલયનું દ્વાર પણ પ્રમાણમાં જમીનથી ઊંચું હતું પણ ઉમર ઉપરથી તેનું ઊંચાણ જાણી જોઈને એક રાજવામાં આવેલું હતું તે એવા વિચારથી કે જાણેઅજાણે પણ મંદિરમાં જનારને નીચ

^૧ સ્વસ્તિક=સાથીઆ; હાથનો સ્વસ્તિક રચવો=અદબ વાળતી.

દેવતા દેવને નમસ્કાર કરવાજ પડે. ઓસરી બધેથી લીધેલી હતી પણ વખમાર્ગુઓને ધર્મશાળાના ઉપયોગમાં આવતી તેથી થણે દેકાણેથી ઓપણ ઉખડી ગયેલું તેના ઉપર થીંગડાં દીધાં હતાં. ઓસરીની લીંતો ઉગો વટેમાર્ગુઓએ, પોતાનાં નામ અમર રાખવા અથવા પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી, અથવા માત્ર અટકચાળાપણાથી, ખડી, ઇંટાળા, કોયલા વિગેરેથી લખેલાં હતાં અને કોઇ કોઇ દેકાણે તો ખીલા વિગેરેથી કાતરેલાં હતાં. આ આલેખોમાં ગામડિયા કવિતા, શુદ્ધઅશુદ્ધ શ્લોક, કહેવતો, અશ્લીલ ગાળો, ધર્મશાળાના ઘણીને આશીર્વાદો, સૂચનાઓ, ધમકીઓ, કંઈ કંઈ ખનાવોની તિથિઓ, દેવ વિગેરેનાં સારાં નરસાં ચિત્રો, ઇલાદિ ઇલે ડગલે જોવામાં આવતાં. ઓકની વચ્ચે શિવાલય, સાધારણુ ઘાટનું, અને દશ આર પગથિયાં, ઓટલા, પોઠિયા વિગેરે સામગ્રીસમેત હતું.

દ્વારમાં પેસતાંમાંજ નવો આવેલો તરણુ, ચારે પાસ તેમજ દેવાલયના ગર્ભદ્વારમાં દૃષ્ટિ ફેરવી, પગથિયાં પર ચઢી, ખંદારના ધુમટમાં લટકાવેલો ઘંટ વગાડી, દેવને નમસ્કાર કર્યાં જેવું કરી, ગર્ભદ્વારના ઉમરા ઉપર બેઠો અને પોટલી મ્હોં આગળ મુકી; પણ અંદર પૂજારી મદિમનજો પાઠ બણી રુદ્રી કરતો હતો તેણે તેના સામું જોઇ સાને કરી કે તરત ઉમર ખંદાર હેંડળ બેઠો.

પૂજારી ત્રીશ પાંત્રીશની વયનો એક તપોધન હતો. તેની હજમત વધી ગયેલી હતી અને બેલાન તથા જડ માણસ જેવો દેખાતો હતો. પણ અમાલના ધરતો સહવાસી હોવાથી તથા તેના આકરોના અનુકરણની લાલણ પડવાથી તે જરી જરી સભ્યતા શિખ્યો હતો; ગ્રામ્ય લાપા તેને સહજ હતી તોપણ તેમાં વાદ્યાતુર્યનાં ચોરેલાં થીંગડાં મારતો. લાંચુ લાંચુ બોલવાની ટેવ રાખતો, સવાસલાં તથા ખુશામત કરવા જતો, ન્હાના વિષયોમાં મ્હોટાઓનું ધ્યાન ચુકાવી કપટ કરી ફાવી જતો, મ્હોટા વિષયોમાં કપટ કરવા જતાં પકડાઈ જતો, ન્હાનાં તથા અજ્ઞાતમાં માણસોને મ્હોટાંને નામે ધમકાવી સીરજોરી કરી અભિમાન પામતો, અમાલનાં માણસો સાથે ઘડીમાં લઢતો અને ઘડીમાં નીચ મસલતોમાં બળતો, અને અમાલના કુટુંબવર્ગમાં ગરીબ પૂજારીનો દાવો કરી લાચારી ખતાવી ધાર્યું કરવા પામતો હતો. આવું છતાં તેને ભોજો અને બેવકુફ ગણી અમાલ તેનો નિભાવ કરતો.

નવા તરણુને જોઇ પૂજારી મૂર્ખદંતે રુદ્રીનો ઢાંગ વધાર્યો, જળાધારીમાં અભિષેકથી રેલ આણી, બાણુ ઉપર પુલખીલીતો દગ રચ્યો અને

સ્તવન કરતાં અશુદ્ધ ગર્જના કરવા લાગ્યો. આ મંદિર નગરનું નામ
હોવાને લીધે તેમાં કોઈ આવતું નહીં; પણ શિવરાત્રિ પાસે અ વટોર
રાત્રમંડળ, અમાલકુટુંબ, તથા નગરલોક આવવાના-એ વિચાર લી-
કે મૂર્ખદત્તને ચઢ્યો હતો તેમાં “શ્રીગણેશાયનમઃ”માં તરુણને જોઈ પડે-
પીધેલાને દીવો જોતાં અસર થાય તેમ મૂર્ખદત્તને પણ થયું.

થોડી વાર તો તરુણ પુરુષ એ સર્વ એક ટશે જોઈ રહ્યો પણ પૂજ-
રીની પૂજના માહાત્મ્યને વિકાસ પામતું જોઈ તેને કાંઈક હસતું આવ્યું,
અને મૂર્ખદત્તે એમ ધાર્યું કે મહારી મહાપૂજના આંખરતો યોગ્ય અ-
સર થયો. આમ ધારી તે મનમાં પ્રસન્ન થઈ પૂજ થઈ રહેવા આવી
એટલે મહોટા ડાળ તથા આંખરથી ખોંખારી વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્નપરંપરા
કરવા લાગ્યો.

“તમે બહુ શ્રદ્ધાળુ દેખાઓ છો.” “તમારું નામ શું?” “તમે
કુણી પાસથી આવ્યા?” “કાંઈ ધંધા નોકરીનો વિચાર છે?” “અ-
ચારે ક્યાંથી?” “તમે આ ગામમાં નવા આવ્યા જણાઓ છો.” “હું
આ મહાદેવનો વંશપરંપરાનો પૂજારી છું.” “મહારું નામ મૂર્ખદત્ત.” અને
હી મહાદેવનું નમણું તથા ખીલીપત્ર તરુણ આગળ ધર્મી.

મહાદેવના પ્રસાદથી આંખનાં પોપચાં પવિત્ર કરી તરુણ બોલ્યોઃ
“મહારું નામ નવીનચંદ્ર છે. હું બ્રાહ્મણ છું. અત્યારે જ મંદર ઉપરથી
ઉતરી ચાલ્યો આવું છું. આ ધર્મશાળામાં થોડા દિવસ ઉતારે રાખવો
છે તેમાં તમારી મદદની જરૂર પડશે. મહારી રસોઈ તમારા ભેગી કરી
નાંખશો તો મને બાધ નથી.” “બાધ નથી” સાંભળી તપોધન આશ્ચ-
ર્યમાં પડ્યો; એટલામાં નવીનચંદ્રે ઉમરમાં એક રૂપિયો નાંખ્યો. પત્થર
ઉપર રૂપિયાના શબ્દે તપોધનનું મન વંશ કર્યું અને આશ્ચર્યને અપૂ-
ર્યમાં લીન કર્યું.

આનંદસ્વપ્નમાં મગ્ન થતો થતો પૂજારી લક્ષ્મીદેવીનો સત્કાર કરી
ઉઠ્યો અને આગળ એ અને પાછળ નવીનચંદ્ર એમ એ જણ ચાલ્યા.
જતાં જતાં મૂર્ખદત્તે વાગધારા છોડી.

“ભાઈ નવીનચંદ્ર તમારું નામ અટપડું છે તેથી હું તમને ચંદર-
ભાઈ કહી બોલાવીશ અને તમે પણ બધાની પેઠે મને દત્ત કહી બોલાવજો.
ચંદર ભાઈ ચાલો. આ આસરીમાં મહારી ઝોરડી છે. હાં રસોઈ થશે.
તમારી પાસે જોખમ હોય તે મહારા પટારામાં મુકજો અને કુંચી ગમે તો
તમારી પાસે રાખજો. આ પાછળ વાડો છે અને જોડે લગાવ છે. તળા-

તેમાં નાહી વાડામાં બેસી બે છાંટા નાંખવા હોય તો નાંખી દેજો. જમવાનો વખત થયે હું તમને બોલાવીશ; ધૂમાડામાં બેસવાનું તમને નહીં ગમે અને ઓસરી કરતાં વાડામાં ગમશે. વળી કાલે શિવરાત્રિ છે એટલે મહાપૂજની ગોઠવણ કરવા અમાલ્યના ઘરનાં બધાં આવવાનાં છે તે વખત પણ તમે વાડામાં હો તો તેમની મરજદ સચવાય. ચાલો. આ મહારી ઝોરડી. ”

પ્રકરણ ૨.

બુદ્ધિધનનું કુટુંબ.

ભવિનચંદ્ર વાડામાં ગયો. મૂર્ખદત્તની ઝોરડીમાંથી ધૂમાડાના ગોટે ગોટ નિકળવા લાગ્યા અને માત્ર થોડીકજ વાર થઈ એટલામાં ગાડીનો એનો ગડગડાટ, અને ઘોડાઓની ખરીના પડધા સંભળાયા. કણકવાળા બે હાથ અગાડી ધરી ઉતાવળો ઉતાવળો મૂર્ખદત્ત ઝોરડીના બારણા આગળ આવ્યો અને ડોકું ઉચું કરી કાંડાવતે ચોટલી ઠીક કરી આંખો દહોતો દહોતો દરવાજા ભણી જોવા લાગ્યો એટલામાં તેમાં થઈ ચાર પાંચ સુંદરિયો પગના ધૂધરાના ધમકાર કરતી અંદર આવી પહોચી, અને શિવાલયનાં પગથિયાંપર પ્રયત્નથી ચઢતી હોય એમ દેખાઈ.

આ ટોળીમાં બે જણ અગ્રેસર હતી. છેક અગાડી વીશ બાવીશ વર્ષની છકેલ જોબનના પૂરમાં તણાતી બુદ્ધિધનની દીકરી અલકકિશોરી હતી. તેની સાથે—પણ જરા પાછળ—ચૌદ પંદર વર્ષની સંપૂર્ણ મુંઝાવસ્થામાં પણ જીવાનીના મળસ્કાના ઉળસમાં તથા તે સમયને યોગ્ય મદનની વિરલ પણ શીતળ લેહેરોમાં મોજ માણતી, બુદ્ધિધનના પુત્ર પ્રમાદ-ધનની નવોઢા પત્ની કુમુદ-સુંદરી હંસગતિથી ચાલતી હતી. તડાકા ભડાકા કરતી અને આખા અંધકારને સળગાવી મુકતી ચમકતી વીજળીની પાછળ મેઘ વેરાઈ જતાં ક્રોમળ અને મનહર મંદ ચંદ્રિકા પ્રકાશે તેમ ભલકભરી અલકકિશોરી પાછળ સૌમ્ય કાન્તિવાળી અર્ધ વિકસેલા સ્મિતભરી કુમુદ-સુંદરી શરમાતી શરમાતી પોતાના પ્રપુત્ર પદનનો સ્થિર આભાસ આખા મંદિરમાં પ્રકટાવતી હતી.

નહુંદ ભોળાઈ વચ્ચે દેખાવમાં, સ્વભાવમાં અને આચારવિચારમાં આંખે એટલો ફરક હતો; અને તેનું કારણ ધણે અંશે તેમના કુ-

* પ્રકરણ-૨, ૩, ૪, અને ૫, એમાં વાંચીના પ્રશ્ન કરતાં ઇંગ્લિશન પ્રધાનમૂલ છે.

રૂબ, ઇતિહાસ, અને શિક્ષણમાં હતું. તે દરકનાં બીજા ઈશ્વરે તો જન્મના થીજ મુકેલાં હતાં પણ તે બીજાનો વિકાસ આ બાજુ કારણોથી પ્રકુલ થયેલો હતો.

અલકરિશોરી સ્ત્રીવર્ગ જેને 'જનજરમાન' કહે છે તે પ્રકારની હતી. તેનો રંગ સોનેરી ગોરો તથા મધ્યાહ્નના તાપની પેઠે ચળકાટ મા-રતે હોય તેવો હતો એટલે પાસે આવનારની નજર તેના ભણી સહસા ખેંચાતી અને અંજાતી. તેના સર્વ અવયવોનો ઘાટ પ્રમાણસર પણ મ્હોટો હતો એટલે જોનારની આંખ એકદમ ભરાઈ જતી; તેના હાલસાવ અંગ, પ્રયજ, અને પ્રતાપી હતા તેથી તેની સામે ઉભાં રહેનારનું લક્ષ્ય સલાક્ષોભતા જેવો ક્ષોભ પામતું અને ગરીબ બની જતું. અમલ ચલાવતી હોય તેવી રીતે તેને બોલવાની ટેવ હતી; તેની સાથે વાત કરનાર માણસ, વાત કરતાં યુધી અને એની પાસેથી છૂટતા યુધી, સ્વાભાવિક પરાધીનતા ભોગવતાં; અને જેમ બુદ્ધિધનનો દોર તેના અમલથી આવેલો તેમ અલકરજીનનો દોર તેના દૃષ્ટિપાતથી ચાલતો. સાધારણ બુદ્ધિના લોકનું એમ માનવું હતું કે આ સર્વનું કારણ તેના શરીરની સુંદરતા છે. આમ માનવામાં તેઓનો દોષ ન હતો, કારણ ભલક ધમકથી અંગનયલી તેમની દૃષ્ટિઓની વિવેક-શક્તિને પક્ષાઘાત થતો. ખરું અને ઝીણવટથી તપાસી જોનારને અથવા તેની ગરહાજરીમાં સ્મરણ આણી વિચારનારને અલકરકિશોરીમાં વધારે વધારે ખોડો માલમ પડતી; પરંતુ તેવાઓને પણ તેના રૂઆબ આગળ લાચાર દીલના બની જતું પડતું. આવું છતાં કોઈ પણ માણસનું મન યાંડ કરવા ચલાવું તો આ પ્રતાપી હરિણક્ષીના જોખનનો ઉકળાટ તેનું યુમાન ઉતારી દેતો અને એનો નિરંતર મંચી રહેતો તનમનાટ તેને દિદ્દમૂઠ બનાવી દેતો. આ આકર્ષણ-શક્તિને લીધે આ ઉન્મત્ત યૌવનવાળીની આસપાસ કચેરી ભરાઈ રહેતી જેમાં તે પોતે શક્તિ જેવી શક્તિ ધરાવતી હતી.

અલકરકિશોરીની માં મૌલાગ્યદેવી માંત્ર એક સાધારણ રૂપગુણની સ્ત્રી હતી અને તેના દરેકપણાને લીધે બુદ્ધિધન તેને ચલાતો. તોપણ અલકરકિશોરી ન્હાની હતી સારથીજ બાપને હાથે ઘણું લાડ પામી હતી; અને ઉમરમાં આવવા પછી પોતાના જલ્દ મીઠાજનને લીધે, ન્હાનપણમાં ન દેખાડેલો અંકુશ હવે દેખાડવા કોઈની શક્તિ ન હોવાને લીધે, એના હારમાં ગુન્નવાઈ રહેતા બુદ્ધિધનને ધરખટલા ઉપર ધ્યાન આપવા જે તો

તેણે શાન્તિગઠની દિવાનગિરી મેળવી હતી. પરંતુ સાહેબની મોરખાનીથી આ પદ મળ્યું એટલે એ સંસ્થાનના ઠાકોર પ્રતિ પોતાનો કાંઈ પણ ધર્મ હોય એમ માનતો ન હતો. કેટલાંક કામમાં દરબારી માણસોની ગરજ પડતી ને વખત તેમને ખુશી કરતો હતો પણ ગરજ સંયે તેમની પરવા પણ ન રાખતો. આથી એક પણ મંડળ તેને પોતાના વર્ગનો ન ગણતું. ન્યુસ્પેષરોવાળામાં આ રીતિથી તેણે નિઃશ્વસપાત અને ન્યાયપણાની કક્ષિતિ મેળવી હતી અને સાહેબ પાસે પ્રતિજ્ઞા વધારી હતી. આથી એના સામી દરિયાદ કરવાનાં દારુ સ્ખંધ ગંધ થઈ ગયાં હતાં અને પોતાની શુભ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડવામાં અને સોભ તથા ઉદ્ધતપણાનો પૂરો અમલ કરવામાં, નિરંકુશ બની 'નામીઓ સાદુકાર રળી ખાતો હતો.' દેશી માણસો સાચક નથી અથવા તો સ્વતંત્રતા બળવી શકતાં નથી અથવા તો તેમનું વચન પડતું નથી એવે એવે બદાને ઘણીક જગાઓ પરદેશી માણસોથી ભરી દીધી હતી અને તે પરદેશીઓમાં દક્ષિણીવર્ગ કરતાં ખીછ બનનાં માણસો જડી આવ્યાં ન હતાં. આખરે ઠાકોર, દેશી મુત્સદ્દીવર્ગ, ગરાસિયાઓ અને રૈયત-સર્વના તરફથી જીલ્લામની ખૂમ ઉડી. પરંતુ રાજ્યના અને ઠાકોરના શત્રુઓ સાહેબપાસે જતા અને પોને દેશી છતાં દિવાનસાહેબના ન્યાયની સંતોષી છિયે એમ બતાવતા એટલે ખીજા સોફાની બુમને સાહેબ ગણુ ન હતા નહીં. પણ એક વખત તો ઠાકોરને પોતાને અપમાન મળવાથી સાવાળને જલને મળી દરિયાદ કરી અને કેટલીક ખટપટ બઢગી. તેમાંથી તે બુમનો અભિગ્રાથ એવો બંધાયો કે દિવાન પ્રમાણિકપણાનેલીધે આ એમો 'એનેજ' કરી શકતો નથી એટલે તેને પાછો અસલ જગા ઉપર મૂકી વી લીધો. તેનો 'જાત દરમાયો' વધારી આપ્યો, અને પ્રસંગ મળ્યે જ જગા અપાવવા કહ્યું.

નહતી સાહેબની પાસે ન્યાયનું પણ કામ હતું. તે તથા રજવાડી કામ કામ કામમાં વડીલ મુખ્યારો રાખવામાં આવતા. બુદ્ધિને સાહેબને મળી થી વધી બુદ્ધિથી ખુશ કરી સનદ મેળવી અને સ્વતંત્ર શુજદાન બેગ પ-વખત તથા એવંસીના અમલદારોમાં જવા આવવા બેગ મોનો મેળવ્યો. સનદિવધન સાથે મિત્રતા કરી અને ભૂપસિંહનું તથા તેનું બોળખાણુ એ આણું. પંતને સમજતી દીધું કે ભૂપસિંહને જલે દિવસે ગાદી મળ-વનો સંભવ છે અને નરતયાં ગરાસ વાસ્તે કાંઈ ખરગી શકે એમ છે. પોને થુ ધંધા પ્રસંગે સાહેબપાસે જવરે અવર વધાર્યો અને ધંધામાં પોતાની પ્રવૃત્તિ, સાકાદી, અને વિવેકબુદ્ધિથી સાહેબની પ્રીતિ મેળવી. તે ને સુધી કે સુઢની આબતમાં સાહેબ પંતને પૂછી ન્યાય કરતો, અને

યુદ્ધિધનની હકીકત સાંભળે ત્યારે ક્રોધને પૂછવોપણું રહેતું નહીં. શિરસ્તે-
 દાર અદેખાઈ કરો પોતાના કામમાં વચ્ચે ન પડે માટે યુદ્ધિધન તેને પણ
 પ્રથમથી મળતો અને તેનું મન રીઝવતો. અને એટલું કરવામાં પોતે કાંઈ
 દોષ કરેછે એમ તેના મનમાં ન આવતું. સદાશિવનો ભૂપસિંહ સાથે
 સંબંધ વધતો ગયો તેમ તેમ એને યુદ્ધિધનની આડખીલ લાગવા માંડી
 અને એને ખસેડી જતે પરભાયો સંબંધ કરવા લાગ્યો. ઉદારતાની રીત
 યુદ્ધિધને ભૂપસિંહને શીખવી હતી અને એ શિખામણનો અમલ કર-
 વાને પ્રત્યેક પ્રસંગે યુદ્ધિધનને પૂછવામાં આવતું હતું તે બંધ થયું. યુદ્ધિ-
 ધને આ સંબંધ બાંધી આપવામાં જૂઠોળ વિચાર કર્યો હતો. ભૂપસિંહ-
 ને તરત ગરાસ મળશે તો તે મોજ શોખમાં પડશે, તેના મનના ઉભરા
 નરમ પડશે, અને સાહેબ લોકોમાં તેનો પરિચય વધવાનો પ્રસંગ નહીં
 રહે, માટે ગરાસને ખ્હાને તેને લીલાપુરમાં વધારે વાર રાખવો, સાહેબ
 લોકોમાં તેને જતો આવતો કરવો, પોતે ત્રાહિત દેખાઈ સાહેબની પાસે
 તેનાં વખાણ કરવાં, અને શિરસ્તેદારે લાંબા તથા ઉદાર પરિચયની રા-
 રૂમે તથા અગાડીની આશાએ પ્રસંગ પડે કામ લાગે, એવા એવા વિચાર
 રથી ગરાસ મેળવવાના ખરા ઉપાય યુદ્ધિધન મુલતવી રાખતો અને આ
 સર્વ પ્રસંગનો લાભ લેઈ ભૂપસિંહની સાધારણ સમજણ સુધારવાની
 મહેનત કરતો. તેવામાં સદાશિવ તરફથી આ અનર્થ થયો અને જે યુદ્ધિ-
 ધને તેને લાભ કરી આપેલો તેજ યુદ્ધિધન અને ભૂપસિંહની વચ્ચે
 ભેદ પડ્યો. આ બાબત જાણે પોતાના કબ્જામાં પણ આવી નથી એવો
 વેશ તેણે ધારણ કર્યો.

આ સર્વનો પ્રતીકાર કરવા અને જોડામાંથી સાફ કાઢવા હવે તેણે
 હુકિત્યો રચવા માંડી. ‘સારો અર્થ અને સારાં સાધન’ એ નિયમ
 તેણે સાંભળ્યો પણ ન હતો. સ્વાભાવિક રીતે અંતઃકરણ શુદ્ધ હોવાથી
 હંમેશાં સારાં સાધન જોળતો, પરંતુ સારા અર્થને વળગી રહેવાથીજ
 તેનું અંતઃકરણ તૃપ્ત થતું અને ‘સારો અર્થ ગમે તે સાધન’ લેવું તેમાં
 તેને કાંઈ દોષ સમજાય એવો ઉપદેશ મળ્યો ન હતો અને એમ સૂઝાડે
 એવું કાંઈ પણ તેના સંસારમાં ન હતું. સારાં સાધન મળ્યે જોડાં સાધન
 લેવાની તેને જરૂર લાગી. ભૂપસિંહના ઉપર પોતાની સારી અસર ક-
 રવી તરત તો છોડી દીધી અને વાતચીતને માત્ર મોજશોખના વિષયનુંજ
 સંબંધસ્થાન થવા દીધી. સદાશિવ શરૂતો વ્યસની હતો. તે વ્યસનમાં
 ભૂપસિંહને પડવા દીધો. સદાશિવ સ્વીકૃત હતો અને નિશાયરવૃત્તિ
 રાખતો. આ નિશાયરવૃત્તિનો લાભ લેવા ભૂપસિંહને પોતાની મેજ સુઝે

એવા પ્રસંગ યુદ્ધિધને જાતે તટસ્થ રહી ઉત્પન્ન કર્યા. ગરાસિયો દક્ષિણી-
ને ત્યાં રાતદિવસ પડી રહેવા લાગ્યો, અને સદાશિવ દિવસે કચેરીમાં
જાય અને રાત્રે બહાર જાય તે વખત તેની સ્ત્રી રમાબાઈસાથે ભૂ-
પસિંહે ગાળવા માંડ્યો. યુદ્ધિધન ભૂપસિંહને ઘેર જાય તો મેળાપ થયો
સુશક્લ થવા લાગ્યો અને ત્યાં ધડી બે ધડી એકલો બેસી વાટ જોઈ પાછો
જતો અને માત્ર શું થાય છે તે નજરમાં રાખતો. ભૂપસિંહની સ્ત્રી રા-
જબા આજસુધી તો સુપાત્ર રહી હતી. યુદ્ધિધન બાળત તેના મનમાં
હંચો વિચાર હતો. અને બેમાંથી એકેના મનમાં કુયુદ્ધિ હતી નહીં.
પરંતુ ભૂપસિંહ બહાર રહેતો એટલે હવે આ બેની એકાંત વધારે થવા
લાગી. પતિની કુચાલ સાંભળી રાજબાને અસંતોષ અને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન
થયાં, અને મનના વલણે તેને એવી યુદ્ધિ સુઝાડી કે હવે પત્નીધર્મ
પાળવા હું બંધાઈ નથી. આથી તેને મોહ થયો અને એક દિવસ યુદ્ધિધન
એકલો બેઠો છે અને રાજબા બેઠી છે, વાતો કરતાં કરતાં થોડીકવાર તે
છાની રહી, અને કાંઈક મનમાં આવ્યું એટલે થોડીવાર યુદ્ધિધન સામું
જોઈ રહી અને યુદ્ધિધન તેના સામું જોતાં તેના વિકાર કૃણી ગયો—
અને તેની પવિત્રતા ડગમગવા લાગી. તે ઉઠ્યો—તે ઉઠી. પોતાની ઇચ્છા
વિરુદ્ધ—દોષકર્તા ધક્કેલાં લાચાર બન્યાં હોય તેમ બન્ને જણે એકમેકની
હાથેલીમાં હાથેલી મૂકી, બન્નેની નાડિયો વેગવાળી થવા લાગી અને છા-
તિયો ધબકવા લાગી, બન્નેનાં શરીર કંપવા લાગ્યાં, વિચાર—વિવેક હો-
લાઈ ગયાં, મ્હોં બદાવરાં બની ગયાં, શરીર તાવવાળાં થઈ ગયાં, અને
સમયને પ્રેર્યો રાજબાની છાતીપરનો છેડો સરી ગયો. 'એટલામાં કાંઈક
આકસ્મિક ધ્વજકારાનો અવાજ થયો—પરવશ થયલાં બન્નેજણુ ચમક્યાં,
હાથમાંથી હાથ પડી ગયો: 'કાલ આવીશ' કહી યુદ્ધિધન વિચારમાં
પડી ધરબણી ચાલ્યો અને તેને પાછો ખેંચવા—બોલાવવા દિલ્લમૂઠ અને
પરવશ રાજબાએ હાથ લાંબો કર્યો—મ્હોં પહોળું કર્યું અને વળી તરતજ
બંધ થઈ ગઈ અને પોતાને ઠેકાણે જઈ બેઠી તથા થોડીવાર વિચારશૂ-
ન્ય પડી—વિચારમાં પડી આખરે છાતીમાની રોષ પડી, અને અંતે નવો
અવતાર લીધો હોય એવી મનમાં બની—વિદ્વળ મનથી પોતાને કામે
પડવા યત્ન કરવા લાગી.

યુદ્ધિધન આ બનાવને આપત્તિરૂપ ગણી શોકમાં હુળી ફિક્કે મ્હોંએ
ઘેર ગયો. તેના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપ અગ્નિ પેઠે સળગ્યો. બાઈ મા-
ણસ સાથે એકાંતમાં હવે નરહું એવી મનમાં ગાંઠ વાળી. વળી કલ્પ-
નાશકિત જાળી અને બનેલા બનાવનો ચિતાર પ્રલક્ષ્મી પેઠે મન આ-

ગળ ખડો થયો અને સરી ગયલા છેડા વાળી-દૃઢટક જોઈ રહેતી-હાતી-
હાથમાં હાથ મૂકતી-આતુર મુખવાળી રાજ્યા તેના મન આગળ
આવી ઉભી રહેતી અને તેના મુવિચારને હાંકી મૂકતી. આમ કરતી
કરતાં ઘરમાં આવ્યો. માતુશ્રી એકાં હતાં તેમનું મુખ એવું ને એવું
છતાં બુદ્ધિધનને જુદું લાગ્યું. પોતે બ્રહ્મ અને અપરાધી હોય તેમ છેટે
હોમો રહ્યો અને માતુશ્રીના પવિત્રપ્રતાપી મુખ સામું જોઈ ન શક્યો.
શયનગૃહમાં ગયો ત્યાં નિદોષ સૌભાગ્યદેવી હસતી હસતી સાગી આવી
અને કણ્ઠે હસ્તદાન કરી પતિવ્રતા પતિને રનેહસત્કાર દેવા લાગી. પો-
તાના સ્પર્શથી તેને દૂષિત કરતો હોય તેમ આ સત્કારનો પ્રત્યાધાન ન
વાળતાં પોતે રતબ્ધ હોમો રહ્યો અને મનમાંથી સ્પર્શ ન કરતો હોય એવી
વૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યો. આ મહારી દેવી-મહારી ધર્મચત્રી-એની મેં
અવગણના કરી એમ ગણી પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં બળવા લાગ્યો. વળી
એના પવિત્ર નિદોષ મુખ મુખ સામું જોઈ રહ્યો. તેને પોતે છેતરી એ
વિગાર તેને સાલવા લાગ્યો. હજુ સુધી આ મહારીપાસે ઉભોહો પતિ
આવો દુષ્ટ છે એ આ જાણતી નથી એવી પ્રતિભા જાગી. વળી એના
મુખ જણી જોઈ રહ્યો-તેમાં કાંઈક નવીન સુંદરતા લાગવા માંડી. તેની
સાથે રાજ્યાનું મુખ સરખાવવા લાગ્યો-આખરે નક્કી થયું કે સૌભા-
ગ્યદેવીની કાંતિ આગળ રાજ્યા કાંઈ લેખામાં નથી. આવી હસદી રસી-
પર પોતે ઘડિક પણ મોહિત થયો તેસાથ પોતાની કમઅકલ પર તિર-
સ્કાર કરવા લાગ્યો. બુદ્ધિ શાધી ગુમ થઈ ગઈ અને આ હસીને મૂકી
કાંઈકપર મન કેમ ગયું એ બાબત જાણ આશ્ચર્ય લાગવા માંડ્યું. અને
આ પવિત્ર પતિવ્રતા-મહારી દેવી-તેજ મહારા રનેહને ચોંચ છે એમ ગણી
તેના રનેહને ઉત્તર દેવા બુદ્ધિધનનું અંતઃકરણ તત્પર થયું. હવેથી જુદા
શિંદને ઘેર જવું નહીં અને જવું તો રાજ્યા પાસે આવવા એકલાં એ-
સવું નહીં એવો પાકો હસવ ક્યો અને હૃદયે આર્વારીતે ગમે તેમ પણ
મદાપાયમાંથી ઉઘાડ્યો માટે તેનો આબહારી બની ગયો અને મન મંદન
કરાવી રનેહ-તેજ-ચોખ્ખાની નાણું હોય તેમ નિરાવશ બેઠું લાગતાં મનનો
ધાગી-મનરથી પતિવ્રતાની પવિત્ર પાવક અને સાંત સોડમાં પસાવક
ઉઘી ગયો. ઉધમાં માત્ર તેનેજ દેખ રહ્યો. એના એક સ્વપ્નમાં તો.
“લક્ષ્મ-મન્દિર” નામના વિશાળ મન્દિરમાં શિલાસતપર સૌભાગ્યદેવી
બેઠેલી, તેના મુખ આગળથી મંદમુક્તા વંચા કેમળ કિરણ છૂટતા રત્ન.
બુદ્ધિધન પોતે પોતાને કૃતાર્ય અને જાલ્યમાળી માનતા દેવાને ઘડિપર
આમર લગતો દડો, મઠીક તેનો હડીદાર ચંતો હતો, આદો મઠીકમાં ન

નિરના દ્વાર આગળ ક્ષણવાટ મચાવી મૂકી પચાશેક રાજ્યાઓ આવી ઉભી રહેતી તેને આધેથી કાઢી મૂકતો હતો. “ઉભો રહેજે, શક !” કરી તેને હસવામાં મન્દ પ્રહારે ઘોંસ મારતી હાથ તેમ દેવીનો કામળ હાથ ઉંધમાં યુદ્ધિધનના લમણા ઉપર રજો હતો અને તેના રમણીય ગિંઘા-ધર નિદ્રામાં મગકાતા હતા.

ખીજે દિવસે યુદ્ધિધન રીતસર કામકાજમાં ગુંથાયો પણ સંધ્ય-કાળ પડી અને ભૂપસિંહને ઘેર જવાનો સમય થયો એટલે રાજ્યા સાંભરી, મન ઉત્સુક થઈ, પ્રથમ દિવસનો ઠરાવ ભૂલી ગયો અને કપડાં પહેરી બહાર જવાનો વિચાર કરેછે એટલામાં સૌભાગ્યદેવી કાંઈક પૂછવા આવી. તેને જોતાંજ પવિત્ર વિચાર પાછા ઉત્પન્ન થયા અને આટલા સરખા બનાવથી એનું પત્નીવ્રત સદાકાળ અમર રહેવા બચ્યું ! ‘હટ ! હું કાંઈ નથી જતો રાજ્યાને ઘેર !’ કરી તે ખીજે રસ્તે ખીજે કામે ગયો અને તે સમયથી એ વિચાર-રાહુ એના મન આગળ કદી પોતાની મેળે પાછો આવ્યો નહીં. પરંતુ રાજ્યા સ્ત્રીયુદ્ધિવાણી હતી. તેનું મન આગ્રહી હતું અને તેમાં પકડાયલી વાત સાંથી ખસતી ન હતી. રજા પૂતાણીમાં હિમ્મત પાણુ જળરી હતી. વચન આપવા છતાં યુદ્ધિધન આવ્યો નહીં. આજ રોકાઈ ગયો હશે-કાલે આવશે. કાલ યદ્ય, ન આવ્યો. પરમ દિવસ થયો અને ન આવ્યો. એમ સાત આઠ દિવસ થયા. અંતે એક દિવસે ભૂપસિંહ ઘરમાંથી રમાબાઈને ઘેર ચાલ્યો એટલે રાજ્યા પણ તેની પાછળ જોતી જોતી ઈર્ષ્યા ભરી જવા વિચાર કરી વિદવળ બની ઉઠી પુરુષનો વેશ લીધો. કેડે હથીઆર બાંધી લીધાં અને યુદ્ધિધનના ઘર આગળ રાતના આઠ વાગે આવી ઉભી અને સંદેશે કહ્યો કે “ભૂપસિંહના દોસ્ત રાજસિંહ તમને મળવા આવ્યાછે—કાંઈ એકાંત કરવાની છે.” યુદ્ધિધન આ નવીન નામ સાંભળી ચમક્યો-ઉભો થયો અને એકલો આગળ આવી “આવો, આવો, રાજસિંહ” કરી તેને પોતાના દીવાનખાનામાં લઈ ગયો. તેનું મ્હોટું અને પોશાક ન્યાળતાં ન્યાળતાં-ધણાક તર્ક વિતર્ક કરવા લાગ્યો અને અદ્ભુત આશ્ચર્યમાં મગ્ન થતો બોલ્યો :

“આ શું ? તમે-અસારે-આમ ક્યાંથી ?”

“યુદ્ધિધન ! તમે સાંઝે ન કર્યું. ભૂપસિંહને તો સદાશિવપંતને ‘ઘેરથી મદદ મળવા માંડી અને’ મને વચન આપ્યા છતાં તમે મદદ ન આપી-એ શું મ્હારા તમારા સ્નેહ—” એમ કહેતાં કહેતાં રાજ્યા અટકી પડી-પુરુષનો આળો કરી અક્રૂર અને ટટાર, યદ્ય હાથ જમૈયા

પર મૂકવા ગઇ પણ તે સ્ત્રીને પેઠે કૂડે અર્ધ ચંદ્ર કરી મૂક્યો. છાતી કૂહાડવા ગઇ, પણ અણુધાર્યો દેખાવ દીધો અને છેતરાઇ. વળી આંખ ઢાંકી ન રહી.

“રાજસિંહ ! હું તમારે વાસ્તે દીલગીર છું. ભૂપસિંહને લીધે “મહારો તમારો સંબંધ છે અને ભૂપસિંહને અળગા રાખી તમારીસાથે “સ્વતંત્ર સંબંધ બાંધવાથી તમારા કે મહારા હકમાં સાઈ નથી. તમે “ભૂપસિંહને પાછા હાથમાં લ્યો અને હું તમો બન્ને દોસ્તોને આધીન “છું. ભૂપસિંહ તમને જાતેજ મદદ આપે તે વધારે સાઈ છે.” ધણીક હિમ્મત આણી બેશરમ જેવો દેખાઇ યુદ્ધિધન બોલ્યો.

“અને તમારો કાલ ! તમારો બોલ ! તમારું વચન !”

“હું બહુ દીલગીર છું. ભૂલમાં બોલેલું પળતું નથી. વધારે મહોટા કાલને લીધે આ બોલ તોડવો પડે છે.”

“પણ કાંઈ મહારો વિચાર કર્યો ?”

“તમારો પણ સારોજ વિચાર કર્યો છે.”

“તમે નક્કી કહો છો ? સરત રાખજો.”

“હા. નક્કી.”

“કરી વિચાર કરો.”

“પૂરો વિચાર કર્યો છે. રામ રામ” : કરી ગભરાયલો યુદ્ધિધન ઉઠવા લાગ્યો.

“હવે જાણ્યો જાણ્યો તમારો વિચાર” — કરી રાજબાએ યુદ્ધિધનનો હાથ ઝાલી એક ઉંચો તકિયો પડ્યો હતો તેપર બેસાડ્યો અને તેના શરીર સરસી જઈને શરીર આંપતી ઉભી. કાણ જાણે ક્યાંથી તેનામાં આ હિમ્મત આવી. રજપૂતાણી ! ગજબ કર્યો ! બેસતો બેસતો, હાથ લેઇ લેતો, શરીર સંકોચતો યુદ્ધિધન બોલ્યો : “રાજ — હવે બસ થયું. મને ભૂપસિંહ મારફત બોલાવજો. હું આવીશ.”

“એની બહીક લાગે છે ?” કહી રજપૂતાણીએ ભૂકટિ ચડાવી અને તિરસ્કાર ભર્યું હાસ્ય કરવા લાગી અને નીચી નમી, બેઠેલા ઉઠતા યુદ્ધિધનના ખભાઉપર હાથ અને હડપચી મૂકતી અડોઅડ ઉભી.

“બહીક ઈશ્વરની ! બીજા કોઈની મને બહીક નથી.”

નહી ચાલે જાણી રજપૂતાણી ઝોળા ફેરવતી ઉઠી.

“કી છે. ઈશ્વરની બહીક રાખો. ભૂપસિંહના બોલાવ્યા આવજો. પણ “કાલ પળાતું તારે હું રજપૂતા — ખરો. વાઈ જાઉં છું.” એમ કહી

હાથ તરછોડી, પોતાને શરીરે યુદ્ધિધનના શરીરને ધક્કો મારી રૂઆળ-
બંધ રજપૂતાણી ચાલી ગઇ.

સહજ વિચાર અને આશ્ચર્યમાં પડી યુદ્ધિધને આસ્વમ્ન રમરણ-
માંથી હાંકી મૂક્યું અને કામે લાગ્યો-જાણે કે કાંઈ બન્યુંજ ન હોય !
ભૂપસિંહને ઘેર જવું તરત તો એકદમ બંધ કરી દીધું. છેક સુવર્ણપુર-
સુધી કર્ણોપકર્ણ આ ન્હાની સંરંખી વાત ઉડી. જગત માનવા લાગ્યું કે
કાંઈક કારણથી ભૂપસિંહ અને યુદ્ધિધનની મિત્રતા તુટી, અને કારણ
વિશે ગપદેવીએ શૈવનાગ જેવા લોકની છુલો ઉપર હજારો ખુલાસા
મૂક્યા. બંને મિત્રો રસ્તામાં મળતા તો માત્ર લટકે સલામ થતી.

ભૂપસિંહ અને સદાશિવ બેને જુદા શી રીતે પાડવા અને ગરા-
સિયાને ગરજીલો શી રીતે કરવો તે હવે યુદ્ધિધનનું ગુરુકાર્ય થઇ પડ્યું.
એ બેનો સંબંધ કરવામાં પોતે ભૂલ કરી એવું સ્પષ્ટ દીસવા લાગ્યું. અને
હવેથી કોઇનોપણુ વિશ્વાસ ન રાખવો, કોઇને પણ સાસે ન ગણવો,
અને પોતાનું તંત્ર કોઇના હાથમાં જવા ન દેવું એવો મહોટો ઉપદેશ આ-
ટલી ન્હાની આખતમાંથી લીધો. ગરાસિયાને પોતાના કાર્યનું સાધન બ-
નાવવા હાથમાં લેવાની જરૂર લાગી પરંતુ તેને પણ પોતાનો ન ગણવો
એવો નિર્ણય કર્યો. તેમજ એ પણ શિખામણ મળી કે ભૂપસિંહને ખોટું
રસ્તે ન પાડવો, કારણ ખોટું રસ્તે પડનાર માણસ પાડનારની પણ લગા-
મમાં આગળ જતાં રહી શકતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ થયું. કદાચિત્
લગામમાં રહે પણ તેમ કરવાને પોતાને નીચે રસ્તે જવું પડે એ પણ
ખરાબ વાત. જો યુદ્ધિધન રાજ્યાની વૃત્તિમાં સામેલ થયો હતો તો
ભૂપસિંહને આંગળીના ટેરવાપર રમાડી શકત, પરંતુ તે વિચાર શુદ્ધ
અંતઃકરણમાંથી પારાની પેઠે સરી જતો.

એક દિવસ યુદ્ધિધન સાહેબની કચેરીમાં આલ્થો બચછે લાં પો-
તાનાથી આગળ ભૂપસિંહને જોતો દીઠો. રસ્તામાં સદાશિવનું ઘર આવ્યું.
મેડિયે બારીપર રમાબાઇ ઉભી હતી. નીચે આવી તેણે બારણું ઉ-
ઘાડ્યું, ભૂપસિંહ અંદર ગયો, બારણું બંધ થયું, અને યુદ્ધિધન તેની
આ દશા જોઇ નિઃશ્વાસ નાંખી ચાલતો થયો. કચેરીમાં જઇ પોતે
બેઠો તો ખરો પણ મન ચંચળ થયું હતું. એટલામાં સાહેબે ખૂમ પાડી-
“ યુદ્ધિધન ! ” એકદમ ઉડી યુદ્ધિધન લાં ગયો.

સાહેબ એક ટેબલ પાસે ખુરસીપર પીઞ્ઞ મહોંમાં ઘાલી બેઠો હતા
અને એક દર્પતર લેઇ સામે બીજી ખુરસીપર સદાશિવ બેઠો હતો.

મહોંમાંથી પીછું કાઢી સાહેબ જોલ્યા: “બુદ્ધિધન, તમને અંધર છે કે સુવર્ણપુરના ગરાસિયાનો જવાબ રાણાએ ક્રિયા વરસમાં આપ્યો?” બુદ્ધિધન વિચારમાં પડી જોલ્યો. “પૂંત, એયાર દિવસ ઉપર ને દૂતર તપાસ સાડે આપ ઘેર લેઇ ગયા છે તેમાં એ જવાબ હશે.”

સાહેબ: “જાઓ, માણસ મોકલી મંગાવો.” પૂંત તાબેદારીથી નરમાશથી જોલ્યો: “સાહેબ, આજ હું આ ક્ષીસમાં જોઉં છું, લાં નહીં હોય તો કાલ ઘેર જોતી આવીશ.”

સાહેબ: “નહીં, નહીં, અત્યારે જ માણસ મોકલો કે તમે જાઓ.” પૂંત: “બુદ્ધિધન, મહેરબાની કરી કાઢને મહારે લાં મોકલશો?”

બુદ્ધિધનને લાગ મળ્યો. નરભેરામ કરી એક ખંદો, મશ્કરો, અટક્યાજો, અદેખો, બહુજોલો, કાઢની શરમ ન રાખે એવો કારકુન હતો. રમાખાઢને સ્વતંત્રતા આપવા સાડે પૂંતની પૂઠ પાછળ તે ટોળ કરતો, દક્ષિણીઓને ધિક્કારતો, અને પૂંતની કડવી મશ્કરીઓ કરતો. તે પોતાના ખીજા કામમાં બહુ લાગતો એટલે પૂંત આ સઘળું માફ કરતો અને તેને પોતાનો ગણતો. બુદ્ધિધને દસ્તાવેજ જોળવા તથા લાવવા નરભેરામને શાધી ફાડી મોકલ્યો. નરભેરામ જઈ જુવે છે તો પૂંતનાં આરણાં બંધ કાઢને જોલાવવાને બદલે ઉઘાળાકુંચીના કાણામાંથી નીચો પડી જોવા લાગ્યો તો ભૂપસિંહને અંદર દીઠો. કાઢને અંધર કર્યા કે જોલાવ્યા વિના એકદમ પાછો ફર્યો, બુદ્ધિધનના કાનમાં ગમત પામી સમાચાર કહ્યા, એણે પૂંતને કહેવા કહ્યું, અને પૂંત સાહેબનાથી જૂઠી ઝોરડીમાં ગયો હતો લાં જઈ નરભેરામ ઉભો રહ્યો અને મહોંપર શોક આણી-ચુરસો આણી મનમાં આનંદ પામી જાણે કે જીભ ઉપડતી ન હોય તેમ ડોળ કર્યું. આખરે સઠ સમાચાર કહ્યા. સદાશિવનો મહેરો બદલાઈ ગયો, માથું ફરી ગયું, અને નરભેરામની સલાહ માગી. નરભેરામ કહે ‘બુદ્ધિધનને પૂછો તો સાડે.’ એ ઉપાય સૂઝાડશે. મને તો લાગે છે કે આ બુચ્યા ભૂપસિંહની ફજેતી કરવી ને મારવો.” મનમાં જાણે કે ‘હીક લાગમાં આવ્યો છે-ભૂપસિંહ તો મરદ છે. બચ્યા, ફજેતી તો લહારી બાયડીની થશે ને સાથે લહારી.’” ગલરાયલા સદાશિવને બુદ્ધિધને ગંભીર, ચિંતાવાળું, અને અન્નણ્યું મહોં રાખી શિખામણ આપી કે દસ્તાવેજ જરૂર નથી માટે જાતે શોધવાની પરવાનગી લેઈ ઘેર ચાલો.” ત્રણે જણ ચાલ્યા. ગરાસિયાનું કામ અને મારામારી થાય ફરી એક બે રીપાઈએ પળ સાથે લીધા. આરણાના કાણામાંથી જુવે છે તો ભૂપ-

સિંહ દાદરે ચઢતો જણાયો. કાણુમાં બુવે છે એટલામાં વાંકા વળેલા નરભેરામે હાથ પાછળ રાખી નિશાની કરી રસ્તે જનાર-આવનારને પણ ઉભા રાખ્યા. નરભેરામની સૂચનાથી પાડોશીનું ઘર ઉઘડાવી વંડેથી સહ ચઢી ઉતર્યા અને ભૂપસિંહ તથા રમાબાઈ બેઠાં હતાં તે મેડીની નેડની મેડીમાં સહ ભરાયા અને પાટિયાં ભરી દીધેલાં હતાં તેનાં વચાળાંમાંથી ત્રણે જણુ જતે અને સીપાઈયો નજર કરવા લાગ્યા. સદાશિવની આંખ ફરી ગધ-લાલચોળ થઈ, તેના હોઠ ધ્રુજવા તથા ફરફડવા લાગ્યા અને ગાંડા જેવો દેખાયો. “મારું કે મરું” એ એનો નિશ્ચય થયો તે એણે જણાવ્યો. નરભેરામ પાછળ ઉભો ઉભો કાપલિયો કુટવા મંડી ગયો અને યુદ્ધિધનના કાનમાં ફહે “હાશ! ઠીક સ્વતંત્રતા લેવાય છે. મનુષ્ય સાહેબ સાહેબને લાયક છે.”

બારીખ્હાર લોકો વધારે ભરાયા અને શોર બકાર થયો. રમાબાઈ ધનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તેણે ભૂપસિંહને ખબર કરી. ગરાસિયો ચમક્યો, રાતો પીજો થઈ ગયો, મુઠપર હાથ નાંખ્યો અને લોક ઉપર આવેછે એમ સમજી એક હાથે રમાબાઈને બગલમાં ધાલી બીજે હાથે તરવાર મ્યાનમાંથી અર્ધા ખ્હાર કાઢી અને બોલી ઉઠ્યો “હુંડિયાં, ક્યા કરને વાલી હું—આ સદાશિવ જતે આવે કની તો એને તો ખીસામાં ધાલું અને તને મહારા ધરમાં રાજબાની સાથે રાખું. મહારી તરવાર અચળ છે!” સદાશિવ ભયભીત થઈ ગયો, ક્રોધ ઉતરી ગયો, યુદ્ધિધનના હાથ વચ્ચે દયામણું મ્હોયે પડી ગયો, અને યુદ્ધિધનને તેની ખરેખરી દયા આવી.

“સદાશિવ! તમે આને નહીં મ્હોયો. અભારે દીકું ન દીકું કરો. “ગમે તો ગરાસિયો મારશે કે ગમે તો બાયડી ઝેર દેશે. આલો, લોકોને “કહિયે કે કંઈ નથી એટલે વેરાઈ જાય અને ફજેતી બંધ થાય. સાહેબની પાસેથી ખેચાર માસની રજા લેઈ દેશ જાઓ. દસ્તાવેજ ન જડ્યો “કહિયું. દેશ જઈ રમાબાઈને ગમે તે કરજો. જીવ જોખમમાં ન નાંખો.” સહ ગયા, લોકો ‘હો! હો!’ કરતાં વેરાયા. કેમ વેરાય છે તે અધ-ઉઘાડી બારી કરી રમાબાઈએ જોયું, અને સહની વચ્ચે પાધડી ઉપરથી સદાશિવને ઝાળખ્યો. સહ ગયા પછી ભૂપસિંહ છાનોમાનો ઘેર ગયો અને રાજબા તો જાણે પોતાનીજ હોય તેમ તેના ઉપર રાજની પેઠે અમલ ચલાવવા લાગ્યો, પણ રાજબાએ તો રસણું લીધું. રમાબાઈની ફજેતી કોઈ માણસે રાજબાને કરી હતી અને તેણે ઠરાવ કર્યો કે હવે ઝગડો મચાવી યુદ્ધિધનને ઘેર બોલાવવો.

“કેરોળાં! હુકો ભરો.”

“અમારું કામ તો એજ છેતો. બીજાં કામમાં બીજાં”—કરી રાજબા રોષ પડી અને બોર બોર જેવાં આંસુ આણ્યાં.

“આ શું?”

“નહીં જાણતા હો! યુદ્ધિધન જેવા સારા દોસ્તની સોબત છોડી; ગરાસ પાછો મેળવવાનું તો મનમાંજ શાનું હોય! સદાશિવ જેવા લુચ્છાની સોબત શોધી અને—

“અને શું?”

“શું તે એ કે હવે તમારે મ્હારું કામ રહ્યું મથી, હાસ્તો, દક્ષણી જેવાં રૂપાળાં અમે તે ક્યાંથી હાઈએ?”

એકપાસ આ સંવાદ શરૂ થયો. બીજાપાસ સદાશિવે રજા માગી. તરત તેનું કામ ઉપાડી લે એવું કાંઈ આશીસમાં ન હોવાથી સાહેબે રજા આપવા આનાકાની કરી. સદાશિવને મન હવે યુદ્ધિધન તેનો પોતાનો થયો હતો એટલે તેને વિનંતિ કરી અને યુદ્ધિધન ઉપકાર કરતો હોય તેમ તે કબુલ કરી તેની અવેજમાં કામ કરવા સ્વીકાર્યું. સાહેબે પણ તે ગોસ્તણું પસંદ કરી. યુદ્ધિધનને ધાર્યો અર્થ સાધવામાં એક પગથિયું ચઢવાં મળ્યું.

ભૂપસિંહ હવે એકલો પડ્યો. રમાબાઈ ગઈ. રાજબા અમાણું બેર કરી ચાલવા લાગી. રમાબાઈમાં અને સદાશિવમાં ભૂપસિંહનો પછસો તણાઈ ગયો હતો અને ગરાસ સાંભરવા લાગ્યો. ગરાસ સાંભર્યો એટલે યુદ્ધિધન પણ પાછો સાંભર્યો અને તેની ગરજ પાછી પડી; પણ ટેક છોડી ને ગરજ બતાવવી તે મરવા જેવું હતું. પણ રાજબાને રહ લાગી. તેણે ધણીને મોસાળ સમાચાર મોકલ્યા. મામાએ ફલાવ્યું કે “યુદ્ધિધનને શોધો: એ હવે શિરસ્તેદાર થયો છે. આમ આયેલા થઈ એસી રહો છો અને કુછંદે પડો છો તે દીક નહીં.” ઘરમાં વધારે વખત રહેવાનું થયું અને રાજબાએ પણ પોતાની વાત છોડી નહીં અને કહ્યું કે, “યુદ્ધિધન સાથે ટેક હોય નહીં; તે આપણા હિતેચ્છુ છે. તમારી કચાલને લીધે તેણે તમને છોડ્યા છે. તમે સુધર્યા જાણી તે રાજ થશે. હવે તે પદવી ઉપર છે અને તમને કામપણ લાગશે.” આખરે ગરાસિયણે જય મેળવ્યો અને એનાથી કાયર થઈ ગરાસિયો ઉદાસી બની યુદ્ધિધન પાસે પાછો જવા આવવા લાગ્યો. એવામાં કાંઈક રોગથી રાજબા અચિન્તી એકાએક ગુનજરી ગઈ, એટલે યુદ્ધિધન પણ ભૂપસિંહને ઘેર નિર્ભય બની જવા લાગ્યો, તેને પછસે ટેક મદદ કરવા માંડી, બન્નેનો સંબંધ પાછો થયો, અને યુદ્ધિધનમાં આવેલી સાવચેતીથી એ વાત ઉધાડી પડવા ન પામી.

આ સમયે લીલાપુર આવ્યે યુદ્ધિધનને પાંચેક વરસ થઇ ગયાં હતાં. સૌભાગ્યદેવીને વર્ષ દિવસની એક દીકરી થઇ હતી. પડોશમાં એક ખંગાળા બાપુ મુસાદરીએ આવેલો રહેતો હતો તેની વહુનું નામ સહને નવું નવું લાગતું હતું અને ગમી ગયું હતું એટલે તે ઉપરથી ડોસીએ દીકરીનું નામ અલકકિશોરી રાખ્યું. વળી થોડાક દિવસ થયાં એક પુત્ર પ્રસવ્યો હતો. તેની રાશિ પપ્પા ઉપર હતી. એટલે બાપના નામ સાથે મળતું અણવાને પ્રમાદધન નામ રાખ્યું. છોકરો ન્હાનપણમાં માતૃશ્રીના ખોળામાં હાલવા ચાલવા વગર ઘેનમાં પડી રહેતો એટલે પ્રમાદધન નામ બાપને પણ ગમી ગયું. આ સર્વ વર્તમાન પછી યુદ્ધિધનને શિરસ્તેદારની જગા મળી જેઠ માને સંતોષ થયો અને પોતાને ભાગ્યશાળી ગણતી ડોસી-પુત્ર પૌત્ર અને વહુની નજર આગળ ગુજરી ગઇ અને ગુજરતાં ખેલાં દીકરાયે હવે કારભારની બાબતમાં જીવ ઉંચો ન રાખવા માને કહ્યું કે તેનો જીવ ગતે જાય.

દીકરા વહુને માતૃશ્રી ગયા પછી ઘર સતું લાગવા માંડ્યું અને બન્નેને ધણું દુઃખ થયું. પણ દીકરાને કચેરીના કામમાં અને વહુને છાત્ર કર છાંત્રીનાં જંગલમાં સઉ ભૂલી જતું પડ્યું. ચક્રાર, યુદ્ધિશાળી, અને ડાહ્યાં માતૃશ્રી વગર છોકરાં બરોબર ઉછરવાનાં નથી એ વિચાર યુદ્ધિધનનાં મનમાં ઘણી વાર ઉઠતો. પોતાને એ બાબતમાં કાંઈ કરવા નવરાશ ન હતી, અને સૌભાગ્યદેવી પતિવ્રતા અને હેતાળ હતી પરંતુ સંસારવ્યવહારમાં તેની યુદ્ધિ ઝાઝી ચાલતી નહીં અને ડોસી હતાં ત્યાં સુધી કાંઈ ચિંતા માથે પડી ન હતી. ડોસી પાસે ઘરકામમાં માહેર થઇ હતી પરંતુ છોકરાં કેમ ઉછરવાં તે શીખવાનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો અને પોતાને ઉછેરી તે સરત રાખવા જેટલી યુદ્ધિ નહોતી તો પોતાની મેજે ચલવવા જેવી યુદ્ધિ તો ક્યાંથી હોય? તે બિચારી સાદી, ભોળી, સારા વિચારની, સાધારણ સમજવાળી, અને જગતને સાસુ ને વરના જેવાં સારાં માણસોથી ભરેલું માનનારી હતી. પતિવ્રતાપણું તેને સ્વાભાવિક થઇ ગયું હતું અને જગતની ગાંડી પોતાની મેજેજ ચાલી જાય છે તેને ધક્કેલવાની જરૂર કદાપિ પણ પડતી હશે એનું તેને ભાન પણ ન હતું. આવી સ્ત્રીથી યુદ્ધિધન પોતાને સુખી માનતો. શિરસ્તેદારની જગા અને આવો નિષ્કંટક સંસાર એ બે જેટલા દિવસ નબ્યાં ત્યાં સુધીના જેવા દિવસ યુદ્ધિધનનાં આખા જીવંતમાં ખેલાં કદી જેવામાં આવ્યા ન હતા. કચેરીમાંથી આવ્યા પછી વહુની પાસે બેસી છોકરાંને રમાડતાં રમાડતાં, રાત્રે ઉઘેલાં છોકરાંનાં મ્હોં આળી આળી દેવીસાથે આ-

નંદ ભોગવતાં, સંવારે પવનની મીઠી લહેર ખારીમાં આવતી હોય તે વખતે તેના ગાલઉપર કોમલ હાથ મૂકી દેવી જગાડે અને છોકરાંને હળવે-રહી જાગે નહીં એમ આદર્શ ખસેડી ઉઠતાં ઉઠતાં—આવા રમણીય દિવસો ફરી આવવાના નથી એ વિચાર ધણી વાર યુદ્ધિધનને થતો અને તે વિચારના આનંદનો ઉભરો સૌભાગ્યદેવીને અથવા છોકરાંને આલિંગન થેષ કાઢતો.

સદાશિવપંત રજા ઉપર ગયો અને પોતાના દેશમાં એક સારી નોકરી શોધી ફાડી. અસ્કિન્ સાહેબે સારું સર્ટીફિકેટ મોકલ્યું, અને યુદ્ધિધનને કાયમ કર્યો. રજવાડાઓમાં એનું માન વધ્યું. ભૂપસિંહનો અને એનો સંબંધ તુટ્યો હતો એટલે સુવર્ણપુરમાં પણ આ નિમણૂક પસંદ કરવામાં આવી અને ત્યાંના મંડળસાથે યુદ્ધિધન સંબંધ વધારવા માંડ્યો. પ્રસંગે પ્રસંગે નવા શિરસ્તેદારે સુવર્ણપુર જવા માંડ્યું અને કારભારી મંડળ તરફથી માન અને પધસા મળવા માંડ્યાં. દુષ્ટરાય તેની ખુશામતમાં અગ્રેસર થયો અને જડસિંહના દરબારમાં શઠરાયની જોડની જગા ઉપર તેને બેસાડવામાં આવતો. પ્રસંગે પ્રસંગે સહની પાસે યુદ્ધિધન પધસા કઢાવતો અને આ દુષ્ટ લોકોસાથે આવો વ્યવહાર રાખવામાં તેને કાંઈ અણુઘટતું ન લાગતું. વળી આ સહનો લાલ લેષ સુવર્ણપુરના રાજમે-હેલની ખટપટો જાણી લેવાય એવા સંબંધ બાંધવા માંડ્યા અને તે કાર્યમાં શઠરાય પાસેથી મળતા દ્રવ્યનો ઉદ્ધાર હાથે ઉપયોગ કરતો. હજુ-સુધી શઠરાયનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેના ઉપર થયો ન હતો.

જડસિંહને એક ખોટો દીકરો પર્વતસિંહ નામનો હતો. શઠરાય તેને તેના ખરા માઆપ બતાવી કાઢી મુકાવવાની ધમકી આપી કંબળમાં રાખવાનું કરતો તેથી તે કંટાળેલો હતો. શઠરાયના પહેલાંના કારભારીનો દીકરો ગરબડદાસ નામનો આજ વહિવટદાર હતો અને તેણે પર્વતસિંહને સાધ્યો હતો. ગરબડદાસ ઘડિયે ઘડિયે લોકોપાસે શઠરાય સામે સરકારમાં ચરણો કરાવતો અને રાજમેહેલમાં રાણિયો અને ગોલાઓ પાસે કંઈ કંઈ ખટપટો ઉભી કરાવતો. આ લોકોયે પણ યુદ્ધિધનને સાધવા માંડ્યો. ભૂપસિંહને ગાદિયે બેસવામાં આ ખોટા પર્વતસિંહની આડખીલ હતી. યુદ્ધિધન પોતાની પાસે આવતી ખટપટનો ભેદ શઠરાયને તેના પોતાનો થઈ જાણ્યો અને ત્યારપછી શઠરાયને યુદ્ધિધન ઉપર વિશ્વાસ રહેતો; પોતાની ખાનગી ખાખતોમાં તેની કંઈક સલાહ લેવા લાગ્યો, અને કામનો માણસ ગણી દરબારમાંથી પધસા ખવડાવવા લાગ્યો. શઠરાયે આખરે પર્વતસિંહનું કાટલું કરાવ્યું.

અને ગરબડાસને અરતરફ કર્યો. ગરબડાસ યુદ્ધિધન ઉપર વિશ્વાસ રાખતો, કારણ પોતાનો બેઠ એનાથી ઘુટ્યો હશે તેની એને ખબર ન હતી. હવેથી ગરબડાસ પોતાની વાતો તથા શઠરાયની વાતોની બાતમી યુદ્ધિધન પાસે મૂકતો. શઠરાય એમ સમજતો કે યુદ્ધિધન મહાં માણસ છે અને ગરબડાસ સાથે માત્ર ઠગાઈનો સંબંધ રાખે છે. યુદ્ધિધન આ બંને લુચ્ચાઓને ઠગવામાં પાપ ન ગણતો અને પોતાનું છેવટ કાર્ય બ્યાબખી હતું એટલે શઠ પ્રતિ શાસ્ત્રં કુર્યાત્ એ ધોરણને અનુસરતો.

હવે પર્વતસિંહ ગયો એટલે જડસિંહને ખીજો કુંવર ઉભો કરી આપવાની જરૂર કારભારી મંડળને લાગી. માત્રાઓ, ધાતુઓ અને રસાયણો ખાધ ખાધ અતિભોગ કરી કરી જડસિંહે પુરુષત્વ હીન કરી દીધું હતું અને રાણિયો યથેચ્છ વર્તતી હતી. કોઈ પણ રાણીને ખરો પુત્ર થાય તો તે રાણીનું તેમજ તેના ચારનું જોર વધે અને પોતાનું જોર કમી થાય એ શઠરાયને અનિષ્ટ હતું, અને પોતાના કળ્પનમાં રહે એવો ખોટો પુત્ર ઉભો કરવા તેણે યુક્તિયો કરવા માંડી. આ વાત યુદ્ધિધનને કાને આવી હતી પરંતુ કારભારિયોની મારફત આવી ન હતી. ભૂપસિંહ સાથે ઉધાડો સંબંધ પોતે રાખી શકે એમ ન હતું તેમજ એ માણસ ખીજના હાથમાં જાય એ સાંઠ નહીં એ અનુભવે સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. કારભારી મંડળથી વિરુદ્ધ ન દેખાવું પણ વિરોધ કરવાના સાધનની આવશ્યકતા હતી. ગરબડાસ કાંઈ કામ પ્રસંગે લીલાપુર આવ્યો ત્યારે યુદ્ધિધનને મળ્યો અને એ જણ ભૂપસિંહને મળ્યા. રાણીની ઇચ્છા શિવાય ખોટો પુત્ર થય નહીં માટે તે કાર્યમાં પટરાણીને સામીલ કરવા યુક્તિયો ચાલતી હતી તે ગરબડાસે કહ્યું. પર્વતસિંહ ગયો એટલે ભવિષ્યનો શોભ કરી સુવર્ણપુર ખાતે ભૂપસિંહના શ્રમ ફૂટવું કામ કરવા ગરબડાસે માથે લીધું અને ભૂપસિંહને હાથમાં લેઈ શકે નહીં એમ છોટ રહી તેનું કામ કરનાર માણસ મળ્યું જોઈ યુદ્ધિધનની ઇચ્છા સફળ થઈ. ગરબડાસને સલાહ પૂછવાનું ઠેકાણું યુદ્ધિધન થયું.

જડસિંહની પટરાણી ઉંચાકુળની હતી અને કારભારિયોની ખટપટ પસંદ કરતી ન હતી. પરંતુ આખરે તે લોભમાં લેવાઈ અને જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું કે તેને દિવસ છે. ભૂપસિંહ અને ગરબડાસ ઉપરા ઉપરી સાહેબપાસે અરજિયો કરવા લાગ્યા કે સીમંત ખોટું છે, પણ કારભારિયો મુછે તાલ દેઈ ફરતા પરંતુ મનમાં ડરતા. એક પ્રસંગે શઠરાય લીલાપુર આવ્યો અને યુદ્ધિધનની પરીક્ષા કરવા વાત ફાટી, અને ગરબડાસની અરજીઓ અપાત ફરિયાદ કરી. યુદ્ધિધન રૂઢે, “જખુ મારે છે: એમ તો

હાથી પછવાડે કુતરાં ધણાં ભસે. આ તો ઠીક છે કે આપણી વાત સાચી છે, પણ કાંઈ વખત એવોએ હોય કે આપણે એમ કરવુંએ પડે. આપણે પણ આપણો સ્વાર્થ છે.” આટલી વાતથી કાંઈ શકરાયે ભેદ આખો નહીં અને યુદ્ધિધનના એલ્યામાં તેને કાંઈક વહેમ પડ્યો પણ તે જતો રહ્યો.

ભૂપસિંહનો ગરાસ હજી સુધી દરબાર પાસે હતો. ભૂપસિંહ અને એનાં ભાઈ પહેનનાં લગ્ન, તેમના માળાપના ક્રિયાખરચ ઇલાદિમાં ધણું ખરચ કરવું પડ્યું છે; દુકાળ ગયા, અને એવાં એવાં નિમિત્ત ફાડી જડસિંહનો કારભારી ભૂપસિંહ પાસે દરબારનું લેણું કાઢતો હતો અને તે વસુલ કરવાને નિમિત્તે પોતાનો વહિવટ લંબાવતો હતો. યુદ્ધિધને ચાલતા અરસામાં ભૂપસિંહ પાસે આ વહિવટ પાછો લેવા અરિન્દ્ર સાહેબને અરજ કરાવી. યુદ્ધિધને તે અરજ શકરાયને દેખાડી. હા ના કરતાં સુવર્ણપુરના દરબારમાંથી યુદ્ધિધનને ખ્યાસ હતો કે રૂપિયા મળ્યા અને ભૂપસિંહને ગરાસ ન મળ્યા દેવાનું તેણે માથે લીધું. વાતમાં વાત કરતાં અને પોતાનો ભરોસો ઉપજ્યો હતો તેથી કારભારિયોએ ક્રિયા ક્રિયા ચોપડા કેવી કેવી રીતે નૂકા રાખ્યા હતા અને હિસાબ કેવી રીતે જુઠો રાખ્યો હતો તે સમજવાની તક મળી અને તે તકનો ઉપયોગ કર્યો. સાહેબને અછપ્પ સમજાવ્યો, હિસાબમાં કુડાળાં વાળ્યાં, અને બીજાં પાંચ વરસ સુધી ગરાસ દરબારના હાથમાં રહે એવો ફેસલો થયો. ખ્યાસે હજાર ભૂપસિંહને ગાદી મેળવવામાં વાપરવાના હતા તે એને ખબર હતી એટલે એ કોશમાં બેઠેલો પણ મનમાં સંતોષ પામ્યો.

ભૂપસિંહ અને યુદ્ધિધનને કાંઈ સગપણ નથી અને યુદ્ધિધન પછ-સાથી છતાંય એવો છે એવું હવે શકરાયને સ્પષ્ટ લાગ્યું. અને તેને હમ્મએ નિરાંત વળી. હવે તો સુવર્ણપુર આવે ત્યારે શિરસ્તેદારને આગ્રહ કરી કારભારી એક એ વાર પોતાને ઘેર જમાડે અને તેની સાથે ગંપાટા હાંકે અને બીજાં માણસો પણ શિરસ્તેદાર સાથે હળી ગયાં. હળવે હળવે કારભારીના ઘરનાં સહ માણસો અને તેમની ઘણીક વાતો યુદ્ધિધન નાણી ગયો. નરભેરામ પણ તેની સાથે આવતો અને એ ઘરનાં છિદ્ર શોધી ફાડી, બાણી, આનંદ પામતો.

દુષ્ટરાયની પહેન ખલકનંદા હતી અને વલ્લુ રૂપાળી હતી. ખલકનંદા સાસરે જાય ત્યારે એક જમાલખાન નામનો સિપાઈ દાનસ લેઈ તેને મૂક્યા જતો. જમાલખાન ગાતો તથા ચિત્ર કાઢતો અને વાળ બાળની રાખીપ કરતો. સાસરે જતાં જતાં ખલકનંદા કોઈક વખત જમાલખા-

નને ઘેર પણ જાય અને ઘડી બે ઘડી ફરડે. ડોઘ વખત મરતો લે-
આસં પહેરી જમાલખાનને હાથે વળગી ગેલ કરતી કરતી રાત્રે ફરવા
પણ જાય. રૂપાળી વહુને જૂદો રસ્તો મૂક્યો હતો. દુષ્ટરાય કોળદાર હતો
એટલે ગામ પરગામ ફરવા જતો અને ઘરમાં રૂપાળી વહુ સાથે મેરલો
નામનો રજપૂત સિપાઈ રહેતો. ઘરમાં એકાંત પડે એટલે મેરલો દુષ્ટ-
રાયના શૃંગારગુહમાં બિરાજતો. ચિકિત્સાખોર નરભેરામને આ બંને ના-
ટક કંઈક જોયામાં અને આટી સાંભળ્યામાં આવ્યાં હતાં અને યુદ્ધિધ-
નને તેણે કહ્યાં હતાં. બધરાંના વિશ્વાસુ, પુરુષોના વિશ્વાસુ થઈ ગયા હતા.
જમાલખાન થર શેઠરાયનો અને મેરલા ઉપર દુષ્ટરાયનો વિશ્વાસ હતો
અને પટરાણીને છૂટા છેડાના દિવસ પાસે આવ્યા એટલે કુંવર શોધવાનું
કામ આ બંને વિશ્વાસુ ગૃહસ્થો ઉપર પડ્યું. જમાલખાન અને મેરલો
સ્વાભાવિક રીતે એકબીજાના પ્રતિસ્પર્ધી હતા અને આ કામમાં વધારે
થયા. જમાલખાને એક તરકડીનો છોકરો શોધી કાઢ્યો અને મેરલાએ
એક ડાળી શોધી કાઢ્યો. તરકડો રૂપાળો હતો અને શેઠરાય પાસે જમા-
લખાનનું આવતું હતું માટે તરકડો પસંદ પડ્યો અને મેરલો નિરાશ થયો.

યુદ્ધિધનની સૂચનાથી ગરબડાસે આ બે જણા સાથે પરિચય કર્યો
હતો અને એક દિવસ મેરલો બીજવાયલો નિરાશ અનેલા ગરબડાસ સાથે
ગપ્પાં મારવાબેઠો અને વાંચે ચઢ્યો તેમાં કાંઈક લવી ગયો. લાલચ આપી
વધારે બેઠ લીધો. એકદમ ગરબડાસ લીલાપુર આવ્યો અને યુદ્ધિધનની
સલાહ અને સૂચનાઓ વધતી ગઈ. આ તક ન જવા દેવી—વખત ખોવો
નહીં એમ ફરાવ થયો. સાહેબની પાસે અરજ થઈ અને તેમાં ભૂપસિંહે
અંદાજસ્ત માગ્યો. એકદમ સવારો મળતાં તેને લેઈ ભૂપસિંહ અને ગરબડ-
દાસ જડસિંહને મેલેલ ગયા, સાહેબનો કાગળ દેખાડી અંદર ધસ્યા, અને
જડસિંહ સાથે એકાંત માગી. જડસિંહને સમજાવ્યો: “સાહેબને બધી ખ-
બર પડીછે. તમે આ કામમાં સામીલ રહેશો તો હવતાં ગાદી જશે. મરતાં
“ગાદી ડોને જાય તેની તમારે શી ચિંતા છે? પિતરાઈને મૂકી તરકડાને ગાદી
“જાય તેમાં તમારી આખર નથી—અને પરલોકમાં તમને લાલ નથી. કાલ
“સવારે તમારે ખરો છોકરો થશે તો તેને મૂકી ખોટાને સાંપતું પડશે. અમ-
“ને સાહેબે મોકલ્યાછે. દેવો હાય તે જવાબ દેજો. તમે જાણો. તમારે માથે
“જુઓ છે.” જડસિંહ સાહેબનું નામ સાંભળી ગભરાઈ ગયો. કાગળમાં
સાહેબના નામનો શેરો હતો અને ભૂપસિંહની વાત સાંભળી તેને થોડા યુ-
લાસો ફરવામાં આવશે એવી આશા બતાવી હતી. જડસિંહ કહે: “આ
આખત હું કાંઈ જાણતો નથી. કારભારીને પૂછી જોઈશ,” અને ખુલાસો લ-

ખી મોડલાવીશ. ભૂપસિંહના કરતાં કોળી તરકડાંનાં છોકરાં મને વધારે બહાલાં નથી. હું મહારાથી ચાલતો બંદોબસ્ત કરીશ.”

ગરબડદાસ:—“પણ આજ રાત્રેજ સહુ નક્કી થઈ જાય તો.”

જડસિંહ:—“લાઈ કોણ જાણે હું તો કારભારીને કહીશ એ જાણું. હું શું બીજું કરું?”

ગરબડ—ત્યારે તમારાથી જાતે મદદ નહીં થાય?

જડ—જાતે તે કાંઈ હું પોલીસનું કામ કરું? મળો કારભારીને.

આવ્યા હતા તેવીજ ઝડપથી સહુ જણુ ઘોડા દોડાવતા પાછા દોડ્યા. સુવર્ણપુરમાં ગભરાટ થઈ રહ્યો અને કારભારી રાજમહેલ આવ્યો. રાણાએ વાત કહી તેથી સંતોષ ન વળ્યો અને આમ આવ્યા અને આમ ગયા તે કંઈ આટલાથી સંતોષ પામી ન જાય એમ ધાર્યું. લીલાપુર અને સુવર્ણપુર વચ્ચે ઝાઝું છેડું ન હતું. ગરબડ તરત પહોંચ્યો અને યુદ્ધિધનને સમાચાર કહી બોલ્યો: “રાણા જાતે કાંઈ કરી શકે તેમ નથી તે તમને ખબર છે. કોળીને “તરકડાં એટલું તો એના મ્હોંમાંથી નિકળી ગયું. વાત મુદ્દે ખરી છે. ત્યાં “વધારે રહેવાથી લાભ નથી જાણી અને પાછા આવ્યા.”

ચોડી વારમાં શાહરાયનું માણસ દોડતે ઘોડે આવ્યું અને તેની સલામ કહી યુદ્ધિધન પાસે આતમી માગી. યુદ્ધિધન કહે: “મહારાથી આ બાબત— “માં ઝાઝો ભેદ બોલાય નહીં. કંઈક ગોલાં તરકડાંનાં છોકરાંની વાત અને “કારભારી જાણે છે એવી વાત રાણાજીએ કરી છે. બીજું સહુ સાહેબ જાણે. “શાહરાય તરત સહુ માટેલી વાત બંધ કરશે તો ઠીક છે.” માણસ ગયું. યુદ્ધિધન પાસેથી એ હજાર રૂપિયા લેઈ ગરબડદાસે મેરલાને આપ્યા અને તેની મદદથી તરકડીનું ધર શોધી કાઢ્યું અને એક બે સ્વાર ત્યાં રાખ્યા અને પોતે, ભૂપસિંહ અને એક બે સ્વાર રાણીના મહેલની પડોશમાં સંતાઈ રહ્યા. કારભારી ખરાઈ ગયો. વધારે વાર લગાડ્યાથી વધારે તપાસ થશે અને માણસ ધુટ્યાં એટલે ભોપાળું બહાર પડશે અને સાહેબ અગાડી તપાસ કરાવશે તો રાણાનું ઠેકાણું નહીં એટલે કોણ જાણે શું પરિણામ થાય. રાણીને દિવસ છે એવું જાહેર કર્યું હતું માટે પોતાનું મંડળ એકઠું કર્યું. રાત્રે ને રાત્રે વિચાર કર્યો અને એક બે દિવસમાં રાણીને સુવેલી દીકરી આણી દટાવી દીધી તથા જીવતો કુંવર આણુવાનો વિચાર સહુ વાત ત્હાડી થડ્યા પછી કરવાનો રાખ્યો.

એવામાં અરિકન સાહેબ તરફથી પત્ર આવ્યો તેમાં જડસિંહને બોલા પુત્રની બાબતમાં લખ્યું હતું કે,—

“આ બાબત સાંભળી હું ધણો દિલગીર થયો છું. મ્હારે તમને રહેવું

“ જોઈએ કે આ ખટપટમાં તમારા કારભારિયો સાથે તમે પણ સામીલ હ-
 “ શો એવો જુદામ આણવાનું અમને તમારા તરફથી મળ્યુંત કારણ મળ્યું છે.
 “ આ વખત તો આ ખાત સરકારમાં લખવામાં નથી આવતું પણ ખીટ
 “ વખત આવો પ્રસંગ આવશે તો તમારા હકમાં સાઈ નહીં થાય એ યાદ
 “ રાખવું. વળી તમને સૂચના કરવામાં આવે છે કે હવેથી તમારા અંતઃપુ-
 “ રમાં કોઈપણ રાણીને દિવસ હોય તો પ્રથમથી આ એજંટીમાં સમાવ્યાર
 “ આપવામાં આવે. આ સૂચનાનો અમલ કરવામાં કાંઈ પણ શિથિલતા
 “ દેખાડવામાં આવશે તો તમારા વિરુદ્ધ શંકા સળળ થશે અને સરકારને
 “ ખબર કરવામાં આવશે. માટે આશ્ચ રાખવામાં આવે છે કે આ વિશે
 “ તમારા કારભારિયો તરફથી સખત જાહેર્યસ્ત થશે. આ તુમારની નક્ક
 “ એજંટના ખાસ દફતરમાં રાખવામાં આવશે.”

આ પત્રથી સર્વ મંડળ નરમ બની ગયું અને તેનાં ઉત્તર પ્રત્યુત્તર
 થોડાક થયા પરંતુ મૂળ પત્રના અસરનો પટ સડોના મનમાં કાયમ બેસી ગયો.

કારભારીની આ સહ વાત તથા સાર પછી થતી સહ ખાતમી મેળ-
 વવાનાં સાધન હવે યુદ્ધિધને ગરબડદાસ મારદ્રત કરી આખ્યાં અને શહ-
 રાયે આપેલા રૂપિયા તેનું જ ઘર ફેાડવાના કામમાં લાગવા માંડ્યા. નવો કુંવર
 કરવાનો વખત આવતા પહેલાં કોણ જાણે કાંઈ ખટપટથી કે કોણ જાણે
 કાંઈ રોગથી જડસિહ અચિન્ત્યો ગુજરી ગયો. તેની ખાતમી એકદમ
 લીલાપુર પહોંચી, અને સુવર્ણપુર ઉપર જમ્મી બેઠી. રાણિયોના મહેલ, તી-
 જોરી, દફતરખાનું, સહ ઠેકાણે આમડાનાં અને છવતાં તાળાં દેવાયાં. ભૂપ-
 સિંહને સંન્ય મળવાની સામગ્રી આલવા માંડી. તેના કુંપડાં જેવા ઘર આગ-
 લ ચોખ્ખારો અને અમલદારો જઈ ઉભા રહેવા લાગ્યા. પોતે કરેલા અપ-
 રાધ માફ કરાવવા શંકરાય જાતે યુદ્ધિધનને ત્યાં ફેરા ખાવા લાગ્યો. ગર-
 બડદાસનો દોર વધ્યો. મહાસંપત્તિનો સૂર્ય ઉગતો જોઈ યુદ્ધિધનની ગંભીર-
 તા ખસી નહીં અને તેના મનના ઉદ્યોગને ઉત્સાહને ઉભેરે ઢાંકી દેવાયો ન-
 હો. તે મોહમાં પડ્યો નહો, ઉતાવળો થયો નહો, અને આંધળો બન્યો ન-
 હો. સંપત્તિના સૂર્યને વગર ઝાંઝવે, વણ અંબનયે, સ્થિર વૃત્તિથી જેવા લા-
 ગ્યો. ભૂપસિંહની સંપત્તિ સાથે એને સંબંધ છે તે એના અને ભૂપસિંહના
 વિના ખીજું કોઈ જાણતું નહો. સર્વની આંખે એ ત્રિદાળમાં શિરસ્તેદાર-
 જ બાસતો.

સાહેબના તરફથી અભિનંદન પત્ર લેઈ યુદ્ધિધન ભૂપસિંહને મળ્યો.
 ભૂપસિંહનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઈ આવ્યું. “મહારા રાણા! સુવ-
 ર્ણપુરના સ્વામી!” એટલા શબ્દ ગદગદ કંઠે બોલી યુદ્ધિધન હૃદયનાં આં-

સુ સારતો ભૂપસિંહના સામું જોઇ ઉભો રહ્યો. ભૂપસિંહ એકદમ તેને ભેટી
 પડ્યો અને જ્વેરથી યાજ્ઞયો: “યુદ્ધિધન! તમારે લીધે આ દિવસ આવ્યા!
 “ તમારે આભર મહારથી નહીં ભૂલાય! હા! હવે હું રાજા અને તમે
 “ પ્રધાન, અને પાછલા દિવસ ભૂલી નવા દિવસ ખત્તે જાણુ જોઇશું.” ન-
 વા રાણાના મનના આ વેગને તેમજ પ્રસંગે સ્મરણમાં આણેલા પોતાના
 વૈરભાવને મનસ્વી પુરુષે રોકી રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું. અભિષેકકાળનું મંગ-
 લાચરણ કોઇનું નુકસાન કરી કરવું, નવો રાણો પોતાની ખાનગી સ્થિતિનાં
 જૂનાં વેર તાજાં કરશે એ આશા સાહેબના મનમાં જુવત્ત કરવી, અને
 સત્તાથી હજી ન ખસેલા જૂના અમલદારોની મનમાંની ઝડીક ખરી પાડી
 તેમને યુમાટો કરવાનું દેખીતું કારણ આપી તેમની પ્રખ્યાત્યુદ્ધિના વીર્યને
 ઉત્તેજિત કરવું. આ અને ખીજાં પરિણામોના વિચાર યુદ્ધિધનના મગજ
 આગળ તરી આવ્યા અને તે પરિણામો ન થાય એવો તેણે માર્ગ પકડ્યો.
 “કાલે તમે સાહેબને મળવા આવો, લીલાપુરમાં રહ્યા તેના સ્મરણવાસ્તે
 અહિયાં ઇચ્છેછશાળા કહાડી અને સુવર્ણપુરમાં ‘ખરિકન ખાગ’ કરાવી
 તમારા અભિષેકનું મંગલાચરણ કરવાની વાત કહાડો, જૂના અમલદારોને
 કાયમ રાખવાનો વિચાર જણવો, અને તમારે વિશ્વાસ રાખી શકવા લાયક
 પ્રમાણિક અને સાફ જ્ઞહારનું માણસ તમારા અંગતું કરી રાખવા સાહેબ-
 ખાસે માગો, અને ‘યુદ્ધિધન ઉપર આપનો વિશ્વાસ અનુભવથી થયો હોય
 તો તેને આપો નીકર ખીજા કોઇને’ એમ સૂચના કરો;” આ રીતે યુદ્ધિ-
 ધને કહ્યું. તે પ્રમાણે થયું. ખરિકન સાહેબનો અભિપ્રાય ગરાસના પ્રસંગમાં
 કાંઇક ઠીક બંધાયો હતો અને તેની અવસ્થા જોઇ દયા ઉપજી હતી. તેમાં
 આ પ્રસંગે તેના મુખમાંથી આવા સારા વિચાર નિકળતા જોઇ સાહેબ ઘ-
 ણીજ પ્રસન્ન થઇ ગયા, તેને વાસ્તે સરકારમાં બહુ સારો રિપોર્ટ કયો, જો-
 ઇયે તેટલી મદદ આપવા સ્વીકાર્યું, પોતાની આરીસનો બંદોબસ્ત કરી યુ-
 દ્ધિધનની મરજી હોય તો રાણાની નોકરીમાં તેનેજ જવા દેવાની હા કહી, અને
 સરકારનો હુકમ આવતાં સુવર્ણપુર જઇ ઠીકમાઠથી અભિષેક કયો. આ પ્ર-
 સંગે સુખાઇના વર્તમાનપત્રોવાળાઓને યુદ્ધિધનની સૂચનાથી ખોલાવવા-
 માં આવ્યા હતા. તેમની ખાતર ચરદાશ અચ્છી રીતેથી કરી. પરાયા મા-
 ણસ તરીકે યુદ્ધિધન તેમને મળતો અને રાણાનાં વખાણ કરતો. સુખાઇ-
 નાં ઇચ્છે અને દેશી સહ પત્રોમાં રાણા ભૂપસિંહના રાજ્યાભિષેકની લા-
 ખી લાંબી અને છટાદાર હકીકત આવી, તેની યુદ્ધિ વિગેરેનાં વખાણનાં
 ગૂંચાં ટુકડાં, અને જગતના ઘણા ભાગે સહ અજ્ઞ મનુષ્ય.

યુદ્ધિધનને ઠીકાણે ખીજાં માણસ આવ્યો એટલે એ સુવર્ણપુર આવ્યો.

અને 'હંતુર સેક્રેટરી' ની નોકરી લીધી. ગરબડદાસ રાણાની પ્રીતિનું ખીચું પાત્ર હતું તેને હિસાબી ખાતું સોંપાવ્યું. ખીબા અમલદારો કાયમ રહ્યા. જતે દિવસે યુદ્ધિધનની પદવીનું નામ ફેરવી તેની ઇચ્છાથી એ ના એ કામ ઉપર રાખી તેને 'અમાલ' બનાવ્યો અને પગાર વધાર્યો. સર્વ મામલો હળવે હળવે શાંત થઈ ગયો હતો. કોઈ કોઈ વાર ખટપટ-વાયુથી મોબન ઉછળતાં તો અમાલની યુદ્ધિ તેલ પેટે તેઉપર રેડાઈ તોફાન શાંત કરી દેતો. કેટલાક ન્હાના મ્હોટા બનાવો બનતા, અંદર અંદર ઈર્ષ્યા, વૈર, આદિ રહેતાં પરંતુ પરદેશી જોનારને મન કાંઈ દેખાય એમ ન હતું.

અમાલ પોતાનું કામ શાન્તિથી કરતો. સહને સારે રસ્તે પાડી કોઈના કામમાં બહુ વચ્ચે ન આવી કારભારી વિગેરેને સમજાવી કામ લેવા ચત્ર કરતો અને બધા એકઠા મળતા ત્યારે કોઈના મ્હોં ઉપર અસંતોષનો લેશ દેખાતો નહોતો.

અમાલનું માન દિવસે દિવસે વધતું હતું. પોતાના પૂર્વજોના બંધન-વેલા રાજેશ્વર મહાદેવનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. લોકો તેના ઉપર આશાથી જોવા લાગ્યા. મુંબઈ જવાના પ્રસંગ મળતા ત્યારે ત્યાંના સાહેબ લોકોમાં જતો અને પ્રતિષ્ઠા પામી કાર્ય સાધી ઘેર આવતો. શાસ્ત્રિયોનો પરિચય રાખતો અને કર્મકાંડપર શ્રદ્ધા બતાવતો. આ સર્વ તેનાં ભૂપણુ થઈ પડ્યાં, અને રાણાપાસે એનું વધારે વધારે ચાલતું દેખાયું તેમ તેમ આ સહ ભૂપણુનાં વધારે વધારે વખાણુ થવા લાગ્યાં.

રાજેશ્વર મહાદેવમાં રાણા અને અમાલ આવ્યા તે પ્રસંગે રાજ્યકર્મની આ વ્યવસ્થા હતી અને અભિષેક થયે ત્રણ ચાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં.

રાજેશ્વરમાં આ બન્ને જણને ખેસારી અને નવીનચંદ્ર વાડામાં હતો તે સમયે અલકદ્વિશારી અને કુમુદસુંદરીને એજ વાડામાં કેદ કરી અત્યાર સુધી આપણું ધ્યાન આડી વાતોમાં ગુંચાયું અને યુદ્ધિધનનો ઇતિહાસ જાણવામાં વાર્તાનો પ્રસંગ આપણી આંખ આગળથી આટલી વાર દૂર રહ્યો તે બનાવ, વાંચનાર, જે તને સફારણુ અને સફળ ન લાગે તો હવે એ ન જ બન્યો હોય એમ ત્હારી નજર આગળથી ફેલાડી નાંખી, ગઈ ગુજરી વિસારી દે અને ભૂતકાળને ભૂલી વર્તમાન કાળની વાર્તામાં ડુબવા નીચલા પ્રકરણના પ્રવાહમાં વહો જ.

પ્રકરણ ૬.*

રાજેશ્વરમાં રાજ-અટપટ.

॥ તટસ્થઃ સ્વાનર્થાન્ ઘટયતિ ચ મૌનં ચ મજતે ॥

સુવર્ણપુરનું રાજ્યતંત્ર ધેનમાં પડ્યું હોય તેમ પોતાની મેળે આલ્યું હતું દેખાતું હતું અને રાણો તથા અમાલ્ય એ શિવાય સર્વ મંડળ ખરેખર ધેનમાંજ હતું. જોનારને મન એમજ વિચાર થતો કે આ ધેન સ્વાભાવિક રીતે આવ્યું હશે અને તેના મન ઉપર તે અસર થાય એ પણ જાગનારને ધટાપત્તિજ હતી.

આ સર્વ નાટકનો સૂત્રધાર યુદ્ધિધન હજી પડદામાંજ હતો અને વેશ-ધારિયો પણ તેને પોતાના જોવેજ સમજતા હતા. અમાલ્યનું રાણાપાસે આલેછે એ શિવાય યુદ્ધિધનને વાસ્તે ખીજે અભિપ્રાય કોઈને હતો નહીં, પરંતુ આ કુંચીને બળે રાણો જરાપણ આલે-ચલવે-છે-કાંઈ પણ કરેછે એમ કોઈના મનમાં પણ આભાસ થવા પામ્યો ન હતો. સર્વ એમ કલ્પતાં હતાં કે આપણે આપણી મેળેજ આલિયે છિયે. પરંતુ આ સર્વ શાંતિનો પણ સૂત્રધાર હતો. પોતાની રંક અવસ્થામાં સળગેલા વૈરનો તનખો તેના મનમાંથી કળણી ગયો ન હતો. પરંતુ તેની હયાતી ભૂપસિંહને પણ અખર ન હતી. રાણો એમજ સમજતો કે યુદ્ધિધન મહારી ઇચ્છાઓનો સેવકજ છે અને તેમ ગણી તેના ઉપર નિર્મળ પ્રીતિ રાખતો. પરંતુ યુદ્ધિધન તો ભૂપસિંહને અને તેના સર્વ રાજ્યતંત્રને પોતાના હંડા વૈરને સફળ કરવાનું સાધન કરી દીધું હતું. હળવે હળવે એ વૈરભાવની વચ્ચોવચ નિઃસ્વાર્થ રાંજભક્તિ અને મિત્રતા, મહત્તાનો અભિલાપ, અને એવા એવા ખીજ રમણીય વૃક્ષ ઉત્પન્ન થતા હતા એ ખરું. તોપણ વૈરભાવ શાંત થયો ન હતો અને વૈરિયોનાં નિત્ય દર્શનથી તે દૃઢ થતો હતો. ભૂપસિંહનો વૈરભાવ એ પોતાના વૈરભાવનું માત્ર સાધન હતું. જોતે કાંઈ પણ કરવું નહીં-ક-શામાં દેખાવું નહીં, પરંતુ સર્વ ક્ષણ સાધનદ્વારા લેવાં; પોતાનો હાથ કોઈ દેકાણે દેખાય નહીં પરંતુ સર્વના હાથ પોતાનાજ ચલંબ્યા આલે-ટુંકમાં સૂર્યચંદ્રની પેઠે પોતે આધાં ઉભાં રહી અદૃષ્ટ રીતે આખા સમુદ્રનીપાસે પહોંડા મરાવવા અને પોતે તો માત્ર સર્વ જોયાં કરવું-અને ધાર્યું થયું જોવું એ ભૂપસિંહના અમાલની પ્રકૃતિ-નીતિ હતી. આમ સ્વાભાવિક રીતે અદૃષ્ટ સાધનો ન જોઈ શકનાર સાધનભૂત ભૂપસિંહ અધીરો ખીની નિ-

પ્રથમ જેવા દેખાતા અમાત્યની નીતિનો વેગ અને તેનાં નિર્માણ પામેલાં દુર્ગ ચચ્ચાર વર્ષ સુધી ન દેખાતાં જેઠ ધુધવાતો હતો અને તે જેઠ અમાત્ય પોતાનું એક સાધન દૃઢ થયું માનતો હતો.

સેનેરી ગલીઆ ઉપર મહાદેવનું બાણ દેખાય એમ ભૂપસિંહ એક તકિયાનું અહીંજણુ દેખ બેઠો હતો. જૂની અવસ્થાના કરતાં આજ સ્વાભાવિક રીતે તેનાં વસ્ત્રમાં, શરીરમાં, મહોમાં, અને સ્વભાવમાં ફેર પડી ગયો હતો. જરસિંહના કારભારીથી કંટાળેલા ગરાસિયાને કુદ્ર મુત્સદ્દીની ગરજ પડી હતી તેમજ પોતાના કારભારીથી કંટાળેલા રાણાને અમાત્યની ગરજ હતી. પણ એ ગરજનો દેખાવ ખેલાં જૂદો હતો અને આજ જૂદો હતો. ભાઈબાપા, સમાનભાવ, દેખીતી એકપાસની ગરજ, અને સ્વાર્થ દેખાડી નેરથી કરવામાં આવતી મિત્રતા: તેને ઠેકાણે આજ અધીરાપણું, હુકમ, અને રાજ્ય પ્રધાનનો અરસપરસ સ્નેહ અને ધર્મભાવ, એ સર્વ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં અને વચ્ચે વચ્ચે જૂના સંબંધના પ્રવાસ પૂટતા હતા.

“ભુદ્ધિધન, તમે આજસુધી કાંઈ ન કર્યું. આ ત્રણ ટકનો શકે-
“રાય જેણે મને આટલું આટલું દુઃખ દીધેલું તેને આમ મહારીપાસે
“આવી બેસતો બેઉ, મહારો કારભારી કહું, મહારું રાજ્ય સોંપુ—એવું
“એવું હું કેટલા દિવસ ખમી શકું? મહારા ગરાસમાંથી ખાઈ જનારને ગ-
“રદન ન મારવા બેઠયે? તમે જ્યાંસુધી એની બાળત કાંઈ કરશો નહીં
“ત્યાંસુધી મને સંતોષ નથી:” એમ કહી બોલતાં બોલતાં ઉઘો થયેલા રાણો ખૂબ તકિયાપર પડ્યો અને અમાત્ય સામે આંખોઢાલી જેઠ રહ્યો.

ભુદ્ધિધન રાણા સામે ઉઘે પગે બેઠો હતો તે જરીક હસ્યો અને બોલ્યો: “રાણાજી, જરા ક્ષમા રાખો. આપને ગાદી મળે તેમાં આપના “શત્રુને એટલો લાભ ન મળે! અપકારનો બદલો ઉપકાર ઘટે:” કહી પાધડી હેઠે મૂકી નિરાંતે બેઠો.

રાણો મ્હોટે સાદે હસી પડ્યો. “વાહ વાહ! વાહ વાહ! એ તો “આજ જ જાણ્યું. પણ અપકારનો બદલો ઉપકાર અને ઉપકારનો બદલો “અપકાર એમ ઉલટ મુલટ કરવાનું તો તમને મુત્સદ્દીનેજ સોંપ્યું, “હાં! અમે તો એકવટવાળા. છવાડતાને છવ આપિયે ને મારતાને તો “મારિયેજ. તમે મિત્ર અને એ શત્રુ—બેને એક અમે ન—, ખાળું “ને ભાજી બે ટકે શેર થાય તે તો અંધેરી નગરીમાંજ. નિશાળિયોએ “એ તો જાણે!”

“બહુ સાફ, ત્યારે હવે હુકમ! કારભારીને કાસે અતરફ કરવો હોય “તો તે અપમાનજ હાથમાં છે.”

“હવે એ મશ્કરી જવા ઘો. શુ ધાર્યું તે ક્ષો.” અને જાણુ શાંત
અને ગંભીર બની ગયા અને બુદ્ધિધને લાખણુ આરંભ્યું.

“રાણાજી! ઇચ્છાઓ ઉતાવળથી અને ધીરે ધીરે એ રીતે પાર
પડેછે. પરંતુ ઉતાવળથી ક્ષણેલી વનસ્પતિ તરત સુકાઈ જાયછે અને ધીરે
ધીરે ઉગતા વૃક્ષનાં મૂળ જમીનમાં ઉડાં ઉડાં પેસેછે. દાખલો બુવો.

“શઠરાયનાં મૂળ કેટલાં ઉડાં છે? આપ ગાદિયે એકા ત્યારે સર્વ અધિ-
કારી મંડળ એવું હતું. રાજમહેલનાં માણસો એનાંજ હતાં. એજ-

“સીમાં અને મુઆઇ સરકારમાં તે પંકાયેલો છે. અપાંઓમાં તેની કીર્તિ
ધણી છે. અસ્કિન્ સાહેબને ટેકાણે રસલ સાહેબ આવ્યા તેમનો એના

“ઉપર વિશ્વાસ જણાય છે. મને પણ પોતાનો કરવા એણે કેટલી યુ-
ક્તિયો કરી છે? જો એને આપણે એકદમ કાઢ્યો હતો તો એ કાચેલું

“ગુમકું ભરનિગળ થઈ જત. હજારો તરકટો રચત, ખટપટો ઉભી ક-
રત, રાજ્યમાં અને સરકારમાં શક્તિ અજમાવી વિશ્વો નાંખત. તમારી

“પ્રતિકાનો ઉગતી અવસ્થામાં નાશ કરત. એમ શું શું ન થાત? એ
“સહ ઉતાવળથી થાત.”

“હાસ્તો! ખરી વાત.” નરમ બની ભૂપતિસહ જોડ્યો, અને પુંદાડી
મારતો રજપૂતનો મિલ્લજ સાંડસામાં આવ્યો જોઈ તેને ચોખ્ખું ટેકાણું આ-

ણવા ચતુર પકડનાર ધીરજથી ચલ કરવા લાગ્યો.
“ત્યારે એનાં ઉડાં ગયેલાં મૂળ પૂરેપૂરાં ઉખાડી નાંખી આપણાં

“મૂળ ઉડાં નાંખવાં એમાં બહુ વખત જોઈયે. અને બહુ ધીરજ જોઈયે.”
રાણો જરાક નિરાશ દેખાયો અને નરમ બની તકિયાપર પડ્યો.

“પણ હવે અડચણ નથી. આપણું કર્તવ્ય કામ ધણું ખરું થઈ ગયું
છે. ઇમારતનું જોખું તૈયાર થઈ ગયું છે અને ઇટો ચણાઈ ગઈ છે. હવે તો

“ઉપરઉપરનું કામ બાકી છે—માત્ર ‘પલારતર’ કરવું અને એવું એવું ક-
રવાનું રહ્યું છે.”

ભૂપતિસહ પાછો ટટાર જોડો અને ખરોખર ધ્યાન આપવા તત્પર થ-
યો અને જોડ્યો, “હીક, ચાલો.”

બુદ્ધિધને અલંકારશાસ્ત્ર પડતું મૂક્યું અને સ્વાર્થ-વાતાના રસમાં હ-
મતા રાણાની આંખ આગળ હકીકતની કાયા ઉઘાડી કરવા માંડી.

“મહારો અને આપનો સંબંધ એ હવે ઢાંડી શકાય એમ નથી. હું
“આપની સાથે આવ્યો ત્યારથી એ વાત સહ જાણુ છે. શઠરાયને સ્વાભા-

“વિક રીતે મહાત્માઉપર વિશ્વાસ નથી પરંતુ તે મીઠાબોલ છે અને આપ-
“જા તરફથી એના ઉપર દેખાતો ધા યયો નથી લાંસુધી એના અવિશ્વાસ

“સંપૂર્ણ નથી. અને એ વાત સારી છે. હું એના કારભારમાં વચ્ચે પડતો
 “નથી દેખાતો એથી એની સર્વ ખટપટ આજસુધી શાંત રહી છે પણ
 “સદાકાળ એમ નહીં રહે. અને એ ખટપટ કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે તે લૂ-
 “લી થાય એના ઉપાય આપણે કરેલાજ છે. નરભેરામને એના સેક્રેટરીની
 “જગા આપેલી છે. એ એના સ્વભાવપ્રમાણે મ્હારી પણ ચેષ્ટા કરે છે
 “અને મ્હારી નિંદા થતી હોય છે ત્યારે સામીલ રહે છે. આથી કારભારીને
 “વિશ્વાસ એના ઉપર સજડ ચઢી ગયો છે. પરંતુ આપને ખબર છે કે
 “એ આપણોજ માણસ છે. એણે મેરલા સાથે દોસ્તી કરી છે અને દુષ્ટ-
 “રાય પોતાની અને પોતાના આપની જે જે યડશો અને છાની વાતો રૂપા-
 “ળીપાસે કરે છે તે આપણી પાસે ચાલી આવે છે. ન્યાયાધીશ કરવતરાય
 “અને કારભારી, બે ભાઈઓ અને ત્રીજો ફોજદાર દુષ્ટરાય મળી ગરીબ
 “પ્રજા ઉપર જે જે જુલમ કરે છે તેના આપણે આજ આંખ આડા કાન
 “કરિયે છિયે એટલે એ લોક વધારે વધારે નિરંકુશ થાય છે એટલે એ સ-
 “હના પાપનો ધડો એની મેજે નહીં ડુટે તો બ્યારે ધમ્મજા હશે ત્યારે એક
 “ટકોરો માર્યે ડુટશે. ટકોરો ક્યારે મારવો એ આપણી ધમ્મજાની વાત છે.
 “એના નિરંકુશ અનવાથી પ્રજા બળી રહી છે. રાજ સારા પણ પ્રધાન ખો-
 “ટા—એ સહનો વિચાર થઈ ગયો છે, અને તેમના પોકારનો ભડકો ડુંક
 “મારતાં સળગી ઉઠશે. કારભારીને ફહાડવાનું જગતની અને સાહેબની
 “આંખે આ એક સખળ કારણ થશે. આપનો કોઈ દોષ નહીં કાઢે અને
 “પડેલા ઉપર પ્રજા પાટુ મારવાની.”

“હાથી પાછળ કુતરાં ઘણાં ભસે એ આપણી શિંખામણ કારભા-
 “રીને ગમી જવાથી તે દિવસે મુંબઈના છાપાવાળાઓ રૂપીઆ માગતા
 “હતા ત્યારે તેણે આપ્યા નહીં. કારભારી મુંબાઈ ગયો હતો ત્યારે એક
 “બે છાપાવાળાઓ આવ્યા હતા તેને નરભેરામની ઉશ્કેરણીથી મેરલાએ
 “કારભારીને નામે અપમાન આપ્યું. પ્રજામાંથી કેટલાંક માણસો મું-
 “બાઈ રહે છે તેને આપણા તરફથી આવકાર મળે છે. પણ શઠરાયને રા-
 “વણના જેટલું અંભિમાન છે અને આવાં માણસો સાથે ભારેખમ રહે છે
 “એટલે તેને મળી પાછા જતાં તેઓ તેને ધિક્કારે છે અને કેટલીક વાર
 “તો નરભેરામ તેમનો અને કારભારીનો મેળાપ પણ થવા નથી દેતો.
 “ખીજા સીપાઈઓ તેનું અનુકરણ કરે છે. આ સહની અસર જોવી હોય
 “તો આ છાપું વાંચજો. એમાં છપાયું એટલે જૂઠામાંથી સાચું આળી કા-
 “ઢવા કોઈ એસતું નથી. પરંતુ તેના લખાણનું વજન સરકાર અને લોક-
 “માં કેવું રહે છે તે પ્રસંગ પડ્યે બતાવીશ.”

“રસલ સાહેબ લશ્કરી માણસ નથી. ઇન્સિફ સાહેબની પેઠે તે-
 “મનું અંતઃકરણ સમજાય એમ નથી. કોઈને નકામું અપમાન આપવું
 “અથવા નકારાને નકારો કહેવો એ એમની પ્રકૃતિ નથી. શઠરાયના ઉપર
 “એમનો વિશ્વાસ છે એમ આપની અને જગતની જાણમાં છે. પણ સા-
 “હેબ હંડા છે. તરકડીના છોકરા બાળતનો ઠરાવ ખાસ દ્વંદ્વરમાં છે. તે
 “સાહેબના જાણવામાં છે. એ બાળત આ લીલાપુરથી કાગળ આવ્યો છે
 “તે નિરાંતે વાંચજો.”

“પ્રબનો પોકાર સાહેબ પાસે કાંઈક ગયો છે. આપ જશો ત્યારે સા-
 “હેબ એ વાત કાઢશે. કારભારીની નિંદા કર્યા શિવાય ખરી વાત કેમ ક-
 “રવી તે હું કાલ વિચારી કાઢીશ. હાલના સર્વ કારભાર બાળત જુમ્મો
 “કારભારીને શિર છે.”

“પેલા વાણિયાના કામમાં કરવતરાયે જુલમ ક્યો તે બાળત વાણિ-
 “યાને સાહેબ પાસે મોકલવા યુક્તિ કરી છે. વાણિયાને લાભ કાંઈ નહો
 “થાય પરંતુ એ કામ સરકારમારફત આપની પાસે આવશે એ ઠીક પડશે.”

“હળવે હળવે દરબાર અને મહેલમાંથી સઉ જુનાં માણસોને વ-
 “ધારે પગારે દૂર કાઢ્યાં છે અને નવાં માણસ આપણાં છે એ આપને
 “ખબર છે. શઠરાય તેમને પોતાનાં કરવા મથે છે અને એ સઉ વાત એમ-
 “નીજ મારફત આપણી પાસે આવે છે.”

“ગરબડદાસનો કેવો ઉપયોગ થવાનો છે તે આપને ખબર છે. એ
 “ઉપયોગ કરવાનો વખત હવે આપની ઇચ્છા છે તો આવે છે. તમે સા-
 “હેબને મળી આવો એટલે સઉવાત ઉપાડિયે.”

“રિપોર્ટ” પૂરો થઇ રહ્યો એટલે રાણાએ આજસ મરડયું અને મ્હોં
 મલકાવી ઉભો થયો. યુદ્ધિધન પણ ઉભો થયો અને ઉઠતાં ઉઠતાં બોલ્યો
 “આપણી પાસે ખેલનાં બધાં સાધન છે ખામીમાં એક ઇચ્છા ભણેલો
 “અને ગણેલો માણસ જોઈયે.”

“ઠીક, ઠીક, એ તો હવે જોજો. પણ સરત રાખજો કે શઠરાયને
 “ખીજાં એ ચાર વરસ ન મળે.”

“રાણાજી, ધીરજ રાખો. વખત આવ્યે પ્રસવ એકદમ થાય છે અને
 “જગત જાણે છે પણ માના પેટમાં ગૂર્ભ પાકતાં નવ માસ લાગે છે અને
 “તે ક્રિયા શી રીતે થાય છે તે કોઈથી સમજાવું નથી. લીલાપુરમાં કેટ-
 “લાં વર્ષ થયાં ત્યારે ગાદી બળી?”

“હા, પણ એ તો ઈશ્વર-આધીન વાત હતી.”

“શઠરાયે પર્વતસિંહનું કરાવ્યું એમ તમે જડસિંહનું કરાવ્યું હત
“તો તમારા હાથમાં હતું.”

રાણો મ્હાત થયો.

“હીક, ભાઇ, પ્રસવકાળ આણો. પણ એ એ મ્હેલેથી જણાય છે

“હાં ! છોકરાવાળું પેટ ઢાંક્યું નથી રહેતું”

“પણ આ તો વગરપેટે છોકરું આવવાનું છે.”

રાણો ફરી મ્હાત થયો.

“બહુ સાહે તમે જાહે-કરો તે ખરું.”

આગળ રાણો અને પાછળ અમાલ એમ બે જણ ચાલ્યા. પાછળ ચાલતાં ચાલતાં યુદ્ધિધન બોલ્યો; “રાણાજી હવે થોડા દિવસમાં સહ જ-
“ણશે,” કરી પાસે જઇ કાનમાં કેટલીક વાત કરી.

ભૂપસિંહ ખુશ થયો, પાછો ફર્યો, પ્રધાનનો વાંસો ધાખડ્યો, અને મંદિર ખહાર નિકળ્યો.

“નિધા રખો, મ્હેરબાન”-બૂમ પડી. ગાડીમાં બેસી ગાડીનાં ચક્ર, થોડાંઓની ખરીઓ અને સ્વારોની તરવારોના ખડખડાટ ભરભડાટ સાથે સ્વારી ચાલી. ગાડી નજર ખહાર થઇ જોઇ યુદ્ધિધન પાછો અંદર ચાલ્યો. મંદિરનાં પગથિયાં પર ઉભો રહી, દાઢિયે હાથ મૂકી, વિચારમાં પડી, બોલ્યો:
“ઈશ્વર ! હું કાંઈ કરતો નથી. આ સહ તુંજ કરે છે.”

છાતી પર હાથ મૂકી બોલ્યો, “ઈશ્વર, મહેં કોઇનું નુકસાન-વગર
“કારણ નુકસાન કર્યું નથી—કરનાર નથી. યોગ્ય કારણસર નુકસાન કરવું
“તે તોનું એ ક્યાં નથી કરતો ?” અંતઃકરણને દિલાસો મળ્યો. તેમાંથી ખુંચ નિકળી ગઇ. તે સાફ થતાં જાણ્યો હોય તેવો બની ચારે પાસ નજર કરી બૂમ પાડી, “દત્ત ! દત્ત !”

મૂર્ખદત્ત ઉતાવળો ઉતાવળો આવ્યો. તે રસોઇ કરી રહ્યો હતો અને રાણો કલાક બેઠો હતો એટલે મૂર્ખદત્તને પણ અંદર ભરાઇ રહેવું પડ્યું હતું. અંદર ગયા પછી સાંભર્યું કે નવીનચંદ્ર પણ વાડામાં છે અને અમાલકુ-રુંબ પણ લાં ગયું. ગભરાયલો ગભરાયલો ઉઠ્યો અને રસોઇની ઓરડીમાંથી એક જળીયું ખહાર તળાવમાં પડતું હતું લાંથી અંગુઠાપર ઉભો રહી બે હાથે જળીના સળિયા ઝાલી બેવા લાગ્યો. સારે ભાગ્યે નવીનચંદ્ર વાડામાં ઝાઝી વાર ન રહેતાં તળાવમાં ન્હાવા પડ્યો હતો અને ન્હાઇ રહી ઓટલા-પર ઉભો રહી દીલ લહોતો હતો. બૂમ ન પાડવી હીક કરી દત્તે ઝંપ લઇ ભોંય ઉપરથી લીંપણના પોપડા ઉખાડી નવીનચંદ્ર પર ફેંક્યા. જળી ખહાર હાથ નિકળતો ન હતો એટલે પોપડા બરોબર ધાગ્યા નહીં. આખરે એક

ચોપડો બરોબર નહાયેલા નવીનચંદ્રના વાંસાપર પડી, વાગી, લાગી ગયો. નવીનચંદ્ર ચમક્યો અને પાછળ ફરી હંચે આંખો ચઢાવી જુવે છે તો દત્ત ને દીદો અને જાળિયા પાસે ગયો. દત્તે રાણો તથા અમાલ્ય અને એતું કહેય આબ્યાના સમાચાર ધીમે સાદે કહ્યા અને સૂચના આપી કે સહ જાય લાં સુધી વાડામાંએ ન જશો અને મંદિરમાંએ ન આવશો. રાણાને જોવા 'હોય તો પેલી પાસ થઈ દરવાજા આગળ ઉભા રહેજો' એમ કહ્યું. નવીનચંદ્રે વખત ગાળવા ગાંસડી છોડાવી એક ચોપડી માગી. દત્ત ચમક્યો અને આ વળી પંડિતની પેઠે ચોપડી માગે છે તે શું એમ વિચાર કરતાં કરતાં આપી. ઝાડની ડાળીમાં ચોતાતું ભીતું પોતિયું ઘોષ નચોવી મહોપર છાંયડો આવે એમ નવીનચંદ્રે સૂઝ્યું. અને શિયાળાની સવારનો તરફો સારો લાગવાથી ઘડ તરફમાં રાખી ચોપડી વાંચતો વાંચતો એકો અને વચમાં વચમાં આસપાસનો દેખાવ જોતો. મૂર્ખદત્ત રસો-ધમાં પડ્યો, પરવાયો, અને અમાલ્યે બોલાવ્યો તે સાંભળી બહાર આવ્યો. ડોકું ઉંચું કરી બોલ્યો, "હા!" ધુમટમાં છકારનો પડધા થયો.

ધુદ્ધિધન: "કેમ આજ કોઈ આવ્યું નથી કે?"

મૂર્ખદત્ત: "અલક જાહેન અને લાલી સાહેબ આવ્યાં છે ને."

"ક્યાં છે?"

"વાડામાં. પધારો. રાણાજી આવ્યા હતા એટલે તાજું વાસ્તું હતું."

આગળ તપોધન દોડ્યો અને પાછળ અમાલ્યે ચાલવા માંડ્યું.

"હાલ કોઈ ઉતાડ નથી કે ધર્મશાળામાં?"

"હાજી, એક જાણુ છે તે તળાવપર કે એટલે એકા હશે."

તાજું ઉધારડું અને ખારણું ઉધારડું.

પ્રકરણ ૭.

વાડામાં લીલા.

મહાદેવની પાછળના વાડામાં યોગ દિવસ થયાં મોગરો, ગુલાબ ચંપો, અને એવાં એવાં ફુલની વાડી જેવું બનાવવા ચત્ત કરવામાં આવે હતો. મૂર્ખદત્તનો એક સૂતળીનો ભરેલો હંચાનીચા પાયાવાળો ખાટો વચ્ચોવચ પડ્યો રહેતો, તેમાં એકલો હોય ભારે તે ચતો સૂતો સૂતો કહે ગાયન કરતો અથવા અશુદ્ધ શ્લોક ગાતો. અલકકિશોરી અને હંસ મુંદરીએ વાડામાં આ ખાટલાની એક શોધી કાઢી, અને એક બાજુ

બેડાં. સાલુવિથે માથા અને પાંગથ આગળ બેડી. અલકકિશોરિયે હડી પુત્ર તોડી સહને ઢેંચી આપ્યાં.

“હો, બાબીસાહેબ, કિયું પુત્ર લેશો?”

“તમે આપો તે.”

“ના, પણ તમે પસંદ કરો.”

“તમે આપશો તે હું પસંદજ કરીશ.”

“બધી બાબતમાં એમ કરશો તો તમને ભારે પડશે.”

“આખા સારા તમારા આપેલા ભાઈને લીધા તો

• હવે એમ શા મેળે ફોહોછે?”

“હ્યો ભારે આ શાહાળી હ્યો. તમારા જેવાંની, નાગુક ને તમારા જેવા રંગવાળાં.” હસતાં હસતાં કુમુદસુંદરિયે નાગુક હાથેલીમાં પુત્ર લીધાં. લાંબા કરેલા, રૂપેરી પાણીવાળી નદી જેવા, હાથમાં પુત્ર થેન કમળ જેવાં લાગવા માંડ્યાં.

અલકકિશોરી.—“જો વનલીલા, મ્હારી ભાબીનો હાથ અસારે દેખાયછે એવો કોઈનો દેખાયછે?”

રાધા.—“બહેન, તમારાં ભાબી, એમાં તે કાંઈ મળ્યા હોય?”

વનલીલા.—“તમે આ પુત્ર આપ્યાં પણ એવાં પુત્રની વેણી શું-
થાવી આપો અને અંબોડે વધાવો. આ વસંતના દિવસ છે.”

રાધા.—વસંતે નવો અને એ પણ નવાં.

અલક.—જો, આ પુત્રના હાર કરાવી એમના પલંગની આરે પાસ-
ખાંધીશું. ને ગુલાબનું પુત્ર ઘાલી વેણી કરીશું.

વન.—ને ચંપા ને મોગરાના ગજરા કરજો.

અલક.—ને ભાબી, મ્હારા ભાઈ પાસે મુજરા કરજો.

કૃષ્ણકલિકા.—(હસી પડી) મરો, મુજરા તો ગુણક કરે.

અલક.—મેર, મેર, બોલનારી ન જોઈ હોય તો. લાજ.

કાળી અને શીળીના રાધાવાળા મ્હોંવાળી પણ શરૂકાર કૃષ્ણક-
લિકા ઓછી પુદ્ધિની હતી અને વર્તણુકમાં શિથિલ હતી એટલે આ ઠપ-
કો નકામો ગણ્યો અને મનમાં અલકકિશોરીને હાપણુકાલથી અને
ઓળી ગણવા લાગી. એમાં તે શું કહ્યું એમજ મનમાં આવ્યું. એનું
વચન સાંભળી કુમુદસુંદરીનું મ્હોં ઉતરી ગયું. પોતાની અવગણના યદ
લાગી. પોતે નીચ સોચતનું ક્ષણ ભોગવેછે એમ વિચાર થયો. શરીરના
ભોગ અને વૈભવ પૂરા પાડનાર પ્રમાદધન સાથેના સંબંધ ઉપર તર્ક ક-
રવા લાગી અને તે જોતાં, “ખરે, આ શું ખોટું ફોહોછે?” એમ મનમાં

આવ્યું. પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકો સાંભર્યો, સરસ્વતીચંદ્ર સાથેનો સંબંધ સર્વ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરત-સર્વ મનોરથ પૂરા કરત એવો અસંતોષ થયો, સરસ્વતીચંદ્રના ગુણ સાંભરી આવ્યા, હૈયું ભરાઇ આવ્યું, અને રોવા નેત્રી થઇ ગઇ. સર્વેયે જાણ્યું કે કૃષ્ણકલિકાપર જોડું લાગ્યું અને એને ઇપ્પકો દેવા તથા કુમુદસુંદરીને સમજાવવા મંડી ગયાં. કુમુદસુંદરિયે આખો ભોહી નાંખી, કૃષ્ણકલિકાપર જોડું લાગ્યું નથી એવું કહ્યું, પણ તેની સાથે પોતાના મનોવિકારનું કારણ આપી શકી નહીં એટલે સહને પોતાનો તર્ક ખરેખર લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી એકબીજાને ધણાક દિવસ ઉપર માત્ર એકજ વખત મળ્યાં હતાં અને પ્રમાદધન સાથે તો આટલો સંબંધ થયો હતો-પ્રમાદધનનો 'સવારથ' (સ્વાર્થ) દીકો હતો તે છતાં બિચારીના મનમાં એ ચંદ્ર જેવાના સ્મરણનો સ્પર્શ થતાં ચંદ્રકાન્તમાંથી 'ઝરે તેમ શોકમય રસ ઝરતો. સરસ્વતીચંદ્ર રૂપવાન છે કે નહીં તેનો તેને વિચાર પણ નહોતો થયો. માત્ર તેની સાથે પત્રવ્યવહાર હતો તે ઉપરથી મોહ પામી હતી. અને પ્રમાદધન કાંતિવાજો, ફફડ અને ભોળી હતો તે છતાં આ મોહ ખસતો ન હતો. વયમાં અને શરીરમાં તેમજ વિદ્યા, બુદ્ધિ, હાંપણ. ચતુરાઇ, અને રસિકતા તેમાં પણ ધણી કરતાં સ્ત્રી ચઢતી ન જોઇએ. એવી સ્ત્રી કળેડાનું દુઃખ ભોગવેછે, પતિથી તૃપ્ત થઇ શકતી નથી, પતિ મ્હોટો છે એવું સમજી શકતી નથી, તેને મનમાં માન આપતી નથી, તેના ઉપર સ્નેહ થતો નથી, તેની સાથે અંતરમાંથી એક થઇ શકતી નથી. જે કુલીનવૃત્તિવાળી ન હોય તો મનમાં તિરસ્કાર પણ કરેછે. કુમુદસુંદરીમાં ઇશ્વરે કુલીનતા વાવી હતી, માળાએ ઉછેરી હતી, અને વિદ્યાએ ફળપ્રલવાળી કરી હતી. પણ બુદ્ધિધનનાથી વિદ્યાચતુરના ધરની હવાજ, જૂદી હતી અને તેમાં એ ઉછેરી હતી. વર અને સાસરિયાં સર્વને મ્હાતી હતી, સર્વનું સાફ વાંછતી હતી, અને તેમનાથી મનમાં પણ જૂદાઇ ન આણવા મથતી હતી. પરંતુ તેની શક્તિની હદ હતી અને પાણી વગર હવામાં માછલી તરફડે તેમ વિદ્યા વિગરના ધરમાં વિદ્યાચતુરની આળસી વલોપાત કરતી હતી. મયામ્હેનતે એ વલોપાત ઝાઝા થવા આવ્યા હતા, એટલામાં આ કૃષ્ણકલિકાના વચનથી સરસ્વતીચંદ્ર પાછો સાંભર્યો. તેણે મોકલેલા શ્લોકવાજો કાગળ અત્યારે પણ કમખામાં હતો. સહના દેખતાં કાગળ કઢાયો તો નહીં, પણ એમાં મન ભરાયું. મગજમાંથી છાતીમાં તાર ગર્યા હોય તેમ કાગળના સ્પર્શનું ભાન આણી હૈયું ધબકવા માંડ્યું. ત્હાડની કંપારી આવી હોય તેમ શરીરમાં ચમકારા થયા અને રવે રવાં ઉભાં થયાં. કાંઈક પરસેવો પણ થયો. પરંતુ

આ સર્વ તેણે એકલીએજ બાંધ્યું. મહો ઉપર આનંદ ઉત્પન્ન થયો. અને રંગમાં ભંગ પડ્યો હતો તે જતો રહ્યો. સહ પાછાં વિનોદમાં પડ્યાં. ખાટકો ખુંચવા લાગ્યો અને સહ ઉડ્યાં. વનલીલા અને કુમુદસુંદરી આંગણીએ વળગી તળાવ બાણીની આગુએ ચાલ્યાં. અલકકિશોરિયે કૃષ્ણકલિકાને ગળે હાથ નાંખી વાડા વચ્ચેવચ્ચ ફરવા માંડ્યું. રાધા મોગરાના છોડની ડાળ હવાવતી હતી.

અલકકિશોરી કૃષ્ણકલિકા સાથે વાતોમાં પડી. “અલી, ખરેખરે જોલજો. કાલ પેલાં નૈણુંદ મોજાઈ જતાં હતાં અને અગાડી જમાલ ને મેરુકો હતો તેમાં મેં મહો મરડ્યું તેથી એ કાંઈ જોલ્યાં?”

“ના, ના.”

“રાંડ કાળકા માતા, ખરું જોલ!” કહી ગળાપરના હાથ વડે ઉન્મત્ત કિશોરિયે કૃષ્ણકલિકાને ગાલે ચુંટી ભરી.

“બાળ્યું, આમ ચુંટી શું ખઈણો છો જે? તમારા ધરમાંજ સુવર્ણ-પુરતું રાત્ર્ય હશે” કહી કૃષ્ણકલિકાએ ડોકું ધુણાવ્યું. અલકકિશોરિયે એને એ હાથવડે પાથભરી નેરથી ડાળી.

“જોલ, જોલ. હવે ગાલિલી.”

“જેવું તમે ક્યું તેવું તેણે કહ્યું.”

“શું કહ્યું?”

“આ ખલકનંદએ કહ્યું જે—આ જોને આજકાલની ટીચકૂડી! “સતી થઈ એકીછે! હું ખરી જે એનો મદ ઉતાઈ.”

“મેર, રાંડ. હું તે શું ઉતારનારી હતી?—પછી?”

“કૃપાળી જોલી કે ચારણી કરબાને હસેછે. આ જોને”

“જેયું, જેયું. મ્હારી વાત કોણુ કરનાઈ. હવું જે? કુવામાં હોય “ત્યારે હવાડમાં આવે કની? મ્હારામાં કવાણો નહીં હોય તો એ “વાત શી કરશે?”

“કોઈ જોલે સાચું તો કોઈ જોલે બૂઠું. કોણુ સાચું બૂઠું જોવા “જનાર છે?”

“હા જોલી નાંખું, મ્હારી વાત કરે તો.”

“કરભારીની દીકરી છે.”

અલકકિશોરિયે જોલવડે પૂછાર કર્યો—

“બહુ સાડ, કરભાર કેવો રહેછે તે જોશે.”

“પુણ, ખેન, આપણે અભિમાન નુ રાખિયે. ગમે તેટલું પણ

“એ મ્હોટા ધરની.”

“વાર, વાર, આ એની સાથે કંની તો હું બોલ્યે નહીં.”
એકપાસ આ સંવાદ ચાલે છે. બીજાપાસ કુમુદસુંદરી અને વન-
લીલા છાનાંમાનાં ફરતાં હતાં અને વનલીલા કીણે રાગે ગાતી હતી—

“આશાભંગ થઇ ભાભિની,

“રૂવે, સ્તુતિ કરે સ્વામિની.”*

પોતે પણ “આશાભંગ” થઇ હતી તે કુમુદસુંદરીને સાંભર્યું. હળવે
રહી વનલીલાથી છૂટી પડી અને ઓટલાના મૂળ આગળ મહાદેવની પ-
છીતની ભીંતને અડીગી તળાવ ભણી નેતી નેતી એકલી ઉભી રહી,
વનલીલાવાળી કડી ફરી ફરી ગાતાં અણુધારી એક નવી કડી એનાથી
એની મેળેજ નેડાઇ ગઇ-ગવાઇ ગઇ.

“જયો ચંદ્ર ક્ષિતિજ તણ આંધ ?

“પડયું તિમિર કુમુદ મીચાય !”

વળી થોડીવાર અટકી બોલી ઉઠી;

“સૂઝયું, ભ્રમર, તને શાંથી આવું રે ?

“કેમ કમળ તણ દંઢ જવાયુ રે ?”

ચિત્તવૃત્તિ આમ સળગ્યાં જતી હતી અને તેનો ભડકો કલ્પનાના
સાતાપીળા રંગ ફેરવદલ ધારી વધ્યાં જતો હતો. વિચાર અંબા-ગયા
અને કોમળ અંતઃકરણ તપી જતાં આંખે અને કાને પોતાનું કામ કરવું
છોડી દીધું. જગૃત અવસ્થામાં સ્વપ્નની પેઠે કુમુદસુંદરીના મગજમાં
સરસ્વતીચંદ્ર આબેહુળ ખડો થયો. પળવાર એક મહોટા અરણ્યમાં એક
ઝાડની છાયા તળે ઉભેલો દેખાયો. બીજા પળે એક ગાસડાની લાગોળે કોઇ
કણુબીના ખાટલા ઉપર થાડ્યો વાડ્યો બેઠેલો લાગ્યો. વળી એક મહા-
નગરના ધોરી રસ્તાપર લીંડમાં એકલો અજાણ્યો અપ્રસિદ્ધ આધરતો
લાગ્યો. થોડીવારમાં એક ધર્મશાળામાં માદો પડેલો અને કોઇ સંભા-
ળનાર ન મળે એવું સ્વપ્ન થયું. પોતાની સાસે વેશ બદલી ઉભો રહ્યો હોય
અને પોતે દંપકા ભરી આંખે નેતી હોય એમ લાગ્યું. આ જગતી
નિદ્રા-આ અવસ્થા તેને ઘણીવાર અનુભવવી પડતી હતી, પરંતુ તે તેને
પ્રતિપ્રતાધર્મથી વિરુદ્ધ લાગતી હતી અને કાંઇક ઉપાય કરવા પ્રયત્ન
હતી. સાસરે આવ્યા પછી આ આધિથી તે દુન્યવી થઇ ગઇતી અને
મન પણ નબળું પડયું. સુવર્ણપુરનું માણી નવા આવનારને માકક થઇ
જતાં વાર લાગે છે એવું કેટલાકનું માનવું હતું. આપેલ ઉપચાર અને વ-

સાણાં ચાલવા માંડ્યાં હતાં પણ શુણુ લાગતો ન હતો. યુદ્ધિધનનો ખ્યાલ એવો હતો કે વહુ પિયર સંભારી સોરે છે. તેથી તેણે હુકમ કર્યો હતો કે એને સોગતમાં રાખવી, રમન ગમતમાં એને દિવસ કઢાવવો અને ગામખંડાર ફરવા હરવા લાઇ જવી, કારણ વિવાયતુરના ઘરમાં મુઘારો હતો અને સ્ત્રીવર્ગને ફરવા હરવાની ટેવ હતી તે યુદ્ધિધનને માલમ હતું. આ હુકમનો અમલ અલ્પકકિશોરી પૂરા ભાવથી કરતી. પણ હુકમદંડુદરી પોતાનો રોગ નાણુતી હતી અને એમાંથી મુક્ત થવા પ્રમાદ-ધનને સુઆધથી ફેટલાંક પુસ્તક મંગાવવા કહ્યું હતું, તે એવું ધારીને કે પુસ્તકમાં લક્ષ જવાથી પરપુરુષ થયલા સરસ્વતીચંદ્રનું ભૂત મગજ-માંથી જતું રહેશે. પુસ્તક હજી આવ્યાં ન હતાં એટલે આ અવસ્થા ઘણીવાર થઇ આવતી અને અનુભવહીન યાળકી પુસ્તકની વાટ જોતી હતી. પરંતુ આજ તો સ્વપ્ન જોસભર આવ્યું હતું અને નિઃશ્વાસ બની ભીંતસાથે લપ્પાઇ રહેલી આ પૂતળીના અંતરમાં કેવી જાતનો સંચો ચાલતો હશે તેની કાંઈને ખબર ન હતી. એટલામાં વનલીલા છૂટી પડી હતી તે ગાતી ગાતી પાસે આવી:

“સહિયર વેરણુ ક્યાં થઇ લાગી,

“મને નિદ્રામાંથી જગાડીરે

“પિયુથી વિખુટી મને પાડીરે—સહિયર.”

પાસે આવી ગાતી બંધ પડી, “ભાભીસાહેબ, આ તો જીવો” એમ જૂંમ પાડી. હુમદંડુદરીના રોગાયલા મગજમાં જૂમના પહેલાં ગાયન મંદિ અને તેના સંસ્કાર જૂંમે કરતાં લાંબા પહોંચ્યા.

“ભાભીસાહેબ, આ તો જીવો” એમ વનલીલાએ ફરી કહ્યું. “વેરણુ” થયલી “સહિયર” ના સામું ટકટક જોઇ રહી હુમદંડુદરી જાગી હોય તેમ જોલી, “હાં, શું ફોહો?”

“એ તો આ એક કોતક જોવું હોય તો. આ એટલાપર કોક સૂતું છે ને વળી એપડી વાંચતાં વાંચતાં સૂતું હશે ને ઉઘ આવી હશે તે “એપડી છાતીપર પડી ગઇછે. લોકો શું કરેછે? તળાવપરે એપડી?”

“હશે. આપણે શું? પારકા પુરુષની આપણે શી ચિંતા?”

“પણુ કલાંડી જાદસતાં કે ઉઠતાં તળાવમાં પડશે તે?”

“જગાડો ચારે.”

“અરે જો લાઇ, જો ભાઇ!”

કાનમાં સ્વર જતાં નવીનચંદ્ર જાગ્યો અને પાછું જોયું. “જરા
“સભાળીને ઉઠાવે. ઉંઘમાં પાસું બદલતાં તળાવમાં પડાય માટે જ-
“ગાડ્યા છે.”

“પણુ સાંઈ કર્યું, બહેન.”

નવીનચંદ્ર બેઠો થયો. એની અને કુમુદસુંદરીની પળવાર

- “મળી દુહોદધ.”

નવીનચંદ્રની આંખ તો આ સ્ટેજ હોય એમ પાછી ફરી અને તે
પાછો ચોપડી ઉઘાડવા જાય છે એટલામાં મંદિરના દ્વાર ભૂણી - “નિધા
રખો મેહેરખાન” તો પોકાર સાંભળ્યો એટલે રાણો જતો હશે જાણી
જોવા ઉઠ્યો અને ચોપડી ત્યાંજ મૂકી એટલાની પેલી પાસ ગયો.

ગરીબ બિચારી કુમુદસુંદરી ! નવીનચંદ્ર પાછળ એની આંખ ગઈ,
પોતે અને વનલીલા પાછાં ફર્યા તોપણ આંખ પાછી ફરી નહીં અને એક
પાસ આંખ અને બીજી પાસ શરીર એમ આલ્યાં. ચોડીકવાર પહેલાં
જેતો ચિતાર મન આગળ હતો તેના જેવોજ નવીનચંદ્ર લાગ્યો. “શું
એજ સરસ્વતીચંદ્ર ? ભમતા ભમતા અહિયાં આવ્યા હશે ? ના, ના,
એમ તો ન હોય. મહારી કેવી દશા થઈ છે તે જોવા અહિયાં આવ્યા
હશે ? ના ના. એમ એ મહારા દુઃખની મસ્કરી કરે એવા નથી, પણ
છે તો એજ-હા ફૂલો કે ના. હશે.”-નિઃશ્વાસ નાંખી-“મહારે હવે એની
સાથે શો સંબંધ છે ? એનો તો વિચારજ ફાડી નાંખવો. એ હોય તોયે
શું ને બીજો કોઈ હોય તોયે શું ? ઈશ્વરે જેની સાથે પાતું પાડ્યું તે ખરો,
બીજા સહ ખોટા.” નરમ બની જઈ મરજી ઉપરાંત વનલીલા સાથે
ચાલી. વળી વિચાર થયો. “પણુ એજ એ હોય તો સાંઈ. હશે. મહારે
એનો બીજો કાંઈ તો સ્વાર્થ નથી, મહારી પ્રીતિનો કળસ તો લગ્નથી રેડાયો
તે રેડાયો. પણુ આ અહિયાં રહેશે તો કોઈ વખત કોઈની સાથે પણુ
વાત કરશે તે એકલી બેઠી બેઠી સંભળીશ. જો એજ હશે તો એની
વિદ્યા ઢાંકી નહીં રહે, કોઈક વખતે પણુ તેનાં ઝરણુ ઝરશે અને આ
અવિદ્યાના દેશમાં-આ અરણ્યમાં-એનાં સંસ્કારી વચનામૃત આધેથી
પણુ મહારે કાને આવશે.”

“ના. ના, પણુ એટલો એ સંબંધ ખોટો.”

“પણુ એવા અશરીર સંબંધમાં શો દોષ છે ?”

“પણ શાથી નાણું કે આ તે એજ?”

“એજ સુખારવિદ. વળી પુસ્તક પાસે હતું—એ તો અમયું હોય—કાણે નાણે શુંયે હશે.”

“પણ એ તો અહિંયાં રહે તો સારું. એની ક્ષેમકુશળતા નાણીજ મજા રહીશ. મ્હારે રોગ નથી. મ્હારે ખીજું વધારે શું જોઈયે? આ-
“ટલોજ સંબંધ રહે તેમાં શો દોષ? એની સાથે બોલીશ ચાલીશ નહીં?
“એના સામું જોઈશ નહીં. માત્ર એ કાઠની સાથે વાત કરશે તે સાંભ-
“ળીશ. એને ક્ષેમકુશળ નાણી મને ચિંતા નહીં રહે.”

વિચારમળાનો મેર આવ્યો. જે નાણુ ચાલતાં ચાલતાં અલકકિશોરી ભણી ગયાં. અલકકિશોરી પાસે આવી, ભાભીને ખબરે હાથ મૂક્યા, સામું જોઈ રહી, અને બોલી.

“કેમ ભાભીસાહેબ, આજ આમ કેમ છો? કાંઈક ઉંડા વિચારમાં પડ્યાંછો. તમારે શોક તો હોય નહીં. મનસુખા તો કારભારિયો કરે. કહો, પિયર સાંભર્યું છે કે મ્હારો ભાઈ સાંભર્યો છે?”

“ઈશ્વર નાણે શાથી, આજ હું યાદી ગઈ હોઉં તેની થઈ છું.”

ઐટલામાં વાડાનાં બારણાં ઉઘડ્યાં. આગળ યુદ્ધિધન અને પાછળ મૂર્ખદત્ત તાળુકુંચી હાથમાં લીધેલાં એવો—એમ બે નાણુ અં-
દર આવ્યા.

અલકકિશોરી, કુમુદસુંદરી, વનલીલા અને કૃષ્ણકલિકા સહ એકઠાં થઈ ગયાં અને અમાલની સામે ટોળું બની વીંટાઈ વળ્યાં. રાધા એકલી ફરતી હતી તેણે ઐટલા ઉપર એકલી ચોપડી પડી દીધી. “કાની હશે?”
“કાણે અહિંયાં મૂકી હશે?” કરી ઐટલે જઈ નીચાં વળી લીધી અને પાનાં ફેરવી જોવા લાગી. સહને બતાવવા પાછી આવેછે તો ટોળું થતાં દીઠાં. તેમાં પોતે પણ ભળી અને કુમુદસુંદરીને ખબરે એક હાથ મૂકી ઉભી રહી.

“રાધા ક્યાં?” કરી ખાહું જીવેછે તો એને અલકકિશોરિયે દીધી. કુમુદસુંદરિયે એના હાથમાંથી ચોપડી લેઈ જોઈ.

“શાની ચોપડી છે?” યુદ્ધિધને પૂછ્યું. ચોપડીમાં પાતું જોતી જોતી શરમાતી કુમુદસુંદરી બોલી: “આ તો રાધાના હાથમાં હતી. એનું નામ—ધી પંડિત—કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ એવું છે. એમાં સંસ્કૃત તથા “ઇંગ્લેશ ‘આર્ટિકલ’ તથા જૂનાં પુસ્તકોના ઉતારા આવેછે. મ્હારા પિતા-
“જીને ત્યાં પ્રતિમાસે આવેછે.” સહ સ્ત્રીવર્ગ જોઈ રહ્યો, કાંઈ સમ-
જનું નહીં.

રાધા-“એ તો મેં જોયું પડી હતી દોકની તે મેં આણી.”

મુખદત્ત-“આપણી ધર્મશાળામાં ઉતરેલા છે તેમની આપડી છે એ જો બોળતા હશે.”

બુદ્ધિધને આપડી હાથમાં લીધી અને નવીનચંદ્રને વાડમાં બોલાવવા ફર્યું. તપાસન દોડ્યો. નવીનચંદ્ર પાછો ફરી આપડી શોધતો હતો તેને ફર્યું કે “અમાલ્ય બોલાવેલો, આ બોળ્યાણુનો પ્રસંગ ઠીક છે. તમારી આપડી એમની પાસે છે, ચાલો.” બંને જણ આવ્યા. નવીનચંદ્રે નમસ્કાર કર્યો, બુદ્ધિધને ગંભીરતાથી સ્ત્રીકાંચી, સ્ત્રીવર્ગે છેડે સંકોચ પાળી ઉભો રહ્યો, અને હંમદમુંદરી ધ્રુજવા લાગી—પુસ્તક ઉપરથી તેની શંકા વધારે બળવાન બની હતી અને સફળ પાછળ ઉભાં રહી બધાં પોતાને દેખે નહીં એના સહનાં માયાની વચ્ચે રહેતાં અંતરમાંથી નવીનચંદ્રનું મુખ નિરાંતે અને નિઃશંક ન્યાળી શકતી હતી. તેના મનમાં એમ હતું કે જો મહારી સંકોચ પડી હશે તો એ મહારે દૃષ્ટિપાત ખમતાં ક્ષોભ પામશે.

બુદ્ધિધને-“તમે આંના વતની છે? અહિંયા કાંઈ પ્રયોજતે આવતું થયું હશે.”

નવીનચંદ્ર-“હું મુંગાઈ બણીયી આવું છું. રજવાડો નગરે ન્યા-બવાના હેતુથી આણી પાસ આવ્યો છું.”

“તમે મુંગાઈમાં કાંઈ ધંધો કરો છો?”

“આપણા દેશમાં રહેવાય છે કે અનપૂર્ણ દોષને ભુખ્યું મૂકી સ્ત્રી નથી તે હું અનુભવવા ઇચ્છું છું. મુંગાઈમાં હું વિધાર્થી હતો. હવે અનુભવાર્થી છું.”

“તો કાંઈ ધંધો કરો.”

“એક ધંધામાં એક જ ભતનો અનુભવ આવે છે. મહારે સહન-તનો અનુભવ જોઈએ છિયે.”

બુદ્ધિધને આ માણસ વિચિત્ર લાગ્યો અને કાંઈક હસવું આવ્યું.

“તમે એ કશું શી રીતે પૂરું પાડીશો?”

“હું બોલ્યાં વિગર જોઈ શકું છું. કાને સાંભળેલું મનમાં રાખી શકું છું. અને રંગાયાવિના સહ રંગ જોઈ શકું છું.”

બુદ્ધિધને મહામહેનતથી હસવું ખાળી રાખ્યું.

“આ પુસ્તક તમારું છે?”

“હા જી.”

“તમે શું ભણ્યા છો?”

“કાંઈક ઈંગ્લીશ અને કાંઈક સંસ્કૃત.”

“ક્યાં શિખ્યા હો?” હુમુદસુંદરી ઉત્તર સાંભળવા આતુર થઈ.

“મુ'આઈમાં.” હુમુદસુંદરી પૂરી તૃપ્ત થઈ નહીં.

“હ્યો આ પુસ્તક; તમે જ્ઞાતે કેવા હો?”

“હા, આપનીજ જ્ઞાતનો છું.”

“અત્રે રહો સાંસુધી આપણે ઘેર જમજો.”

“જેવી ઇચ્છા.”

હુમુદસુંદરીની ચિત્તવૃત્તિને ગમ્યું, તેની પતિવ્રતાવૃત્તિને ન ગમ્યું.

શુદ્ધિધન પોતાને ઘેર વિચિત્ર મનુષ્યોનું પ્રદર્શન જમાવતો તેમાં ઉમેરો થયો જોણી રાહ થયો. નવા અતિથિને યોગ્ય સન્ધાર કરવાનું અલ્પકશિષ્ટારીને માથે પડ્યું—તેણે માથે લીધું. તપોધનને હુકમ થયો કે વાળુ વખત નવીનચંદ્રને ઘેર આણવો.

હુમુદસુંદરી જોણી જોઈ આના સામું, જોઈ રહી હતી. ટટી ટટી તેના દૃષ્ટિપાત ન ખમાતા હોય એમ આંખો મળતાં તે આંખ એવી લેતો હતો, થડીક બેઠક જોઈ રહેતો. થડીક દરદાર ન હોય તેમ જોઈ ખીજે ઠેકાણે નજર નાંખતો. પરીક્ષાના કાર્યમાં સુંદરીના મનની સમુ-
અણુ ધોવાઈ ગઈ. “ચંદ્ર” અને “ભ્રમર” વાળી કડિયો જોડી હતી તે ફરી ફરી મનમાં ગાતી ગાતી સડની જોડે ગાડીમાં બેઠી. શુદ્ધિ-
ધન પોતાની ગાડીમાં બેસી ગયો.

પ્રકરણ ૮.

અમાલ્યને ઘેર.

નવીનચંદ્ર અમાલ્યને ઘેર સવાર સાંજ જમવા જવા લાગ્યો. શંકરા-
યને ઘેર કોઈનો—અતિથિનો પણ—ભાવે પૂછાતો નહતો અને શેઠ આગ્યા
તો નાંખો વખારે એમ સહ કોઈને થતું. ઘરમાં આવનાર, પાંસે બે-
સનાર, સાથે જમનાર, સહ કોઈ શંકરાયને ઘેર જાય ત્યારે જાય તેમ નાં
તેમ પાછાં આવતાં, કુતરાની પેઠે કોળિયો ધાન ખાય, પણ શંકરાય પો-
તાની સાથે બોલે કે ચાલે નહીં એટલે આવનારને મન એમજ થતું કે
અહિંયાં ક્યાં ભરાઈ પડ્યા. શુદ્ધિધનને ન્હાનપણમાં કોઈવાર ન્હોતરું તો
તેંડું નહીં ને તેંડું તો ન્હોતરું નહીં એમ થતું, ન જાય ને પાછળથી શંક-
રાયને સાંભરે કે એ આગ્યો નથી તો એને માયાના દુરેલમાં ગણે. કોઈ
વાર તો કોઈ એવી મરફટી કરે અથવા એવું, તો અભિમાન ભરેલું વાક્ય
બોલે કે ઘરમાં આવેલો માણસ બેઠો ને બેઠો બળી જાય. શુદ્ધિધન તો

દોષવાર શઠરાયને ઘેર લરાઇ પડે ને લાગ મળે તો છાનોમાનો અથવા કાંઈ જહાનું કાઢી ઘેર નાસી આવતો. આ સહ જૂના જમાનાની વાત હતી પણ બુદ્ધિધનને હજીસુધી સાંભરતી હતી અને પોતાના ધરમાં કોઈને એવું ન થાય માટે જાતે બહુ સાવચેત રહેતો અને છોકરાં તથા આકરોને પણ સખ્યતા અને વિવેકની રીતમાં તેણે કેળવી મૂક્યાં હતાં. બુદ્ધિધનની જોડે નવીનચંદ્રનો પાટલો નંખાતો. પંક્તિભેદ રજ પણ થતો નહીં. અને અથડાતા બમતા વટેમાર્ગુ જેવા અતિથિ જોડે શુદ્ધ મનથી વાણીથી અને કર્મથી સમાનભાવ રાખી સુવર્ણપુરના મહારાજનો પ્રિય બુદ્ધિશાળી અમાલ રસભેર વાતો કરતો અને ન બોલતાને બોલાવી ચર્ચા ચલાવતો, અને તે ચર્ચામાં બુદ્ધિનું અભિમાન લેશ પણ દેખાતું ન હતું. જમવાને પ્રસંગે સાથે જમવા બેઠેલો પ્રમાદધન અતિથિને હઠહઠ કરતો, અને તેની સગવડની સંભાળ રાખતો. સૌભાગ્યદેવી, અલકકિશોરી. અને કુમુદસુંદરી ગુચળું વળી જમનારની આગળ બેસતાં અને છાનાંમાનાં પાનની બીડિયો કરતાં.

શઠરાયને ઘેર બુદ્ધિધને જૂદીજ જાતનો દેખાવ જોયલો હતો. ખલકનંદા અને રૂપાળી ધરમાં ધબ ધબ ચાલે, દોડાદોડ કરે, હોંકારા પાડે, અને આકરોની સાથે ઘડીમાં હસે અને ઘડીમાં તેમને છડકા કરે. પછસો ઘણો હોવાથી શરીરપર ધરેણાં ઘણાં રાખે અને તેથી વધારે છાક રાખે. પણ એટલામાંજ તેમના મ્હોટાપણાની સીમા આવી રહેતી. ધરની સંભાળ રાખવી કે ત્રેવડ કરવી તેનું કોઈને ભાન નહીં. માથે લુગડું ઓઢવાની તો આધા. એક બે લટિયાં ઉડતાં ન હોય તો ભક્ષ્યશાળી. ભલું હોય તો વાંસો ઉધારો હોય કે ભલું હોય તો કમખો પહેર્યો ન હોય. ચણિયા પહેરવાથી શ્રમ લાગતો અને ઉઠતાં બેસતાં પહેરેલું લુગડું કેમ રહેછે તેની જાતે સરત રાખવાની ટેવ ન હતી અને પરભાર્યાને યાદ આપવાની જરૂર ન રહેતી અથવા જરૂર લાગે તો આવી બાબતમાં બધરાં માણસને મ્હોંચે રહેતાં શરમ આવતી. ધરના પુરુષો પારકાં બધરાંની એંછા કરતા પણ પોતાના ધરમાં જોતા ન હતા. એમાંથી પરિણામ એ થયું હતું કે ધરમાં આવનાર જનાર લાગ મળ્યે બધરાં સાથે આણુ-ઘટતો પરિચય લેતા. બુદ્ધિધને આ સહ જોયું હતું, કંટાળો આવ્યો હતો, અને પોતાના ધરમાં એવું ન થાય તે સાફ ખાસ ચઠ અને એવટ રાખતો હતો. એની નાતમાં દેખીતો ધુંધટો તાણવાનો ચાલ તો ન હતો, પરંતુ પરભાર્યો મ્હોટાં માણસો આવે ત્યારે સ્ત્રિયો સંતાપ રહેવા જેવું કરતી. નવીનચંદ્ર મ્હોટા માણસમાં ગણાતો ન હતો અને પોતાની ના-

તતો એટલે એ જન્મતો હોય તે વખત કોઈ એની શરમ ન પાળતાં પણ ચાલતા સુધી તેના દેખતાં વાતોમાં લાગ નહોતાં લેતાં.

નવીનચંદ્ર પણ કાંઈક શરમાળ હતો. સ્ત્રીવર્ગ સાથે જાતે પરિચય લેતો ન હતો, અને ચાલતાસુધી ઘરમાં કોઈને ભારે નયન પડે એવી રીત રાખતો. એ ચાર દિવસમાં તો તેની સુશીલતાને લીધે તે સહુને ધરના માણસ જેવો લાગવા માંડ્યો. પ્રથમ મેળાપને સમયે એ યુદ્ધિધનને વિચિત્ર લાગ્યો હતો તે અભિપ્રાયમાં કાંઈક ફેર પડ્યો. જમ્યા પહેલાં અને પછી પ્રમાદધન જોડે તે ગપ્પાં મારવા બેસતો. પ્રમાદધનને એનું “ ઇંગ્લિશ નૉલેજ ” સાઈ લાગ્યું અને તેની તેણે પિતાને વાત કહી. એમ પણ માલમ પડ્યું કે એ મુખાઈનાં મહોદાં ઇંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોમાં લખવાનો પ્રસંગ રાખેછે. આવા આચારતા માણસની આખતમાં યુદ્ધિધને આ તરત માન્યું નહીં.

એવામાં એક દિવસ નવીનચંદ્ર વાળુસાઈ આવેલો હતો. તે દિવસ દરબારના કામમાં યુદ્ધિધન રોકાયેલો હોવાથી વાળુનો વખત વીતી જવા છતાં કાંઈ ઠેકાણું ન હતું. નવીનચંદ્ર પ્રમાદધન સાથે એક દીવાનખાનામાં બેઠો હતો. બીજા છ સાતેક જણા પ્રમાદધનને મળવા આવેલા હતા તેપણ બેઠા હતા. પ્રમાદધન સહુની વચમાં એક આરામખુરશી પર પડ્યો હતો. બધા બેઠા હતા તેમાંથી એક જણે એની પાઘડી લેધ ખુટિયે મૂકી અને બીજાએ અંગરખું મૂક્યું. ત્રીજાએ એને બંદી કાઢતાં મદદ કરી. ચોથો એનાં વખાણ કરવામાં રોકાયેલો હતો. પાંચમો તેમાં હાજર બહુતો હતો અને છઠ્ઠો એના શત્રુઓ અથવા પ્રતિસ્પર્ધિયો શોધી કહાડી તેમની નિંદા કરતો હતો.

એવામાં ટપાલ આવી. કાગળો એકદમ સર્વ મંડળના અધ્યક્ષ પ્રમાદધનના હાથમાં મૂકાયા. પહેલ વહેલું ઇંગ્રેજ “ન્યુસ્પેપર” ફાડ્યું. ચારે બાજુઓ ઝપ ઝપ અધીરાઈથી ઉથલાવી આંખોં તળે કાઢી હર્ષ અને ઉત્સાહથી પ્રમાદધન બોલ્યો.

“ નવીનચંદ્ર, પેલો ‘આર્ટિકલ’ આવ્યોછે. ” પિતાની ખાતરી કરી આપવા નવીનચંદ્ર પાસે લખાવી એક વાતું મોકલ્યું હતું તે આજના છાયામાં હતું.

‘ હે ! આવ્યું ? વાંચો, વાંચો : ’ એક મિત્ર બોલ્યો.

તે વંચાવા માંડ્યું. એટલામાં યુદ્ધિધન આવ્યાની ખબર પડી, સર્વ મંડળ નેરાયું, પ્રમાદધન અને નવીનચંદ્ર બોજનગૃહમાં ગયા. સાં એક પાટ ઉપર વચ્ચોવચ ભીંતનો તકિયો કરી અલકદિશોરી બેઠી

હતી. પાટપાસે એક ખારી પર હાથ મૂકી કુમુદસુંદરી ઉભી હતી. જમીન પર એક પાટલા પર જેસી પાસેની સગડીમાં સૌભાગ્યદેવી તાપતી હતી. પાંચ છ યુવતિયો પાટપર બેઠી હતી અને ગામ ગપાટા હાંકતી હતી. વૃદ્ધ થયેલા દયાશંકરની સ્ત્રી ડોશી થયેલાં 'જમના કાકી' સૌભાગ્યદેવીની પાસે જેસી તાપતાં તાપતાં ધીમે સાદે વાતો કરતાં હતાં. અમાસ આવાની પ્રમાદધને ખૂબ દુરી એટલે સહ મંડળ વેરાઈ ગયું અને માત્ર ધરનાંજ માણસ રહ્યાં. અલકકિશોરી પાટઉપરથી ઉઠી અને ત્યાં પ્રમાદધન બેઠો તથા બાબુએ નવીનચંદ્ર બેઠો.

કુમુદસુંદરી બાણી પુરુષોની પીક હતી. અલકકિશોરી બાબી પાસે જઈ સોડમાં ઉભી, હળવે રહી તેને બે ભુજ ભરી ડાબી અને કાનમાં કહ્યું: "હાશ, હવે હું વળી. લાભી, તમારા શરીરમાં ગરમાવો તો ઠીક રહેશે—શિયાળાની રાતમાં." કુમુદસુંદરિયે મહાં મલકાવ્યું અને અલકકિશોરી બાથ છોડી છૂટી ઉભી રહી. કુમુદસુંદરીને નવીનચંદ્રને જોતાં ઉપજતો ક્ષોભ દિવસે દિવસે ઓછો થતો હતો.

બુદ્ધિધન આવ્યો. પાટલા નંખાયા. સહ જમ્યાં. જમતી વખતે પ્રમાદધને નવીનચંદ્રના 'આર્ટિકલ'ની વાત કરી. બુદ્ધિધન રહે, "હા, એ મેં જાણ્યું. સાહેબના શિરસ્તેદાર આવ્યા છે તેમણે એ વાંચ્યું " અને વખાણ્યું. ઠીક લખ્યું છે. નવીનચંદ્ર, તમારે બધી જાતનો અતુ-
" ભવ જોઈતો હોય તો અને રહે. અમારે એક ઇચ્છે લખનાર જો-
" ઇચ્છે છે. જે અતુદૂળ પડશે તો રાણાજીને કહીશું, પ્રસંગ આવ્યો."

સહ જમી રહ્યાં. રાત ઘણી ગઈ હતી. નવીનચંદ્રને અમાલને ઘેર સુવાતું હતું અને પ્રમાદધનને બેસવાના દિવાનખાનામાં પયારી થઈ. તે સૂતો. જોડના દિવાનખાનામાં બુદ્ધિધન અને પ્રમાદધન ગયા. અલકકિશોરી રાત વીતી હતી એટલે સાસરે ન ગઈ અને માએ તથા બા-
બીએ શિખામણ દીધી કે 'સાસરે ના ફહાવ,' પણ 'નાં ચુ ફહાવવી છે? જાણુશેસ્તો' કરી ના ફહાવ્યું. પ્રમાદધનને સુવાને વાર હતી એટલે નણ-
દેનેનાઈ સગડી કરાવી ગપાટા મારવા બેઠો.

બુદ્ધિધનને આજ કાંઈક અસાધારણ બનાવો સાંભળવાતો દિવસ હતો. બાપ દીકરો દિવાનખાનામાં જઈને બેઠો.

"પિતાજી, શરણના તરફના સમાચાર સાંભળ્યા?"

"મને લાગે છે કે આપણી વાત કાંઈક કુટી છે. કોના તરફથી કુ-

"ડી છે અને કુટી રીતે તે જિવાનું છે."

એવામાં વરધી મંગાવી અંદર એક સીપાઈના વેશવાળો આવ્યો.

નરભેરામ હતો. એ શહેરાયતું માણસ થઈ રહ્યો હતો પરંતુ અંદરથી બુદ્ધિનના પક્ષમાં હતો. આપદીકરાસામે તે બેઠો.

“બુદ્ધિનુભાઈ, કામ વસમું થયું છે.”

“શું ?”

“આજ સુધી તો આપનો અને રાણાનો સંબંધ શહેરાયને અંધા-
“સમાં રહ્યો. હાલમાં આપ બે જણ વારંવાર મળો છો અને રાણા શિ-
“કારે ગયા હતા સારે રાજેશ્વર મહાદેવમાં મળ્યા હતા તે કારભારીને
“ખબર થઈ છે.”

“બસ ! ઐટલુંજ કે ?”

“જેમવાળા માણસને દૂર કરવો એ એનો નિશ્ચય છે—એવી
“એને ટેવ છે.”

“તે ?”

“રાજ્યા અને આપની વચ્ચેના જુદા કાગળ ઉભા કર્યા છે તે
“રાણાને ખતાવવાના છે.”

બુદ્ધિન રાતોપીજો થયો. “એ ખતાવવાનું કાણે માથે લીધું છે ?”

“રાણાના જૂના ખવાસ મેહાવાએ.”

“હી-ક !”

“કાગળ લખ્યા છે મેં.” એમ કહી પંદર વીસ કાગળ અમાલના
ઓળામાં નાંખ્યા.

“ક્યારે ખતાવવાના છે ?”

“આપ દરબારમાંથી પાછા ફરો તે પછી.”

“મહારા હાથમાં રહેવા ઘો. કાલ બાર વાગતે પાછા મોકલીશ.”

નરભેરામના ઉપર બુદ્ધિનનો વિશ્વાસ હતો તે હવે સજડ થયો, ઘણાંક માણસો એણે દરબારમાં અને બીજાં કેકાણે ઉઘાડાં અથવા છાનાં પોતાનાં કરી રાખ્યાં હતાં. પરંતુ ચોડાકનેજ દસી જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. નરભેરામ કસોટીમાં શુદ્ધ નિકળ્યો અને અમાલનું અંતઃકરણ તેના ઉપર નવીન રેતેહ અને ઉપકારથી સ્ફુરવા લાગ્યું. પરંતુ કાકા પરણ્યા અને કોઈ રાંડયાં થયું. રાણાનો વિશ્વાસ રાખતાં સાવધાન રહેવાની જરૂર લાગી. આજ સુધી તે પોતાનો છે એવું માનનાર અમાલને નક્કી લાગ્યું કે રાજ્યાની બાબત રાણાના મનમાં ભરાશે તો નિકળવી કંઈ થશે અને પોતાની સહ સુક્તિયો ‘કાંતી ખોલ કપાસ’ થશે. આજ સુધી દરબારના બેઠા રાણો પોતેજ ઉઘાડતો, હવે સૂણપાસે પોતાનો માણસ રાખવાની જરૂર લાગી. પોતાનું માણસ કાણું ? ગરબંડદાસ ? ના. નર-

નેરામ ? હા. વળી રાણાપાસે રાખતાં નરભેરામે કરેલા ઉપકારનો બદલો પણ વળવાનો. આખા આકાશમાં વીજળી પુષ્કળ ચમકારા કરતી ચાલી નય તેમ એક પળમાં અમાત્યના મનમાં આ સર્વ વિચારનો ચમકાર થઈ રહ્યો. બીજી પણ ઘણીક ખટપટ સમજાતી ન હતી તેનો મનમાં ખુલાસો થયો. યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરી રાખી પણ સામાયે હુમલો કર્યો શિવાય પહેલો ધા પોતે કરતાં શુદ્ધ અંતઃકરણ આચક્ષે ખાતું હતું તે ટટાર થયું. સંશયકાળ જતો રહેતો લાગ્યો અને નિર્ણયકાળ દોડતો દોડતો સમીપ આવ્યો લાગ્યો.

“નરભેરામ, હવે અણીનો સમય આવશે. આ કાગળ જોયા પછી “રાણા શંકરાયપર વિશ્વાસ બતાવશે, મહારાપર કોપાયમાન દેખાશે, અને “શંકરાયનું વિશ્વાસુ માણસ પોતાનીપાસે રાખવા માગશે તે વખત એ “તહાફ નામ આપે એમ કરવું. એ થાય એવું છેકની ?”

“હમ્ થઈ શકશે. મહારા જોવું વિશ્વાસનું પાત્ર આજે એને “કોણુ છે ?”

“વારૂ, ગરબડ હાલ એનીપાસે વધારે આવેછે ?”

“હા. એતો ફહેવાનું જ ભૂલી ગયો. એને રૂપાણીબાઈએ આજ્ઞા છે.”

“બરોબર. પણ એના ચાળા સરત રાખજે. એની સાથે એનું અને “આપણી સાથે આપણું માણસ થાય—એ ધારની તરવારે રમે એવો હાલ “એનો ઘાટ છે.”

“એમાં એને લાંબ શો ?”

“કારભારી અને અમાત્ય એ લઢી લઢી તકામા થાય તો એ કાર-

“ભારી થાય—પોતાને રાણાનો વિશ્વાસુ સમજેછે.”

“એનું શું કરશો ?”

“એ તો થઈ ગયેશે. ફહેવાનું એટલું કે એ ત્યાં આવે નય સારે

“શા પ્રપંચ ઘટેછે ત સરત રાખજે.”

“બહુ સારૂ. ત્યારે હાલ તો રન લેઉં છું.”

“વારૂ. પણ મને મળવાનું વધારે રાખવું.” નરભેરામ ગયો. એની

પાછળ આવે સુધી તનર નાંખી સીપાઇનો વેશ સાંગોપાંગ ઉતર્યો જોઈ અમાત્ય હસ્યો.

“પ્રમાદ ! કારભારીને ત્યાંથી કાંઈ પણ ખાવાનું આવે તો હાલ

“સંભાળ રાખવી હો ! લેવું, પણ જમીનમાં ડાડી દેવું.”

“શું કાંઈ ઝેર દેવાનું છે ?”

“રાણા જરુરિ હાથોં કહેવાયોં અને પર્વતને તો માર્યોજ, તેનો
“આપણે વિશ્વાસ શો? વાર. જાવ. ઉઘી જાવ.”

અમાદધન આતો બન્યો અને વિરમય પામતો પામતો ગયો.

શુદ્ધિધન ઉઠ્યો અને લાંબા દિવાનખાનામાં એકલો દેરા દેરા કરવા
લાગ્યો અને હોંકપર આંગળી મૂકી પોતાના મન સાથે બોલવા લાગ્યો.

“તારું કાળું થાય કરનારી! છેવટ જાતઉપરજ આવ્યો? આવ-
“મુઠ્ઠી ગમે તેટલું પણ મ્હારો જાતજાદ-મ્હારો સગો-કરી મ્હું તારા-
“પર ધા ન કર્યો.”

“અહુ સાઈ ત્યારે-હવે પડે મેદાનમાં. આવ મુઠ્ઠી છાના વેરી
“હતા. હવે ઉધારા થાઓ.”

“ગરબડ, હેંપણ હીક ધયો માંડ્યો છે-મ્હેંપણ એકવખત એ-
“મજ ક્યું હતું. પણ આપણા બેમાં દેર છે. મ્હેં કોઈનું ખુન કે-
“રાગ્યું નથી-મને ઈશ્વરની કાંઈક ખ્મીક છે-મ્હારા કહેવા વિના કોઈએ
“કોઈનું ખુન ક્યું હોય તેમાં હું શું કરું? પર્વત મુખે તેમાં મને હોય નથી.”

“તું પણ મ્હારો ગુર મળ્યો. અહ્યા મ્હારુંજ ખુન?”

“પણ જે આ રજપૂત હાથમાંથી ગયો તો ઉપાય નથી. એકવાર
“રમાખાઈના હાથમાં ગયો પાછો કમળ થતાં સાત પાંચ વીતી છે અને
“આ કલાવતીમાં લપટાયો તો એને સરકવાનું નથી. પછી તો ભૂપસિંહ
“તારો નહીંજ, શુદ્ધિધન!” મ્હોટા અરણ્ય વચ્ચોવચ રાત્રે જલરાક્ષસ
એકલો ઉભો રહે તેમ અદ્યનાળી દિવાનખાના વચ્ચોવચ, શુદ્ધિધન ધ-
ડીકવાર ઉભો રહ્યો. તેનું મગજ ઉરકેરાઈ ગયું અને કાળજી ધમકવા લા-
ગ્યું—“અહ્યા, ખુની! મ્હારુંજ ખુન!”

“તારૂં સલાનાશ જાય, શરારાય! કલાવતી ક્યાંથી મુઝી! રાજ-
“ખાની પ્રાત જાણી ત્યારે કલાવતીને બેઠ સમજાયો. એ તો હેંજ ભૂત
“ભરવેલું! મને અને રાણુને જૂદા પાડવાનો રસ્તો!”

“રાજખા!”—આંખ આંગળી અનેલો બનાવ ખડો થયો. મરલી
રાજખા હાથમાં હાથ મૂકવા તત્પર થતી પાસે આવતી લાગી.

“ભૂત!”—શુદ્ધિધન ગભરાયો. પગ ધ્રુજવા લાગ્યા. પરસેનાના
ઝોમેઝોમ વળ્યા. છાત્ર ઉપડતી બંધ થઈ. અચિંતી દોટ મૂકી ગાદીપર
બેઠો-તકિયે બેઠો. રાજસિંહનો વેશ ધરનારી પાસે આવી દેખાઈ અને
ખભા ઉપર તેના હાથ અને હડપચીનો ભાર લાગ્યો. મુવર્ણપુરનો અમા-
લ ખ્દાવરો-જીન જેવો-હુક બની ગયો અને કાઠી આંખે દુષ્ટિકલ્પનાભણી
જેવા લાગ્યો-એશુદ્ધ બનવા જેવો થયો.

એટલામાં દિવાનખાનાનું એકપાસનું બારણું ભયકાયું-ઉઘડ્યું. સૌ-
ભાગ્યદેવી અંદર આવી. ગાયત્રી જેવી પવિત્ર દેવીપર દૃષ્ટિ પડતાં મલિન-
સત્ત્વ અદૃશ્ય થયું. સ્નેહભક્ત દેવી લણી જોઈ રહ્યો.

“મહારા બહાલા ! હવે તમે કારભારી થવાના-એટલે અમારા મઠ-

“વાના. આમ ને આમ સતરેડા જવાના અને અમારી સાથે વાતોચિતોનું

“તો બાદમાં ન્હાનાં હતાં સારે તો બારબાર વાગતાં સુધી વાતો કરતાં

“અને હવે તો તમે અને તમારો કારભાર. મહારે વગર શોએ શોએ.”

હસતી હસતી દેવી આવી. પતિની પાસે શરીર સ્પર્શી બેઠી, ગળે

હાથ નાંખ્યો, અને ઉઠાડી શયનગૃહમાં લેઈ ગઈ. બન્ને મહારી વચનાં બા-

ળકવાળાં માળાપનાં વધ અને મન હજી તરુણ હતાં અને વૃદ્ધ વિચારો

જય પામી શક્યા ન હતા.

દેવીની સોડમાં સતેલો પુરુષ નિદ્રામાં લવતો હતો-નિદ્રામાંથી જાગી

ઉઠી સાંભળી રહી દેવી પાછી આંખ મીંચતી હતી અને પતિને કામળ

ઉદ્દાળી ળાતી સરસો વધારે વધારે જોરથી આંપતી હતી.

“અથા શરારા ! મહારે જીવન ખુન કરવાના વિચારથી તને સંતોષ

“રહ્યો હતો તો હું બરોબર કાવત નહીં. સાથે રાણાને પણ મારવાનો

“ત્યારે મનસુબો છે એટલી મહારે અનુકૂળતા થશે-એટલે રાણો મહારે

“રહેવાનો રસ્તો છે.”

“ત્યારે મનમાં એમ હશે કે યુદ્ધિધન જય તો રાણો રહેશે, ને

“રાણો પણ હાથમાં ન રહે તો એ પણ સ્વાહા ! વાહ વાહ !”

“પણ એ પણ ઠીક છે. દુષ્ટરાય કલાવતીને ઘેર જાય છે.”

સ્વપ્નસૃષ્ટિના ધૂમકેતુ આમ મુખાકાશમાં ચઢી આવતા. તેને જો-

નાર જડ દીવા વગર કોઈ ન હતું. એ સ્વપ્નને બંને પુરુષ પાસે અદલવા

જતો અને તેથી નિદ્રામાં પણ ચમકતી સ્ત્રી તેમ થવા ન દેતાં તેને

હાથના જોરથી મોતાની સન્મુખે જોડતી-રાખતી-વિમુખ થવા ન દેતી.

આ બનાવનો ઇતિહાસ ચારણ જેવો પલંગ ‘કુચડ કુચડ’ બોલી-ગાન કરી

કાનવિનાનો બહેરા શબ્દ શયનગૃહને સંભળાવવા ચલ કરતો. શિયા-

ળાની લાંબી રાત આમ ટુંકી થઈ જતી હતી.

પ્રકરણ ૯.

ઉન્મત્તપણાનું પરિણામ.

હીલાપુરથી પાછાં આવ્યા પછી રાણાની ઉદારતાને લીધે છુદ્ધિને સારું અને વિશાળ ઘર બંધાવ્યું હતું. દરવાજાબંદર મોટી ખરડી હતી અને ખરડી પાછળ મોટો ચોક હતો. ચોકની એ પાસ મોટા ખંડ હતા, તેમાં ખંડના ભાગ કરી રસોડું, પાણિયાદું, જમવાનો ખંડ વિગેરે કરાવ્યું હતું. ખીલ પાસના ખંડમાં જુવાન સ્ત્રીવર્ગની કચેરી ભરાતી. ચોકપાછળ પરમાળ, ઝોરો, ગલ્લર વિગેરે હતું. પરમાળમાં સૌભાગ્યદેવી બેઠક રાખતી. ચોક અને ખરડી વચ્ચે પાટિયાં તરીકે દીવાં હતાં. ખરડીમાં હંગેનેની 'વેરિંગરમ' જેવી ગોઠવણ હતી અને ખરડાના ઝોરકાઉપર અમાલ્યના ત્રિપાઠ્યો તથા ચાક્રો બેસતા અને રાત્રે ખરડીમાં સૂતા. સ્ત્રીવર્ગના ખંડમાંથી જેની ગલીમાં જારી પડતી, એ ખંડ ઉપરની મેડીમાં પ્રમાદધનનું રાખનગૃહ હતું. ખરડીની મેડી વિશાળ હતી. તેમાં છુદ્ધિને પેતાનું દિવાનખાનું રાખ્યું હતું. પ્રમાદધનના રાખનગૃહ બમ્બીથી દિવાનખાનાનો ચોક્કસ જાગ નિરાળો રાખ્યો હતો અને તેમાં મિત્રમંડળ સાથે એ બેસતો. ખીલ પાસના ખંડઉપર છુદ્ધિધનનું રાખનગૃહ હતું. તેમાંથી પણ દિવાનખાનામાં જારી પડતી હતી.

ચારેપાસની મેડીઓ ઉપર ખીલો માળ હતો અને ચોકકાંપર રહે-ચોવાળી છૂટી અગાથી હતી તેમાં ચારેપાસની બધી મેડીઓમાંથી જુદી જુદી જારિયો પડતી હતી. નવીનચંદ્રને પ્રમાદધનવાળા દિવાનખાનામાં સુવાનું રાખ્યું હતું. જેની પથારી કરાવી પ્રમાદધન અમાલ્યના દિવાનખાનામાં જારણું અછાવી ગયો. નવીનચંદ્ર દીવો દોહરી સુવાની દેવારી કરેલે ઝેરકામાં એ પાસથી સ્વર સંબંધાય. ઝેરકાસ દિવાનખાનામાં અમાલ્ય, નરસેનર અને પ્રમાદધન વાતો કરતા હતા. ખીલપાસ પ્રમાદધનનું રાખનગૃહ હતું અને પ્રમાદધન પિત્રપાસે બેઠો હતો. ઝેરલીવાર નહુંદ મોજાઈપાસે બેઠી બેઠી ગપટા મારતી હતી. મુંજાઈથી મંગાવેલાં પુસ્તકો એક એ દિવસ થયાં આવ્યાં હતાં અને તે વાંચ્યાથી ઝેરકાપેટા આવેલ મોગવનાં સંતોષ ન વળતાં નહુંદપાસે બાધી વાંચી ખસાવતી હતી અને હંગેલ તથા સંસ્કૃત પુસ્તકોના રમણીય ભાગોનું ભાષાંતર કરતી હતી તે અદ્ભુતકિયોરી એકશયિને સાંબળતી હીન અને દીન જનની હતી.

“અય્ય, પ્લેટ, સાંભળો આ એક રમિક વત છે. એક આય-

“હીને મૂકીને એનો ધણી જતો રહ્યો તે ઉપરથી એ બિચારી એકાંતમાં
“મનમાં ને મનમાં રૂવે છે ને કહે છે તે જોલ રોજ આવે એવા છે. સાંભળો.”

“અધાને તો હુઝા ખમતાં ખમતાં નિરાંતની ધડી આખરે મળે છે,
“કારણ કોઈક વખત પણ જોળ્યું હાય આવે છે અને ખરેખરાં તો ક્ષત
“મૂકી રહે છે તે પણ કાંઈ જન્મારો રહેતાં નથી. ગમે તેવું પાપ કર્યું.
“હોય તેવાંને પણ ઈશ્વર ગમ ગુજરી વિસરાવે છે” —

“એતો અર્થ શો ?”

“એટલે એમ કે આપણે ગમે તેવું પાપ કર્યું હોય ને તેથી જીવ તો
“અળ્યાં કરે, પણ એયે રોજ નથી રહેવું. આખરે ભૂલી જવાય અને
“ભૂલી ગયાં તેતો ઈશ્વરેજ પશ્ચાત્તાપ અંધ કર્યાં જેવું કરી ?”

“હારતો.”

“ત્યારે કહે છે કે પાપી માણસોને એ આવું થાય છે તો આ મ્હારે
“જે હુઝા ભોગવવું પડે છે તેનો છેડા ઈશ્વર ક્યારે આણશે ? હું તો નિર્દોષ
“હું તો મ્હારી શિક્ષા કદિયે કાઢી નાંખશે કે નહીં ? મ્હારે તો કાંઈ વધા-
“રે નથી જોઈવું. માત્ર એટલું માગું છું કે અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ મ્હારે થવાનું
“હોય તે મને માલમ પડે-કે, બહેન, પછી આટલેથી તો હદ. પછી તો
“કાળજી કાઢી જાય એટલું જ બાકી રહે તે ઈશ્વર આપે.”

“એ શું કહ્યું ?”

“એટલે એવું કહે છે કે હવે મ્હારો ને એતો એટલે મ્હારા વરનો
“મેળાપ ન થવાનો હોય તો તે પણ કર્યું એ મને માલમ પડે એટલે બસ.
“આ ફરી મળવાની આશા રહે છે તે છોડાતી નથી ને આશા પ્રમાણે થવાનું
“નથી એટલે મન ચાલુચડ્યાં કરે છે. તેને ઠેકાણે એક વખત સાચે-
“લાગીજ આશા જતી રહે તો નિરાંત કે કાળજી કાઢી જાય એટલે
“થયું !” ? કુમુદસુંદરીને કાંઈક વિચાર થયા ને મનમાં નિઃશ્વાસ મૂક્યો.
અલકકિશોરી જોલી —

“ઠીક. આવું આવું સમજિયે છીએ તે કેવું લાગે છે ? પણ તમે
“કાલે ગાતાતાં તે આનાથી સારું હતું. અર્થ તો હું સમજું છું. તમે કહ્યો તો.
“પણ જરા ગાઓ.” લાલીએ ગાવા માંડ્યું :

“રુદિષા વદનામ્બુલહરિય :

“સુતનુ સત્યમલંકરણાય તે :

“તદપિ સંપ્રતિ સંનિહિતે મધા-

“વધિગમં ધિગમંગલમશ્રુણઃ ॥”

“શુદ્ધવાતજ ને હત કહ્યું, ભલે સાંભળે સખી ઉભો પાસે;

“કહ્યું તોય જ્ઞાનમાં આવી લલિત તુજ મુખરૂપદંતી આશે:

“થયું શુણ્ણુવું અશક્તજ એવું—પ્રિય એ કાંજ આંખ શીદ તરો ?

“મુજ મુખ એ શુદ્ધાવે આમ, વળી આતુર, જોડો પદ, નલ્યે.”

“આ છેલું તો કાલે મ્હં નહાય મેઘદૂતની વાત કરી હતી તેમાંથી,
“મ્હં આજ ભાષાંતર કરી કાઢ્યું.” એમ કહી તેનો અર્થ સમજાવ્યો.

“જોત તમારૂં ભલું થાય. તમે તો રંગીલાં દેખાઓ છો.” એમ
કહી અલકશિશોરી કુમુદસુંદરીને બાકી પડી અને તેને જોરથી ડાખી.

ભાભીના મ્હોં સામું જોઈ—ગાલ ભણી જોઈ ધરી—જોલી: “કંઈ
“અટક્યાળું—તમે ગાયું એવુંજ ?” ને તમે ભાષડો હત કની તો નક્કી
“તમનેજ પરણત ને એક દિવસે પિયર રહેત નહીં.”

“ભાભી, આવું આવું વાંચો ને સમજો તે પછી રંગીલાં કેમ ન
“હો ! અમારા જેવું મ્હોંયે જોલો તો નહીં, પણ સમજો વધારે. બા,
“શાણી બગલી જેવાં છો. વાઈ, તમે ગાળો ને અમે સાંભળીશું.”

નવીનચંદ્રને પ્રમાદધનના દિવાનખાનામાં સુવાનું રાખ્યું હતું અને
દીવો ઘેર કરી સૂતો. પણ એક પાસના દિવાનખાનામાં છુદ્ધિધન અને નર-
જેરામની વાતો ઉઘાડા અંતઃકરણથી ચાલતી હતી અને ખીલપાસની
મેડીમાં નણુંદ ભોળાઈ ધીમે ધીમે પણ તેમની જોડની મેડીમાં સંભળાય
એમ વાતો કરતાં હતાં અને એમાંથી એક પાસનાં માણસોને નવીનચંદ્ર
ધ્યાનમાં ન રહ્યાથી એ ધ્યાન રાખીને સાંભળે તોપણ ન સંભળાય એટલે
ધીમે જોડવું એવું કોઈને સૂઝ્યું ન હતું. બારણામાંથી કાંઈ નજરે પડે
એમ ન હતું પણ જ્ઞાનનો પૂરો ઉપયોગ થાય એવું હતું. અને નરજે-
રામ શિવાય સર્વના સ્વર નવીનચંદ્રના જ્ઞાનને પરિચિત હતા. એ પાસના
આશ્ચર્યથી તેના જ્ઞાન ઘડી ઘડી ચમકતા હતા. પથારીમાંથી હંડી ઘડી-

૧. માધ, સર્ગ ૬. “હે શોભન—અંગવાળી ! પતિ-વિચ્છાનને લોભે ત્હારું મુખકમળ રોવા
જેવું થયુંછે એજ તેની લક્ષ્મીને અલંકાર આપવા બસછે. પણ આ વસંત-ભાસ પાસે
આવ્યોછે તેવે સમયે આંખ પાડી અમંગળ ન કરીશ !”

૨. પદ્યવિરહથી અચ્ચાતી સ્ત્રીને પતિનો સંદેશો તેનાજ શબ્દોમાં પહેચાડતાં
રહેલાં મેઘ આટલું પોતજ રહેછે.

ક્રમાં આ ખારી આગળ જાય અને ઘડીકમાં આ ખારી આગળ જાય અને ખારણું સરસા કાન માંડે. સાંભળેલી વાતો કોઇને કહી દેવાનો અથવા તેનો ખોટો ઉપયોગ કરવાનો હેતુ ન હતો પરંતુ માત્ર કુતૂહળને લીધે આ છાની વાતો સાંભળવી એ ક્રિયા એને નિર્દોષ લાગી.

નણુંદબોબાનની વાતો સાંભળી તે ખુશ થતો હતો અને વિનોદ ધોમતો હતો. અમાસની વાતો સાંભળી તે અદ્ભુત આશ્ચર્યમાં પડતો હતો અને ચમકતો હતો. કુમુદસુંદરીની કવિતાથી-રાગથી-અને તેના બોલેબોલમાં સ્ફુરી આવતી મનોવૃત્તિથી-અને ખીર્ન પણ કાંઈક અકથ હેતુથી નવીનચંદ્રનું અંતઃકરણ દ્રવતું હતું અને જો દીવો તથા દીવાવડે એની મુખાકૃતિની કલ્પના કરનાર હતો તો તેને તર્ક કરવાનો હેતુ મળે એવું તેનું મુખ થતું હતું. પરંતુ એ સ્થિતિ થોડીકજ વાર ટકતી અને કારભારની ખટપટ જાણવાની વૃત્તિ તેને ખીજ પાસ દોરતી હતી.

સુખી અને નિશ્ચિંત દેખાતા યુદ્ધિધનને આટલી ચિંતાનાં ઉડાં પાણીમાં ગળા સુધી ડુબેલો જોઈ તેને નવાઈ લાગી તેના કરતાં વાંચેલું વધારે સાંભરી આવ્યું. નરભેરામના કહેલા સમાચાર અને બાપદીકરાની વાતો સાંભળતાંજ-તેણે શબ્દપ્રમાણથીજ જાણ્યું હતું કે રાજાઓના મુગટ ચિંતાની આદીથી ભરેલા હોયછે, કારભારીનાં દુઃખ કારભારીજ જાણે, સોનામાં કળિયુગ છે, ઇત્યાદિ એને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયું. યુદ્ધિધનને અમાત્યપદવીમાં સંતોષ ન મળતાં કારભાર શોધવો પડેછે, લોભ-વિના તેનું ખીજું કારણ નથી દેખાતું, કારભારને સાફ આટલા શત્રુ, આટલી સુક્રિયો, અને આટલી ચિંતા કરવી પડેછે, આવાં માણસોમાં ભળવું પડેછે એવા એવા વિચારમાં નવીનચંદ્ર ડુબી ગયો અને

અતિલોભાભિમૂતસ્ય ચક્રં વ્રમતિ મસ્તકે ।

એનું હાઈ યુદ્ધિધન એકલો પડ્યા પછી બોલતો હતો તેઉપરથી, પ્રલક્ષ સમજાયું. રાજાની વાત સમજાઈ નહી. સૌભાગ્યદેવીનું બોલવું સાંભળી નવાઈ લાગી, વિષયવાસના આટલી વય સુધી જતી નથી અને આવી અવસ્થામાં પણ રહેછે એવો વિચાર સુઝ્યો, અને મ્હોટાઈ અને વ્યવહારની જંગલમાં પલોટાતો પુરુષ ધરસંસારનાં સુખ ભોગવી શકતો નથી તથા પદ્ધસાને પરણતો પુરુષ ધરની સ્ત્રીનો લાગ કરેછે એવા એવા તર્ક મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા.

“અરરર ! આ કારભાર ! આ ખુન શાં ? આ ખટપટ ? આ સહ શાને માટે ? આ તાર માણસનું મગજ કેમ ખમતું હશે ? આ તો ખંડાર

“—“હોહાટવોશ” અને અંદર કચરો ! ઈશ્વર સર્વ રચનાઓ એવીજ કરેછે.
 “સુંદર શરીરમાં માંસ જેવુંજ ભરેછે. ઉદયકાળની સૃષ્ટિ અંધારી રાત્રિમાં
 “હુએલી પૃથ્વીમાંથીજ સ્પુરેછે. મહોટાઇનો પાછલો ઇતિહાસજ ન પૂછવો—
 “કંઈ કંઈ ભોપાળાં નિકળે. ભણેલાઓને અસંતોષ રહેછે કે આટલી
 “આટલી મહેનત કરતાં કાંઈ પ્રમાણમાં દ્રવ્ય મળતું નથી અને કારભા-
 “રિયો અને ખીલ્લો અમસ્તા દ્રવ્યમાં લોટેછે. પણ એ વિચાર જે-
 “રો છે. આ ચિંતા, આ ખટપટ, આવા નીચ રસ્તા, આવાં અધાર કંઈ
 “અને આ ‘હોહાટવોશ’ એ બધાની કિમ્મતમાં આટલી નામની—ન ખ-
 “વાય ન પીવાય એવી મહોટાઇ—આવું દ્રવ્ય મળેછે તો મળો ! કારભારિયો,
 “તમારું સુખ તમનેજ હજો !”

“પણ વિદ્વાન કારભારિયોને આવું નહીં હોય.”

“અરે જવા દેને ! જાત એક—ભાત જૂદી, તેને તેના જેવું. સુધ-
 “રેલા કારભારીનાં સુધરેલાં દુઃખ !”

“અને આ સૌભાગ્યદેવી જેવી ફરિયાદ તો બધી કારભારણીની.
 “મનુર બિચારા કારભારિયો !—અને મુંબઈના શેઠિયાઓ—એ પણ એ-
 “વાને એવાજ !”

“કારભારિયો ! તમે રાજ્ય ચલાવો છો તેમાં શાં શાં પરાક્રમો કરો
 “છો ? મૂર્ખવર્ગને નચાવવાની કળા વાપરો છો અને લુચ્ચાઓમાં લુચ્ચા
 “થઈ દ્રાવતાં શિખોછો. તમે બુદ્ધિવાળા અથવા સારા અંતઃકરણવાળા,
 “નથીજ એવું ફેલેનારાઓ એવકુદ છે. પણ તમારા સંસારનાં હવાપાણી
 “મલિન છે અને તેનો મેલ તમારાં અંતઃકરણને અને બુદ્ધિને કેમ નહીં
 “લાગતો હોય ? ઈશ્વર જાણે. એ મેલનો પટ ભણેલાઓને ફેટલો મ્હો-
 “ટતો હશે ? ઈશ્વર જાણે. હું એવા અનુભવમાં બાળક છું—અને આજ
 “જેવેલું તે પણ અનુભવમાળાનો પ્રથમ પાઠ છે. ઈશ્વર જાણે પાછળથી
 “શાં નાટક જેવાનાં હશે ?”

“પણ કુમુદસુંદરી ! ગમે તે હો પણ આ તો ખરું કે ત્હારું દર્શન આ
 “દેશમાં ન જોઈએ ! કમળ ! તું તો સરોવરમાંજ જોઈએ. વિધાયતુરની
 “બાળકી—તું કોણ ? આ માણસો કોણ ? કારભારે ચઢેલાં આ કુદ્ર મા-
 “નવો ત્હારી આગળ શું મહોટાં ઘૂમ ગયાં ?

“ગિરિશિખરગતાપિ કાકપંક્તિ-

“નેહિ તુલનામુપયાતિ રાજદંસૈ : ॥

“રાજહંસિની ! તું આજક છે-સ્ત્રી જાત છે-પણ

“ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિજ્ઞં ન ચ વયઃ ॥

“રાજહંસિની ! તારા દિવસ અહીં કેમ જાય છે ? વિશુદ્ધ પવિત્ર સુંદરી ! મલિન અપવિત્ર દેશમાં તું ! અરેરે ! દિવ્ય ઉત્કર્ષ ભરી રાજહંસિની !

“માનસ-સરમાં ઉછરેલી તું દિવસ કેમ અહીં ફહોડે ? (ધ્રુવ)

“સારસ^૧ શુદ્ધ તરે વિકસેલાં, અલિકુલ ગુંબ માંડે; માનસ^૨ ૧.

“માંડી ગુંબ એ સરી જતાં સુરભિ પરાગની માંહે,

“સુરભિ પરાગ કરે સુરભિ ખરી, પ્રસરે સલિલપ્રવાહે ! માનસ^૨ ૨.

“એ માનસસરમાં ઉછરેલી ! પડી અહીં તું આજ !

“મલિન દેડકાં ભર્યાજ ખાડામાં પડી હંસિનીઃ હાય !

“માનસસરમાં ઉછરેલી ! તું દિવસ કેમ અહીં જાય ?”

“અરેરે ! સ્વાર્થમાં પરમાર્થ ડુબ્યો. નહોતી ખગર કે આમ થશે-

“સરસ્વતીચંદ્ર ! બહુ જોડું કર્યું ! ધૂળ પડી તારી સરસ્વતીપર !”

ઉછળતા અંતઃકરણે મગજને વિજળીના સંચાનો સ્પર્શ કરાવ્યો હોય તેમ આવેશવાળું મગજ થઇ ગયું અને એ આવેશમાં ને આવેશમાં રજાળો રખડો પરદેશી વટેમાંથી નવીનચંદ્ર સુવર્ણપુરમાં-સુવર્ણપુરના અમાલના દિવાનખાનામાં, અધારામાં, મહોટી પથારીમાં, લહોડે થરથરતો જોડું જોડી ટુંટિયાં વાળી નિદ્રાવશ થઇ ગયો. અમાલના ઘરમાં સર્વ સુધ ગયાં અને સુવર્ણપુર શાંત થઇ ગયું હોય એમ એ ઘરમાં લાગવા માંડ્યું. કેસુદંસુંદરી તું શરીર શરીરના પતિસાથે સૂતું અને શરીર જોડે ધસડાતું મન ડિલદિનિદ્રા પામ્યું. અલકકિશોરી પરસાળની મેડીનાં ખારી ખારણાં વાસી પથારીમાં ચતીપાટ પડી, પગથી માથા સુધી જોડી, ધોરણ તમારે સું ?” કરી જવાળા દેતી હતી અને એ સ્વપ્ન પૂરું થતાં પહેલાં બીજું સ્વપ્ન જોતી હતી તેમાં કૃષ્ણકલિકા સાથે મેઘહૂતમાંથી સાંભળેલાં અટકચાળાં કરતી હતી અને એ સામાં અટકચાળાં કરે એટલે ટોપાયમાન થઇ ધમકાવતી હતી.

અમાલના ઘરમાં કલાકેક સુધી આ શાંતિ રહી. એના ઘરમાંથી જોડે ગલીમાં ખારી પડતી હતી લાંબા આગળ રાતના આઠ નવ વાગ્યાથી

ખેચાર માણસો ક્યો કરતાં હતાં. તેમાં સહથી અગ્રેસર જમાલખાન હતા. અલકદિશોરીને કૃષ્ણકલિકાએ ખેદીતે ખેદીતે શિખામણ દીધી હતી પણ તે શિખામણનો એ અમાત્યકુમારીએ અભિમાનમાં તિરસ્કાર કર્યો હતો. ન્હાની બાળતમાંથી મ્હોટાં પરિણામ થાયછે તેની એ બાળકીને ખબર ન હતી. ખલકનંદાને તથા રૂપાણીને તેમના ચારોની સાથે ચાલતાં નેમ્હ એણે મ્હોં મરડયું હતું અને શા વાસ્તે મરડયું હતું તેનો ખુલાસો પણ ખેચાર બધરાં વચ્ચે આપી ચુકી હતી. હાલ એ વાત એ સમૂળગી ભૂલી ગઇ હતી પણ ખલકનંદા વીસરી ન હતી. એ પણ કારભારીની દીકરી હતી અને સૌભાગ્યદેવીનાથી વયમાં ઝાઝી ન્હાની ન હતી, એટલે આ ન્હાની છોકરી તેને ક્યારી ગઇ લાગી. બધરાંએ તેને મ્હોંયે કહ્યું કે માયે દીકરીને શિખવ્યું અને તેથી એણે મ્હોં મરડયું. ખલકનંદાને મ્હોંયે કોઇ એની વાત કરી શકતું નહીં પણ એક જણીએ કહ્યું કે અલકદિશોરી ત્હારી આવી આવી વાતો કરેછે. અમાલને કારભાર મળવાનો છે એવી ખુલાશનાં વચન પણ દિશોરીના મ્હોંમાંથી નિકળી જતાં અને કારભારી તથા અમાત્યનું એક બીજાસાથનું વેર તેમનાં બધરાં છોકરામાં પણ આવ્યું હતું.

સૌભાગ્યદેવી પવિત્ર હતી તેમ તેનો પટ તેની પુત્રીમાં પણ હતો. પરંતુ ફેર એ હતો કે અલકદિશોરીને પવિત્રતાનું શુભાન હતું અને કારભારીનાં અપવિત્ર બધરાંપર દેખીતો તિરસ્કાર આમ ધણીવાર બતાવતી. વરને ડાખમાં રાખતી તેમ બીજા કોઈ પુરુષને પણ લેખામાં ગણતી ન હતી. રૂપાણીએ સુઝાડયું અને ખલકનંદાએ કણુલ કર્યું કે આ શુભાન ઉતરે એવું છે. જમાલને ઉસ્કેર્યો અને મને કોણ પૂછનાર છે કરી મિયાં-ભાઇએ ખીટું ઝડપ્યું. એને તો એક પંથ ને દો કાળ થયાં. અલકદિશોરીની ધમક નેમ્હ તે અંતમ્હ ગયો હતો અને તે ખલકનંદા જેવી પોતાની થાય એમ બહુ ઇચ્છતો. એવામાં આ લાગ મળ્યો. એને સાસરે જતાં પકડવાના મૂર્ખ હેતુથી યુદ્ધિધનના ધર આગળ ખેચાર મિત્ર સાથે રાખી હેરા ફેરા કરતો હતો. સાસરે તો ગઇ નહીં. બાર વાગ્યા, એક વાગ્યો અને મિત્રો પાછા ગયા એટલે પોતે એકલો પડ્યો અને ઘેર જવાનો વિચાર કરેછે એટલામાં સુઝયું !

“સાળું હવે ઘેર જઇએ તે તો જોઈું. આટલી બધી તાલમેલ લગાવી તે ધૂળ બન્ય. આજ ફક્કડ બન્યોછું અને એ ગોરી ગોરી ન મંજે તો તો ચમજ રહ્યું. ચલોએ. રોજ ફેજદાર સાથે ચોરમાં લળિયે છિયે. આજ બંદોજ ચોર.” વિચાર કર્યો કે યુદ્ધિધનના ધરમાં ચઢી ઉત-

રહ્યું. ધરની પછીતમાં ગયો. હંચું જોયું તો એક ચોરડી ઉપર થઇ જા-
પરે છાપરે થઇ જવાય જોયું લાગ્યું. મિયાંએ મૂછપર હાથ નાંખ્યો અને
ચઢવા માંડ્યું.

“સાલા સખ દેસ્તો. હુડિયાં જેસા-મહારી સાથે રહ્યા હતા તો એ-
પણ ચમત કરત.”

“સાલા નસીબ ઉનકા. ગયા જોહી અચ્છા હુવા.” રાત અંધારી
હતી અને હળવે હળવે ચતુષ્પાદ પશુ બની છાપરેથી વડે ને વડેથી છાપરે
ચઢ્યા અને એક જણના મોભ ઉપર ઉભા રહ્યા.

ધ્રુવડ જોલ્યું અને સામું મળ્યું. અપશકુન થયા સારી એક ન-
જિયું તેના ઉપર રીસ ચઢાવી ફેંક્યું.

“ચલ, ચલ, સાલા, મિયાંભાઇકુ અપસુકન ક્યા?” છુદ્ધિધનનું છાપરે
આવ્યું અને તેની પાંખ ઉપર ઉભા આકાશ સામું જોયું. ચારે પાસ
જોયું-કોઈ દેખાય નહીં. આવે એક છાપરાપર કોઇ દેખાયું.

“સાલા, ચોર હોયગા, પકડ સાલેક. સાલે, ક્યા મિલેગા તેરેકુ ?
સંદાકુ તો અલકકિશોરી મિલેગી. સાલીને ક્યા નામ રખાહું! અલક-
કિશોરી! દેજો તો સહ! અલકકિશોરી! અલકકિશોરી!”

“જો સખ તો અચ્છા-લેકિન આપન જાવે કિધરસે?” હળવે રહી
અગાસીમાં ઉતરવા માંડ્યું. પરસાળપરની મેડીની એક બારી ઉઘાડી
રહી. ગઇ હતી તેમાં વાંકાવળી દાખલ થઇ ગયા. દાદર પછા ઈશ્વરે ઉ-
ઘાડો રાખ્યો હતો. પોતાનુંજ ધર હોય એમ જમાલખાન ઉતર્યો અને
અમાત્યપુત્રીના પલંગ આગળ દુષ્ટ હલકો મુસલમાન ઉભો રહ્યો.

એક આકાશપર દીવેલનો દીવો કોડિયામાં બળતો હતો. નદીકીનારે
મસ્ત વાઘેણ પડી રહી હોય તેમ પલંગ ઉપર ‘પરછંડ’ (પ્રચંડ) ઉન્મત્ત-
ચૌવના ચતીપાટ પડી હતી. તેણે ઓઢેલું ગોઢડું આધું પડ્યું હતું-જાણેકે
ત્યાં તેના શરીરમાં પેંસી શક્તી ન હોય! ખુરેલું લુગડું સંભાળથી
રાખ્યું હતું તોપણ આધું પાછું થયું હતું અને જે પાસ પડેલી તીરની
ઉચી ભેખડો જેવા પહેળા પડેલા પગની વચ્ચે પર્વતપરથી ઉતરતી નદીના
પાણીના પટપટે પાટલીનો પટ વેરાઇ જઇ પથરાઇ ગયો હતો. પલંગની
ભમરિયામાં થપ્પન દીવાનું આખું આજવાળું ઠંઠું છાતીઉપર અને મોં ઉપર
આવતું હતું. દીવાના કંપ સાથે એ તેજ પણ હાલતું હતું અને પરજાયાથી
દંડાયલી સુંદરતા ઉઘાડી કરી આપી, જોનારની કલ્પનાને મોહક સૂચનાઓ,
અને દૃષ્ટિને ઉલ્લસાય નહીં એવી સાનો, કરતું હતું. લાંબી પથરાયેલી પાંખો
જો એ પાસ હોય લાંબા નાંખ્યા હતા અને પગની પછા નુદી અવસ્થા ન

હતી. મહિપાસુરનો વધ કરવા ઉમેલી ચંડીનું પલંગપાટી ઉપર દોતરેલું સ્વરૂપ દેખ તેમ અલકરિયોરી સૂતી સૂતી પણુ ઉચ દેખાતી હતી અને તેને સ્પર્શ કરવા દુષ્ટ અસુરની હિમ્મત સરખી આવી નહીં. સ્ત્રીજનતિ ! તું રાખે તો ત્હારો પ્રતાપ અમાપ છે. પુરુષનું ગર્વનું નથી કે ત્હારા અખળાપણાનો કાલ લઈ ત્હારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ ત્હારી પવિત્રતા ઉપર ધસી શકે. ત્હારો એક પવિત્ર બૂબંગ પુરુષોની દુષ્ટતાને આઘેથી રોટી રાખવા-પાસે ન આવવા દેવા-ખસ છે. એ બળ ત્હાં છે. તેને અજમાવતું એ દેવળ ત્હારી શક્તિની વાત છે. અલકરિયોરીની આંખ મીચેલી હતી પણુ તેનાં પોપચાં ઉપર પતિવ્રતાપણાના રત્નભંડારની ચોટી કરવા લામરૂપી સાપ દ્રણા માંડી બેઠો હતો અને પોતે ઉભો હતો તેથી જરાપણુ ખસી પાસે જવા જુદ તરફના પગ ચાલ્યા નહીં અને તેના અંતઃકરણે આ પગઉપર હુકમ કરવો મૂકી દીધો. પવિત્રતાપર હુમલો થતાં પણુ વાંર લાગે.

સુસલમાને ફક્કડ પોશાક ખેંચી હતો અને ચોરીમાં પણુ અડચણ ન પડે એમ તેને રાખ્યો હતો. માથે એક કાળી પણુ દેખાવડી દીઠકી-શાઈ ટોપી ખેરી યુગ્મની બાંધી દીધી હતી. દાદીમુછોની ટાપટીપ કરી હતી અને સુગંધી તેલ વાપર્યું હતું. શિયાળાને લીધે બનાતનો રૂપાના બટનવાળો કળજો ખેંચી હતો અને તેને છેલ્લગણના જેવા કાપ મૂક્યા હતા. કોડે એક થોતિયું કસકસી બાંધ્યું હતું અને અંદર ન્હાતી સરખી કટાર રાખી હતી. પગે ઇંચેલ દેખાવનાં પણુ દેરી બૂટ ચઢાવી દીધાં હતાં અને પોતાની યુગ્મસુરતી ઉપર એકદમ અલકરિયોરી મોટી પડે એવી આજ્ઞા રાખી હતી અને આંખમાં સુરમો, કાનમાં અત્તર અને ખિરસાના રૂમાલમાં ગુલાબજળઃ એ સામગ્રી રાખી હતી. મોં પણુ ઘોઘ કરી સાફ બનાવ્યું હતું અને આવા ‘જીવાન’ને જોઈ ‘લુગાઈ’ આશક થશે એમ તેના મનમાં નક્કી હતું. પણુ ખલકનંદએ તેને ચેતાવ્યો હતો અને કહ્યું ન માને તો બળાહાર કરવા પણુ મન તૈયાર હતું. ‘મરદ આજે રંડીકા જોર ક્યા’ એ યુદ્ધિમાં સંકળનો અંશ ન હતો. વળી એક ન્હાતો સરખો-કાળો જોડો હંફેલા મિયાંએ બગલમાં માર્યો હતો. આ વેશે હાથે ‘અદળ’ વાળી ખેલો પગે મિયાં ઉંઘતી અલકરિયોરીના પલંગ આગળ ઉભા રહ્યા અને સ્તબ્ધ બની વિપયલાલસા ભરી ભીંની-થતી ચળકતી આંખવડે કંઈક હંકાયલાં, કંઈક ઉલાડાં, ગોરાં અને ઉજ્જળ, નિદ્રાયમાણુ ચિત્તવેદક ઉચ્ચાવચ અવચનો જોતા જોતા શું કરવું તેના મોહક વિચારમાં પડ્યા. સ્વપ્ન, સ્પર્શ, અને સત્તાનું ભાનઃએ ત્રિમુટીના સંભાર (મસાલા)-થી વિપયાભિલાપ, ધમધમાટ થઈ ગયો, અને તેના તીખટથી લંપટ મગજ

પ્રયુક્ત થતું હોય તેમ મુજબ લાગ્યું, અને તીવ્ર અસહ્ય મદન-વેદનાએ
આનંદ-અનુભવનો આલાસ ધરવા માંડ્યો. “આહા! આ ખુબસુરતી! એ
મુખમાં—એ ગુલાબકા જેસા ગાલ.....યા અહા! અનખ તેરા ખેલ
દેખા નહી જતા હૈ. ખલકનંદા ઉસકી પાસ ખીસાદમે નહીં. આ જ મેરી
માથુક”-કરી વિપયકર હાથ લાંબા કરવા ગયો, પલંગપર ચઢવા ઇચ્છા
કરી-પણ તાકત માલમ ન પડી. વધારે વધારે જોઇ રહ્યો, વધારે તક
કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ ઇચ્છાઓ-વૃત્તિયો-વધારે પ્રબળ થઇ, મુખ લાગાર
બની ગયું, મસ્તિકમાં-મગનમાં કામાસકિત પ્રસરી ગઇ, નયનમાં ઘેનના
જેવો આલાસ થયો, પગ ધુજવા લાગ્યા, અને નખથી શિખ સુધી આખું
શરીર દ્રવવા લાગ્યું. એમ ઇચ્છા થઇ કે એક શાળ ભરી-ફલંગ મારી-
પલંગપર ચઢી ખેસું. તેને રોકનાર કોઇ હતું નહીં. પણ ઉંઘતી કિશોરી-
ના મુખઉપર પ્રતાપ તીવ્ર હતો. તેનું તેજ દુષ્ટથી ખમાયું નહીં-તે અ-
ગ્નિની પાસે જતાં હિમ્મત અટકી. અલકકિશોરીએ જાગૃતઅવસ્થામાં
કોઇ વખત જમાલઉપર હુકમ બજાવ્યો હશે અને ચાહ્યો ન ચાહ્યો તેને
તે પાળવો પડ્યો હશે.

“ખુદા માલુમ! આ હોતાહે! ઉસકી પાસ જાનેકી હી મેરી
મગદૂર નહીં!”

પારકા ઘરમાં-વસ્તી ભર્યા ઘરમાં-મુવર્ણપુરના અમાલના મહેલ-
માં એકલો આવ્યો હતો.

“અમાલકું માલુમ હોયગા! મેરા ક્યા હોયગા?”
ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં અલકકિશોરીએ પાસું ફેરવ્યું અને તેનું મુખ
ખીણ પાસ ગયું. મિયાંનો ક્ષોભ મટ્યો. એકલી વિપયવાસના નિષ્કંટક
રહી અને ખલકનંદાનો હુકમ મન આગળ આવવા પામ્યો. ખૂટ ફહાકી
મુસલમાન પલંગ પર ચઢ્યો અને સૂતેલીની સાથે સૂતો, પણ સ્પર્શ કરતાં
જરીક ખચકો-સચેત થયો-અને દુલ્લ હાથ-દુલ્લ પગ-પવિત્ર શરીર-
પર પડ્યો.

ચક્રાર કિશોરી—બુદ્ધિધનની કિશોરી-શરીરને અગ્નિ અડક્યો
હોય તેમ ચમકી-જાગી ઉઠી. જાગ્યા પહેલાં ચમકી-ચમકીની સાથે
સફળી-સડક લેઇ ઉઠી, દુષ્ટના કુરચરણ તરંગોડી નાંખ્યા, અને કુદકો
મારી પલંગખંડાર નઇ ઉભી. ફાકી આમથી તેમ ખસી જાય-પોપચું
મીઠાઇ ઉઘડે-એટલી વારમાં પોતે પૂરેપૂરી જાગી તે પહેલાં આટલો
બધો જનાવ થઇ ગયો અને તેની ઉંઘ ઉઠી ગઇ. કુડે છેડા જોશી સજ્જ

થઈ રોષ ભરી આંખે જોતી આભા જનેલા નિશાચર ભણી ત્રાડીઃ ધાંટો ફાટે થઈ ગયો.

“કોણ છે આ ! જગજો ! જગજો ! પ્રમાદધનભાઈ ! જગજો ! જગજો; ચોર ! ચોર !”

ભય અને કોપ કિશોરીમાં પેલા. મિયાં સજ્જ થયો અને બેઠો થઈ બોલ્યો:-

“માથુક, એ તો મેં જમાલ. ખિલ્યો મત. એ તો તમારાપર આ-
“શક થયો છું તે આ અંધારી રાત્રે પણ તમારી પાસે આવ્યો.”

કિશોરીનો ભયત્રાસ ઓછો થયો પણ પગ થરથરતા બંધ ન થયા.

“અલ્યા જમાલિયા ! લુચ્યા ! તું અહિંયાં ! ઉઠ, નિકળ, નિકર
જોઈ લેઈશ. એ તે તારી ખલકીખલકી દીડી કે શું ?”

“બાઈસાહેબ-ધીરાં પડો-માથુક !—

“લુચ્યા, છલ કાપી નાંખીશ જો બોલ્યોઝાડું તો-બોલાવું છું મહારા
ધરમાંથી બધાંને—” કહી બારી ભણી ચાલી અને કાંઈક હિમ્મત આવી.
ભયપાસે જોઈ મિયાં સજ્જ થયા, ઉઠ્યા, અને સામધર્મ છોડી જોર
અજમાવવા વિચાર કર્યો. પસંગપરથી હેઠે ઉતરી અલકકિશોરીનો હાથ
ઝાલ્યો અને બારી ભણી જતી અટકાવી.

“અમે ઉભી રહેને !—

“છાડ હાથ” કહી કિશોરિયે હાથ વઘોડ્યો. મિયાંએ ફરી ઝાલ્યો
અને પાંસે જઈ દુષ્ટ સ્પર્શ કરી ગળે હાથ નાંખ્યો. “અરે એમ શું ક-
રેછે-જો-ઐકવાર—”

પવિત્ર કિશોરી પળવાર તેની આંખ સામું જોઈ રહી. એની આ-
ખમાંથી જાણે અસિ ઝરશે એમ થઈ ગયું. આમ પળવારજ જોઈ રહી
ડોકું નીચું કરી દુષ્ટ હાથમાંથી છુટું કર્યું, અને સામી ઉભી રહી ઉંચી થઈ
આંચિતી કુમળા પણ જસ ભર્યા હાથની મુક્તી જમાલના મહોંપર-ઝોઠપર
મારી-ઝોઠ પીંચી ઉભી રહી. નજર પૃથ્વીભણી ગઈ-જાણે કે પૃથ્વીમાતા
“વાહ ! વાહ ! સાબાશ !” એમ કંઈ કહેશે ! જમાલ મહોં ચંચવાળતો
ઉભો રહ્યો, જરીક દિઃમૂઠ થયો, અને આખરે ગુસ્સે થઈ પેલી નીચું
જોતી હતી તેને પાછળથી જોરથી બાઝી પડ્યો. ગમે તેટલું પણ સ્ત્રી-
જાત; તેને વળી કાયા સાચવી-સંભાળી-વહવું. પાછળથી બાઝેલો અને
પુરુષનું જોર: તેનાથી છૂટાં ન થવાયું. પણ હિમ્મત ન મૂકી અને બૂમેબૂમ
પાડવા લાગી. જમાલ તેનું મહોં ડાબવા લાગ્યો અને ઘડીક ફાવે પણ
ઘડીક હાથ ઢીસો મડે એટલે કિશોરી બૂમ પાડે.

‘ઓ ભાઈ! પિતાઈ! દેવી! ધાન્ને, ધાન્ને!’

બાઝાબાઝી જખરી થઇ. કોણ જાણે ક્યાંથી જોર આવ્યું તે અલકકિશોરી થાકી નહીં અને આખી મેડીમાં ચકરડી ભમરડી થઇ માંડી. એક ખીન્નથી હારે નહીં. ઉંચું કરી કરી કિશોરી જમાલની હડ પચીમાં, ડાચામાં, અને નાકમાં માથું મારતી હતી તે કોઇક વખત વાગતું હતું. કોઇક વખત માત્ર શિયળ થયેલા અંગોડોજ વાગતો, અને કોઇક વખત જમાલ સંભાળી લેતો. આમથી તેમ કિશોરી તેને ખેંચતી હતી અને તે ખેંચાતો હતો.

અલકકિશોરીની પહેલીજ યુમે ઘરમાં સહ જંગી ઉક્યાં અને અવાજ કેણી પાસથી આવેછે તે જાણવા સહ કાન માંડવા લાગ્યાં. યુદ્ધિ-ધનના મનમાં એમ આવ્યું કે શકરાયતું કોઇ માણસ મહારા ઘરમાં યુનયુન કરવા ભરાયલું. નવીનચંદ્રે ‘ચોર’ શબ્દ સાંભળ્યો. કુમુદસુંદરી સફળી ઉડી અને પ્રમાદધનને ઉડાડ્યો. તેમણે જાણ્યું કે ઘરમાં આગ લાગી. સૌભાગ્યદેવીએ અલકકિશોરીનો સ્વર ઓળખ્યો અને એકદમ અગાશીના બારણાં ઉઘાડી ખૂદાર ધસી. નીચે આકરો માંહોમાંહી પૂછા-પૂછ કરવા લાગ્યા અને ચોક્કમાં આવી ઉંચું જોવા લાગ્યા. ઉપર સ્તેલાં સહ અગાશીમાં ભેગાં થઇ ગયાં. પ્રમાદધને દાદર ઉઘાડી સહને ઉપર બેઠાવ્યાં. અલકકિશોરીવાળી મેડીની બારી આગળ સહ અગાશીમાં ભેગાં થયાં અને ‘ઉઘાડો’ ‘ઉઘાડ’ એમ જૂદી જૂદી યુમે પાડવા લાગ્યાં. સૌભાગ્યદેવી સહથી મોખરે ઉભી રહી બારી હચહચાવતી હતી. જોડે યુદ્ધિધન ઉભો ઉભો “ખૂદીનીશ નહીં, આ આવ્યો” કરી યુમે પાડતો હતો. સહની પાછળ એકલી ધુજતી ધુજતી કુમુદસુંદરી ઉભી હતી અને આકરો વચ્ચેથી ધક્કા મારી અગાડી જવા નવીનચંદ્ર યત્ન કરતો હતો. ઘરમાં કોળાહળ મચી રહ્યું. યુદ્ધિધન અને એક બે આકરો બારણું ઉતારવા યત્ન કરવા લાગ્યા. પ્રમાદધન નીચે પરસાળમાંથી જવાય તો જવા એક બે આકરો લેઇ નીચે ઉતર્યો. એટલામાં કુમુદસુંદરીએ યુમ પાડી “આ ઉપલી બારી ઉઘાડી છે-એમાં થઇ પેટેલા.” નવીનચંદ્રે તે સાંભળ્યું. તેણે કસરતશાળામાં ચઢી ઉતરવાની પણ કળા અનુભવી હતી. કુમુદસુંદરીનો બોલ સાંભળી, પાછો ફરી તેના ભણી જોઇ, ઉંચું બારી ભણી જોઇ, કચ્છો માર્યો અને થોડીક વારમાં પરસાળ પરની મેડીના ઉપરના માળમાં દાખલ થયો અને નીચે ઉતરવાનો દાદર, તેમાંથી અજવાળું અને અવાજ આવતાં હતાં તેથી, શોધી કૂહાડ્યો.

અંદર બાઝાબાઝી થણી ચાલી રહી હતી. અલ્લકદિશોરી પુરુષ આગળ યાત્રી ગઇ, હાંસી ગઇ અને ફેં ફેં થઇ. તોપણ બળ અનભાવતાં અનભાવતાં દીવા આગળ જમાલને ધસડી લાવી. દુટ્ટ તરફથીએ માણસો આવી પહોંચ્યાં જાણ્યાં. પોતાને બંદાર જવાનો માર્ગ નથી. હવે તો થાય તે થવા લો એમ નિશ્ચય કર્યો અને તેમને અંદર આવવાનો માર્ગ સૂઝતો નથી જાણી નિરંકુશ થયો. બિચારી અબળાપર બળ કરતાં કંઇ કંઇ વિકાર અનુભવતો અને કંઇ કંઇ ભ્રષ્ટ વ્યવહાર અનભાવતો. એવામાં દીવો પાસે આવતાં અબળાના મગજમાં ઈશ્વરે તર્ક મૂક્યો. અંધારામાં દીવો સળગે તેમ તે સળગ્યો અને દિશોરી સમજી કે હવે હું બચી. દીવો પાસે આવતાં ઝડપથી જમાલની દેડના ધોતિયાની દુકડ અગિંતી દીવા પર ધરી. ધોતિયું સળગ્યું અને બડબડ લાગવા માંડ્યું. મુસલમાને અમાલપુત્રીને પડતી-છુટી મૂકી અને મનમાં જય પામી અબળા બારી બાણી દોડી, પણ નિષ્ફળ થઇ. દેડથી ધોતિયું છોડી બળતું ને બળતું જમાલે જમીનપર નાંખી દીધું. કટાર પડવા દીધી, અને બારી આગળ પહોંચી તે પહેલાં શણ ભરી સામે મહોંચે અલ્લકદિશોરીને બાઝ્યો. દુટ્ટતાની-મર્યાદાની-મર્યાદા આવી રહી. તે લાચાર બની ગઇ, તેનું જોર સમૂળગું જતું રહ્યું; નિરાશ થઇ, અને હવે કુપાય નથી એમ સમજી મહોં વિકાસી પરાંધીન થઇ અને શું થાયછે તેનો વિચાર કરવા જ્ઞાન ન રહ્યું. ઘણે સ્થળેથી ખવિત સુંદરતા સ્પર્શકૃપિત થઇ. છાતી અને પેટ પરથી તાણાતાણમાં છેડો નિઠ્ઠળી ગયો હતો અને પૃથ્વી-માતાને જોળે પથરાતો હતો કે. કાંઇ આશ્રય આપ. ધંકડો મારી અબળાને જમાલે ચતીપાટ પાડી નાંખી, આય જેવી પર વાઘ પેટે ચઢી બેઠો, અને હાથ ઝાંલી દુટ્ટે અતિ દુટ્ટ વચન કહ્યું—“માણુક, બહી મત.” રાહુએ ચંદ્રલેખાને ઢાઢ.

પડતાં પડતાં નિરાશ નિરુપાય બાળકોએ મહોટે સાદે કારમી ચીસ પાડી—“હાય હાયરે ! ઓ માડી ! મારી નાંખી રે !”. કરી હુંકરો મૂક્યો. આવી ચીસ ટોચએ કદી સાંભળી ન હતી. સહનો ત્રાસ અત્યંત સીમાએ પહોંચ્યો અને બારી બંદાર તેમના ધમપછાડા વધ્યા. પણ નિરર્થક—અંદર આવવા ટોચની તાકાત ન હતી અને તે વાત દુટ્ટ નિશાચર જાણતો હતો. તેનો દુટ્ટાચાર વધવા લાગ્યો અને અબળાના થાકેલા હાથ અને રક્તસ્રોતો જયવંત હાથ, તે બેની લદાઇ નીવિચંધ પાસે થવા માંડી. એક પણ વધારે જાત તો પતિવ્રતાપણું છેદાઇ જાત અને ઈશ્વરને માથે કલંક રહેત. બંદાર સૌબાઅદેવી ગાંડી બનતી હતી અને, માતાને બાધા ઉપર બાધા મળ્યાં જાતી હતી, નિરંકુશને લાચારને લાચારને—

યાદશી માવનાં યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી ।

આ પ્રમાણે યુદ્ધિધનની દૃઢપ્રજ્ઞ હતી અને ગમે તે એનાં પુણ્ય આડે આવ્યાં, ગમે તે સૌભાગ્યદેવીની બાધાઓ સંભળાઈ કે કાણ બાણે શાથી પણ બરેબર અણીને સમયે દાદર ઉપરથી ધબ ધબ કરતો નવીનચંદ્ર ઉતર્યો, રોપથી અને જોરથી જમાલના વાંસામાં લાત મૂકી અને હાથ આવતાં તેની યુદ્ધાનીનો ઉપલો બાગ પકડી એવો તે પાછો ખેંચ્યો કે ગળે ફાંસો આવવાની ખીંકથી મુસલમાને અલકકિશોરીને પડતી મૂકી, પાછો ખેંચ્યો ખેંચ્યો, અને સાવધ બની ગળા અને યુદ્ધાની વચ્ચે હાથ ધાલી ફાંસો દેવાતો અટકાવી પાછો ફર્યો અને નવીનચંદ્રના પંઝામાંથી જોર કરી છુટી ગયો. નવીનચંદ્રે ખંડારનાં માણસોને યુમ પાડી “શીકર” ન કરશો—મહે નવીનચંદ્રે ખંડેનને ઊડવ્યાં છે.” સઉના જીવમાં જીવ આવ્યો. પણ એણે યુમ પાડી એટલામાં તૈયાર થવાનો વખત મળતાં મુસલમાન ઉભી થયેલી અલકકિશોરી બણી દોડ્યો. મહાખંડેનને સજ્જ થયેલી બાળા ખીની—ત્રાસી, અને દુષ્ટને દેખી છળી જઈ, “ઓ નવીનચંદ્ર—મને સાચવી દ્યોરે” કરી દોટ મૂકી એની પાછળ જઈ, હતી એવી ને એવી પાછળથી બાઝી પડી અને અશરણ અબળા તથા દુષ્ટ તરકડાની વચ્ચે રહેલો નવીનચંદ્ર આમથી તેમ કરતો કરતો પોતાની ભીડને—ભીડ હરિણાક્ષીને—ત્રાધની દ્રાળ ખંડાર રાખવા લાગ્યો. મુસલમાન નિરાશ થયો. ઉપાય ન મુઝયો. એવામાં જમીનપર પડેલી કટાર દીકી—લેવા દોડ્યો. તે તેમ કરવા જાયછે એટલામાં કાંઈક સુઝી આવતાં નવીનચંદ્રને ઊડી પાછી ફરી અલકકિશોરીએ બારીની સાંકળ ઉઘાડી દીધી અને ખંડારથી સઉ ધક્કા તો આરતાંજ હતો એટલે ફાક લેધને બારી ઉઘડી ગઈ. તરકડો દાદરપર ચઢી ગયો. તેનો પગ નવીનચંદ્રે ખેંચ્યો અને જમાલ જમીનપર પડ્યો પણ પડતાં પડતાં નવીનચંદ્રના ખભામાં કટાર મારી.

બારી ઉઘડતાં સઉ હડુહડુ અંદર ભરાઈ ગયાં. સઉથી અગાડી સૌભાગ્યદેવી હતી તેના ઉપર—તેના હાથમાં દીકરીએ “ઓ મહારી મારે !” કરી પડતું મૂક્યું અને રોજ માતું ન હતું એવી છજેલી દીકરીને માથે છાતી સરસી ચાંપી લીધી. યુદ્ધિધન અને પ્રમાદધન તેની આસના વાસના કરવા મંડી ગયા. ચાકરોએ પડેલા જમાલને પકડ્યો, ઉશ્કેરાઈ લાતે લાતે માર્યો, અને ચસકે નહીં એમ ઝાલી ઉભો રાખ્યો અને મુકાબાજી—ગડદાપાટુ અજમાવી. તે તેણે ચુપકીથી સહન કર્યું. કટાર વાગવાથી નવીનચંદ્ર જમીનપર પડ્યો હતો; લોહી ધણું નિદળવાથી આંખે

અંધારાં આવીં અને બેશુંદ્ર થયોં હતો તેના તરફ કોઇની નજર ન હતી. માત્ર માર ખાતો ખાતો પણ જમાલ તેના બણી એકલો એક ટશે જાય-વતે નજરે જોઇ રહ્યો હતો અને માર ન ગણતાં મનમાં કહેવા લાગ્યો કે “જખ મારે છે-સાલા-તું તો લેતો જા.” અલકકિશોરીને જોતો જોતો ખીન્નધને ઓઠ કરડતો કરડતો મનમાં ધ્રુવડને ગાજો દેવા લાગ્યો અને આખરે હીલાસો લીધો કે ધૂળ નાંખી-આટલો સ્પર્શ તો થયો છે ! ઉચ્ચ-નીચની લઢાઇમાં નીચને કાંઇ ખોવાતું નથી, હારે તો કાંઇ જતું નથી, અને એ જેટલું જીતે એટલું ઉચ્ચને ખેવડું હારવાતું. પાણીને કચરાનો સંગમ થતાં, કચરો ધોવાશે નહીં અને ધોવાશે તોયે પાણી તો મેલું થવા-તુંજ ! એ ઈશ્વરની લીલા છે.

જમાલને સહ અગાશીમાં ખેંચી ગયાં અને સાંથી નીચે ચોકમાં આપ્યો. પૂછતાં પૂછતાં કહે કે મને તો અલકકિશોરીએ ખોત્તાવ્યો હતો. એ વચન તેનાં મ્હોંમાંથી નિકળ્યું અને કોઇના કોપનો પાર રહ્યો નહીં. ઘણો માર ખાતાં ખાતાં મુસલો ઠેકાણે આવ્યો અને પોતે શા કારણથી કેનો મોકલ્યો આવ્યો હતો તે ખરી વાત કહેવા માંડી. ઉપર મેડીના ઉમરાપર સૌભાગ્યદેવી બેઠી હતી અને બોળામાં અલકકિશોરી હુસકાં ખાતી બેભાન જેવી પડી હતી. કુમુદસુંદરી તથા પ્રમાદધન આસના વા-સના કરતાં હતાં અને છુદ્ધિધન વિચારમાં ગરક થઇ અગાશીમાં હેરા ફેરા કરતો હતો. બેભાન અવસ્થામાં પણ જમાલના હેઠળથી ઉચ્ચારેલા શબ્દ અલકકિશોરીના કાનમાં જતા હતા અને આ સહતોકાન એક ઉન્મત્ત અટક્યાળામાંથી થયું એવું ભાન આણી તેના મનની વેદના વધારતા હતા. આ વખત સુધી પરાયા ઘરમાં બિચારો પરદેશી નવીનચંદ્ર કોઇને સાં-ભરનો ન હતો અને તે બેભાન પડ્યો રહ્યો હતો તથા લોહી નિરંકુશ વહેતું રહેવાથી ભાન આવવાનું સાધન ન હતું. અલકકિશોરી પાસે બેઠેલી કુમુ-દસુંદરી ચારે પાસ જો જો કરતી હતી પણ તેને એ જડતો ન હતો. આ-ખરે તેના શખ જેવા શરીરપર નજર પડી. કાંઇ ખડાતું ફહાડી ઉઠી અને ક્રૂરવા લાગી. “એજ આ” એમ નિશ્ચય થયો અને તેની અવસ્થા જોઇ અમંગળ શંકાથી અંતરમાં ઉંડો ત્રાસ પડ્યો પણ કોઇને કહેવાયું નહીં. આખરે અંતરનો સગપણે લોક લજ્જને જીતી અને નસાડી મૂકી.

“અરે-આ-નવીનચંદ્ર કે કોણ પડ્યું છે આંહયાં ?” પાછું જોઇ એકદમ જીભી થઇ કુમુદસુંદરી બોલી ઉઠી. પોતાની અવસ્થા ભૂલી એ-કદમ અલકકિશોરી પણ જાગી ઉઠ્યા જેવી થઇ ઉભી થઇ. પરદેશીએ

પોતાના ઉપર કેટલો બધો ઉપકાર કર્યો હતો તે તેના મનમાંથી પળવાર પાણુ ખસ્યું માટે પસ્તાઈ અને નવીનચંદ્ર લણી દોડી.

“ઓ દેવી-ઓ દેવી !” આમને કટાર વાગી છે તે લોહી નિકળે છે. બહેલી આવ, બહેલી આવ.” સહ ચમક્યાં અને ગયાં. સહથી અગાડી અલકકિશોરી બેઠી. આસપાસ સહ ભરાઈ ગયાં. કુમુદસુંદરી દીવો લાવી અને ખેલાન થયલાના શરીર આગળ ધરી ધવાયલી જગા જોઈ લીધી. તેના હોંસકોંસ ઉડી ગયા. આંખમાં આવેલાં આંસુ પાછું જોઈ લોહાં. દીવો, નિસરણી પર સહ બેઠાં હતાં સાં અજવાળું આવે તેમ, ગોઠવ્યો, ગભરાયલી પાછી ફરી, નવીનચંદ્રનું મોં જોયું અને કોઈ દેખે નહીં એમ કપાળે લાથેલી મૂકી અલકકિશોરીના સાંભી નવીનચંદ્રના શરીરની બીજી પાસ બેઠી.

ધુદ્ધિધન અગાશીમાંથી આવ્યો. પ્રમાદધનને ઉતાવળે હુકમ કર્યો કે “જા, જા, એક ચીયરાનો કડકો અને ધાતેલ લાવ.” સીપાધને હુકમ કર્યો કે “જા વેદને બોલાવ.” મુંબાધથી ધાતેલ આણી ધરમાં મૂક્યું હતું. પાણુ તેની માહિતી પ્રમાદધનને ન હતી. તે આમ તેમ ફાંફાં મારવા લાગ્યો.

“ક્યાં છે ધાતેલ ? દ્રવું છે એ ?”

એકદમ અલકકિશોરી-ઉઠી. ધરનો કારખાર તેનો હતો. ધાતેલ શોધી ફાડાયું અને બાઇ પાસે નામ વંચાવી શીશી આણી, પાણુ ચીથઈ ન મળે. મોઢાંનાં ધરમાં ચીર હોય, ચીથરાં શોધ્યાં ન જડે; ખોળખોળા ચંદ્ર રહી. ધુદ્ધિધન ચીડાયો.

“લાવોને, એક ચીથઈ ખોળતાં કેટલી વાર ?” તેણે પોતે આઢેલા ધોતિયા સાંભી નજર કરી અને ફાડવાનો વિચાર કર્યો. તે પહેલાં તો કુમુદસુંદરીએ પોતે પહેરેલા સાંજીમાંથી ચીંદરકુ કાઢ્યું અને તેના ચરડકા બણી કાન જતાં ધુદ્ધિધને એણીપાસ નજર કરી. બાકીના ઉપચાર ધુદ્ધિધન અને પ્રમાદધને મળી કર્યા. વૈદ પણ આવી પહોંચ્યો. સવાર મુઘી આજ ઉઘોગ ચાલ્યો. નવીનચંદ્રને બાન આવતાં ઝઝીવાર ન લાગી, પરંતુ એ નક્કી થયું કે અમાલના ધરમાં કેટલાક દિવસસુધી એણે પથારી વશ રહેવું. તેને ઉચકીને સહ તેના વાળી મેડીમાં લેઈ ગયા. તેની ચરદાશ સ્વાભાવિક રીતે કિશોરીને માથે પડી.

જામંલનો ભેદ વધારે જાણુવા-તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવા-અવસર આવ્યો. એણે કરેલું કામ એ ને એ રૂમમાં પ્રસિદ્ધ કરવું એ પોતાની ફજેતી કરવા જેવું હતું. સમરસેન રજપૂત ધુદ્ધિધનનો વિશ્વાસ સી-

પાછ હતો. એવંસીમાંથી એનો અને યુદ્ધિધનનો પ્રસંગ થયો હતો અને અસ્થિત સાહેબના ખરેખરા કોપમાંથી ઉગારી લેનારનો રૂબરૂત અંતઃકરણથી બદલો વાળવા ઇચ્છતો. નુવર્ણુપુરમાં એક મહોરું ઘરવારી મકાન સચવાય કરી તેની એક ઓરડી રહેવાને સમરસેનને અપાવી હતી. આ મકાનમાં એક ભોંયડું હતું. તેમાં છતોમાનો જમાલને લેઈ જઈ પૂરવો એવો હુકમ થયો.

કુમુદસુંદરીએ દ્રૌપદીનું કામ કર્યું. હજી નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર કે બીજો તે બાબત તેની ખાતરી થઈ ન હતી, પરંતુ બળવાન કલ્પનાને મનોવૃત્તિ અતુસરી. ફાટેલું લુગડું તેણે જુદું રાખી મૂક્યું—સાચવી મૂક્યું.

“ભાભી, જાઓ, સુઈ જાઓ ! હું ને દેવી, આ ખટપટ કરિયે છિયે.”

પરપુરુષ થયલાપર પક્ષપાત ન જણાવવો એ કર્તવ્ય હતું. બળાદારે પાછી કરી કુમુદસુંદરી પોતાની મેડીના ખારણમાં જઈ ઉભી.

“હવે, બધાં છે. આપણે હવે શું કરવાના હતા ?” કરી પ્રમાદધન ઉઠ્યો, સહની નજર ચુકાવી ખારીમાં ઉભેલી કુમુદસુંદરીને ગળે હાથ નાંખી મેડીમાં ખેંચી લીધી અને ખારી અડકાવી દઈ બાકી રાતનો પ્રહર પસંગપર ગાળ્યો. તેની સાથે સૂતેલીનું ચિત્ત જોડની મેડીમાં હતું અને જે કાળ પતિયે નિદ્રા-વિદ્રાસમાં ગાળ્યો તેજ કાળ પત્નીએ શુભ ઈશ્વરપ્રાર્થનામાં આંખો મીંચી ગાળ્યો. કાંઈક હૃદય આખરે આવી તેમાંથી, પ્રાતઃકાળ થયો સારે, ગજેન્દ્રમોક્ષ ગાતી ગાતી હકી અને નવીનચંદ્રને સાવધાન જોઈ રાજ થઈ.

પ્રકરણ ૧૦.

ખટપટનાં શસ્ત્ર અને કારભારિયોની યુદ્ધકળા.

નવીનચંદ્રની ચિંતા અલ્પકલિશોરીને માથે પડી. મૂર્ખદત્ત આવતો જતો અને ખખર લેતો. વૈદ્ય ઔપધ કરતો. ચાકરો ચાકરજોગ કામ કરતા. સૌભાગ્યદેવી નીચે રહી પૂછપરછ કરી તપાસ રાખતી અને દિવસમાં એકવાર ઉપર આવી સમાચાર પૂછી જતી. પ્રમાદધન ‘ન્યુરુપેપર’ વાંચી જતો અને જતાં આવતાં દેશે ખાતો ને મિત્રમંડળ સાથે પથારીની આસપાસ બેસી ગામગપાટા ચલાવતો. યુદ્ધિધન પણ નિલસ આવી પથારીમાંજેસી કાંઈક વાતો કરી જતો અને વૈદ્યને હુકમ આપ્યો હતો કે રોજ સમાચાર કહી જવા. કોઈ પણ બીજું હાજર હોય તે વખતે કુમુદ-

સુંદરી આવવાનો પ્રસંગ જૂલતી નહીં, આવી આવે રહી કુશળ વ-
ર્તમાન જોઈ જાણી આનંદ પામી પાછી જતી, અને જોડની મે-
ડીમાં બેસી કોઈની સાથે પણ નવીનચંદ્ર કામની કે નકામી કાંઈ પણ
વાતો કરે તે રસથી સાંભળતી. ત્રાહિત પુરુષો જોવા ન આવ્યા હોય ત્યારે
ધણું ખરું અલકકિશોરી એકલી હોય તો પણ પચારી પાસે બેસી રહેતી,
ઉપચાર કરતી, નિર્દોષ વાતો કરતી અને ભાભીને કે જે કોઈ હોય તેને
અને તો વાતોમાં ભાગ લેવા બોલાવતી. દ્રાઢ વખત નહુંદ, ભોગમધ, અતિ-
થિ, અને પ્રમાદધન ચોપટ રમતાં. અતિથિ ધરના માણસ જોયો થોડા
કાળમાં થઈ ગયો અને તેની પ્રકૃતિ સુધરતી ચાલી. તેને પરાયા ધર
જેવું લાગતું બંધ થઈ ગયું. અમાલના ધરમાં આ શાંતિ વર્તતી હતી
તેજ સમયે ઈચ્છારમાં ખટખટ જમી રહી હતી અને તે નજરે જોવા
શક્તિ ન હોવાથી નવીનચંદ્ર પોતાને હીનભાગ્ય સમજતો હતો. વાયે
વાતો ઉડતી હતી અને એની પાસે કાંઈ કાંઈ તડકા ચાટ્યા આવતા હતા.
જમાલવાળા બનાવથી બુદ્ધિધનનું માયું ફરી ગયું હતું અને એ
ખતાવનું મૂળ દેખાતું હતું તેથી વધારે હુંડું એ કલ્પતો. ભોંયરામાં પૂરેલો
જમાલ ન જડવાથી તેની તપાસ છાનીમાની ચાલી રહી હતી અને ચિંતા-
માં પડેલી ખલકનંદાયે એ તપાસ કરવા પોતાના ભાઈને કંઈ કંઈ નિમિત્તે
ઉશ્કર્યો અને કંઈ કંઈ કાર્યોમાં પ્રેર્યો. બુદ્ધિધને આ પરિણામ કદાપી મૂક્યું
હતું અને તે પરિણામના પરિણામ પોતાના ઇષ્ટ કરી દેવા તત્પર હતો.
શંકરાય સાથે મેદાનમાં ઉઘાડાં પડવાનો દિવસ તેની દૃષ્ટિમંથોની ભાગળ
આગળ ભમતો દેખાયો. માતૃશ્રીને અને સૌભાગ્યદેવીની પવિત્રતાને
આપેલા અપમાનથી ઉપત્ત થયેલો વૈરનો તનખો હાલાઈ ગયો ન હતો
અને શંકરાયની ખટખટ તેને જંગમ રાખ્યો હતો અને વીકધીકતા અંગા-
રા જેવો બનાવી દીધો હતો. અલકકિશોરીએ ખમેલા અસહ્ય અપમાન-
થી આ અંગારા ઉપર ધી હોમાયું અને ભડકો થયો. શંકરાયના કુટુંબ અને
કારભારની આસપાસ બુદ્ધિધનની બુદ્ધિરૂપ વાયુ આ ભડકાને ફેલાવી દેતો
હતો. એ આગ ચારે પાસ ફરી વળશે અને વચમાંની વસ્તુ બળી રાખ
થઈ જવાની એ પરિણામ એકલા પડ્યા બુદ્ધિધનની દૃષ્ટિ આગળ
આવતો દેખાયો. તેની પાછળ અમાલનો પોતાનો મધ્યાન્હ કાળ ઉભો
લાગ્યો. અનાય વિધવાના ગરીબ અને બાળક દીકરા બુદ્ધિધનના વૈરભા-
વના આવેશને મંદવાડના લવારામાં ગળુનાર પણ હેતરથી દયાશંકર ધણા
વૃદ્ધ અને જર્જરિત બની હોવા હતા તેમણે હસી કાઢેલી વાતનું મહાપ-
રિણામ તેમને પ્રલક્ષ કરાવવાનો સમય આવે છે એવું બુદ્ધિધનને લાગતું

અને તેથી એક જાતનો આનંદ મળતો. માતૃશ્રી આ સમયે હત તો! તે ફેટલું અનુભવેન કરત! તે આજ નથી એવું ભાન આવતાં પોતાનો આનંદ-ચંદ્ર નિષ્કલંક નહીં ઉગે એવો કોઈક વખત તેને વિચાર થતો પરંતુ માતાનું શ્રાદ્ધ-તર્પણ પૂર કરી દેવાના અવસરે દીકરાની વૃત્તિયો જળ્પરી ઉછળવા લાગી. એ તોશની વૃત્તિયોના સાગરમાં પોતાની ‘પ્રિય પુત્રીને’ ચયલા અપમાનરૂપી વાયુએ ખટપટનાં મોજાંને ઉંચાં ઉછાળવા માંડ્યાં અને જે રાત્રે પકડાયલો જમાલ ચોકમાં માર ખાતો હતો. અને અલક-કિશોરી પરસાળની મેડીપરનાં ઉમરાપર માના જોળામાં પડી પડી હુસકાં ભરતી હતી તે વખત અગાસીમાં હેરાફેરા કરતો યુદ્ધિધન બુકુટિ ચઢાવી, મૂછપર હાથ નાંખી, બોલી ઉઠ્યો હતો કે “સંભાળજે! શઠરાય! હવે હું અશસ્ત્ર નથી! એ તો હું!” યુમાયુમમાં આ શબ્દ કોઈએ સાંભળ્યા ન હતા અને અંધારામાં બુકુટિ ચઢેલી કોઈએ દીડી ન હતી.

આમ અમાલનું મગજ ચક્રોળે ચઢ્યું હતું અને દિને દિને વધારે વધારે રહેજ રહેજ નિમિત્તથી ચઢતું હતું. એક દિવસ તો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠ્યો. દેવી રોજ બેઠેલી ઉઠતી હતી પણ આજ કાંઈક મોડી ઉઠી અને યુદ્ધિધન પહેલો ઉઠ્યો; પયારીમાં બેઠો થયો; પ્રતિવ્રતાના મુખ-સામું જોઈ રહ્યો; તેને પહેલેલા અપમાનનું વેર લેવાયું નથી અને તેથી પોતે હજી દેવાદાર છે એમ મનમાં લાગ્યું: કમળની પાંખડિયો પેડે ખીડાયેલી નાનુક આંખ્યો, ઉશીકાની આસપાસ વેરાયલા છૂટા લાંબા કાળા કેશ, ચળકતું ભવ્ય કપાળ. પદવણિઆધરનું સંપુટ, અને ઉજસ મારતા લોભાવતા કોમળ ગાલ: સર્વ જોતાં મનોવૃત્તિ લલચાઈ, ન્હાની ઉમ્મરના અને આજના દેખાવમાં ફેર લાગવા છતાં સુંદરતા કમી લાંગી નહીં અને પોતાના અંતઃકરણમાંથી બહાલની સેર વધારે જોસભેર વહુટી. વેર લેવાયું નથી ત્યાં સુધી આ સર્વ બહાલ લૂખું-ઠગાઈ ભરેલું લાગ્યું. એ કલંક પોતાને માથેથી એકદમ ઉતારવા ઠરાવ કર્યો અને મનમાં ને મનમાં દેવીને વચન આપી, હાથ ઉમ્મો કરી બોલી ઉઠ્યો: “દેવી, મને યાચલો ધારીશ નહીં! હવે

“રણુવચ્ચે પડે ખૂમડી ત્યાં જોજે મારો હત્ય!”

એમ કહી હસ્યો, દેવીના મહોં સામે બરોળર ફર્યો, હાથવલે શાલસંપુટ સાહી-ડાખી નીચો પડ્યો અને લાંબા કરેલા ઓઠદ્વારા નિદ્રાવશ ઓઠમાં, ને ઓઠમાંથી મગજમાં, આત્મામૃત રેડ્યું. દેવી જાગી, અમૃતપાનથી ક્ષિતમય બની અને પ્રસાધાતરૂપ તોતા મનહર સાકાર વિકારને મંગળ શુકન ગણી-સકાર આપી યુદ્ધિધન ઉઠ્યો અને કર્તવ્ય કામનાં

વૈરભાવ વિગેરે સાધનોમાં ઉત્સાહ ઉમેર્યો. કારભારી થવાના ઉત્સાહની ગંગામાં આ ઉત્સાહનદી વેગથી ભળી.

આણીપાસ શઠરાયે પણ યુદ્ધિધનને દૂર કરવા ઠરાવ કર્યો હતો. ધણાં વર્ષ સુધી એણે કારભાર કર્યો હતો અને નિષ્કંટક સત્તા ભોગવી હતી. કેટક રાખવો નહીં એ તેનો નિશ્ચય હતો. ભૂપસિંહનો ડર હવે તેના મનમાંથી જતો રહ્યો હતો, પરંતુ યુદ્ધિધનની બ્લીક તેને લાગવા માંડી. બ્લીક તો મૂળથીજ હતી. પરંતુ રાણાની બ્લીક હતી લાંસુધી અમાસની બ્લીક જણાઈ પડતી ન હતી. ભૂપસિંહ પોતાની પાસે શન્ય જેવો વસતો અને માત્ર યુદ્ધિધન કાળ જેવો લાગતો. એ કાંટો કાઢી નાંખવો અને તેમ કરવામાં ભૂપસિંહ પ્રતિકૂળતા ખતાવે તો તેનું પણ આસડ કરવું એ સર્વ લક્ષ્યનાં સાધન શઠરાય ચલાવતો હતો.

એક મ્હાનમાં બે તરવારો કોઇ ઠેકાણે સમાઈ સાંભળી નથી. બંન્ના સુધી યુદ્ધિધન અને શઠરાય એકબીજાને નમીને ચાલતા હતા ત્યાં સુધી સર્વ સમુ આદ્યુ, પરંતુ

“અભિલાષી એક ખાતકો પામે હોત વિરોધ.”

વિરોધ તો શુભ હતોજ, પરંતુ જૂનો સમો બદલાયો અને યુદ્ધિધનને પોતાનો પાયો સ્થિર લાગ્યો એટલે દેખીતી ધમારત ચણવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એનો તનમનાટ શઠરાય કળી ગયો. યુદ્ધિધનનીજ યુદ્ધિથી ભૂપસિંહ શઠરાયના હાથમાં જતો જણાયો, અને શઠરાયે તેમ જાણ્યું અને ધાયું કે હવે ભૂપસિંહ યુદ્ધિધનનાથી પૂરો જૂદો પડતાં વાર નહીં લાગે. યુદ્ધિધન જેવા આચણને મસળી નાંખવામાં એને કાંઈ મુશ્કેલી લાગી નહીં. ખટખટમાં તે અનુભવી હતો. ધણી કળાઓ તેને આવડતી હતી. ફલાણું કામ કરતાં ચિત્ત અટકે એમ ન હતું. ધણી મીલકત અને ધણાં માણસ તેનાં પોતાનાં હતાં. ભૂપસિંહની કૃપા, ઈશ્વરે આપેલી યુદ્ધિ અને તેથી મજેલાં ફળ, થોડાંક પણ સાચાં માણસો, અને સાધારણ દ્રવ્ય: એટલામાં યુદ્ધિધનનાં સાધનોનો સમાવેશ થઈ રહ્યો હતો.

સંસ્થાનનો વડો આચાધીશ શઠરાયનો ભાઈ કરવતરાય હતો. અમાત્ય થયા પછી કરવતરાયના ફેસલા ઉપર ભૂપસિંહ પાસે અપીલો જતો અને એની જોડે અમાલ્ય બેસતો અને અમાલ્યનાજ કહ્યા પ્રમાણે થતું. આ કામ કરવાનો સમય બપોરનો રાખ્યો હતો. તે વખતે સ્વાભાવિકરીતે રાણને અને અમાલ્યને એકલાં પડવાનો પ્રસંગ આવતો. પ્રથમ તો યુદ્ધિધન ઝાંઝું વચ્ચે ન પડતો પણ આખરે ઉધાડા પડવાનો પ્રસંગ વધારે વધારે પાસે આવ્યો તેમ તેમ કરવતરાયના ફેસલા ફરવા માંડ્યા અને એમ

યયું એટલે એને મળતી દક્ષિણા પણ એાંજી થઇ. આ હુમલાની ખબર શહેરમાં પાસે જતાં તેણે ઔપધ શોધવા માંડયું. કલાવતી દરીને એક નાચુક, પાતળી, ગોરી, અને સુંદર ગાનારી નાયકને દુપ્પરાયે મુંબાઈથી આણી સુવર્ણપુરમાં વસાવી હતી. તેને એક દિવસ દરબારમાં ગાવા આણી. રાણાને ગાયન ગમ્યું અને હળવે હળવે દરબાર વેરાઇ જાય તો પણ શીખવી મૂકેલા દરબારિયોની સૂચનાથી તે વધારે વાર બેસતી અને રાણા ના ન ફરેતો. મંડળે યોડું હોય ત્યારે એનાં ગાનનાં વખાણમાંથી શરીરના વખાણની વાત ફલાડવામાં આવતી. મૂર્ખે રાણા તે પ્રીતિથી સાંભળતો, અને આર્થે બેસી ગાતી હોય અથવા ઉભી ઉભી ફરતી ફરતી નાચતી હોય તે વખત તેનાં જાણી જોઇ નિર્લજ્જ અવસ્થામાં રહેતાં આવી જતાં અવયવો ઉપર રાણાની આંખ લાચાર થતી હતી. તોપણ યુદ્ધિધનની બહીકે તે ઝાઝું ન બોલતો. એમ કરતાં એક દિવસ તો ખાનગીમાં—યુદ્ધિધનની ગેરહાજરીમાં—તેણે એની ખુબી વખાણી અને શહેરાયે પોતાનો દરી મૂકેલા મહાવો ખવાસ હાજરજ હતો તેણે સમયસૂચકતાથી કલાવતીને મહારાણાની સેવામાં હાજર કરવા માથે લીધું. રાણાએ ના ન કહી અને એક દિવસ બપોરે તેને રાજમહેલમાં આણી-રાજમહેલ અપવિત્ર કર્યો-સુવર્ણપુરના રાણાના શરીરને દૂષિત કર્યું-તેના મનને બ્રહ્મ કર્યું અને સુવર્ણપુરની પ્રબલે માથે અતિનીચ શોક્ય લાવી બેસારી. બપોરે ન્યાયનું કામ કરવા બેસવું તે ભૂપસિંહને વસમું લાગવા માંડયું. હજુરિયો તે વાત સમજ્યા. ખાનગી કારભારી નીચદાએ વાત ફલાડી, “રાણાજી, આપને કાંઈ ઈશ્વરે આ વેતરા સાર સરજેલા નથી. કરવા “ઘો ને અમાલનેજ એ કામ.” અમાલને કોણ ફહે? નીચદાએ શહેરાયને સમાચાર કહ્યા. યુદ્ધિધનના દેખતાં શહેરાયના શીખવી મૂકેલા જગાભાઈ ચારણે પ્રસંગ આણી કવિત ગાયું.

“ભક્ષો ભક્ષો ભૂપ ભૂપ, ગુંણ રૂપ એ અનૂપ,

“રાતદિન રાજદાનના જ સાજમાં જ આજ

“વિત્ત વિત્ત સર્વ દીધે, રીધ સીધ એ જ કીધ,

“મોજશોખ ને વિલાસ છોડી દીધ છે વિહાર !

“ભક્ષો ભક્ષો ભૂપસિંહ ! થા તું હવે સિંહ, સિંહ !

“દિવસમાંહિ એક વાર હોય તોહરે શિકાર !

“રૂડી ઘટા ઘાડીવાળી ઝાડીમાંહિ રહેવું ફલાડી—

“એ જ મૂગરાજતાજ, રાજને શું ખીજું કાજ ?

“લસો, લસો, ભૂપ ભૂપસિહ !” કરી ચારણે હાથ જોડ્યા અને બોલ્યો : “દીનાનાથ ! મહારા જેવાનેય રાત દિવસ વૈતરૂં ને આપના જેવાનેય વૈતરૂં—એ કાંઈ હોય ?”

યુદ્ધિધન જરીક અમક્યો અને બેમાઘ ચારણ સામું બેઠા રહ્યો. ચારણે નજર ચુકાવી.

શંકરાય : “તારે જગાલાઘ, રાજકાળ ન કરે તો, બેસી રહે ! શું “ધનસાધુ ન કરે ?”

જગાલાઘ : “જાય, જાય, બાપજી, બ્યારે” એ કડાકુટોચે રાણોજી “કરશે તારે આવા વિશ્વાસુ અમાલ શું કરશે ?”

આવી આવી વાતોથી પત્થર ધસાયો અને ભૂપસિહનો હૃવ કામ-કાજમાંથી ઝોછો થયો. બ્યારે યુદ્ધિધન આવે તારે રાણો કહાવે કે “આ-લતું કરો, હું આવું છું.” આખરે આવે અને કાગળપર બે બિલાડા તાણી આપે—યુદ્ધિધન સહ જોયાં કરતો. પોતાના પરથી ભાવ ઉડી શંકરાય પર ગયો ન હતો પણ તેમ થવાનો આ રસ્તો હતો. કલાવતી રોજ બ્યારે આવતી તે એને માલમ પડયું. કલાવતીનો ઇતિહાસ માલમ પડ્યો. બ્યારે રાણાને ત્યાં એ ને રાત્રે એને સાં દુષ્ટરાય એમ થતું. રાણો પછસા ખરચે એટલે દુષ્ટરાય વગરપછસે મોજ બમાણતો. મેરલાને પણ ગમત થઈ. એ નરભેરામની પાસે પુલ્યો ને નરભેરામે અમાલને બધી વાત કહી. હળવે હળવે રાણો નફટ થયો અને સેવા કરવાને બહાને રૂઢી ખવાસણુ, રાણો ને કલાવતી એકાંતમાં હોય તે સમયે હાજર રહેતી. રૂઢી કલાવતીની પણ સેવા કરતી અને બેની માનીતી થઈ, જડી હતી. મહાવાસાયે એને સંબંધ હતો, અને એ લુચ્ચો છતાં બધી વાતો એને મહાયે કરતો. મહાવો લપટ હતો અને રૂઢી પછસાની અને ઘરેણાંની લોભી હતી. મહાવો લુચ્ચો હતો પણ રૂઢીની પાસે ગરજ લખત મૂર્ખ બની જતો. રૂઢી મૂર્ખ હતી પણ રમતિયાળ હતી અને મહાવાને ગરજ હોય તારે ચેતતી અને એને ઠગતી, ધમકાવતી, લુટતી, અને દ્રાવી જતી. બે જણને મહેલમાં ચચેચ વર્તેવા પુષ્કળ સગવડ મળતી; મહોટાનાં ઘર એવાંજ હોય છે. શંકરાયના ઘરમાં રૂઢીને સહ બેલાવતાં અને બેલાવનારમાં અચેસર નરભેરામ હતો. નરભેરામે રૂઢીને છાનાંમાંનાં શી-બચું કે “રાંડ, બને, રાણો ને કલાવતી હોય તારે જાંબે ને બધી “બતની આકરી કરિયે. એમાંથી પછસાવાળી થઈશ ને કોઈ દહાડો “રાણાની રાણીયે થવાયન” રૂઢીએ આ ખરૂં માન્યું અટ્ટે તેતું ફળ આપણે બાણિયે છિયે. નરભેરામનો રૂઢી ઉપકાર માનતી અને બધી

વાતો સાંભળતી તે નરભેરામ કલાવે એટલે કહી દેતી. એક મહાવાએ કરેલી વાતો એ કાંઈને કહેતી નહીં. નરભેરામે એક દિવસ કહ્યું. “રાંડ, મહાવો ત્હારો ક્યારે કે એની વહુને રાણીએ નયદી આપી છે તે તને આપે તો. ગમે એટલું પણ તું તે રાખ્યું.” ર્ધી ઉત્સાહ આણી ઉછળી બોલી: “હા, હા, એ તો હું આણું.” નિષ્ફળ થઈ. મહાવાને વહુ પાસેથી મળે એમ હતું નહીં. મહાવે જ્ઞાતું કાઢ્યું અને ર્ધીને સમજાવી. પણ ર્ધીએ માન્યું નહીં. નરભેરામે કુલીને કહ્યું: “હે, લેતી બન. મ્હારો મહાવો-મ્હારો મહાવો-તે ત્હારો નહીં નિવડ્યો હોય! વખત આવ્યે સહ જણાય.” મહાવાનો સંબંધ તો ર્ધીથી તુટ્યો નહીં. પણ જીવ જુદો થયો. મહાવાની વાતો થોડી થોડી નરભેરામ પાસે કરવા માંડી. રાણાને રણજીત નામનો ચોળદાર હતો. તેને આંખ એકજ હતી. મેરુલાના પહેલાં એને રૂપાળી સાથે સંબંધ હતો. દુષ્ટરાયને માત્રમ પડવાથી એનો ધંડાધાટ કરવાનો વિચાર થયો હતો. જડસિંહના વખતમાં પોતે લીલાપુર ગયો તે પહેલાં યુદ્ધિધનને શઠરાયને ત્યાં જવાનો પરિચય હતો ત્યારે આ વાત કાન આવ્યાથી યુદ્ધિધનને રણજીતને ચેતાવ્યો હતો અને ઉપાય બતાવ્યો હતો. તે ઉપરથી રણજીત-શઠરાયને મળ્યો અને ફરિયાદી કરી કે “સાહેબ, દુષ્ટરાયજીની પાસે મ્હારા વેરિયો બોટું બોટું ભરવે છે, માટે કૃપા કરી મ્હારી બદલી કરો; ત્યાં રાખવો હોય તો હું રબ લેઉં.” દુષ્ટરાયથી ખરું કારણ કહેવાયું નહીં અને ‘મુવો, છો બીજો ઠેકાણે જતો’ કરી હરકત ન કરી. એ બદલીમાંથી આખરે રણજીત ચોળદાર થયો. તે હજી યુદ્ધિધનનો ઉપકાર માનતો હતો અને અંદરથી એના પક્ષમાં હતો. યુદ્ધિધનને સમરસેનપાસે શિખવાવ્યું અને રણજીતે ર્ધી જતી આવતી હતી તે વખત મરકેરી કરી અને એમ કરતાં કરતાં એનો સંબંધ થયો એટલે મહાવાની બુધી વાતો કુટવા માંડી. ર્ધી રાણિયોની પણ માનીતી હતી. નરભેરામ અને રણજીત બેની કમાન યુદ્ધિધનની યુદ્ધિ હતી અને એ યુદ્ધિના બળથી રાણાનો મહેલ, અંત:પુર, અને દરબાર. યુદ્ધિધનને મન પારદર્શક થઈ ગયાં હતાં. કલાવતી અમાલને પોતાના હાથમાં લાગી અને તેની કરેલી રજેરજ વાત પોતાની પાસે આવતી. હજીયુધી શઠરાયે તેને રાણાના બિગાડ શિવાય બીજા પ્રપંચની સહાયભૂત નહોતી કરી, કારણ તે કરવાનો સમય આવ્યો લાગ્યો ન હતો. એમ કરતાં કાંઈ કાંઈ વખત તે કહેજીલાગી, “હવે અમારો ધંધો પડ્યો, એટલે અમે વગોવાધ્યે. “અમને સારું કહેવડાવે એવી સ્ત્રિયો અંત:પુરમાં ક્યાં નથી હોતી?”

“કર્ણદોષ થયોછે—ખરૂં ખોટું ઈશ્વર જાણે, રાણિયોની વાતો દ્રાણ-કરી શકે?” “રાજાની વાત સાંભળવામાં આવીછે.” એમ ક્રમે ક્રમે ચલી.

આખરે નરભેરામે કાગળ આપ્યા તે લેઈ સવારના પહેરમાં યુદ્ધિધન દરબારમાં ગયો અને રાણાના ખોળામાં કાગળો નાંખ્યા. કંઈક આંસુભરી આંખે બોલ્યો; “રાજાને મ્હે માતુઃશ્રીને ઠેકાણે ગઈયાં છે. “આ કાગળ જોઈ મને કંપારી વશ્ટુ છે. એ કાગળ વાંચી લ્યો. શંકરાય મ્હોવા મારફત તમને જતાવશે. તમારા મનમાં લેશ પણ બેઠમ હોય” “તો મને કહેજો. હું રાજનામું આપી તમને આશીર્વાદ આપી તમારી “ચઢતી જોઈ રાજ રહીશ.” રાણાને દયા આવી અને ઉડી જૂના મિત્રનાં આંસુ લહોછ બોલ્યો; “યુદ્ધિધન, તમારો મ્હારે પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. “તમારે લીધે મ્હારા આ દિવસ છે. આ તરફથી કાગળો મ્હારી પાસે “આવવા ઘો. આપનારને હું કાંશિયે ચઢવીશ. શા વારતે તમે શંકરાયને “ઉપાય કરતા નથી?”

કાગળો લેઈ યુદ્ધિધને શિખામણ આપી: “આ કાગળો મ્હોવો “આપે સારે લેજો. માનતા હું તેમ જણવજો. મ્હારાપર દ્રેષ જણવ- “જો અને શંકરાયના હો તેમ મ્હારથી ચાલજો.” ખીજી જોઈતી સૂચના આપી અમાલ ધેર ગયો.

મ્હોવાયે ખપેરે કાગળો રાણાને આપ્યા. રાણો કોપાયમાન દેખા-યો, યુદ્ધિધનને પાયમાલ કરવાની ગર્જના કરી, શંકરાયને બોલાવ્યો, સહ વાત કહી, શંકરાય મનમાં પુલ્યો, અને વચન આપ્યું કે એ યુદ્ધિ-ધનનું મ્હો તમારે જોવું ન પડે એમ કરી આપું. રાણો કહે “અમાલનું તમ માથે લેવા દ્રાઈ માણસ તૈયાર રાખો અને આપણું ધારું થાય લઈ પુધી અમાલ જોણે નહીં એમ કરજો.” કારભારી વિચાર કરી કહે; “નરભેરામને આપની સાથે હજુરસેકેટરી કરી રાખો. યુદ્ધિધનની “પ્રથમ જગા એ જ હતી. એને નીમજો તો અમાલ બેઠમ નહીં ખાય ને “નરભેરામ તરત સહ કામ શીખી જશે.” એ પ્રમાણે થયું.

એ ચાર દિવસ પછી ચૈત્રી પડવો હતો. તે દિવસે દરબાર ભરાવાનો પ્રાં સહ ખેલ રચવાનું નિર્માણ થયું. યુદ્ધિધને પદસા ખાધેલા—ન્યાયમાં દંડાળાં વાળેલાં—તેની ચાડી ખાવાનું ભારેખમ પણ બેશરમ ગરબડાસે માથે લીધું. મ્હોવાનો ભાઈ ખોડા ચોડા દિવસ લીલાપુર ટપાલખા-નામાં હતો તેણે રાજ્યાખાળા કાગળો ઉઘાડા કરવાનું માથે લીધું. તેણે ખોતાની પાસે “કાગળો શી રીતે ચાલ્યા તેની હકીકત જોડી કહી.

રાજ્યાની વાતમાં સાક્ષી પૂરવાનું નરભેરમંતે માથે પડ્યું. રાણે! શુરસે થાય અને હુકમ કરે કે દુષ્ટરાયે ધુધિધનને પકડવો અને એનું ધર જમ કરવું એ નક્કી થયું. રાણાને માથે કામ નાંખવામાં આવ્યું કે ધુધિધનને માથે આવેલા ચાર્જનો ધનસાદ કરવતરાયને સોંપવો. દુષ્ટરાયે રાણાના કાનમાં કહ્યું “ધુધિધનને પકડવો એટલે એના ધરનાં ત્રણે બધરાંને “આપની પાસે લાવીશું. બહુ દેખાવડાં છે.” રાણાને કંપારી છુટી પણ મનોવૃત્તિ સંતાડી. દરબારમાંથી નિકળ્યા પછી રસ્તામાં જ શંકરાયે કરવતરાયના કાનમાં વાત કરી; “હારે માથે વળી શું કરવા બેઠ્યે? “પોલીસીકલનું લફડું આવી બેસે. રણુછત, મ્હાવો, ને એ બધાંને સમઝા- “વીશું, એટલે છાનીમાની કાશ કાઢશે. લોક જાણશે એણે આપઘાત “ક્યો. રાણાને કહીશું કે રાજ્યાની ડોઈમાં દુન્ટેલી થતી અટકી. હીક “પડશે. હુંકું ને ટચ.” પાપમાં વૃદ્ધ થયલાંને આ વિચાર ખુંચ્યો સરખો નહીં. “ધુધિધન સુવો, રાણો કલાવતીમાં પડ્યો, અને રાણિયોને એક છોકરો કરી આપીશું-એટલે પછી બીજું શું બેઠ્યે?” રાણીની દાસિયોમાં બે ત્રણ સગર્ભા રાખી કે ઝપ લઈ અદલાબદલી થાય અને જડસિહની રાણીની બાળતમાં થયું એમ ન થાય. શંકરાયની ખાતરી થઈ કે હું અને મ્હારા પછી દુષ્ટરાય એના કારભારનો તો બ્રહ્માએ લેખ કરી આપ્યો-રાણીને ખોટો છોકરો એટલે છોકરો ને માં બે જણુ હાથમાં! પરણ્યા પહેલાં સીમંતના વિચાર થઈ ગયા!

ચૈત્રી પડવે નવું વર્ષ તેમ રાણાનો જન્મ દિવસ હતો. બે દરબાર, એક સવારે અને એક સાંજે, એમ ભરાતા. સવારના દરબારમાં ધુધિધનને પદવીબ્રટ કરવાનું હતું. એ દરબારમાંથી પાછો નિકળે તેજ સમયે સિપાઈઓને સ્વાધીન કરવાનું પણ નક્કી થયું. દુષ્ટરાયને આ બાળતમાં ટેટલીક ગોઠવણ કરવાની આવી અને તેને કહ્યું કે: “તારા સિપાઈઓ થોડીક “વાર એને માન આપી એની સાથે ચાલે અને એને છુટો કરવા દે એમ “રાખવું; દરબારની પાછળના ભાગમાંથી એને લેઈ જવો.” દરબારની પાછળ મ્હોટો બાગ અને તેમાં ગલીકુંચીઓ હતી. તે ગલીકુંચીઓ ઉપર વેલા ચઢાવી અંધારી જગા કરવામાં આવી હતી અને પક્ષીઓ રાખવામાં આવેલાં હતાં. જડસિહના વખતમાં તેની રાણિયો, દાસિયો, કારભારિયો, અને બીજા હજારિયોનાં એમાં જૂદે જૂદે સ્થળે સંકેત-સ્થાન થતાં. પાછળ એક શિવાલય હતું તેમાં દર્શન સાદ આવેલી સ્ત્રિયોને, ફ્રેસ-લાવી, લક્ષ્મણવી, ધ્રુમકાવી, છેતરી, અને કોઈ કોઈ વખતે તો ઉચકી આણી, આ ગણિયોમાં ગુંચવવામાં આવતી અને સર્વ બ્રટ મંડળમાં

જડસિંહ પણ તે લાગ્યાર સ્થિતો સાથે અનાગાર કરવામાં ભળતો. ભૂપ સિંહ આવ્યા પછી યુદ્ધિધનના દોરથી આ સહ બંધ પડ્યું હતું, એ જો રસ્તો માર્ગ કલાવતીને જ કામમાં લાગતો. એ ગલીઓના મધ્યભાગમ એક ન્હાતું પણ પાતાળપાણીવાળું હુંડું તળાવ હતું. યુદ્ધિધનને એણીપાર દોરવો—જવા દેવો અને તળાવ પાસે આવે કે મહાવાગે અને રણછતે એ! ગલીમાંથી નિકળી આશિતો એને પાછળથી ધક્કો મારી તળાવ પાસેન એક ખાડામાં હંમે માથે નાંખી દેવો, અને ખીડપર ચઢી બેસી ગળે દ્રાંસે દેધ મારી નાંખી તળાવમાં ઝપકોળી પાછો ખાડામાં નાંખવો અને હુએ લાને ખદાર ફહાડી આસનાવાસના કરતા હોય તેમ કરવું એવી ગાઠવણ થઈ. દરબારમાં ઉઘાડાં પડવાથી એણે આપઘાત કર્યો એમ ઠરાવી બાળી મૂકવો અને શૂદ્રરાયે અત્યંત શોક પાળવો એ પણ ક્યું.

રમી ખવાસણે રણછતને આ વાત કહી અને રણછત દાર યુદ્ધિધનપાસે આવી. રણછત ઉપર ફેટલો વિશ્વાસ રાખવો તે શંકાભરેલી વાત હતી. સણો ગમે તેટલું પણ ગરાસિંગો-ગરાસિંગો કાઢતો નહોતો—તે પણ કલાવતીના હાથમાં ગયલો! નરભેરામ પણ વખત આવ્યે કેમ વટલાય નહોતો? આ અવિશ્વાસમાં અને અંતર્ભયમાં અમાલ અધો થઈ ગયો. દેવી અને છોકરાં બેધ પાછળ તેમનું શું થશે એ વિચાર તેના મગજમાં ભમતો.

“તુડી સરખી ઝુંપડી ને લુડી સરખી નાર,

“સડયાં સરખાં છોકરાં મને મળ્યાં ન ખીજવાર!”

સુદામાચરિત સૌભાગ્યદેવીને મહોંએ હતું તે એ અને વનલીલા બેસી ગાતાં ભારે આ કડી એક દિવસ કાનમાં પડવાથી યુદ્ધિધનના મનમાં કંઈક થઈ આવ્યું—તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું—આંખમાં આંસુ આવ્યાં. અચિન્યો ઉડી મહોં ઘોઘ દહોઘ કામે વળગી ગયો. આવા પ્રસંગ હાલમાં ધુણા આવતા. પોતે કારણ પૂરું જાણતો ન હોવા છતાં સૂતો સૂતો નવીનચંદ્ર આ અવસ્થા કદી કદી જીંધેથી દેખતો, વિસ્મય પામતો, અને દયા આણતો. આ અવસ્થા યુદ્ધિધનને થઈ આવતી તે છતાં તેનું ધૈર્ય ગયું નહોતું, તેની પ્રતિભા મીઠાઈ નહોતી, અને તેની યુદ્ધિની સતેજતામાં ન્યૂનતા આવી નહોતી. મનની મ્હોટાઈ કઠિનતામાં નથી, પણ કામળ હોવા છતાં સંસારના ઘા રહેવામાં છે. મન મ્હોટું તેમ તેની રસસ્વતા વધારે હોયછે અને તેના મર્મ કામળ થાયછે. જ્ઞાનેન્દ્રિય તીક્ષ્ણ અને પરુ થાયછે તેમ તેમ રસેન્દ્રિય પણ તેવીજ થાયછે. “હોટાં મન ‘નધરોળ’ ‘નઠોર’ નથી હોતાં. માત્ર તેની સ્થિતિસ્થાપકતા વધારે

હોયછે. તરવારના ધાથી રૂડાપ છે પણ કપાતું નથી, કદી કપાયછે તો પાછું એકદું થઈ શકેછે. જડ પથર પર પદાર્થ પડતાં એવો ને એવો રહેછે અથવા તો કડકા થઈ જઈ સંધાતો નથી. પણ પાણી પર પદાર્થ પડતાં પાણીનું અંતઃકરણ ચીરાયછે અને પદાર્થને સમાસ આપેછે, પણ આખરે એજ પાણી પોતાની મેજે એકદું થઈ જાયછે. દેવતાઓને શસ્ત્ર વાગતાં નથી એમ નથી. પણ તેમના ધા પોતાની મેજેજ રહેછે. યુદ્ધિધનનાં મર્મસ્થળ ખૂદેર મારી ન જતાં વધારે વધારે સચેત થયાં હતાં, પરંતુ તેમની સ્થિતિસ્થાપકતા બળવાન હતી.

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ

લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કોત્ર પારયિતું ક્રમઃ ॥

કુટુંબનો વિચાર કરતાં કુસુમથી શ્રોમળ બનતું હૃદય કર્તવ્ય કામ વિચારતાં પથર કરતાં કઠોર બનતું, વૈરભાવ વિચારી ઝૂંકાડા મારતું, શકરાય આદિની દુષ્ટતા જોઈ કોપાયમાન થતું, ભવિષ્ય વિચારી કેશરિયાં કરવા તત્પર થતું, યુદ્ધપ્રસંગપાસે જોઈ આતુર થતું, શત્રુની સ્થિતિ જોઈ એ હાથને એક ખીજની ખાંચો ચકાવવા ઉરકેરતું, પોતાના બળની અજમાશ કહાડી બળવાન બનતું, પુરાણ દ્રવ્યોનો પૂર્ણ થવાનો અવસર જોઈ ઉત્સાહ પામતું, સમૃદ્ધિ જોઈ એસવા આવતી જોઈ પ્રયુક્ત થતું, અને હૃદયસૂર્યના દિરણોને અવકાશ આપવા યુદ્ધિની પાંખડિયોને ખેંચી કરતું.

ચૈત્રી પરવો પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ મુશ્કાઈનાં વર્તમાન-પત્રોમાં મુવર્ણપુરવિશે ઉપરાઉપરી લખાણ થવા માંડ્યું. શકચ્યનો કારભાર, તેનું અંધેર અને તેમાં મુશ્કારાની જરૂર; પ્રજાઉપર જુલમ, ભૂપસિંહ ઉપર શકરાયની ખરાબ અસર, અને કલાવતીની વાતઃ હસાદિ વિષયોની ચર્ચાથી દિવસે દિવસે વર્તમાનપત્રોની ક્યારે ભરાવા માંડી. ઇંગ્લેન્ડ પત્રોમાં તાન્ત્રિક લખાણ નહોતું આવતું, પણ લોકનાં ચર્ચાપત્ર આવતાં તે સ્વીકારતાં. શકરાયનાં મંડળમાં તે સર્વ વંચાતું અને યુદ્ધિધનને માથે એ લખાણની ઉરકેરણીનો આરોપ થતો. નરભેરામે કહ્યુંઃ “રાણાજીને આ બતાવવું જોઈએ—આ વાત અમાલને ન ઘટે.” શકરાયે આ મત સ્વીકાર્યો અને દરરોજ નરભેરામ રાણાપાસે આવાં પત્ર મૂકવા—વાંચી બતાવવા—લાગ્યો. રાણા કોપાયમાન દેખાતો, અને નરભેરામને પણ કેટલીક વાર તે કોપ અરો લાગતો. કલાવતીની વાત આખત રાણાને ખોટું લાગ્યું પણ ખરૂં. યુદ્ધિધને કેટલીક વાત લખાવી હતી, રાણાને તેવિશે બ્રેમિયો રાખ્યો હતો, અને આટલો અંધો મુમાઝ ઉઠા-

ઉવાની શક્તિ યુદ્ધિધનમાં જોધ તે વિરમય પામતો. યુદ્ધિધને કહ્યું કે કલાવતીની વાત મેં ઉઘાડી પાડી નથી, પણ એ શબ્દપર રાણાને પૂરો વિશ્વાસ ન આવ્યો અને અમાલ્ય તે કૃણી ગયો. ગરાસિયા પર અવિશ્વાસ આણવાનું આ એક કારણ હતું.

પ્રજ્ઞમાંથી ઘણીક પોકારની અરજો આવતી તે શહરાયને કહી નરભેરામ રાણાસુધી જવા ન દેતો અને સંતાડી રાખતો; શહરાયનો વિશ્વાસ નરભેરામ પર સંપૂર્ણ થયો.

કરવનરાયે કરેલા જુલમ બાબત એક વાણિયે સાહેબપાસે અરજ કરી હતી. તે અરજ સરકારમાંથી એન્ટપાસે અને એન્ટપાસેથી દરબારમાં ખુલાસા સાદે આવી હતી. દરબારના મંત્રી નરભેરામે તે શહરાય પર મોકલી; શહરાયને નરભેરામે સુઝાડયું એટલે વાણિયાને કેદ કરી એની પાસેથી લખાવ્યું કે મને દરબાર તરફથી આખરે ઇનસાફ મળ્યો છે. આ લખાણ સરકારમાં ગયું અને વણિક કેદમાંજ રહ્યો.

વર્તમાનપત્રોની નકલો, અને પ્રજ્ઞપોકારની અરજિયોની નકલો સાહેબપાસે પણ પરભારી જાય એ બંદોબસ્ત યુદ્ધિધને કર્યો. વાણિયાની સ્ત્રીને લીલાપુર મોકલી અને અરજ કરાવી. અસ્કિન્ સાહેબ ખીજા પ્રાંતમાં હતા તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો અને પોતાની સ્થિતિ કંઈક અંશે જણાવી. અસ્કિન્સાહેબે ઉત્તરમાં એક આશ્વાસનપત્ર મોકલ્યું, અને જણવ્યું કે હું રસલ સાહેબને લઢાકે વાસ્તે લખીશ. અસ્કિન્સાહેબનાં મઝમ વિલાયતથી આવવાનાં હતાં; તેમનો રસ્તો લીલાપુર થઈને હતો; યુદ્ધિધન મહાદેવને સાથે લેઈ તેમને મળી આવ્યો, મઝમ સાહેબ મારફત રસલસાહેબને મળ્યો, સંસ્થાનની વાતો કરી, અને સાહેબને ખુલાસો મળતાં બોલ્યા કે, “સમય પડે માગજો, હું સારી રીતે આશ્રય આપીશ” રસલસાહેબનાં મઝમ પણ મળ્યાં, અને મેવામીદાઈનો ઉપયોગી વિવેક થયો. સાહેબપાસે ભૂપતિહને જવાનો વિષાદ કલાવતી આવ્યા પછી થયો હતો, રાણાએ કરવાની વાત યુદ્ધિધનેજ કરી, સાહેબના ઉપર રાણાનો કાગળ હતો, અને ઉત્તરમાં સાહેબે કાગળ લખ્યો તેમાં યુદ્ધિધનનાં વખાણ કર્યાં. લીલાપુર ખાતે સુવર્ણપુરનો એક વઢીલ રાખવામાં આવ્યો હતો તે રોજ દરબારમાં ખોટા ખોટા અને અતિશયોક્તિભરેલા રીપોર્ટ કરતો ને ઘર્જનની છંટામાં વખતો કે આજ તો સાહેબ સાથે બે કલાક વાત કરી, આજ તો કારભારીનાં બહુ વખાણ કર્યો, આજ તો કારભાર થયો, ઇલાદિ ઇલાદિ. યુદ્ધિધન સાહેબને મળી આવ્યો તે બાબત તેણે શહરાયને

એક જે લીટિયો લખી અને જાણવું કે યુદ્ધિધનને અત્રે કાંઈ માન મળ્યું નથી. શકરાય ખુશી થયો. એ ખુશી જોડી પાડવી એમાં યુદ્ધિધનને સ્વાર્થ ન હતો. જે મહમ સાહેબોએ પોતાની છળિયો અમાલને આપી હતી અને ઉપર સ્વહસ્તે સહિયો કરી હતી તે તથા સાહેબનો કાગળ યુદ્ધિધનને રાણાને બતાવ્યો અને એ સર્વ મંડળ તરફથી મળેલા માન બાબત સંતોષ જાણ્યો. રાણાની ખાતરી થઈ કે એજંતીમાં યુદ્ધિધનની પ્રતિષ્ઠા બળવાન છે અને તે ધાર્યું કરે એમ છે. વર્તમાનપત્રો તથા સાહેબ: જે ટેકાણે પોતાનું બળ છે એ જાણ્યાથી ભૂપસિંહ હાથમાં રહેશે એમ અમાલ્યના મનમાં હતું. એ જાણવાનો મનોરથ સિદ્ધ થયો. બરેણર ઐત્રી પડવાથી એક દિવસ ખેડાં ઇંચેણ પત્રમાં યુદ્ધિધનની બાબત લખાણ આવે એ બંદોબસ્ત કરવાનું નવીનચંદ્રને માથે પડ્યું. તેનામાં બેસવાની શક્તિ આવી હતી અને તે કામ તેણે ઉત્સાહથી સ્વીકાર્યું. પ્રકૃતિ સારી થાય તો પડવાના દરબારમાં જવા તેને અભિલાષ હતો અને તે અભિલાષ પાર પાડવા અમાલ્યે કહ્યું હતું.

અમાલ્યની નીતિ કારબારીપર ઘા કરવાની ન હતી પરંતુ તેને તેના પોતાનાજ જોદેલા ખાટમાં પાડવાની હતી અને તેમ કરવા સાફ યોગ્ય ઉપાય લેવા તે તત્પર હતો. દરબારને દિવસે કારબારીએ ધારેલા પ્રપંચ સામી દાલ રાખવાની પણ જરૂર હતી. ખટપટાત્ર સામું ખટપટાત્ર મુકવાની તો ચોજના હતીજ; પણ વખત છે, ધારેલી સિદ્ધિ ન થઈ અને કાંઈક દરકત પડી તો દુષ્ટરાયની પોલીસના હાથમાં ન પડવા સાફ યોગ્ય ઉપાય તેણે શોધ્યો.

આણીને સમયે દુષ્ટરાયને દરબારમાંથી ઘેર જવું પડે એવી સુક્તિનો અમલ નરભેરામને સોંપ્યો, તે એવા વિચારથી કે દ્વાજદારની ચાંબની શરમ દૂર થતાં એના સિપાઈઓમાં ડેટલાકને યુદ્ધિધનની શરમ પડવાનો અવસર મળે. એમ પણ ન થાય તો પોલીસને વશ કરવા રસાલાનાં માણસોને તત્પર રાખ્યાં. સમરસેનનો મ્હોટો બાઈ વિજયસેન રસાલામાં એક દુકડીનો ઉપરી હતો. આ શાંતિના અને ઇંચેજ સરકારની સત્તાના દિવસોમાં રસાલા કટાતો હતો અને માત્ર શેખાકાર્યે સમરણમાં આવતો. દરબારપ્રસંગે તોપો ફૂટે અને આનંદોત્સવ થાય ત્યારે તે ઉત્સવની પૂર્તિ સાફ રસાલાની એક દુકડી ઉઘાડી તરવારે રાજમહેલમાં હાજર રહેતી. આ વખતે વિજયસેન અને તેની દુકડી હાજર રહે એવો હુકમ થયો. વિજયસેન ચનાર ઉચલપાથવની વાત જાણતો

“ખૂંદેન હોય તેની. બુવો નરભેરામભાઈ-આપણે તો ચોખ્ખા
“માણસ! મ્હોરી એટલી મા ને ન્હાની એટલી ખૂંદેન.”

“ને સરખી એ?”

“સરખી એ તો મ્હારે સમાણી. જમાલની સરખી તે મ્હારે
“એ સરખી.”

“અર્યા, પણ રૂપાળી અદેખાઈ નથી કરતી?”

“શી બાળત અદેખાઈ કરે? એને ગરબડ મળ્યો તેની હું અદે-

“ખાઈ કરે છું? એનેયે બે ને મ્હારેયે બે.”

“એ ગરબડ મ્હારો વ્હાલો જોને પહેણા પડયોછો!”

“ભાઈસાહેબ, કહું? ગરબડે કરી ગરબડ. અમારા કારભારી કારભા-

“રમાં પડ્યા ને ફોજદાર ફોજદારી કરવા ગયા. ઘરમાં બેમાંથી કાઢ ન હોય

“ત્યારે ગરબડદાસ એને મળવા આવે ને તે પાછા ફરવાના એટલે વાટ બુવે.

“બુદ્ધિધનને ખરાબ કરવામાં એનું કામ, એટલે સદર પરવાનગી મળેલી

“તે લાઇને પાછા કહાડવાનો અમને અખત્યાર નહીં. એટલે એકલા દિવા-

“નખાતામાં બેસે ને આરિયે ડાકિયાં કરે ને અગાસીમાં પણ હેરાફેરા કરે.”

“ત્યારે તેવામાં તું ક્યાં સુનો તો જ?”

“અરે, ભાઈસાહેબ, હું તો પેલા કામમાં રોકાયો હતો. કની, તેમાં

“એનું કાવ્યું. હું, એણે તો આમ કરવા માંડ્યું. પછી કની તે ખલક

“ખૂંદેન-ખૂંદેન એના ભાઈની-તો એને સાસરે હોય એટલે રૂપાળી પડે

“એકલા. એકલા આવે-માયે એટલો છુટો રાખે, ને પેલો ઉપર

“ઉભો હોય.”

“તે જાણી જોઈને કે?”

“ના, ભાઈસાહેબ, પહેલું તો અજાણમાં. એ તો એવી એને ટેવ

“છ. પછી તો એક દિવસ ગરબડથી છાનાં રહેવાયું નહીં તે તે ખોખામાં

“પછી તો જાણી જોઈને. અગાસીમાં આવજાવ થવા માંડી.”

“તે બધી વાત શાથી જાણી?”

“કંઈક નજરે પડી ને આડીની ફાસલાની-ધમકાની મનાવી.”

“ત્યારે આજ તો ગમત પડશે.”

“હારતો. મ્હોટાં માણસો દરબારમાં કારભારની ઉત્થલપાથલ કરશે.

“મ્હારાજવાં માણસ એમના ધરનો કારભાર કરશે. એક પાસ રૂપા-

“ળી ને બીજા પાસ લટકાવશે. પણ, ભાઈસાહેબ, આજ દરબારમાં એટલી

“વાર થશે?”

“એ-આર વાગ્યા સુધી ત્યાં રોકાશે. ત્યારે ત્યાં સુધી રાજધાની
“છે. તને ખબર નહીં હોય ક્યાં સુધી દરબાર છે તેની?”

“મને તો સાંઝના દરબારની ખબર છે, અલકદિશોરી અને
“બધાંને પકડી આણવાનાં છે તે વખતની. ત્યારે હું આર વાગ્યા સુધી ધર-
“તો રાત્ન.”

“આજ તો સિપાઈઓ સાથે આવવાના છે. તું શીકર ન ક-
રીશ. સહ પહેલો હું આવીશ ને છેક આરણેથી યુમ પાડીશ.”

“પાડ તમારો.”

“જે ભેગા હશે તો આર વાગ્યા પહેલો બહીનીશ.”

“અરે, ભાઈસાહેબ, આશપાશ ગોપિયો ને વચ્ચે ખેલે કનૈયો. તેવે
“વખતે કેની તો શંકરાય જાતે આવે તોયે બહીતું નહીં ને. એ તો કરતા
“હોય સો કીજીયે. બધાંને સમજાવું ને પહેલું એવો છું.”

“કુકડાં પણ અલ્યા એ સંપેછે ભલાં!”

“સંપે નહીં? નહુંદ ભોળાં આખું ગામ ધુળવે એવાં છે પણ
“મહારીપાસે બકરિયો-ગઢવાં.”

એટલામાં સહ એકલા થયા. ચપોચપ જોડા પહેરવા મંડી ગયા
અને સરઘસ ધીમે ધીમે ઝુલતું ઝુલતું દરબાર ભણી આવ્યું. નરભેરામે
દુદરાયને શોધી ફાહાચો-એનો સંગાત કર્યો-સહથી આગળ નિકળી
આગળિયે વળગી એ ગૃહસ્થો જેવા એકલા પડી આવ્યા. એક એ સિપાઈ-
યો આરણું સાચવવા રહ્યા. રૂપાળી આરિયે સહને જતા જોતી ઉભી.
દુદરાયે ખાઈ પરી તેના મહોં સામું જોયું ને મલકાયો; અને છાતી ફાહાડી
મનમાં કુલ્યો. સહ નજર બહાર થયા એટલે રૂપાળી નીચે ઉતરી. મેંડો
નીચે બેઠો એઠો કાંઈક કામ કરતો હતો તેના વાંસાઉપર પડી. થોડી વારે
અલકનંદા આવી. મેંડાને આસપાસથી ગળે બાકી એ જાણી હોંચકા
ખાવા લાગી. એ સ્થિતિ ન કલ્પતા શંકરાયનું સરઘસ છુદ્ધિધનનો વિનાશ
કરવા દરબાર ભણી વાધતું હતું. પરવિનાશની નિઃસંશયતાની કલ્પના મન-
પાત્રમાં ઉઠતી ઉઠતી ઉભરાતી હતી અને તેના જોરથી અહંકારનું
હાંકણું તે પાત્રપર ધડી ધડી ઉછળતું ખખડતું હતું.

નરભેરામ: “ફો, ફોજદારસાહેબ, આજ તો પૂરવેગમાં છો.”

દુદરાય: “હાસ્તો.”

“હવે જડસિહના વખતમાં ચલતું હતું એટલું ચાલવા માંડશે.”

“એમાં કાંઈ વાંધો કે? અરે જુવોને!”

“પણ દરબારનેજ રંગમહોલ કરી મૂકતા હતા તે, કાંઈ થશે?”

“ એ પણ વખત આવશે. ”

“ કરોને આજ જ શ્રીગણેશાય નમઃ ! ”

“ શી પીતે ? ”

“ આજતો નાચ હશે. ”

“ તે ? ”

“ તમારાં કેસાવતીબાઈ વેશ બદલવા ઓરડામાં જશે કની ? આ-
પણેયે સાથે ભરાયા. સદર પરવાનગીવાળા માણસ છે. ”

“ ના, ના, આજ શું ? આવશે વખત. ”

“ હિમ્મત ક્યાંથી મળે જે ! જાઓ મહારા સાહેબ, બહાર થાઓ. ”

“ એ તો હમ્ ! કારભાર તે તમારોજ છે કની ! એ તો સ્વાહા ! કરો મંગ- ”

“ બાચરણુ ! પછી તો તમે જાણો. ”

“ રાણી એતે તો જોડું. ”

“ ચેલ્યો. ચેલ્યો, એ તે શું ગરાસિયો સમજવાનો છે. એતો હુકો ટુંકે. ”

“ સારે ઝંપલાવું ? ખરે, એમાં શી હરકત છે ? બહુ વરસ થયાં

“ છુટ મોગલ્યે. ”

“ કેંઈ હરકત નથી. હું રાણીનું ધ્યાન ખીછ બાબતમાં નાંખીશ. ”

“ ઠીક છે સારે. પણ બાપા જાણે સારે ? ”

“ અહા ! આના ખીકણ બિલાડી તો કોઈ ન દીકા. બાપાએ ન્હાન-
“ પણમાં કિયા ખીજ હતા જે ? ન્હાનપણમાં સદે નાચું. ”

“ જો, જો, સારે. ”

“ હા, હા, હમ્. એ તો એ. ”

“ ઠીક છે સારે. જેને આજ બંદાતાં પરાક્રમ. પણ તમે યાદ
“ રાખજો હો ! ”

“ હા હા ” : કરી નરભેરામ મનમાં જોલ્યો : “ અડચણ પડે તો

“ મને કહેજો. હું હાથીને શિયાળવે કહું હતું તેમ કહીશ, — મગવતું

“ મમ પુષ્પકાવલંચનં કુલ-ભાષ, પૂછડું પકડો મહાર્. સાજો, લુચ્યો,

“ જેને. ગરજ આગળ અક્ષલ આધીની. બાપનું રાત્ર્ય થઈ ગયું !

“ આજ જ જોવાનું છે તો ! હવે, તમારી માના લુચ્યાઓ-ગધ્યાઓ ! ”

કહી ચાલતાં ચાલતાં અમરતો હાથ ઉગામ્યો અને નીચલો ઝોઠ કરડ્યો.

કારભારિયો, ન્યાયાધીશો અને વહિવટદારોના, સિપાઈઓના પાલવવાળો, પટ

રસ્તામાં હાલતો હાલતો કરચલિયોવાળો, થતો થતો પ્રસરતો હતો તેની

વચ્ચે માખીની પેઠે ભમતો ભમતો નરભેરામ ભરાઈ ગયો.

બુદ્ધિધનનું ઘેર પણ દરબારમાં જવાની ધામધૂમ હતી. “ રાત્રા

ચારવાળે બે કલાકની નિદ્રા ભોગવી ઉઠ્યો અને ન્હાઈ ઘોષ સંધ્યાપૂજા કરી દિવાનખાનામાં ફરવા લાગ્યો. સૌભાગ્યદેવી પણ ન્હાઈ અને કપાળે ભસ્મની ત્રિરેખા તથા મધ્યભાગે કંકુનો ચાંદો કરી સૂર્યોદય પહેલાં શિષ્યપૂજા કરવા મંડી ગઈ. રૂપાનાં વાસણ પાસે રાખ્યાં છે, ધીના દીવા બે પાસ દીવીઓમાં બળી રહ્યાં છે, અગરબત્તીનો ધૂપ આખો ખંડ સુવાસિત કરે છે, અને પલાંડી વાળી તક્રિયાવાળા પાટલા ઉપર બનાતની વિવિધરંગી આસની પર સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારી યોગીશ્વરી જેવી બેઠેલી સુધડ પતિવ્રતા સૌભાગ્યદેવીને જોઈ ન્મીનચંદ્રને કદમ્બરીમાંની મહાચેતા સ્મરણમાં આવી અને ધીકવાર તેનું પૂજનીય પ્રતાપી સુખારવિદ અને પ્રતિમા જોઈ એનાં જ દર્શન કરતો હોય તેવો પવિત્ર વિકાર એના મનમાં ઉગ્યો.

કુમુદસુંદરી ઇંગ્લેન્ડ બહુ હતી પરંતુ ધર્મવિષયમાં બાળક જ હતી અને સુધરેલા સંસ્કાર આ બાબતમાં લાગ્યા ન હતા. સાસુને પૂજા કરતી જોઈ, પૂજાનો કાંઈ જોઈ, અને એ કાંઈને સાસુ શોભા આપતી તે જોઈ. બાળક અબળાની સંસ્કૃત કલ્પના પ્રકુલ થઈ. કુમુદસુંદરી આમ એ પવિત્ર દેખાત પર મોહી પડી હતી અને સાસુ પાસે સૂર્યપૂજા શિખવાનો એણે આરંભ કર્યો હતો. પુત્રીને આ વિષય પર ચિત્ત ન હતું પણ વહનું ચિત્ત જોઈ સાસુ સંતોષ પામતી અને ઉત્સાહથી એને પોતાના સંસ્કારવાળી કરવા મથતી. સૂર્યપૂજા હજી પૂરી આવડી ન હતી એટલે વહુ માત્ર સાસુને સામગ્રી કરી આપવામાં ગુંથાઈ હતી અને માતુઃશ્રીની સેવા પોતે કરી હતી તેમ પોતાની સેવા કુમુદસુંદરીને કરતી જોઈ સૌભાગ્યદેવીને સંસારનો, આરિયો વીતતો હતો. યુદ્ધિધનને જવાનું હતું એટલે સર્વ કામ ઉતાવળથી સમેટાવું હતું. સાસુની સામગ્રી પૂરી કરી, દરબારમાં બહુ ચાર લાંગવાની એટલે પુરુષવર્ગ સાડા હાજરી તૈયાર કરવાની સામગ્રી કરવામાં વહુ પડી. બહેનો ઉઠેલો નવીનચંદ્ર દાંતણ કરી, ન્હાઈ, બીજું કાંઈ કામ ન હોવાથી અગાશીની રવેશ આગળ એકલો બેઠો બેઠો અમાલના ધરનું આ મંગળ આનંદ જોતો હતો. સામગ્રીની વેતરણમાં પડેલી કુમુદસુંદરી, હાથમાં દીવો લઈ ચોકમાં આવતી જતી, થતા ઝળઝાંબળામાં ઝાંખી દેખાતી રવેશ પરની સુખાકૃતિ પર છાનીમાની દૃષ્ટિ કરતી અને ચાલી જતી હતી.

ખડકીમાં સમરસેન અને બીજાં માણસો ખડખડાટ ભડભડાટ કરતાં હતાં. ઘરના ચાકરો ઝાડુ ફાડવામાં, સાસુવહુનાં હુકમ પાળતાં ફેરા ફેરા કરવામાં, અને એવાં બીજાં કામોમાં રોકાયા હતા. પ્રમાદધનને પિતાએ ઘેટાંલુંક કામ સોંપેલું તે દીવીપાસે બેઠી તૈયાર ફરતો હતો. અને

તે કરી રહ્યો એટલે દયાશંકરકાકા અને ખીન્ન કેટલાક સ્નેહિયોને તેડ્યા માણસ મોકલવા નીચે ઉતર્યો. એટલામાં માણસ લેધ સાસરેથી અલક-કિશોરી નહાધ ધોધ આવી અને ઘરકામમાં ભળી ગઈ.

યુદ્ધિધનના દિવાનખાનામાં પણ માણસો ભરાતા હતાં. એને ચિત્રવિચિત્ર માણસોનું સંગ્રહસ્થાન કરવાનો અને તેમની સાથે પરિચય પાડી વિનોદ પામવાનો શોખ હતો. દયાશંકરકાકા લાકડી લેધ ધીમે ધીમે આવ્યા અને એક કોચપર પડ્યા. સ્કુલનો હેડમાસ્ટર જૂરુટોકિંગ ચઢાવી આવ્યો અને ટેબલ આગળ ખુરસીપર બેસી પહેલાં દિવસે આવેલું વર્તમાનપત્ર વાંચવા મડ્યો. તેમાં નવીનચંદ્રવાળો આપ્ટેકલ હતો. એણે લખ્યો હતો એ ગુપ્ત હતું. શાસ્ત્રી મહારાજ શ્લોક ગાતા ગાતા દાદરપર ચઢ્યા અને દયાશંકર સાથે બેસી વાતોમાં પડ્યા. કાલસાહેબ ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી આવ્યા અને વિવેકભરી સલામો કરી માસ્ટરસાહેબ પાસે બેઠા. નગરનો ન્યાયાધીશ જીલ્લાવકીલની પરીક્ષામાં પાસ થયેલો, પ્રમાણિક અને સ્પષ્ટવક્તા હતો તે પણ આવ્યો. એને કરવતરાય સાથે કડાકડી હતી અને ખીન્ન અમલદારોને, કોઇ ઉપરીને, અથવા રાણાને, કારભાર રીતે, કે અમાલને કાંઈ ઉઘાડું કહેવડાવવું હોય ત્યારે આ ન્યાયાધીશને ઉભો કરતા. એની યુદ્ધિ ચોખ્ખી હતી પણ આડા રસ્તા પસંદ ન કરતી અને સ્વાભાવિક રીતે રજવાડામાં એનું હિત કરવા અયોગ્ય હતી. પણ અસ્કિનસાહેબના વખતમાં એમની ભલામણથી પેંશી ગયો હતો અને યુદ્ધિધનની એને હાલ હતી. દરબારમાં જવા બધા અમલદારો શરૂરાયને ઘેર બેગા થયા ત્યારે એ યુદ્ધિધનને ઘેર આવ્યો. એ ખરેખર બેપરવા માણસ હતો અને એની પાસે કામ કઢાવવું હોય ત્યારે સઉ એની પ્રમાણિકતા અને સ્વતંત્રતા વખાણી તે એને નિમિત્તે સ્વાર્થ સારતા. એનું નામ તર્કપ્રસાદ હતું પણ જીવનગૃહિતિવાળા અમલદારો આ સિદ્ધો રસ્તો લેનારને ઘેલો ગણતા ને પૂઠપાછળ એનું નામ તેઓએ “ડાહ્યાભાઈ” પાડ્યું હતું. ડાહ્યાભાઈ ડાહ્યો પણ હતો, ત્યારે પાસની અવસ્થાઓ વિચાર કરી તેણે સિદ્ધાંત કરી મૂક્યો હતો કે જતો દિવસે ધર્મેન્નય અને પાપક્ષય થશે-શરૂરાય નાશ પામશે અને યુદ્ધિધનનો ઉદય થશે. યુદ્ધિધનના પક્ષને તે વળગી રહેતો તેમાં આવી સ્વાર્થ યુદ્ધિ પણ હતી. તર્કપ્રસાદ આવી સહને નમસ્કાર અથવા સલામ યથાયોગ્ય કરી એક આરામ ખુરશીપર પડ્યો. યુદ્ધિધનનો જન્મદિવસ વિદુરપ્રસાદ આવ્યો અને તર્કપ્રસાદ બેઠે એક હાથ વિનાની ખુરશીપર બેસી ન્યાયાધીશને વાતોમાં નોખ્યો. એને ન્હીસાળી માતામાં ગરબડાસના “આસિસ્ટન્ટ” નો નોકરી

હતી. થોડાક દિવસ પોલીસ ખાતામાં તથા થોડાક દિવસ લાયાતી ખાતામાં પણ એણે નોકરી કરી હતી. જાતે નરમ સ્વભાવનો, હોતો પણ કોઈ કોઈ વખત માઆપના શિખવ્યાથી યુદ્ધિધનને કનડોતો અને ચોખ્ખતા ઉપરાંત ઇચ્છાઓ શ્વસુર પાસે પૂરી પડાવવા મળતો, તેમ કરતાં યુદ્ધિધનને ખીણ પ્રતિકૂળના છે કે નહીં તેનો વિચાર ન કરતો, એક ઇચ્છા પૂરી પડતાં ખીણ ઇચ્છા રાખતો, અને યુદ્ધિધન કાંઈ પણ કરે તો “હોય સ્તો, એમાં શી નુવાઈ કરી?” એવો વિચાર કરી ઉપશ્ચરવૃત્તિને ભાગ્યેજ મનમાં પેસવા દેતો; પરંતુ અલ્પકક્ષિણી આગળ ‘હ લખ્યો’ થઈ રહ્યો હોવાથી થણું ખરું શાંત રહેતો. ખીણ રીતે સમજી પણ હતો, પરંતુ શ્વસુરપક્ષનું ધસાતું બોલાય લાગે તેનો શુભેચ્છક હોવા છતાં જરા રસથી સાંભળતો. કામકાજમાં આવડ હતી તે છતાં બૂલો કરતો તેની યુદ્ધિધન ઘરમાં વાતો કરે તે સરત રાખી અલ્પકક્ષિણી રાત્રે વખતસર હામવડે ચાખણ લગાવતી તે વિદુરપ્રસાદ એક બોલ બોલ્યાવિના વેડતો. એનાં માઆપ પણ તેમની અણુઓશિયાળી વહુ ઘરમાં પગ મૂકે એટલે ચૂપ થઈ જતાં અને નિન્દાને વહુની પૂઠપાછળજ પૂરી રાખતાં. દયારાંકરનો દીકરો જયમલશંકર પણ આવ્યો. યુદ્ધિધને આપેલી દ્રવ્યની સહાયતાથી એ ઇચ્છેલ બણ્યો હતો અને “મેટ્રીક્યુલેશન”માં મુંબાઈ જઈ પાસ થઈ આવ્યો હતો. એ શરીરે પ્રચંડ હતો, દેખાવમાં પ્રતાપી હતો, અને વ્યવહારકાર્યમાં યુદ્ધિ ઠીક ચલાવતો. એના મોસાળ ભણીથી એ શંકરાયનો સગો હતો, અને ભૂપતિહના મહેલમાં ખરૂંચખરૂં તથા ખીણ વ્યંધસ્થાની દેખરેખ પર નિભાયો હતો. યુદ્ધિધન એની બાળ્યતમાં વાંધો નહીં આણે જાણી શંકરાયે એને આ જગાયે ગોઠવી દીધો હતો. અને તેને ગોઠવી દેના શંકરાયને ઉશ્કેરનાર નરભેરામ હતો. રાણાએ જયમલશંકરને યુદ્ધિધનને તેડવા મોકલ્યો હતો. એ આવ્યો કે તરત એણે યુદ્ધિધનને શાંધી ફાડ્યો અને કાનમાં સમાચાર કહ્યા:

“લાઈસાહેબ, આજ કલાવખી આખી રાત દરબારમાં રહી સવારે “ચારવાગે ઘેર ગઈ. રણુછતે ફાલ્ગુ છે કે એણે રાજ્યાનીજ વાતો કર્યાં કરીછે અને રાણા ઉશ્કેરાયાછે. રાણાનો વિશ્વાસ કરવો ન કરવો એ “તમે જાણો. કલાવતી ગયા પછી એમણે શંકરાય પર ચીડી લખી મોકલવી. કોણ જાણે શું લખ્યું હશે. એમ બળડતા હતા કે “આટલું બધું “જુલાઈ ન હોય”-“રમાખાઈ” કે “પછી એવું કંઈ નામ દીધું અને “લખ્યા” કે એણે પણ કાંઈક એવીજ વાત કરી” હતી.”

આ વાત સાંભળી યુદ્ધિધને જયમલને પાછો દરબારમાં રવાને કર્યો

અને ક્ષાબ્ધું કે હું થોડી વારમાં આવું છું. રાણો શકરાયને ઠગે છે કે પોતાને ઠગે છે એ એને સમજણ ન પડી. તોપણ હવે લાંબો વિચાર કરવાનો વખત ન હતો. સર્વ વિચાર, સર્વ ગોઠવણ થઈ ગઈ હતી. માત્ર ત્વરાના ગભરાટથી એક વાત નવી મુઝી. થોડા સહવાસમાં એણે નવીનચંદ્રને નાણી જોયો હતો અને એ રૂપીઓ બાદ્યો નથી એવી તેની ખાત્રી થઈ હતી. એને શકરાય સાથે સંબંધ નહીં ને દરબારમાં સ્વાર્થ નહીં એટલે નરભેરામ કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણાયો. જયમલશંકર ગયો એટલે તરત નવીનચંદ્રને અને અલકકિશોરીને જોલાવ્યાં. “દશમીનું તરત મેડીમાં આણો,” કહી અલકકિશોરીને મોકલી અને નવીનચંદ્રને ખભે હાથ મૂકી તેની આંખો સામું જોઈ રહી અમાલ જોડ્યો:

“નવીનચંદ્ર, આજ મ્હારે તમને એક કામ સોંપવાનું છે—ધણા વિશ્વાસનું અને છાનું કામ છે. મ્હારાં અમૂલ્ય રત્ન તમારા હાથમાં મૂકવા જેવું છે. તમે વિદ્વાન્ છો, કુલીન દેખાઓ છો, અને સર્વ બાબતમાં પ્રમાણિક સમજાવું છું. હું ધારું છું કે મ્હારી આંખની શરમ ન રહે તેવે સમયે પણ એ ગુણ તમારામાં રહેશે.”

નવીનચંદ્રને કાંધક નવાઈ લાગી: “હાજી, મ્હારે મ્હોંયે મ્હારી વાત કરવી યોગ્ય નથી. મ્હારા પર જે વિશ્વાસ રાખશે તેનું કુપત્રે દાન નહીં થાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખજો. આપે મને ઉપકારથી બાંધી લીધો છે. આપની કાંધ પણ યોગ્ય સેવા કરવી તે હું ઈશ્વરપ્રીત્યર્થેન કરીશ.”

“તમે જાણો છો કે દરબારમાં આજ નવાળુની થવાની છે.”

“હાજી, વિગત નથી જાણતો.”

“વિગત પછીથી જાણશે. હાલ એટલું કહેવાનું છે કે આજ ગમે “તો શકરાય કે ગમે તો હું એ નક્કી થશે. ઈશ્વર કરશે તો સાદેજ પરિણામ થશે. પણ વખત છે. મ્હારે માથે કાંધ અડચણ આવી લાગે અથવા હું સૂચના કરું તો એકદમ તમારે ઘેર આવવું અને આખા કુટુંબને લેઈ લીલાપુર જઈ ઘરખર ભાડે તરાખી રહેવું. મ્હારા દ્રવ્ય તથા દાગીના બાબત સહિ વાત અલક જાણે છે તે બાબત દયાશંકરદાસની સલાહ લેઈ વર્તવું લીલાપુર ગયા પછી સાહેબને મળી મ્હારા સમાચાર કહેવા અને વિવાચતુરને લખવું તથા એ કહે તે પ્રમાણે ચોળના કરવી. પ્રમાદ બાળક છે—એની સંભાળ લેવાની પણ તરત તમારે શિર છે. જરૂર પડે તો જોડેના રહેલામાં ગાડી તથા વાહનો મ્હોં તૈયાર રખાવ્યાં છે. સમરસેન કે એ મોકલે તેને હથિમાર બધ સાથે લેવા.”

નવીનચંદ્ર આમો બન્યો. એકદમ આ પ્રસંગ આવશે—આટલા

વિશ્વાસનું પાત્ર પરરાજ્યમાં પોતાને થવું પડશે—એ તેની કલ્પનામાં પણ ન હતું.

“શકરાય અથવા તેના દીકરાનો—અબળણ્યા કોઇ પણ માણસનો “વિશ્વાસ કરવો નહીં. એકદમ કુચ કરવી. એ લોકના વિચાર અતિદુષ્ટ છે. હું ધારું છું કે આ કામ તમારા ગળ ઉપરાંતનું નહીં લાગે.” અમાલ એક ટશે અને આતુરતાથી જોઇ રહ્યો.

“આપે બીલકુલ ડર ન રાખવો. મહારી કુલીનતાની પરીક્ષાનો “સમય ઈશ્વરે આ ખેલ-હેલો આણ્યો છે, અને હું નિષ્ફળ નહીં થાઉં.”

કપાળથી આંખો ઉપર, અને આંખો ઉપરથી મહો ઉપર, હાથ ફેરવી, નિકળતા નિઃશ્વાસને ઢાંકી, અમાલ બોલ્યો :

“નવીનચંદ્ર, હું મહારાં વહાલામાં વહાલાં રત્ન તમને સોંપું છું. આજ “સુધી આવો વખત મહારે આવ્યો નથી.”

“ભાઇસાહેબ, મને આપના ભાઇ જેવો—પુત્ર જેવો ગણજો. હું “આપને પગે હાથ મૂકું છું. આપનું કુટુંબ—તેની સાથે મહારે ભિન્નભાવ “નથી—વધારે શું કહું? કહ્યા કરતાં કરી બતાવવું એ વધારે યોગ્ય છે. “આપનું દ્રવ્ય મહારે શિવનિર્માલ્ય છે. દેવી મહારાં માતૃઃશ્રી છે અને અલક “બહેન મહારાં બહેન છે—.”

“મહારા બીજા મિત્રો છે. પણ તેમને રાજ્યમાં સ્વાર્થ છે. શકરાય “દ્રવ્યવાન છે—.”

“ભાઇસાહેબ, હું આપના સંપૂર્ણ વિશ્વાસનું પાત્ર થવા ઇચ્છું છું. “હું અપાત્ર નથી. પછસાથી મને કોઇ ફોડે એમ નથી. મહારી ગુપ્ત વ્રત “હું પણ આપને કહું છું. મહારા પિતા લક્ષ્મણપતિ છે.”

આ વાત અમાલ ન માનતો હોય એમ દેખાયો. નવીનચંદ્રને તે જોઇ કાંઈક ખેદ થયો.

“સાખીતીમાં આ મુંદ્રા મહે મહારી પાસે રાખેલી છે તે જુવો.” હીરાની વીંટી જનોાઇયે બાંધેલી અને પંચ્યાની બેવડમાં કેડે સંતાડેલી બતાવી. યુદ્ધિધને તે હાથમાં લીધી અને જોઇ રહ્યો. સાતઆઠ હજારનો હીરો લાગ્યો.

“ભાઇસાહેબ, આપની કેટલીક ગુપ્ત વાતો પણ હું જાણું છું. દુષ્ટ “શકરાયે આપની હાથ કરવા ધારેલું છે તે મને ખબર છે. કલાવતીની “આખત હું જાણું છું—.”

યુદ્ધિધન ચમક્યો, ટટાર થયો, ખભા ઉંચા કર્યા. હાથ ઉંચો કર્યો,

મહાદે અરકાડયો, આંખો વિકસાવી, કીકિયો ફેરવી-ચઢાવી, ભમ્મર ભાગી, અને મહો પહોળું કર્યું-“હો.”

“ભાઈસાહેબ, ચમકશો નહીં. એ બધી વાત શી રીતે બનણી તે હું પક્ષી કહીશ. આટલી વાત બનણી પણ હજી સુધી કોઈને મહેયે-પ્રમા-
“દલાઈને મહેયે પણ-ગોઠ ફરકડયો હોય તો ઈશ્વરની આજુ છે. હું વાત
“છાની રાખી શકું છું. આપની છાની વાતનો મહે ગરબપ્રયોગ કર્યો
“નથી-આપના વિશ્વાસને હું પાત્ર છું એ જણાવવા હું કહું છું.”

છુદ્ધિધન વિચારમાં પડ્યો.

“મને આ કામ સોંપતાં આપના મનમાં કાંઈ આશંકા રહેતી હોય
“તો હું તે કામ લેવા આતુર છું એમ નથી. હું તો પરદેશી-પ્રવાસી-પક્ષી
“છું. આપને અતુકળ હોય તો ખીજે દેશ અબધડી છાનો માનો જતો
“રહેવા તૈયાર છું અને આપ મને સોંપો છો તે કામ ગમે તેને સોંપજો.”
“ના, ના, એવું કંઈ નથી. ચાલો, ચાલો. તમે મહારા ભાંડુ છો. એ
“કામ તો તમારે જ માથે પડશે. એટલું સરત રાખજો કે દાંતને છમ
“ભાગવતી નથી પડતી. મહારાં અમૃદ્ય રતન—”
“હ, કાંઈ ચિંતા ન કરો.”

અલકકિશોરી આવી. સહ દશમી કરવા ગયાં. જમાઈ પણ દશ-
મીમાં દાખલ થયો. દયાશંકર એક પાટલા પર વાતો કરવા બેઠો. સ્ત્રીવર્ગને
હયકાવવો નહીં કરી આજ સુધી રાજ્યખટપટમાંની કાંઈ પણ વાત તે-
મની આગળ છુદ્ધિધને કરી ન હતી. આજ જરૂર પડી. નવીનચંદ્રને
કહ્યું હતું તે જ વાત સહને કહી-તે જ ચોજના પ્રમાણે સહને ઓગા કર-
વામાં આવી. સહ ચમક્યાં, ચિંતામાં પડ્યાં, પણ શોક કરવા વખત ન
હતો. જમી લેઈ લુગડાં મહેરવા અમાલ રામનગૃહમાં ગયો. પાછળ શોક
ભરી સૌભાગ્યદેવી આવી.

“દેવી, આ પેટીમાં કાગળિયાં છે. જો નવીનચંદ્ર જોડે લીલાંપુર
“જવાનો પ્રસંગ આવે તો એ ઉઘાડવી અને કાગળોમાં લખ્યા પ્રમાણે
“કરવું.”

“પણ આ બધું છે શું? અચિત્યું?” ગભરાયે મહેયે દેવીએ પૂછ્યું.

“કંઈ નથી, તમારે ગભરાવું નહીં. હું પાછો આવું ત્યાં સુધી દયા-

“શંકરકાકાને આપણે ઘેર રાખજો.”

“તમે મહારાથી આવી છાન આજ સુધી રાખતા નહોતા! શું કાંઈ

“એનો દોષ મહે કર્યો છે કે મહારો ભરોસો નથી પડતો?” આંખ ચો-
ખતી દેવી બોલી.

“ના, ના, એ તો રહેજ. બધી વાત હું પછી કહીશ. આસારે કહે-
“વાનો વખત છે? આ તો એટલું કે આજ દરબારમાં ખટપટ થવા-
“ની અને—”

“હું તમારા મ્મો ઉપરથી સમજું છું. તમને કાંઈ મ્હોટી ખડીક
“લાગે છે.”

બુદ્ધિધન ઉપરથી હસ્યો: “ના, ના, ખડીક શાની? શું છે તે મ્હે
“કહુંજ છે કતી?”

“હા એ ખડીક તો” ખરી. પણ મ્હાણું મન ફેર છે કે આજ સાંજ
“થશે. મને કાંઈ ખડીક લાગતી નથી. કાંઈ ખીજું હશે—” અલકદિશોરી
આવી.

“અલક, જે નવીનચંદ્ર સાથે જવું પડે તો હોશિયારી રાખજો હાં?
“હારી ભાબીને જોધ્યે કેવી છાતી પર રાખે છે?”

પ્રમાદધન આવ્યો અને કહ્યું કે સહ એકઠા થયા છે અને દરબારમાંથી
ખીજું નેહું આવ્યું છે. અલકદિશોરીને કંકુ લેવા સૌભાગ્યદેવીએ મોકલી.
કપડાં ખેંચી બુદ્ધિધન નીચે ઉતર્યો. દાદર અર્ધો ઉતરે છે એટલામાં અલક-
દિશોરી કંકાવરી લેઈ સામી આવી.

“ફતેહ! પિતાજી, હ્યો, હુંજ સામી મળી. હવે જોઈ હ્યો! કપાળ
ધરો, હું ચાંસ્યો કંકુ, આજ તો રંકા!”

સહ મેડી ઉપરથી ઉતર્યા અને ખટપટમાં આવી જોશ ખેંચી બાર-
ણા ખંડાર નિકળવા તત્પર થયા. નવીનચંદ્ર પણ તયાર થયો. બુદ્ધિધનના
ફેરવાથી પ્રમાદધને તેને સારાં કપડાં, અંગવસ્ત્ર વગેરે ખેંચાવ્યું હતું.
એને અમાલ્યે આંગળિયે લીધો. વનલીલા સવારમાં સાસરેથી ઘેર જવા
નિકળી હતી અને વરપાસેથી કાંઈક ખટપટની વાત સાંભળી હતી તે ફેરવા
કુમુદસુંદરીને આરળે બોલાવી હતી. એટલે ઉભાં ઉભાં એ જાણે વાનો કરી,
વનલીલા ગઈ અને કુમુદસુંદરી ઘરમાં પેસે છે એટલામાં અમાલ્ય અને
સર્વ મંડળ-ખંડાર નિકળતું સામું મળ્યું એટલે સંકોચાઈ મોઝિયું વાળી ખંડાર
ખુણામાં ઉભી રહી અને સહ નિકળી ચુક્યા એટલે અંદર ગઈ.

“નવીનચંદ્ર, શુકન તો સારા થયા. દાદર આગળ અલક મળી
અને બારણા આગળ કુમુદસુંદરી મળ્યાં.” પ્રસન્ન વદને અમાલ્ય બોલ્યો.

“હાજી, મંગળ શુકન સંપૂર્ણ થયા. વાણું, આનંદ પામો.” સહ
અમાલ્યને અભિનંદન કરવા મંડી ગયાં અને ઘર ખંડાર ચ.લ્યાં.

આવું છતાં બુદ્ધિધનના મનમાં આશંકા રહી. “આ ઘર પાછું જોવા
“વારો આવશે કે નહીં? કુટુંબનો ફરી ભેટો થશે કે આખારે જોડાઈ તે

“છેલું પહેલું? નિકળતાં નિકળતાં દેવીને આખરનું સ્નેહાલિંગન ન દેવાયું!
 “હે ઈશ્વર, શું થશે? આ મહારાં અલક અને કુમુદ-દ્રુરી મળશે?
 “પ્રમાદ—“આ-વિચારેથી ઉભરાતું મગજ આંખોની પારિયોમાંથી ધરનાં
 આરણ્યમાં ઉભેલી પવિત્ર સુંદરિયોને જોતું જોતું શરીરની સાથે ઘસડાયું
 અને, ધર અદૃશ્ય થતાં, ધરને ભુલી ગયું અને દરબારના વિચારમાં લીન
 થયું. રંક જન્મેલાને ભવિષ્ય કારભારના આરણ્યમાં કંઈ કંઈ વિદ્યો દેખાયું.
 તે દૂર કરવાનાં સાધનો પણ પોતે ઉભાં કરેલાં દેખાયાં. એની આસપાસ
 વિચિત્ર વિચારોં કરનારું જૂદા જૂદા વેશવાદું વિચિત્ર મંડળ ચાલ્યું.
 રસ્તામાં શંકરાયના મડળ સાથે ભેટુ થયું. મળી ગયું. મળી ગયા છતાં
 જૂદું જણાઈ આવ્યું. અને સર્વ મંડળમાં ભજેલો છતાં સર્વથી જૂદો, પોતે
 નવો હોવાથી સર્વની આંખો ખેંચતો હોવા છતાં કોઈથી ન ઓળખાય એવો,
 નવીનચંદ્ર નવી સૃષ્ટિ નવી વૃત્તિથી નિરખતો ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૫૨.

રાજા, રાજદરબાર, અને રાજકારભાર.

“આ એકપાસ ઉતરે શર્ષી અસ્ત માર્ગે,

“આ ઉગતા રવિતણાજ કુસુંખી પાદ!

“સંસાર આ અંહિ દશા-યુગ-અંતરણે

“જે તેજના ઉદય-અસ્તથી ખાંધી રાખ્યો.”

(શાકુંતલ.)

રાણા ભૂપસિંહનો રાજમહેલ એક મહોટા બગીચાની વચ્ચે આવ્યો હતો
 અને બગીચાની આસપાસ એક કોટ જેવી ચારે પાસ ફરતી ભીત હતી.
 ભીતમાં બુરજોનું અનુકરણ હતું અને બધે ઠેકાણે કાંગરા હતા. ભીતની
 ઉંચાઈ દરેક હાથ હતી ભીત પર ચઢવેલો ચૂનો કેટલેક ઠેકાણે કાળો ચઢ
 ગરતો હતો, કેટલેક ઠેકાણે પોપડ વૃક્ષ હતા, અને કેટલેક ઠેકાણે પા-
 લજો ખાંધી કડિયાઓ કામ કરતા હતા. બગીચામાંનાં ઉંચાં ઝાડોનાં
 લીલાં પાંદડાંનું વન ભીતોને ખભે ચઢી ઝાકિયાં કરતું હતું અને વચ્ચે
 વચ્ચે સુકાઈ ગયેલાં ઝાડોનાં લાકડાં તથા પાંદડાં વિનાની ઝાળિયો અખ-
 ટતી હતી અને સાથેનાં લીલાં ઝાડનાં પાંદડાંની સાથે અથડાઈ તેમને પથ
 ખેરવી દેઈ પોતાના જેવાં કરવા સ્થતી હતી. કેટલાક ઉંચા આંખાને મ-
 થાળે રાતા મ્હોર જેટલા જણાતા હતા અને ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશમાં
 નહતાં નાચતા હતા. લીલા વજ્રમાંથી ફુલની ઘોળી કળી નીકળે તેમ આ

ઝાંઝાની વેચ્યોવચ મેલના ઉપલા માળ દીસી આવતા હતા. બાગ અને ચારપાસની બંનિા કરતાં મેલની સંબળ વધારે લેવામાં આવતી હતી. મૂળ એ માળનો મેલ હતો તેમાં ભૂખસિદના વાગમાં ખીન્ન એ માળ વધારવામાં આવ્યા હતા અને ઝાંઝા ઉપરથી તે ન દેખાતા હતા. પરવાની બ્લીક ઝાંઝા કરવાના હેતુથી ખીન્ન માળ કરતાં ત્રીજા માળનો ઘેર ન્હાનો રાખ્યો હતો અને તેના કરતાં ચોથાનો ઝાંઝા રાખ્યો હતો. ચોથે માળે તો એક જ રામનગુદનો મેલો પડે હતો અને તેને છુદ્ધિવનની કલ્પના પ્રમાણે મુંઝાદનો વાટ આપ્યો હતો. એ રામનગુદને આંરે પાસ કાચની નક્તીઓ ભીંતને દેશણે હતી. દોઢ એ દાયેલીથી મેલડી નક્તી અધિનજ હતી અને સીસમના ઘરમાં બેસારી હતી. દેરલીક નક્તીઓ ચાખંડી, દેરલીક લંબગાળ, અને દેરલીક છપાસાવાળી એમ ત્રણ ત્રણ આધાર હતા. અંદરથી ગુતા કમુંબાના પરદા બરી દીધા હતા અને દેરલીક બારી આગળ એ પરદાઓ ઉધાગ રાખ્યા હતા. તે કમુંબાનાં ઘર દોઢ દેશણે બિડોવાકાર, અને દોઢ દેશણે ચતુરંગ હતાં. દેરલેક દેશણે કાચ રંગીન પાણુ હતા. એ અગ્રનામેલ ઉપર સૂંચના કિરણ પડતા તેતું પ્રતિવચન તીવ્ર થતું અને મેલ બહાર-ભીંત બહાર-નીચે ઉમેલા બેનારની આંખ પાણુ એકમ તેતું પ્રતિફલ સદી સકતી ન હતી. કન્ધાવચ ગયા હતાં પાણુ ઘાટડી અધિયો ખેરનારી કાલિવાગની કલ્પવત્રીના જેવો રાગમેલનો દેખાવ હતો. કરતી મેલડી ભીંત કળા પડાવાળા ઘોળા અધિયાના ઘેર જેવી લાગતી હતી. સતી બાનવાળી, કરચલીવચ, લીલીકન ઘાટડી સરીર હાંડી તેજા ઉપર વેરાઈ મેલ તેમ ભીંતના કાગળ પર ઝાંઝા દેખાતાં હતાં, અને તેમના શિખર પર લીલો ગોળાકાર રચતી શાખાઓ લીલી ઘાટડીનાં દંડાયલા સ્તનમંડળને આભાસ ઉત્પન્ન કરતી હતી. સડને નાથે માથાની પેટે મેલના માળ દેખાતા હતા અને તીવ્ર કટાક્ષ મારતી ચળકતી આંખાની પેટે કાચગુદ તેજ મારતું હતું. એ નારીની સૂચીના આગલા હેઠપર બોર મૂક્યું હોય તેમ કાચગુદ ઉપર અગ્રનામે ઉડતો ઉડતો એક પોપટ આવી બેસે હતો. રંગીન કાચ મેલપરનાં છુંદણ-વાગવાં-જેવા લાગતા હતા.

આ મેલની અંદર વસ્તી ગમે તેટલી હોય પણ સૂક્ષ્મતા લાપથી સંબળના નતા આકાશ-ધુમટ નીચે એકાંતે એકલા ઉમેલા આ મેલ બાણી પાસે પાસે આવતો પુરુષસંઘ આવેથી કાણું બેઠાં ચેત્રના તેજસ્વી પ્રભાતના તરંગમાં ફાંદ થતા હતા, સડનાં મેલો જાતિયાળ બનતાં હતાં, પરમેવો વળતો હતો, અંગરખાં કીનાં થતાં હતાં, અને મેલ પાસે આ

વતાં-છાંપડા પાસે આવતાં-પગતું જોર વધતું જતું હતું. તડકામાં રમ
રમી ખાવાનો વખત થયે-પેટમાં કુકડાં બોલતાં રમતિયાળ બાળક સા
સાથ છોડી ઘરભણી વૃત્તિ કરે અને માને સંભારે તેમ નગર છોડી રાજ
મહેલ ભણી ધસતું મંડળ દરબારના અને રાણાના વિચાર કરવા માંડ
હતું અને ખટપટનાં ભૂખ્યાં ચિત્ત ફળ આપવા તળે ઉપર થતાં હતાં
ધણી ગાડિયો વચ્ચેથી આગળ નિકળી રાજવાહન ધસે એમ દરબારનો
દિવસ હાવાથી આવતા નિરપેક્ષી કૌતુકવાન સામાન્ય લોકવર્ગના સઘમાંથી
જૂદો પડતો અમલદારોનો નહાનો પંજુ સંજડા સંજડી થતો સંધ આગળ
નિકળી આવતો હતો અને બીજા લોક તેને માર્ગ આપતા હતા.

આવતા સરઘસને સમાસ આપે એવો મ્હોટો ભીંતનો દરવાજો
હતો. દરવાજાને બે મ્હોટાં કમાડ બાંસ અને લોખંડના આપડાથી ની-
ચેથી તે ઠેઠ ઉપર સુધી મઢી દીધેલાં હતાં. દરવાજાના માથા ઉપર એક
મેડી હતી ત્યાં ટકારખાનાવાળા બેસતા અને રાતદિવસના પ્રહર, દરબાર-
ના અવનવા બનાવો, તથા મહિમાવાળા દિવસો, જૂદા જૂદા રાગની ગ-
ર્જના મચાવી મૂકી, નગરસુધી જણવતા. આખી ભીંતની જોડે અંદરથી
ફરતો સાંકડો ઓટલો હતો તથા ભુરજોમાંથી તોપો ગોઠવાય એવી જગ્યા
અને કાણાં હતાં. જૂદે જૂદે ઠેકાણે આ ઓટલાંપર ચઢવાના અંદરથી
દાદર હતા અને દરવાજાપરની મેડીમાંથી ઓટલાંપર જવાનાં બારણાં
હતાં. મેડીની નીચે કમાડની પાછળ મ્હોટા બે ઓટલા હતા તે ઉપર
રાતદિવસ સિપાઇઓ સૂતા, બેસતા, ગપાટા મારતા, કઠાતી તરવારો ધસી
તાજી રાખતાં, બંદકા ગોઠવી મૂકતા, અને ચોક્કી કરતા. આજ તેઓ
હારખંધ ઓટલા નીચે દરવાજામાં ખડા થઇ ગયા હતા અને અમલદારો
અંદર જાય તેમ તેમ સલામો કરતા હતા. એક બે સવારો અંદરખંડાર આ-
વજાવ કરતા હતા અને કંઈ કંઈ સૂચનાઓ કરતા હતા.

દરવાજામાં પેદા ઓટલે આરે પાસે ઝાડી જેવી ઝાડની ઘટા અને વચ્ચે
વચ્ચે ખરેલાં પાંદડાંથી ભરેલી પગે ચાલવાની સાંકડી નેજો નજરે પડતી
હતી. નેજોની આસપાસ કોસનાં વહેતાં નિર્મળ પાણી ભરેલી નીકા હતી,
તેમાં ચકલિયો અને ખખ્ખુતરો ઠેકાણે ઠેકાણે આંચો બોળતાં હતાં, નહાતાં
હતાં, અને પાંખો ફફડાવતાં હતાં. કોસનો અભિન્ન અવિચ્છિન્ન ચીકાર
શબ્દ ઝાડોમાંથી આવતો કાને પડતો હતો, અને નેજોમાં ઉમેલા તથા
ફરતા કામ કરતા માળિયો અને મજૂરોનાં અર્ધાં ઉઘાડાં, તરી આવતી
રગોથી ભરપૂર, અને જળવાન કાળાં ચળકતાં શરીર આસપાસના બાગથી
અસંવાદી નહતાં. આ રથને ઈશ્વરરચના ઉપર મામવીની કોરોગરીએ

હાપણુગણાપણું થયું ઝોછું ક્યુંછે અને જૂના વખતના સંસ્કારોને સ્મરણમાં રાખવાનો પ્રયત્ન અત્રે ઘસાયો નથી; આવા આવા વિચારો મુંઝાઈમાં ઉછરેલા મુંઝાઈના કૃત્રિમ આગળગીયાના અનુભવી નવીન-ચંદ્રને દરવાજામાં પેસતાં થયા. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં લખેલા ચિતાર નાટ-કરૂં તેની આંખ આગળ ખડા થતા જણાયા. તેના મન ઉપર ગંભીર-તાનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું.

ચોખાસ, જમદગ્ન દાદમ, સીતાદગ્ન, રામદગ્ન એવાં એવાં દગ્નનાં ન્હાનાં મ્હોટાં જાડ હતાં. કંઈ કંઈ દેશોએ જૂદા જૂદા રંગનાં દગ્ન લચી રહ્યાં હતાં. જૂદા જૂદા રંગનાં અને જૂદી જૂદી વાસનાવાળાં-ફૂલ ઘણે દેશોએ આંખ અને નાકને ઈશ્વરપ્રસાદીથી તૃપ્ત કરતાં. કોઈ કોઈ દેશોએ પો-પટ, મોર, કોયલ, ચકલી, અને ખચ્ચુતર હોતાં, દગ્ન ખાતાં અને વેરતાં, અને પાંખના દેડાડથી તથા તીવ્ર શબ્દથી સાંભળનારનો કાન ભરી મૂકતાં. માત્ર આંખનેજ દારનારી શોભાથી લહેલા મુંઝાઈના આગની નવીનચંદ્રને દયા આવી. તેનું ગંભીર થયેલું અંતઃકરણ દ્રવવા લાગ્યું. હંચાં એકાંત ઝાડ. હંચો એકલો મ્હેલ, સવને કાંકરું તપતું ત્રાંચા-પિત્તળ જેવું થતું આકાશ, અને સવેતી વચ્ચે કુદ જતું જેવો ધુણેલો પોતે : એ જોઈ નવી-નચંદ્રનું મન દીનવૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યું. દુષ્પન્ને તપોવનમાં અનુભવેલા વિકાર સમજાયા. સમજીતી ઉડી લાંચી-ચીસ સાંભળી કાકુપરે કરેલું વર્ણન સ્મરણમાં આવ્યું. પોતાની સાથનાં ધીમે ધીમે શાંત દેખાતાં આ-લતાં મનુષ્યો પણ આ જડસૃષ્ટિમાં ભળતાં જણાયાં. પેતે એકલો પડ્યો લાગ્યો અને ઘર તથા મુંઝાઈમાં રહેલાં માતાપિતાં નવીનચંદ્રનાં, મન આગળ આવતાં, કોઈ સાંભળે નહીં એમ મનમાં મ્હોટે-સાદે, ગાવા લાગ્યો.

“ઘર તજી ભસું હું દૂર સ્વજન-હોન, ઉર ભરોઈ આવે,

“નહિ ચરણ ઉપરે હુંથી શોકને માયે!

“ધોંમી ધોંમી શેલ વહો જતી, ભટકતી વળી ચેનંદી છન્દે.

“ભમો ભમી મૈયા નિઃવાસ લાંજ મન મન્દે!

* * * * *

“જડે લાં, હું આતું વળી અંહી, જડે ક્યાં ક્યાંક, કંઈ કંઈ જોવા;

“મ્હારો દરે ન કંઈ પણ આંખ, માંડતી રેવા.

“ડસડસી નિરંતર રહું, ભાઈ, મુજ ઉર ભમતું તારામાં,

“અહું જોઈ જોઈ, રહી રોઈ, જય જ્ઞાતામાં!

“તે રહે તુંમાં દિનરાત્ર, રહે તુજ સાથ સદા સંધાધ,
 “હૂર જાતું જાય તે તેમ પ્રીતિની દોરી જાય લંબાતી !
 “મહારા મિત્ર !

“મહારી રમતગમતના મિત્ર ! પુરાણ શી પ્રીત ! સદા સુખી રહેજો !

“તુજ ધરનીં ચોક્કો પ્રતિપાળ કરે સ્વર્ગોદેવ હોય જે જે તે. *

“આહા ! કુમુદસુંદરી ! હૂર કરી પાસે આવી. શું ત્હારી સંભાળ
 “લેવાનો વખત મહારે આવશે ? ધર ! મિત્રતા ! નેહ ! શું તમે ભુલાઓ
 “એવી વસ્તુઓ નથી ? સુંદરતા ! પવિત્ર મનની સુંદરતા ! સરસ્વતી
 “ભરી સુંદરતા ! શું ત્હારો મોહ અનિવાર્ય છે ? ના, ના. ”

અચિન્તી ટકોરખાનાએ ગર્જના કરી. કાન ચમક્યા. ઉંચું જોયું-
 મહેલપર ધ્વજ ચઢી અભિમાન ભરી ફરકતી જણાઇ. જનસમૂહ સચે-
 તન થતો લાગ્યો. પોતાની દુનિયાં મૂકી આંખકાનની દુનિયામાં મન
 સરી ગયું. દરબારિયો વચ્ચે યુદ્ધિધન જોડે પોતે ચાલેછે એ ભાન પરદેશી
 પ્રવાસીને થયું. સુવર્ણપુરના રાજ-ઉદ્યાનના એક ભાગમાં એક જણના પણુ
 મનમાં આવી જતના વિચારો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પછી આજ મહેલ-
 લાજ થયા હશે, થયા તે કોઇએ જાણ્યાએ નહીં, એ જાણવાની ચોચતા
 કોઇનામાં હતીએ નહીં, એ વિચાર ઉત્પન્ન થતાંજ તરત ત્યાંના ત્યાંજ
 શાંત થયા: આ પરિણામ સુવર્ણપુરના સંસારને ઉચિતજ થયું.

દરવાજાની આગળ બે પાસનાં ઝાડો વચ્ચે થઇને એક રસ્તો હતો
 તેપર ચાલતાં ગોળાકાર ઝાડતું ઝુંડ આવ્યું. તેમાંના વચાળામથી જતાં
 વિશાળ રાજમહેલ આવ્યો અને આકાશનું દર્શન બંધ થયું. રાજમહેલ
 પૂર્વોક્તિમુખ હતો પણ પીછા બાજુઓ બારણાં વિનાની ન હતી. પૂર્વ-
 ભિમુખ દ્વાર આગલ વિજયસેન અને તેના ઉધાડી તરવારવાળાં હાર-
 બધ સ્વારોની એકપાસ એક વૃદ્ધ પણ બળવાન હાથી ઝુલતો હતો.
 તેનું ભવ્ય મસ્તક ધીરે ધીરે આમ તેમ ફરતું હતું અને સર્વ આવનાર
 પર એની ગંભીર દૃષ્ટિ જિજ્ઞાસાથી-કૌતુકથી-પડતી હતી અને વચગાળે
 ઘંટારવ થતો હતો. આ મહાન પ્રાણીને જોવાના પરિચયવાળા ઘોડા
 ચમકતા ન હતા, પણ ઘંટારવ થતાં કાન ઉંચા કરતા અને તોફાન તથા
 ખોંખારા મૂકી દધ પ્રતાપી હાથી આગળ શાંત થઇ ઉભા હતા. રાજ-
 મહેલ સામે ઉભેલા આ, યુદ્ધિવાળી ચૈષ્ઠાથી અને મનભર પ્રચંડ આકા-
 સ્થી સર્વને ગંભીર કરી નાખનાર, પ્રાણીને જોઇ સર્વ તંડળ તેને માન

આપી સંકોચાદ્ય મહેલમાં જતાં હતાં. ભૂપસિંહ તે પર એકી થોડી વાર પરજ આવ્યો હતો. “ માતંગરાજ ” હાથી પર ધણા રાણાઓએ સ્વારી કરી હતી અને કારભારિયોને તે ઓળખતો હતો. શકરાયને અને યુદ્ધિ-ધનને જોઈ તેણે વિભૂતિવાળી શું હેંચી કરી. અને મસ્તક કંપાવ્યું. શકરાય તે જોઈ ચાલ્યો ગયો. યુદ્ધિધન તેની પાસે ગયો, શું પર હાથ ફેરવ્યો, અને મહાવત સાથે મીઠાશયી વાત કરી હાથીની ખબર પૂછી પાછો વળ્યો અને માતંગરાજ તેની પાછળ જોઈ રહ્યો. નવીનચંદ્ર આ સર્વ જોઈ વિસ્મય પામ્યો અને તર્ક વિતર્ક કરતો કરતો સઉની સાથે મહેલમાં પેઠો.

મહેલમાં પહેલે માળે દરબાર ભરાવાનો હતો. પિત્તળના કંકેરાવાળા ખુણા દાદર પર હેંચી ભરતવાળી શેતરંજી જડી દીધી હતી. હેંડે જોડનો ઢગલો કરી સઉ મંડળ ઉપર ચઢ્યું અને દરબારના દિવાનખાનામાં ગયું. દોઢ બે હજાર માણસ માય એવડું મહોટું દિવાનખાનું હતું. હેંચો ઉત્તરો ગલીઓ આખા દિવાનખાનામાં પાથરેલો હતો અને સામીપાસ રાણાનું સોનારૂપાએ જડેલું ખુરશીના આકારનું સિંહાસન હતું. તેને હાથાને ઢેકાણે સિંહ હતા. તેના ઉપર સોનેરી ભરતવાળા રેશમનાં ગાદી તકિયો હતાં. સિંહાસન નીચેથી તે લગભગ અર્ધા દિવાનખાનામાં હેંચા સોનેરી ભરતવાળો ગલીઓ પાથરી દીધો હતો. વિવિધરંગી મહોટી આરિયોમાંથી સૂર્યના પ્રકાશનો પ્રવાહ આવતો. તે તેમનાં પિત્તળની જળીવાળાં ચક્રચક્રિત કમાડમાંથી પ્રતિફલિત થઈ આખા દિવાનખાનામાં તેજનો અંબાર ભરતો. આરિયોની સામી પાસ ભીંતે એવાજ રંગ અને આકારની કૃત્રિમ આરિયો રાખી હતી. અથવા એવોજ આભાસ આપનાર મહોટાં તાકાં-કપાટ હતાં. ખોટી ખરી આરિયોના ગાળાઓમાં સામાસામી મહોટા નિર્મળ કાચવાળા તકતાઓ ટેબલ જેવી બેસણી પર મૂક્યા હતા અને તેમની ઓગળ રમકડાં, ચીનાઈ વાસણો, અને એવા એવા પદાર્થો મૂક્યા હતા. ભીંતપર પણ આશમાની રંગ હતા અને નાટકના પડદા પેઠે તે ચીતરી કાઢી હતી. છત પર રાતો ચળકતો રંગ, ખીલોરી ઝુમરો, હાંડિયો, કાચના ગોળા, અને એવા એવા શણગાર હતા. છતની રંગીન કીનારીની આસપાસ ભીંતપર કીનખાખની ઝુલ કરચલી પાડેલી હતી. નીચે હેંચે અને આસપાસ જોતાં દિવાનખાનું એક વિશાળ પલંગ જેવું લાગતું હતું. એ પલંગપર પડતાં માનવીનું મન અંજાઈ જઈ મોહનિદ્રા પામતું, રાજવૈભવનું સ્વપ્ન જોઈ ધડી વાર પોતાની ખરી સ્થિતિ ભુલી જતું, અને અધિકારેપણા સાથે વધારે વધારે ગાઢ બાથ ભીંડતું.

કારભારિયો અને અમલદારો આ દિવાનખાનામાં એકઠા થતાં આદિ-
યાં લાં કરવા લાગ્યા, કોઇ બારિયે ઉભા રહ્યા, કોઇ આયનામાં જોવા
લાગ્યા, કોઇ ઉંચે નજર કરવા લાગ્યા, કોઇ વાતોમાં લગવા લાગ્યા, કોઇ
દરબારની તૈયારીના કામમાં ગુથાતા આમતેમ ઉતાવળથી હેરાફેરા કરવા
લાગ્યા, કોઇ ઉભા, કોઇ ખેડા, કોઇ વાટ જીવેછે, કોઇ વિચાર કરેછે, કોઇ
જોઇ રહેછે, કોઇ કાન માંડેછે, કોઇ શન્ય મનવાળા બની આરામ ભોગ-
વેછે, કોઇ નવાળુની પૂંછેછે, કોઇ ગપાટા મારેછે, કોઇ ખરા સમાચાર
કહેછે, કોઇ કોઇના કાનમાં આજનું ભવિષ્ય વસેછે, કોઇ ખુનતાર ખનાવ
પર પોતાના ભાગ્યનો આધાર વિચારેછે, કોઇ ઉત્સાહમાં છે, કોઇ ચિતામાં
છે, કોઇ નિરાશ છે, કોઇ પોતાની વૃત્તિ સંતાડેછે, કોઇ પારકાની વૃત્તિ જાણી
લેવા પ્રયત્ન કરેછે, કોઇ શત્રુતા સંતાડી જીભ ઉપર મિત્રતાના ઉભરા
આણે છે, કોઇક તે સમજે છે, કોઇક તેથી ભોળવાયછે, કોઇક સામા સાથે
સામા જોવા બેનેછે, કોઇક સ્પષ્ટવક્તા થઇ હાસ્ય પામેછે, કોઇક વેરની આંટી
વાળેછે, અને અનેક આદર્શોમાં, કાચના ગોળામાં, ખીલોરમાં, ચળકતા
ખિત્તળમાં, અને એમજ અનેક સાંભળનાર, જોનાર, અને વિચારનારના
કાનમાં, કીકીમાં, મનમાં અને બોલમાં સર્વનાં પ્રતિબિંબ ઓછાં વત્તાં,
તહાનાં મોટાં, ઝાંખાં અથવા સ્પષ્ટ, જૂદે જૂદે રૂપેરૂપે, અને જૂદી
જૂદી સ્થિતિવાળી પડેછે. તે સર્વનો આભાસ ધુલિધનની આંગળિયે વ-
ળગી ફરનાર અને તેથી સર્વની દૃષ્ટિ ખેંચનાર નવા નવીનચંદ્રના અંતઃ-
કરણમાં સ્ફુરવા લાગ્યો-અમકારા કરવા લાગ્યો. વિલાયતી માલનું મહા-
પ્રદર્શન જોતો હોય, બોલતાં ચાલતાં પૂતળાં જોતો હોય, અજાણી ભાષા
બોલનાર લોકના જળરમાં ફરતો હોય, સંસારજળના સમૂહ વચ્ચે સં-
ન્યાસ લેઇ ઉભો હોય, -તેમ આ સર્વ મંડળવચ્ચે ઉમેલો તથાપિ પોતાને
એકલો ધારતો નવીનચંદ્ર આ સર્વ ઇન્દ્રજાલ ઉપર ધીર દૃષ્ટિ નાંખતો,
કોતુક ધરતો અને અવલોકન કરી કરતો, કંઈ કંઈ વિષયનાં મનમાં પૃથ-
કકરેણુ કરવા લાગ્યો-અને ધડી એ ક્રિયામાંથી વિરામ લેતાં સૂર્ય કિરણના
પૃથક્કરણનું સાધનભૂત થતા વિચિત્ર રમેણીય રંગોથી ભરાતા માથા
ઉપરના ખીલોર સાથે પોતાને સરખાવવા લાગ્યો અને મનમાં હસ્યો.

આ અંતઃક્રિયા થતી હતી એટલામાં ઉનનાં ગલીયા ઉપર પ્રજાવ-
ર્ગના લોક આવી ભરાઇ ગયા અને ગરજાટ મચાવતા ધક્કામુક્કી કરતા
બેસવા લાગ્યા; કેટલાક તો ગામડિયા વર્ગ પેઠે ચારેપાસ જોવા લાગ્યા,
કેટલાક ભારેખમ થઇ આવા ઉભા રહ્યા; કેટલાક રાજદરબારમાં, એક ધ-
રાવતા હોય તેમ સહથી આગળ આવી ઉભા, કેટલાક અમલદારોને સ-

લામ કરવા લાગ્યા, કેટલાક પોતાની વગના અમલદારો લાણી આંગળી કરી પોતાના સ્નેહિયોને આનંદભેર બતાવવા લાગ્યા, અમલદારો પોતાની સલામ ઝીલે એટલે પોતાનું મહત્વ વધું માની કેટલાક મનમાં ટુલવા લાગ્યા, અને રાજસત્તાએ જેને નમસ્કાર કરવા જોઈએ-જેને પૂજનીય ગણવી જોઈએ એવી-રાજ અને કારભારિયોની કામથેતુ પ્રજા મુદ્ર અધિકાર આગળ પોતાનું ગૌરવ બુલ્લી જઈ દીનતા ધરતી ઉત્સાહ માનવા લાગી. તેમના ઉત્સાહઉપર નવીનચંદ્રની આંખ ફરી. આંખ જરી ફરી તો એક બારી આગળ ઘંણા ગાઢ મિત્રો હોય એમ શંકાય અને યુદ્ધિધનને એકબીજા સાથે હસતા અને દેખાઈ આવતા રસભેર રાજ્યકાર્યની વાતો કરતા જોઈ એ અદ્ભુત આશ્ચર્ય પામ્યો.

એવામાં અગ્નિતી દૂરના ખંડમાંથી ધીરગંભીર ગર્જના થઈ: “નિદ્રા રજો મહેરબાન !” મેઘનાદથી મોરનું ટોળું ચમકે તેમ સર્વ એકદમ ચમક્યા અને ઝટાઝટ પોતાનાં ઠેકાણાં જોળવા લાગ્યા. સિંહાસનની જમણીપાસ શંકરાય બેઠો. જેડે કરવતરાય, દુપ્પરાય, અને પછી બીજા કારભારિયો અને અધિકારિયો ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગયા અને વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈએ ક્રમવિરૂદ્ધ પણ જગા લેઈ લીધી અને બીજા ચેપે કરતા રહ્યા. સિંહાસનની ડાબી બાજુએ યુદ્ધિધન બેઠો અને જેડે પ્રમાદધન બેઠો. નવીનચંદ્ર તેની પાછળ બેઠો. સમરસેન કેડે તરવાર બાંધી સિંહાસન પાછળ ડાબીપાસ એક ખુણામાં મૂકે હાથ ફેરવતો ઉભો. યુદ્ધિધન સાથે આવેલાં બીજાં માણસો-શાળાના ભાસ્તર વગેરે-જેની સાથે દ્રાવ્યું તેની સાથે ગોઠવાઈ ગયા. અમાલ અને તેના પુત્રના પછી કાંઈક માર્ગ મૂકી રાણાના બાયાતો દાઢી મૂંછનું આડંબર જૂદી જૂદી રીતે ધારી ચુનેરી વળ અને પેચવાળાં પાંચડાં ઘાલી કેડે કટારો અને જમૈયા ભરી બેઠા અને નવા નવા આવતા જન્ય તેમ તેમ ખસતા જન્ય અને ભાગ આપતા જન્ય. એવામાં અંધકાર જેવા પાછળ આવતા તખલ્લી વગેરે મંડળ ને અગ્રભાગે ઝુલતી ઝુલતી પશ્ચિમમુખે ઉભેલા વાદળાના લીસોટા જેવા ઓઠને મહોંમાં સારીપેઠે ભરેલા પાનના બીડાના રસથી રાતાચોળ કરતી, ઉન્નસવાળી સંધ્યા (સંધ્યાકાળ) જેવી કલાવતી ઠમકા કરતી કરતી આવી અને દિવાનખાનાની દુનિયાના મધ્યભાગમાં સપરિવાર બેઠી. નિદ્રા સમીપ આવતી હોય તેમ સર્વની આંખો ધૂણીયમાન થવા માંડી. સુવાનો સમય આવ્યો હોય અને વિપયવાસના ચારેપાસ પ્રજાળ બનતી હોય તેમ મૂર્ચનાં ચિત્ત નિર્વજ્જ થવા લાગ્યાં. સર્વની વચ્ચે ખાલી રહેલી જગા પથારી જેવી હોય અને તેમાં બેઠેલી કલાવતી સન્નિવૃત નાથિ-

કાજ હોય તેમ તેના ઉપર સર્વ પુરુષવર્ગની આંખ જવા લાગી-ગાઇ. આવે વખતે માત્ર બે ત્રણ જણની આંખો જૂલું કામ કરતી હતી. સર્વની આંખોનો વ્યવહાર જોવામાં નવીનચંદ્રની આંખ ગુંથાઇ. યુદ્ધિધનની પાછળ ભરાઇ સિંહાસનને ઓથે રહી જયમલ કાંઇક વાતો કરવા લાગ્યો અને મહોં પાછું ફેરવી- યુદ્ધિધને કાન માંડ્યા. શાહરાયની પાછળ બેઠેલા નરભેરામની આંખ આ દેખાવ એકટશે જોઇ રહી.

“હુશાય કલાવતીના ખંડમાં કાંઇક તપાસ કરવા પેટે હતો;” શ્વાસ ન માતાં જયમલશંકરે અમાલના કાનમાં ફેંચ્યું.

“શું કરવા?” આતુરતા સંતાડી અમાલે પૂછ્યું.

“તે તો કોણ જાણે. પણ અંદર કાંઇક અડપણું કરતો હતો.”

“ક્યાં મહેલ વચ્ચેવચ?” અન્નણ્યો અને અમાલ આભો બનેલો દેખાઇ બોલ્યો.

“હા. હા. હું ને નરભેરામભાઈ તે વખતે રાણાજી પાસે ઉભા હતા ને નરભેરામભાઈ આજનું ઇંગ્રેજ વર્તમાનપત્ર રાણાજીને વાંચી સંભળાવતા હતા. એટલામાં આ નવાં ઇંગ્રેજ ‘ક્લાસન’ નાં પટપટિયાં હવણું કરાવ્યાંછે તેમાં એમની નજર પડી એટલે વાંચવું છોડી જરીક બાડી આંખે જોવા લાગ્યા.”

“એટલે?”

“રાણાજીએ પૂછ્યું કે કેમ બંધ પડ્યા? શું જુવો છો?” નરભેરામભાઈએ ‘કંઈ નહીં’ કહી વાત ઉડાવવા માંડી પણ રાણાજીએ આગ્રહ કર્યો અને જાતે પટપટિયાંમાંથી જોયું અને મિનન ગયો.”

યુદ્ધિધનના અંતઃકરણમાં અમૃત રેડાયું પણ ખંધારથી જણવ્યું નહીં: “રાણાજી, કાંઈ બોલ્યા?”

“તરવાર પર હાથ મૂકી ઓઠ પીસી બારણું ઉઘાડવા દોડ્યા અને આંખો રાતી ઓળ કરી દીધી.”

“હૈ!”

“પછી તો નરભેરામભાઈએ પાસે જઈ રાણાજીનો હાથ ઝાલ્યો અને મને ફાડી મૂકી કાનમાં કાંઈક કહેતા હતા ને હું ખંધાર આવ્યો.”

વિચારમાં પડી યુદ્ધિધને જયમલને “ઠીક, બેસો” કહ્યું. થોડી વારે પાછો બોલાવ્યો અને કાનમાં કહ્યું.

“જયમલ, ઉપલે માણે જઈ બારિયે ઉભા રહો અને લીલાપુરને રસ્તેથી ઘોડાગાડી આવતી દેખો એટલે પાછા આવી મૂને કહેજો. કોઈને ખબર પાડવાની જરૂર નથી.”

“બહુ સાઈ” કહી જુવાન સહની પાછળ થઈ છબ્બમાં ચાલ્યો ગયો. નરભેરામને કાંઈ સમજાણ ન પડી-માત્ર જતાની પૂઠ પર નજર નાંખી તે અદૃશ્ય થતાં અમાલસામી ફેરવી કલાવતીને અતેજોની આસપાસ પાંખો પેટે ખીજી બે ગણિકાઓ આવી બેઠી હતી તેને બધાની પેટે જોવા લાગ્યો અને સહમાં સુંદર કોણ છે તે વિશે શંકાય અને કરવતરાય સાથે ચર્ચામાં પડ્યો.

એટલામાં સિંહાસન પાછળનું દ્વાર ઉઘડ્યું અને “નિધા રખો મહારાણા-મહારાજાધિરાજ-નિધા રખો” ની ગર્જનાએ સહના કાન પર છાપો માર્યો અને કલાવતીને જોવી મૂકી દઈ, રાણા ભણી જોતું જોતું સર્વ મંડળ એકદમ વાના ઝપાટા પેટે ઉભું થયું-આખું દિવાનખાતું જ ઉભું થયું, ઉપર ને આસપાસના ક્ષત્ર્યમાં અને અંતઃકરણમાં સર્વ ઉભાજ થયા, અને એકદમ બે હબર માણસ નીચા પડી સન્નામો કરવા મંડી ગયા. સલામોનો વર્ષાદ વર્ષવા લાગ્યો. અગણિત કપાળક્ષેત્રોપર તીડની પેટે હાથ ઉભરાવા લાગ્યા-હાથ નીચા થવા લાગ્યા.

જરિયાનનાં વસ્ત્રો અને હીરામોતીનાં આભૂષણ પહેરેલાં, હીરે જડેલી સોનાની મૂઠવાળી તરવાર કંઠે રાખેલી, કસળી લપેટાવાળા માથાના મંડિલ પર હીરાનો મુકુટ ધરેલો, એવો રાણો, દેખાતા પ્રસન્ન મુખથી, દમદમા સાથે, છાતી, કહાડી, આવ્યો અને શંકરાય ભણી બેઠા હસી સિંહાસન પર બિરાજ્યો. સર્વ મંડળ પણ બેસી ગયું. સિંહાસન પાછળનો ભાગ છડીદારોથી ઉભરાવા લાગ્યો. બે પાસ સોનેરી ચામરો ઢોળાવા લાગ્યાં. એક પાસ, વિજયસેન રાણાના શરીરરક્ષકને સ્થળે ઉઘાડી તરવારે ઉભો. દરબારસભ્યે આમ રહેવાનો સુવર્ણપુરના રાજમહાલનો વહીવટ હતો. ખીજપાસ રણજીત સોનેરી છડી લેઈ ઉભો. આગળ એક પાસ ઉભો રહી એક મહોટો ચંપો એકજણે ઉરાડવા લાગ્યો. ગુલામ વગેરે કુલના મહોટા મહોટા ગોટા, અત્તરદાનિયો, ગુલામદાનિયો, સોનારૂપાના વરગવાળાં પાનનાં ખીડાં, ઇલાદિથી ભરેલા મહોટા રૂપેરી થાળો વચ્ચોવચ મૂઠવામાં આવ્યા. રાણાના શરીરપરના અત્તરઆદિ સુગન્ધિ પદાર્થો મગમગાટ થવા લાગ્યા. સર્વનાં નેત્ર અને નાક વૃષ્ટિ ભોગવવા લાગ્યાં. કાનને વૃષ્ટ કરવા પ્રથમ સારંગિયે અને પછી કલાવતીના મધુર ઝીણા કંઠે આરંભ કર્યો,

“આઆ... ... ..”

અને મૃદંગ, સારંગી, અને સતાર ત્રણેનો યોગ્યક્રમે ઉપયોગ થયો. વસંત ઉત્તર્યા જોવો હતો તોપણ રાણાને શોભા હતો તેથી ખીજું બંધ ગાયું તેમાં દ્વિભાષિક હારિયો પણ ગાઈ અને

“એ તો નહિ રહુંગી તોરા નગરમેં;

“ઘોળે દહાડે કિમનજી હુટેછે અમને!

એ હુંડી ગવાતાં સર્વ સલાનાં અંતઃકરણુ આનંદમાં લીન થયાં. ગણિકાના ગાન સાથે અને હાવભાવ સાથે આતાગણનાં ચિત્ત ચમકતાં હતાં અને દ્રવતાં હતાં. સારંગીનો સંવાદ કરતો ગાનનો સ્વર આખા સભાસભ્યમાં આખી સલાના અંતઃકરણમાં—લય પામતો હતો અને સતારના તારના રણકાથી સર્વનાં ચિત્ત ભેદાયાં. સર્વ સમાધિસ્થ થયાં. છેલ્લું ચરણ આવ્યું.

“બુલમ કરે તેને કાંઈ ન પૂછે,

“ન્યાય નહીં એ નગરમેં!—ઘોળે દહાડે!”

એ સ્વર કલાવતીના મુખમાંથી બહાર ભાગ્યે નિકળ્યા હશે એટલામાં જ્યમલ પાછો આવ્યો, બુદ્ધિધનના કાનમાં પાત કરી અને જે મિનિટમાં ઘોડાગાડીનો પડ્યા સંભળાયો. સર્વેની સમાધિ ભાગી ન ભાગી થઈ એટલામાં રસલસાહેબનો શિરસ્તેદાર રામચંદ્રરાવ સીપાઈ સાથે અંદર દાખલ થયો, ગાન જરીક અટક્યું, રામભાઈને સાફ રસ્તો થયો, બુદ્ધિધન સામે લેવા ગયો, શંકરાયે ઉડી હાથ મેળવ્યા, રાણાએ ખેડાં ખેડાં સલામ સ્વીકારી અને રાણા અને અમાલતી વચ્ચે રામભાઈ ખેડાં ઉશકેરાયલા જેવો રાણો મૂંછો મરડતો મનમાં મનન કરતો હતો. અકવીય અતુકરણુ કરતો હતો.

“તું તો મત રહો મોરા નગરમેં.

“ઘોળે દહાડે, આ રડી, ડગેછે તું અમને.”

તે મનનમાં રામભાઈ આવ્યાથી વિલેપ પડ્યો. રાણાએ સાહેબની પ્રકૃતિના સમાચાર પૂછ્યા. શંકરાયે આગમનપ્રયોગન પૂછ્યું. રામભાઈએ કહ્યું: “દરબાર પૂરો થયા પછી કહીશ; એટલી ઉતાવળ જેવું નથી.” આ વાતો યાચછે તેનો લાભ લેઈ કલાવતી ઉડી. ખેડી ખેડી ગાયન કરતી હતી તે વેશ અદલવા ગઈ. એટલામાં એક સીપાઈ આવ્યો અને રણછૂતના કાનમાં કાંઈ વાત કહી. રણછૂત દુશ્સરાયને ખુણે ખોલાવી દેવા લાગ્યો.

“લાઈસાહેબ, માફ કરજો. હું તો નિમકહલાલ છું કે હરામ છું તે મહારો ઈશ્વર જાણે પણ આપનો મરલો કેવોછે? તે જાણોછે?”

“તહારો કરતાં બહુ સારો છે.”

૧. આ હારી અર્ધી ગુજરાતી અને અર્ધી હિંદુસ્તાની છે. દિલાવિકતા લાગ્યા ત-
ણાયાડું ચિન્હ હશે.

“તો, ભાઈસાહેબ, આવો લાગ નહીં મજે. આપને અંદિ રોકાયા
“જાણી ધરમાં—.”

“સાળા, હુઆ! હલ કાપી નાંખીશ.” ભરદરનાર ન હત તો
દુદરાય હાથ ઉગામત.

“ભાઈસાહેબ, અધધડીતું કામ છે. ઘેર ધાનામાના પધારો અને
“આખરે આતરી કરો. હું જુહું બોલતો હઉ તો તમારી તરવા-
“રને મ્હાડું મારું.” કહી એક આંખે જોનાર તાડીને જોઈ રહ્યો. દુદરાય
પાછો પોતાને ઠેકાણે ગયા પણ હવ સ્થિર ન રહ્યો. ધુંવાધુંવા થયો.
સંકાયમાં રહેતું એ માણસને મહાવસમું લાગે છે. બહાનું કાઢી ઘેર જઈ
તપાસ કરી જોવી એ તો નક્કી થયું. પણ આજ દરબારમાં હતું એનાથી
કાંઈ પણ કામ વધારે જરૂરતું નહીં ગણાય. ધરમાં કોઈ અચિત્તું માંદું
થયુંછે તે જઈ જાણવું કરી તરત પાછો આવું છું એવું કહી પિતાની રજા
લેઈ ઉઠ્યો અને ગભરાયલો ગભરાયલો ઘેર ગયો. ગભરાટમાં કોઈ સિપા-
ઈને સાથે લેવાનું લુલી ગયો. સિપાઈઓનાં મન દરબારના જોયામણામાં
હતાં-તેમણે એને જતો દીઠાં નહીં એટલે એની સાથે જવાનું કોઈએ
કહ્યું નહીં. એકલો એકલો ગયો.

કલાવતી અંદર ગઈ એટલા વખતમાં પીછ નાયકાઓ ગાતી હતી.
કોઈ કોઈ સ્થળે તેમનું ગાન કલાવતી કરતાં ચઢતું હતું પણ હજુરિયોએ
દરબારની માનીતીનું જ ગાન વખાણ્યું. ટપ્પા, હુમરી, અને એવા એવા
ગાનથી થોડો વખત પ્રભવર્ગને રમણીય થઈ પડ્યો. અને દરબારિયોએ
જાણી જોઈ તે પર ધ્યાન ન આપ્યું અને ગરબાટ મચાવી મુક્યો. મ-
નમાં ખીજવાતી પણ નિરુપાય ગાનારિયો તે સર્વ મનમાં સહન કરી
પોતાનો પ્રયત્ન વધારતી હતી કે કંઈ કરતાં પણ કોઈ વખતે પણ પોતા-
ની અમર એની મેજે રાણાપર થાય.

બુદ્ધિધને હળવે રહી રામભાઈ પાસેથી સાહેબનો કાગળ માગી લીધો
અને વાંચ્યો. શરારો માગ્યો. બુદ્ધિધને રામભાઈને આપ્યો અને કહ્યું
કે લાંબે હાથે પહોચાડો. રાણાએ વચમાંથી માગ્યો, લીધો, વાંચ્યો અને
શરારાને આપ્યો. જોડે બેઠેલા કરવતરાયે વાંકાં વળી વાંચ્યો. કરવત-
રાયના જીલમનો લોગ થઈ પડેલો વાણિયો છુટો છે કે દેદમાં છે, તેના
ધરની શી અવસ્થા છે વગેરે બાબતો જાણતો જાણતો પ્રસન્ન કરવા રામભાઈને મો-
કલ્યા છે તેને એ કાર્યમાં સહ વાતની અનુજ્ઞતા કરી આપવી એવો રાણા
પર દબાવ હતો, વાંચી સહની ગુચ્છુ વાતો પૂવા માંડી. વળી વળી એક
ખીજના કાન સહજે કરડવા માંડ્યા. શરારો કાગળ રામભાઈને પાછો

આખો; દુહરાયને શોધ્યો પણ પાછો આવ્યો ન હતો; નરભેરામ પાછળ
બેઠો બેઠો ખાનગી થઈ વાતો કરતો હતો. શંકરાયના પેટમાં તેલ રેડાયું તે એ
કળી ગયો. અમાત્ય ને નરભેરામની નેત્રપદ્ધતી થઈ, શંકરાયે ચારે પાસ
હયું નીચું જોવા માંડયું. મનનું ધાર્યું કામ કરવતરાયને સોંપાય પણ એજ
લોભતનું પાત્ર એટલે તેમ થાય એમ ન હતું. આખરે નરભેરામ જડ્યો,
તેને કાનમાં કહ્યું:- “દરબાર થઈ રહે એટલે રાજ્યાની વાત ઉપાડવી છે
“તેમાં આ વિદ્યે આવ્યું તે દૂર કરવાનું છે. તમે ઉઠો. જઈને જોલર પર
“ચિટ્ટી લખો કે એકદમ વાણિયાને છોડી એને ઘેર રવાને કરે અને પછ-
“સા બધસા આપી સામદામ કરી ચટણાપાસે જોઈતા જવાબ આપે એવો
“અદોષસ્ત કરાવી પાછા આવો એટલે દરબાર પૂરો થઈ રહેશે ને ચટણો
“ખાતરી કરી લેશે.

“ચિટ્ટી કોની સાથે મોકલું? જયમલ કરશે એ કામ?”

“હા-મોકલો એને. એ આપણું જ માણસ છે. તમે પણ તમારે
“જવાને ફેંકાણું જાણો.” નરભેરામ ચાલ્યો. રામભાઉ ખટખટ ચેતી ગયો.
યુદ્ધિધને લીલાપુરમાં નોકરી કરી ત્યાં સુધી એ રામભાઉ એના
હાથ નીચે હતો અને એનો તથા સદાશિવપંતનો સંબંધ સારો જાણી પોતે
પણ એનાખર પ્રીતિ રાખતો. યુદ્ધિધન લીલાપુરથી નિકળ્યો. સારે શિર-
સ્તેદારની જગાસાર એ ત્રણ ઉમેદવાર હતા પણ જય રામભાઉને જ મળે
એમ હતું એટલે યુદ્ધિધને એની ભલામણ કરી. શંકરાય ખીજા ઉમેદવાર
તરફ હતો અને રામભાઉ હલકી અવસ્થામાં હતો તે વખતે શંકરાયે એની
આશીસના માણસોનો સત્કાર કરતાં પંક્તિભેદ કરેલો અને તેમાંથી એને
હાડોહાડ ચઢી ગયેલી. આથી શંકરાયના પછસા ખાતાં છતાં પણ વખત
આવ્યે જોઈ લેવા એની વૃત્તિ હતી. શંકરાય પછસા આપતો તે છતાં કાંઈ
ઉપકાર ન રાખતાં રામભાઉ એમ ગણતો કે એ તો યુદ્ધિધન કારભારી
થશે તો એમ પણ આપશે ને ક્યાં મહારી ગરજ આપે છે જ? યુદ્ધિધન
રામભાઉને સારી પેટે જોળખતો હતો અને પોતે ગરજ ખતાવ્યા વિના
એને કેમ ગરજાળ કરવો તે સમજતો હતો. રસલસાહેબ સાથે પોતે
કરેલા જોળખાણથી શિરસ્તેદારના મન ઉપર સત્તા ભોગવતો અને નિઃસ્વાર્થ
દેખાઈ તેને સાહેબપાસે લાભ કરાવી આપવા તત્પર રહેતો તેથી એ જ-
ણની ઠીક ગાંઠ પડી હતી. દક્ષિણી બ્રાહ્મણ ધણો ચક્રાર હતો અને ન-
રભેરામ ઉકેલો ત્યાંથી જ એને ચટપટી થઈ.

“કારભારી સાહેબ, દરબાર ચાલે છે એટલામાં હું જરા કાંઈ ખાનગી

“કામ છે તે જમ આપુંછું. પંછી સાહેબની ફરમાશ અમલી તરત પાછાં
“ફરવું છે.”

“બહુ સારું.”

રામભાઈએ બુદ્ધિધનને કાનમાં પૂછ્યું: “જેલની તપાસ કોણ
કરે છે?”

“તર્કપ્રસાદ;” બુદ્ધિધને કાનમાં કહ્યું.

રામભાઈ ઉઠ્યો. ઉઠતાં ઉઠતાં બોલ્યો: “રાણાજી! રજા લેઉંછું.

“તર્કપ્રસાદને જરા મ્હારી સાથે લેઉંછું.”

કોઈથી નાં ન કહેવાઈ. ન્યાયાધીશ એની સાથે જવા ઉઠ્યો.

શઠરાય અને કરવતરાય બેને ગભરાટ થયો. એમ લાગ્યું કે વાણિ-
યાને સમૂળગો સંતાડવો હતો અને ક્યાં છે તેનો પત્તોજ ન લાગવા દીધો
હત તો ઠીક થાત. પણ હવે વખત ગયો અને એ ઉત્તમ વિચાર પ-
શ્ચિમ બુદ્ધિનો લાગવાથી પસ્તાવાનું સાધન થઈ પડ્યો. “હવે તો થાય
તે થવા ધો. પડશે એવા દેવાશે. ક્યાં ચટણુને પછસો બહાલો નથી?” એ
વિચાર કરી હિમ્મત ધારી શઠરાયે નિશ્ચિંત દેખાવ ધારણ કર્યો.

આ સર્વ કાળ નવીનચંદ્રે શાળાના માસ્તર સાથે વાતોમાં ગાળ્યો.
કારભારીની સાથે બેઠેલા સર્વ અમલદારોનું માસ્તરે આધેથી ઓળખાણ
કરાવ્યું. સુવર્ણપુર સંસ્થાનને વીશ મહાલ હતા. દરેક મહાલમાં “મહાલ-
કરી,” “ન્યાયાધીશ,” “ફોજદાર,” આદિ અમલદારો રહેતા હતા.
સુવર્ણપુર પણ એક મહાલનું મુખ્ય સ્થાન હતું અને એવા અમલદારો
ત્યાં રહેતા હતા અને એ ઉપરાંત એ નગર ખાતેના અમલદારો-જેવા કે
“નગરન્યાયાધીશ,” “વેરાં ઉઘરાતદાર,” “શેહેર ફોજદાર” વગેરે-
પણ રહેતા. અમલદારોનાં નામ પેશવાઈ, મોઘલાઈ, ધંચેશરાજ્ય, વગેરે
ઉપરથી ખીચડપાક કરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને નામ ઉપરથી અધિ-
કારીનું કામ સમજાય એમ ન હતું, જેમકે “ફોજદાર” કહેવાતા “દુશરાય”
ના હાથમાં આખા સંસ્થાનના “પેટ્રીસ કમિશનર” નો અધિકાર હતો.
માસ્તરે નવા નવીનચંદ્રપાસે આંખવડે સઉને ખતાવી મહોંવડે વર્ણવવા
માંડયા:

“આ કારભારી સાથે કરવતરાય છે-તે એમના ભાઈ. એમને જો
“હજરનું વરસ છે. પંદર વર્ષથી નોકરી કરે છે. એમના આપે પછસો મૂક્યો
“ન હતો. આજ એમની પાસે દશલાખનો શુલ છે.”

“એ શી સિતે?”

“સાહેબ, એ બધું કહેવાનો અંગે શિરસ્તો નથી. વળી જુવો. આ

એમની સાથે બેઠા છે તે દુષ્ટરાયના સસરા. દીકરીથી એમનું ઘર ઉજળું થયું છે. કન્યાદાનના બદલામાં નોકરી લેવી એ અત્રે યોગ્ય ગણાય છે. સકિના કરતાં એમની લાગવગ વધારે છે. પાસે પછસો પણુ દીક છે. જમાઈની ત્રાકરી દીક ઉઠાવી છે. ખુદિની જરૂર ધિરે રાખી નથી. એમને હાલ વચ્ચલ ખાતાના ઉપરીની જગા છે.”

“આ કોણ ?”

“એ સાહેબ જે જાડાજવા બેઠા છે તેમનો કરળ બહુ છે. એમનું નામ સાંભળી લોક ત્રાસે છે. એઓ સાહેબ કારભારીના સાળા છે. એઓ સાહેબ સર્વજ્ઞ ગણાય છે. પોલીસ ખાતામાં પ્રથમ હતા. ત્યાં પરત્તી અને પરધન બે બાબત જીલ્લમ કરવા માંડ્યો એટલે અરિસ્તસાહેબની તાકીદ આવ્યાથી એમને આ ખાતામાં નાલાયક ગણી એમને ન્યાયાસન પર બેસારવામાં આવ્યા. ત્યાં, સાહેબ, એઓ અને પક્ષકારોનું સાઈ ઇચ્છતા અને જે પક્ષકાર એમનું વધારે સાઈ ઇચ્છે તેના ઉપકારનો બદલો વાળવો ચુકતા નહીં. અમાલ આવ્યા પછી એમને મહાલ સોંપવામાં આવ્યો છે એટલે, સાહેબ, રાજ અને પ્રજા બેના તરફથી લાભ પામે છે.”

“તારે એમને કોઈ પૂછવું નથી ?”

“અરરર ! એ શું બોલ્યા ! તમારા પર શ્રિયાદ કરિયે તો તમારા મ્હોટાભાઈ સાંભળે ? તાકાત કોની હોય કે શ્રિયાદ કરે ?”

“પણ મહાલના કામમાં તો ગરબડગોટા અને નાલાયકી તરત જણાઈ આવે.”

“નાહ, ના. એતો આપને અનુભવ નથી. કારભારી સાહેબના ર-સોધઆને નાયબકારભારીની જગા આપવામાં આવે તો તે જ દિવસથી એની હોંશિયારી પંકાય જ-એની કદર જણાય જ. એતો કોઈ હરામખોર પરભાર્યો પેંશી ગયો હોય તો તેની બોડો તરત બહાર પડે. તેનામાં હોંશિયારી હોયજ નહીં. વાર, સાહેબ, આમને ઓળખ્યા ?”

“હા, એ નરભેરામ. એમને ત્રિશે કાંઈક જાણું છું. ધતિલાસ કહો.”

“જુવો, સાહેબ, અમાલની નિન્દા એ એમનું અને કારભારીનું સ-ગપણ, અને નીચામાં નીચી ખુશામત એ એમની હોંશિયારી.”

“એટલું કરનાર તો ઘણાંએ હશે.”

“હા. પણ અરિસ્ત સાહેબે એમને મોકલ્યા એટલે દાખલ થઈ ગયા અને રાણાનો એમના પર કાંઈક વિશ્વાસ એટલે કારભારી તરફથી માન મળે છે.”

“દીક.”

ધણા અમલદારેનું આ પ્રમાણે વખાણુ થયું. તર્કપ્રસાદ બધું સાં-
ભળ્યાં કરતો હતો તેને અચિન્ત્યું રામભાઉ સાથે જવાનું હતું એટલે મૌન
તણ દઇ ઉડતાં ઉડતાં બે વાતો કરનારને ખમે હાથ દઇ બોલ્યો.

“આ મહાઈ વર્ણુન દુકામાં સાંભળો. ફેજલદારી કાયદાની જેને સમ-
જણુ ન પડતી હોય તેને મહારી પાસે આણુજો. આ બધા જે ભારેખમ,
ઠાવક, લાલચોળ પાત્રડીઓ પ્હુરી બેઠાછે અને ઇંદ્રસભાના દેવો જેવા
દેખાવમાં છે તે બધાનું કૃસનો ઇતિહાસ જાણ્યો હોય તો દ્રવ્યના દંડની
શિક્ષાથી તે દેહાંત દંડની શિક્ષાચોગ્ય જે જે અપરાધો છે તેમનાં ઉદાહરણો
આ સાહેબોનાં કૃત્યોમાંથી મળે એવાં છે! લાંચખાઉ, ચોર, વ્યભિચારી,
વિશ્વાસઘાતી, ખુની અને બેવા એવા યોગ્યતાવાળા આ ગૃહસ્થો સારાં
કપડાંમાં દંદાઇ અધિકાર ચઢ્યાછે અને નિર્દોષ અને પવિત્ર પ્રજાનું રક્ષ-
ણુ-ભક્ષણુ કરનારા એ લોક જગતની આંખમાં ધૂળ નાંખેછે, દુષ્ટ મુલ્ત-
દોષણથી સાહેબોને ઠગી અધિકાર જાળવી રાખેછે, અને દ્રવ્યની સત્તાથી
સર્વ ઇચ્છાઓમાં શ્રાવી જાયછે. થોડું બોલ્યે થણું કરી માનજો.” એમ
કહી મરોડમાં હસતો હસતો તર્કપ્રસાદ રામભાઉ સાથે ચાલ્યો ગયો.
એટલે નવીનચંદ્રનું ધ્યાન ગાનારી ભણી ગયું. ‘પાસે બેસનાર માણસ છે’
એવું સમજનાર અચિન્ત્યો એમ જાણુ કે “આ તો માણસ નથી,
ભૂત છે” એટલે તેનું અંતઃકરણુ જેવું બની જાય તેવુંજ નવીનચંદ્રનું
અંતઃકરણુ આ સર્વ વર્ણુન સાંભળી થયું. નાયકાઓ હજી સુધી ઘડી શાંત
વૃત્તિથી, ઘડિક તાળિયો પાડી, ઘડિક હાવભાવ કરી, ઘડિક મહોં પ્હોણું
ગુફા જેવું કરી, ઘડિક મહોં બગાડી, ઘડિક આંખોને ઢાળી, ઘડિક છાંકિયો
ચંચળ કરી, ઘડિક ડોળા વિકસાવી, ઘડી હંચા ચઢાવી, ઘડિક પાંપણોની કક્ષી
કરી હંચી કરી, અને ઘડિક ભમ્મર ચઢાવી, હંચેનીચે રાગે ગાઇ રહી હતી અને
સભામંડળ ચિત્ર પેટે તક્ષીન થઇ ગયું હતું. આ સર્વ નવીનચંદ્ર જોઇ
રહ્યો, માસ્તર અને ન્યાયાધીશે ભરેલા વિચારોના ઉભરા ઉપરાઉપરી
આવતા તેથી આમતેમ નજર ફેરવી અહુણાં આના ને અહુણાં આના
મહોંડા સામું જોતો ગયો, અને આખરે છુદ્ધિધન ભણી જોઇ દયા આ-
ણુવા લાગ્યો. ‘અરેખ્યન નાઇરૂસ’ ની વાતો પ્રસન્ન કરતો હોય, રમ-
નિયાળ અશ્વાદિન જેવો-તેની પેટે પોતે રાક્ષસોના મહેલમાં આવી ઉભો
હોય-તેમ કલ્પના કરવા લાગ્યો.

એટલામાં આવેની બારીમાં નજર પડતાં નાયકાઓ ગાતી બંધ
પડી અને ઠંરસદાર કલાવતી આવી અને નૃત્ય આરંભ્યું. તેણે હવે પો-
તાની કલ્પના પ્રમાણે વૃન્દાવનની ગોપીનો વેશ લીધો હતો. મહેલ ઉ-

ઉતા ઘેરવાળો બૂરા રેશમનો ઝીળી કસળી કારનો રાતી કસુંબલ ભાત-
 વાળો ધાધરો પહેર્યો હતો તેના ઉપર ઝોરણીથી કાંઈ કાંઈ ઢેકાણે ઢંકા-
 ચણે નેફા લાગ્યા તુટ્યા મેઘચાપ જેવો શોભતો હતો. સમુદ્ર જેવા કર-
 ચલીવાળા ધાધરાની-કિનારાપર જતા શીલુવાળા મોજા જેવી ચળકતી-
 કારતળેનાં ધુટણ નીચે કમાન બની ઢળકતાં ઝંઝીરાં માછલીઓ પેઠે ચ-
 ળકતાં હતાં; અને પગની નાળુક આંગળિયો પર પહેરેલી વીટિયો, માછ-
 લિયો, વગેરે ઝીણા અલંકાર અને તૃલસમયે ઉછળતા મુંદર ન્હાના નખઃ
 એ સર્વથી સમુદ્રના જોરથી કિનારે ઉછળી પડતા સંખલા, અને છીંચાનું
 ભાન થતું હતું. એ સર્વ અલંકાર અને વસ્ત્રોની વચ્ચે દીસી આવતાં
 ગોરાં ધુટણ, પગની નસો અને નખ, અને નાચતી વખત હંચી નીચી
 થતી ઝોડિયો અને પ્હાનિયોઃ તે પર ધણાકની નજર પડતી હતી અને
 માત્ર તેમના ગિરામસમયેજ ભભકુધમકવાળા વસ્ત્રાલંકારપર લોકની દૃષ્ટિ
 જતી. ખેઠેલા સમાજનની દૃષ્ટિ આટલેજ અટકતી ન હતી. જગતને શિરે
 કાળાં વાદળાંપર પ્રકી ક્ષિતિન્દ્રપી ક્રોડે પ્રસરાતી ચંદ્રિકા (ચંદની) ની પેઠે
 કાળા વાળપર ઝોઢેલી ઝોરણી શરીર ઝાણુંવતું ઢાંકી ક્રોડપર પથરાઈ
 હતી. ક્રોડે અને હાથે સોના અને હીરામોતીના અલંકારથી, તારાભરેલા
 આકાશ પેઠે, નાયકા હળવે હળવે ચમકારા કરવા લાગી. તેના ગૌરવદંનથી
 સર્વેનાં બુદ્ધિભોગ્યને ઝંઝવાં વળ્યાં. તેની આંજેલી આંખો પલકારા મારી
 રહી; અંચળ બની, ચારેપાસ દૂરતી, સર્વેની આંખો સાથે સંગમ કરવા
 લાગી. તેના હાથ, તેનાં આંગળાં, તેના પગ, તેનો ધાધરો, તેની ઝોરણી
 અને ઝોરણીનો પાલવઃ સર્વેનું સાથે લાગું તૃલ થવા લાગ્યું. વિંધર આ-
 કાશમાં વીંજળી આમથી તેમ ખસતી ચમકારા કરે, શાંત સરોવરમાં
 ન્હાની માછલી આમતેમ દોડે, તેમ સ્તબ્ધ રાજસાલામાં નાચુક નાયકા
 ત્વરાથી પગની આંગળિયોપર ચાલતી આગળ પાછળ ખસતી તૃલ કરવા
 લાગી. સર્વે ખેઠેલામાં એજ એક ચાલતી હતી. સર્વેનાં મન વીંધી
 નાંખી-તેમાં એજ અનિવારિત ગતિથી પેસતી હતી-પરેવાતી હતી.
 વગરબોલ્યે હાથનાજ ચાળાથી સમગ્રાય, હાવભાવમાં ઢંકાયલા હોવાથી
 વધારે કૌતુક ખેંચે, નાચનારીના અંતઃકરણમાં રજ પાણુ ન હોવા છતાં
 તેમાં પ્રબળપણે દેખાય, તેના બિચ્ચાધર પર અશબ્દ હોવા છતાં લસી
 રહે, પારદર્શક આંખમાં અને કીકીમાં છપાયા ન રહે, અને લલાટમેઘને
 ઢંકાયલા સૂર્ય પેઠે તપાવી સળગાવે, એવા મંદનવિકાર-મનોવિકાર ચિત્ર-
 તુલ્ય સભામાં એકલી કલાવતી વગરબોલ્યે વગરગાયે અત્યંત રહી. તેના
 પગ નૂપુર સાથે યનયન થઈ રહ્યા. તેના આસપાસ વેરાતા ચળકતા ધાધ-

રાની અડફટમાં સર્વનાં મન આવી જેવા-ભરાઇ જવા-લાગ્યાં. કોઇ કોઇ વખત જરીક દેખાઇ આવી કુતૂહળ ખેંચી કલ્પના પ્રકટતું તેનું કૃશોદર સર્વના દૃષ્ટિપાતથી સગર્ભ થવા લાગતું-પ્રકુલ થતું હોય તેમ સ્ફુરવા માંડ્યું. તેની ઉરધરામાં ધરતીકંપ થતો હોય તેવા કમ્પાયમાન અને નૃસથી આગળ પાછળ ધસતા સ્તનમંડળપર ચઢી સર્વની આંખો યાત્ર્યા જેવી થઇ ગઇ-સર્વનાં અંતઃકરણ શ્વાસથી ભરાઇ ગયાં લાગ્યાં-સળગતાં જણાયાં. કૃણાધરના કૃણાક્રમણ પેઠે સુખક્રમણ ડોલવા લાગ્યું અને તેના આરેપાસ પ્રસરતા વિષમય ઉચ્છ્વાસથી સર્વને લહેર આવવા લાગી. સ્ત્રી જેવા પુરુષ વર્ગને પુરુષ જેવી સ્ત્રી આંગળીનાં ટેરવાંવડે રમાડવા લાગી. તેનું સર્વ નૃસ અને ગાન હાથમાં, હાડકાં વિનાની હોય તેમ સર્વ પાસ વળી જતી મરડાઇ જતી હાથેલીમાં, અને હાથની નાળુક આંગળિયોમાં મૂર્તિમાન થઇ ગયું. એટલામાં અંતઃકરણના કૃત્રિમ ઉભરાનાં મોજાં ઓઠપર આવવા લાગ્યાં, ઓઠ સ્ફુરવા લાગ્યા, મહોં પ્હોળું થતું હોય એમ આભાસ થવા લાગ્યો, કોમળ ગોરા ઉજળા ગાલ પ્રકુલ થવા લાગ્યા અને સહજે જાણ્યું કે અંદર સુધી ગાન આવી પ્હોચ્યુંછે. એટલામાં તણાઇ જતી આંખ વિકસવા માંડી, મહોં પણ વિકસ્યું, અને શબ્દનું બાકી રહી જતું હોય તેમ ગાનરૂપે તે નિકળવા લાગ્યા અને નૃસ પણ સર્વાંગે ખીલવા લાગ્યું. હાવભાવમાં જણોઇ આવતા વિકાર ગાનમાં ચઢી આવ્યા.

“અખ જન દે, અખ જન દે, સાંમ પરી ધનસ્યામ વે ! (ધ્રુવ)

“દયા મેં દુષ્પેરકી આછે, ખીત ગઇ જુગ જામ વેઃ અખ૦

“સાસ લરેગી, મોકું પિયુ પૂછેગો, લોક કરે બદલામ વે, અખ૦

સર્વ મંડળનાં મન નૃસ કરવા લાગ્યાં, ગાન વશ થઇ ગયાં, તાલ દેવા લાગ્યાં. ભૂપસિંહ પણ સર્વના જેવોજ દેખાવ ધારણ કરી રહ્યો હતો. પરંતુ તે હવે અધીરા જેવો થઇ જવા લાગ્યો. અને મનમાં બડબડયો: “રાંડ, જાને જા, કાલ જતી હોય તો આજ જા.” એટલામાં ગાનની છેલી કડી આવી:

“દયાપ્રીતમ કહે, સુન મેરી ખ્યારી, અખ છહ કરો બિસરામ વે,

“અખ જન દે, અખ જન દે, સાંમપરી ધનસ્યામ વે !”

કોણ જાણે શું ભૂત ભરાયું તે રાણાથી શાંત ગંભીર રહેવાયું નહીં અને એકદમ ઉઠ્યો. સર્વ સભા આ અતર્કિત બનાવથી આશ્ચર્ય અને ચિંતામાં પડી. રાણો જે દ્વારેથી આવ્યો હતો તેમાંજ પાછો પેઠો. “નિધા રજો મહેરજાન” ની બૂમ ઉપરા ઉપરી પડવા માંડી, અને ઉડી જતા, વેરાતા, ટોળો મળતા, પૂછાપૂછ કરતા, ગરબાડા, મચાવતા સભાજનના

ઉતા ધેરવાળો ભૂરા રેશમનો ઝીણો કસખી કારનો રાતી કચુંબલ ભાત-
 વાળો ધાધરો પહેયો હતો તેના ઉપર ઓરણીથી કોઇ કોઇ ઠેકાણે ઢંકા-
 ચલો નેદો લાગ્યા તુટ્યા મેઘચાપ જેવો શોભતો હતો. સમુદ્ર જેવા કર-
 ચલીવાળા ધાધરાની-કિનારાપર જતા શીણવાળા મોબ્બ જેવી ચળકતી-
 કારતળેનાં ધુટણ નીચે કમાન બની ઢળકતાં ઝંઝીરાં માછલીઓ પેઠે ચ-
 ળકતાં હતાં; અને પગની નાનુક આંગળિયો પર પહેરેલી વીંટિયો, માછ-
 લિયો, વગેરે ઝીણા અલંકાર અને તૃલ્યસમયે ઉછળતા સુંદર ન્હાના નખઃ
 એ સર્વથી સમુદ્રના ભેરથી કિનારે ઉછળી પડતા શંખલા, અને છીપોતું
 ભાન થતું હતું. એ સર્વ અલંકાર અને વસ્ત્રોની વચ્ચે દીસી આવતાં
 ગોરાં ધુટણ, પગની નસો અને નખ, અને નાચતી વખત હંચી નીચી
 થતી એડિયો અને પ્હાનિયોઃ તે પર ધણાકની નજર પડતી હતી અને
 માત્ર તેમના વિરામસમયેજ ભલકધમકવાળા વસ્ત્રાલંકારપર લોકની દૃષ્ટિ
 જતી. ખેડેલા સભાજનની દૃષ્ટિ આટલેજ અટકતી ન હતી. જગતને શિરે
 કાળાં વાદળાંપર પડી ક્ષિતિજરૂપી કંઠે પ્રસરાતી ચંદ્રિકા (ચંદની) ની પેઠે
 કાળા વાળપર ઓઢેલી ઓરણી, શરીર ઓઢુંવતું ઢાંકર કેડપર પથરાઇ
 હતી. કોટે અને હાથે સોના અને હીરામોતીના અલંકારથી, તારાભરેલા
 આકાશ પેઠે, નાયકા હળવે હળવે ચમકારા કરવા લાગી. તેના ગૌરવદંતથી
 સર્વનાં બુદ્ધિલોચનને ઝાંઝવાં વળ્યાં. તેની આંજેલી આંખો પલકારા મારી
 રહી; ચંચળ બની, ચારેપાસ ફરતી, સર્વની આંખો સાથે સંગમ કરવા
 લાગી. તેના હાથ, તેનાં આંગળાં, તેના પગ, તેનો ધાધરો, તેની ઓરણી
 અને ઓરણીનો પાલવઃ સર્વતું સાથે લાગું તૃલ્ય થવા લાગ્યું. ચિથર આ-
 કાશમાં વીજળી આમથી તેમ ખસતી ચમકારા કરે, શાંત સેરોવરમાં
 ન્હાની માછલી આમતેમ દોડે, તેમ સ્તબ્ધ રાજશાલામાં નાનુક નાયકા
 ત્વરાથી પગની આંગળિયોપર ચાલતી આગળ પાછળ ખસતી તૃલ્ય કરવા
 લાગી. સર્વે ખેડેલામાં એજ એક ચાલતી હતી. સર્વનાં મન વીંધી
 નાંખી-તેમાં એજ અનિવારિત ગતિથી ખેંસતી હતી-પરેવાતી હતી.
 વગરખોલ્યે હાથનાજ આળાથી સમઝાય, હાવભાવમાં ઢંકાયલા હોવાથી
 વધારે કૌતુક ખેંચે, નાચનારીના અંતઃકરણમાં રજ પણ ન હોવા છતાં
 તેમાં પ્રબળપણે દેખાય, તેના બિમ્બાધર પર અશબ્દ હોવા છતાં લસી
 રહે, પારદર્શક આંખમાં અને કીકીમાં છપાયા ન રહે, અને લલાટમેધને
 ઢંકાયલા સૂર્ય પેઠે તપાવી સળગાવે, એવા મંદનવિકાર-મનોવિકાર ચિત્ર-
 તુલ્ય સભામાં એકલી કલાવતી વગરખોલ્યે વગરગાયે અત્યવી રહી. તેના
 પગ નૂપુર સાથે યનથન થઇ રહ્યા. તેના આસપાસ વેરાતા ચળકતા ધાધ-

રાની અડકટમાં સર્વેનાં મન આવી જવા-ભરાઇ જવા-લાગ્યાં. કોઇ કોઇ વખત જરીક દેખાઇ આવી કુતૂહલ ખેંચી કલ્પના પ્રકટતું તેનું કૃશોદર સર્વના દૃષ્ટિપાતથી સગર્ભ થવા લાગતું-પ્રજુલ્લ થતું હોય તેમ સ્ફુરવા માંડ્યું. તેની ઉરધરામાં ધરતીકંપ થતો હોય તેવા કમ્પાયમાન અને નૃલથી આગળ પાછળ ધસતા સ્તનમંડળપર ચઢી સર્વેની આંખો યાક્યા જેવી થઇ ગઇ-સર્વેનાં અંતઃકરણ શ્વાસથી ભરાઇ ગયાં લાગ્યાં-સળગતાં જણાયાં. કૃણાધરના કૃણાક્રમણ ખેઠે મુખક્રમણ ડોલવા લાગ્યું અને તેના ચારેપાસ પ્રસરતા વિષમય ઉચ્છ્વાસથી સર્વેને હૃદય આવવા લાગી. સ્ત્રી જેવા પુરુષ વર્ગને પુરુષ જેવી સ્ત્રી આંગળીનાં ટેરવાંવડે રમાડવા લાગી. તેનું સર્વ નૃલ અને ગાન હાથમાં, હાડકાં વિનાની હોય તેમ સર્વે પાસ વળી જતી મરડાઇ જતી હાથેલીમાં, અને હાથની નાળુક આંગળિયોમાં મૂર્તિમાન થઇ ગયું. એટલામાં અંતઃકરણના કૃત્રિમ ઉલ્લાસનાં મોજાં ઓઠપર આવવા લાગ્યાં, ઓઠ સ્ફુરવા લાગ્યા, મહોં પહોળું થતું હોય એમ આભાસ થવા લાગ્યો, કોમળ ગોરા ઉજળા ગાલ પ્રજુલ્લ થવા લાગ્યા અને સહએ ભવ્યું કે અંદિ સુધી ગાન આવી પહોચ્યું. એટલામાં તણાઇ જતી આંખ વિકસવાં ભાંડી, મહોં પંજુ વિકસ્યું, અને શબ્દનું બાકી રહી જતું હોય તેમ ગાનરૂપે તે નિકળવા લાગ્યા અને નૃલ પણ સર્વોંગે ખીલવા લાગ્યું. હાવભાવમાં જણોઇ આવતા વિકાર ગાનમાં ચઢી આવ્યા.

“અળ જન દે, અળ જન દે, સાંમ પરી ધનસ્યામ વે ! (ધ્રુવ)

“દૈયા મેં દુષ્પેરકી આછે, ખીત ગઇ જુગ જમ્મ વે: અળ૦

“સાસ લરેળી, મોકું પિયુ પૂછેગો, લોક કરે જદલામ વે, અળ૦

સર્વે મંડળનાં મન નૃલ કરવા લાગ્યાં, ગાન વશ થઇ ગયાં, તાલ દેવા લાગ્યાં. ભૂપસિંહ પંજુ સર્વના જેવોજ દેખાવ ધારણ કરી રહ્યો હતો. પરંતુ તે હવે અધીરા જેવો થઇ જવા લાગ્યો. અને મનમાં બડ-બડયો: “રાંડ, જાને જા, કાલ જતી હોય તો આજ જા.” એટલામાં ગાનની છેલી કડી આવી:

“દયાપ્રીતમ ફૂલે, સુન મેરી પ્યારી, અળ છેલ કરો ખિસરામ વે,

“અળ જન દે, અળ જન દે, સાંમ પરી ધનસ્યામ વે !”

કોણ જાણે શું ભૂત ભરાયું તે રાણાથી શાંત ગંભીર રહેવાયું નહીં અને એકદમ ઉઠ્યો. સર્વે સલા આ અતારકિત બનાવથી આશ્ચર્ય અને તામાં પડી. રાણા જે દારેથી આવ્યો હતો તેમાંજ પાછો પેઠો. “રજો મહેરજાન” ની બૂમ ઉપરા ઉપરી પડવા માંડી, અને વેરાતા, ટોળે મળતા, પૂછાપૂછ કરતા, ગરબડાટ, મચાવતા સભાને

શોરબદ્ધરમાં ચોપદારોનો પોકાર ડુબી ગયો. રાણાની પાછળ દ્વારમાં યુદ્ધિધન, શઠરાય, અને બીજા મુખ્ય અમલદારોનો ધસારો થયો અને ભીંડા ભીંડમાં માન અપમાન કે પદવીનું ભાન કોઈને રહ્યું નહીં. રંગમાં ભંગ પામેલી નૃત્ય કરતી બંધ પડી સર્વેની વચ્ચે કલાવતી ઉભી રહી અને બીજા નાયકાઓ ઉડી; તે કોઈને ન દેખતા જેવા-ન ગણતા લોક ધક્કા મારી અથવા તેમના પર નજર પડતાં સંકોચાદ આમ તેમ ચાલવા મંડ્યા. ભીંડમાં યુદ્ધિધનની આંખ આગળથી જૂદો પડેલો પણ તેની આંગળિયે વળગેલો નવીનચંદ્ર પણ અમાસની પાછળ ગયો. અને સંસારમાં આવા બનાવ કેટલા બનતા હશે તે વિચારમાં-ભરભીંડ વચ્ચે ઉભો ઉભો-પડતાં, આગળ નજર રાખવી ચુકી જતાં પોતાની અને અમાસની વચ્ચે આવી જનારના ધક્કા ખાતો અમાસના હાથના બળથી ધસડાતો અને ધક્કો ખાઈ વિચાર સ્વપ્નમાંથી જાગતો, સર્વ પ્રવાહનો એક ભાગ બની એ પણ આખરે આલ્યો.

રાણાને બેસવાના ખંડમાં તેના સિંહાસન પાછળના દ્વારમાં થઈ દાદરે ઉતરી આ સર્વ મંડળ ભરાયું. એ ખંડ સો દોઢસો માણસો માથે તેડેલો હતો. તેમાં ચારેપાસ ઉંચી શેતરંજી પાથરી દીધી હતી. વચ્ચે એક નહાતું ઝુમર અને આકીની હાંડિયો લટકાવી હતી; પુરાણનાં જયપુરી ચિત્રોના, ધંચેલ ચિત્રોના, ચીનાઈ ચિત્રોના, અને સાદા પણ સોનેરી ધરના ચારેપાસ તકતાઓ હતા. એ શિવાય ભીંતોઉપર બખ્ખે ત્રણત્રણ વાલ્સે-ટોનાં બેડાં મ્હોડ્યાં હતાં. એકપાસ પોતાની મેળે કેટલાક રાગ ગાતું ધંચેલ વાળું એક સુંદર અર્ધગોળ ટેબલપર મૂક્યું હતું. બીજાખંડ ભૂપસિંહની પોતાની સર્વોચ્ચ મ્હોટી છબી હાથની કાઢેલી અને રંગેલી હતી. તેની સામેની ભીંતે આઠિંગી એક મ્હોટો લંબગોળ તકિયો અને ચોખંડી ગાદી પાંચથો હતાં અને તે ઉપર કીનખાખી કપડું આદરને ઠેકાણે પાથર્યું હતું. ભૂપસિંહ આમ એ ગાદીતકિયે ઓઠ કરડતો હાંથા પગ નાંખી પડ્યો. રૂપાસુનેરી-ગંગાજનનાની ભૂતવાળો-હુકો આપ્યો તે પીવા મંડ્યો, અને બીજા સર્વ આસપાસ શેતરંજીપર ઝોઠવાઈ બેસી ગયા.

“મહારાણા ! અધિરાજ ! શું કાંઈ આપની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ નથી ?”

હાથ બેડી શઠરાયે પૂછ્યું અને ઉત્તર બાણુવા તેની આતુરતા સર્વસામાન્ય જણાઈ.

“કામદાર ! હા. એવું કાંઈ ?” કાની નળી તથા વરાળ મ્હોતુલ્ય સી કાઢતાં કાઢતાં ઉચ્ચાર્યો. “જોલ્યો. નળાંથી પગ” ભરી બોલ્યો. “અને એકાંત છે.”

સર્વ મંડળ એકદમ ઉઠ્યું અને ભીંડાભીંડ કરતું બારણા ખદાર ચાલ્યું.

“કામદાર, તમે જરી અંદર રહેજો.” શઠરાયે જતાં જતાં પાછું ફરી જોયું અને અટક્યો. અમાલ્ય સર્વ ત્રાંસી આંખે જોતો જોતો રાણા-પર એક તીવ્ર દૃષ્ટિપાત નાંખી—આંખે આંખ મળી એટલે—ખદાર ચાલ્યો. થોડી વારમાં આખા ખંડમાં રાણો અને શઠરાય બે જ રહ્યા અને શઠ-રાય ગાદીસામે જમને બેઠો.

“કામદાર, આ કુગળોની વાત હું હવે ઉપાડું છું.”

“જી બહુ સારું. પણ આપની પ્રકૃતિને અચિન્ત્યું શું થયું?”

“તમને ખબર નથી કે માણસની ધીરજને પણ કાંઈક હદ હોય

“છે? મહારા મગજમાં ગુંચવારો કેટલા વખત સુધી રાખું?”

કામદાર ખુશી થયો. “ખરી વાત છે. કાંઈ નિકાલ થવો જોઈએ.

“અરેરે! મહારાણાની સાથે આ વર્તણૂક આટલા વિશ્વાસુને ન થટે.”

“પણ સર્વ સાધન તૈયાર છે? આ કામ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર

“નથી—પોતાનીજ ક્ષેત્રી કરવાનું કારણ નથી. તમે જાઓ અને

“અમાલ્યને એકલાને મોકલો.”

“સર્વ સાધન હાજર છે. એક નરભેરામ ગયા છે તે અહુણાં

“આવશે.” કહી શઠરાય ઉઠ્યો. રાણો તેના ભણી જોઈ રહ્યો. ચિંતાતુર

અને રાણાના દુઃખમાં લાગ લેતી મુખાકૃતિ કરી દઈ અંતઃસંતુષ્ટ શઠરાય

બારણામાં અદૃશ્ય થયો અને થોડીવારમાં યુદ્ધિધન એકલો અંદર આવ્યો.

રાણાની પાસે જતાં સંશય આવ્યો—કાંઈક ભય લાગ્યું. એ સર્વ અનુભવ

યુદ્ધિધનને આખા જન્મારામાં આજ પ્રથમજ થયો. તે ગુપ્ત રાખ્યો.

કૃત્રિમ ગંભીરતા ધારી. શઠરાયની સાથે થયેલી વાત પોતાની પાસે કેવી

રીતે આવે. છે તે જોવા ઉપરથી ભય અભય યોગ્ય જણાશે ધાર્યું.

રોડી રાખેલા પાણીની અડચણ દૂર થતાં તેનો પ્રવાહ છૂટે તેમ

યુદ્ધિધનને બારણું બંધ કરી અંદર આવતો જોઈ રાણાનો ધુંધવાટ ખદાર

નિકળતો જણાયો અને શઠરાય સાથે થયેલી વાત ગમે તો તેના વેગ નીચે

ડબાઈ ગઈ અથવા તો રાણાએ જાણી જોઈને ન કહાડી કે પછી શું

થયું તે અમાલ્યને ન સ્પષ્ટ.

“યુદ્ધિધન, હવે તો આ તમારી ધીરજને કુવામાં ધક્કેલી પાડવી

“પડશે. આ દરબાર પૂરો થતા સુધીએ મહારી ધીરજ રહી નહી એ-

“ટલે, મહારૂં મનુ મહારા હાથમાં નથી.”

“કારણ? રાણાજી, આટલું બધું શું છે?” અમાલ્ય આવ્યો અને

સામે ચિંતાતુર મુખથી બેઠો. ચિંતાનું કારણ મનમાં જૂદું હતું અને દેખા-
ડવાનું જૂદું હતું.

“આ તમારો દુષ્ટરાય કલાવતીની સાથે મહારા મહેલ વચ્ચે ગેલ
“કરતો હતો-મહારી આંખમાં ધૂળ નાંખીને !”

“હું ! ક્યારે ? -રાણાજી-યાદ હશે કે મહે આપને પ્રથમથી કહ્યું હતું
“કે એ ગણિકા કોઇની નહીં.”

“હા, ભાઈ, હા. તમારાં કલાં તે હું કેટલાં સંભારે ? આજ સુ-
“ધીમાં તમારી કહેલી અનેક વાતો ખરી પડી હશે, પણ અમારા લોકનાં
“ચિત્તજ દેકાણે નહીં ને ! એ દોષ દેવનો. પણ હું તો આજ બેને પૂરાં
“કરતો-આ નરબોરામે અટકાવ્યો-એ ખરેખર તમારાજ માણસ છે
“કે નહીં એ બાબત હજી મહારા મનમાં જોડે છે-હવે એ સાળી રૂઢી
“મહારા દરબારમાં ગાય તે હું કેટલીવાર જોઈ રહું ? -યુદ્ધિધનભાઈ,
“મહારે તો હવે એ બેનું કાટલું કરવું-મહારી આંખમાં ખુન ભરાયું છે-
“મહારાથી તો દરબારમાં રહેવાયું નહીં-હવે તમારે તરત કાંઈ કરવું જો-
“ઈએ-હું તો દરબારમાંથી ઓટલા વાસ્તેજ ઉઠ્યો-હવે ઢીલ કરશે તો
“મહારે તમારે નહીં બને !” હુકો ધડિકમાં પીતો, ધડિક મૂકી દેતો, પગ
લાંબા કરતો અને વાળતો, ગાદીપર ધડિક પડતો અને ધડી ટટાર બેસતો,
અસ્વસ્થ રાણો યુદ્ધિધનને આશાનું નિમિત્ત થઈ પડ્યો પણ-હજી “પણ”
હતું-હજી શંકરાયને શું કહ્યું તે વાત અમાલ પાસે રહાડી નહી. એ શંકા-
કંટક રહ્યો.

“રાણાજી, જે ઉપાય મહારીપાસે માર્ગો છે તે આપના હાથમાં છે.
“હું આપનો ઇચ્છાધીન સેવક છું.”

“હા, હા, પણ શું કરવું ધાયું ? એ સાળો દુષ્ટરાય ક્યો નાસી ગયો ?”

“શંકરાય મહાર એજ ચિંતામાં છે અને દુષ્ટરાયને તેડવા માણસો
“ઉપરાઉપરી મોકલે છે.”

“વાર-પણ તમે શું ધાયું ?”

રાણાનીપાસે પૂરો ભરમ ફાડવો એ હજી નિર્ભય ન લાગ્યું. “મહા-
“રાણા, રામભાઈ આવ્યાછે-એક કાગળ તો આપે વાંચ્યોછે. ખીજા લ-
“ખોટા હજી ફાડવાના છે. શંકરાયનું ઔષધ એમાંથી નિકળશે એવી હું
“આશા રાખું છું.”

“કેવી રીતે ?”

“મહારે મેં સાહેબને થયલી વાત આપને ખબર છે. હવે આજ

“કાગળમાં એ વિશે શું લખ્યું હશે તે તો વાંચ્યાવિના શી રીતે જણાય ?
“પણુ આપની ઇચ્છા જયવંત થશે જ.”

“પણુ આ કલાવતીનું હાંદલું તો આજ ફેડવું જ અને એને ગયે
“એસાર્યાં! હા.”

“હું આપને સાર કરીશ એટલે એ વાત ઉપાડજો.”

“પણુ આજ જ.”

“હા, જી, હા!”

એટલામાં એક અતદ્વાર ઉઘાડી હાંફતો હાંફતો મહાવો આવ્યો:
રાણો ગુસ્સે થયા:

“મહાવા! હરામખોર, ખબર નથી કે આ એકાંત ચાલેછે?”

“હાજી, મને ખબર છે અને એટલા વારતેજ આવ્યો છું. રાણાજીની
“વાત એ લોકમાં થાય તેના કરતાં એકાંતમાંજ એનો છેડો આવે તો
“સારું એ આપના સેવકજન ઇચ્છે.”

યુદ્ધિધને ભયથી ડોકું ફેરવી પાછું જોયું. મહાવાના હાથમાં કાગ-
ળનો ખીડો દીઠો. મહાવાએ તે રાણાના પગ પર નાંખ્યો અને હાથ
જોડી ઉભો રહ્યો. રાણાએ કાગળ વાંચવા માંડ્યા, અને કપાળ પર ભુ-
કુંટિ ચઢાવવા માંડી. યુદ્ધિધને પૂછ્યું.

“મહાવા, શું છે?”

“ભાઈસાહેબ, રાણાજી પાસે કાગળો છતાં ઉત્તર આપવા મને ગ-
“રીખને શો અધિકાર? આપ જ રાણાજીના વિશ્વાસુ ક્યાં નથી?”

“બહુ સારું.” યુદ્ધિધને રાણા ભણી જોયું, રાજબા. ખાખતના
કાગળ ઓળખ્યા. ઉત્તરમાં મહાવાયે તિરસ્કાર ભરી દૃષ્ટિ નાંખી. તેની
આંખને, અમાલના અધિકારને સન્નિપાત થયો સ્પષ્ટ લાગ્યો. રાણાએ
કાગળો અમાલ ઉપર ફેંક્યા.

“કેવું તરકટ! મહાવા, તને કાંસિયે લટકાવવો જોઈએ. મહારાં ધિ-
“શ્વાસુ અમાલ ઉપર આવો આરોપ આણુતાં તને શરમ ન આવી-જીક-
“ન લાગી? શું ત્હં એમ જણ્યું કે રાણો એટલો ભોળો છે કે આથી ઠંઠા-
“શે?—પ્રિય યુદ્ધિધન, આ દુષ્ટ કાગળો જોઈ તમે રજા ગભરાશો નહીં!”

મહાવો હસીને જોલ્યા: “દીનાનાથ! રંકનું જોલ્યું રંક. મહારી
“તાકાત શીકે આ કાગળો ખોટા હોય ને હું આપની પાસે લાવું? અમાલ
“આપના વિશ્વાસુ છે તેમ મહારાપર પણ એમનો ઉપકાર છે. પરંતુ આપનો
“ઉપકાર અત્યંત છે. આપના પ્રત્યે મહારો ધર્મ, વિશેષ એવી મહારી સમ-
“ઝણુ ન હતું તો અમાલના ઉપકારનો બદલો હું આમ ન લખત. આ કામ

“ઠરતાં મ્હારે મ્હારા મનનું કેટલું સમાધાન કરવું પડ્યું તે ઈશ્વરજ
“જાણે છે.”

શુદ્ધિધન મ્હાવા ભણી જોઈ રહ્યો: “મ્હાવાભાઈ, તમે કેટલા
“રાજનિષ્ઠ છો તે હવે કહી બતાવવાની જરૂર નથી. તમે મ્હારો ઉપકાર
“જાણો છો એ મ્હોટી વાત છે. ઉપકાર તો ઉંધી ગયો. પણ હવે મને કાંઈક
“ધનસાધ કરો અને આ કાગળો મ્હારા જ લખેલા છે અને તમારી પાસે
“ક્યાંથી આવ્યા તે બધું સાખીત કરી બતાવશો?”

અમાલની આંખની કાંઈક શરમ પડી હોય અને તે ન ખમાઈ હોય
એમ જરીક નીચું જોઈ, શરમ છોડી દેવાની શક્તિ અવતાં ઉંચું જોઈ,
મ્હાવો બેઠક બોલ્યો. “હાહ, અમાલને બ્યારે આવું કામ કરતાં
“શરમ ન આવી સારે ખવાસને સાખીત કરતાં શી હરકત છે?”

રાણો ઝાઝ પીસી મ્હાવા સાચું જોઈ રહ્યો હતો તે હાથ પછાડી ગાળ
ઉઠ્યો. “હરામખોર, બસ કર. મ્હારે ત્હારો પુરાવો કાંઈ નથી જોઈતો.
“તું આણીશ તોપણ હું એને માનનાર નથી. કેવો જુલમ! જા ત્હાં
“મ્હોં કાળું કર—શઠરાય! કામદાર!”

શઠરાય દોડતો દોડતો અંદર આવ્યો.

“પકડાવો આ લુચ્ચા મ્હાવાને! કેદ કરો એને—સોંપો એને દુષ્ટ-
“રાયને—ક્યાં છે દુષ્ટરાય?”

“હ, આવે છે.” શઠરાય અમાલની પાસે બેઠો, અને કાનમાં
પૂછવા લાગ્યો કે શું છે.

“કામદાર, જુવો તો ખરા—આ કાગળો. આ ત્રણ ટુકાનો ખ-
“વાસડો આપણા અમાલ સામી કેવી બાથ લીંડે છે તે! શો ગજબ!
“દુષ્ટરાય ન હોય તો કોઈ સીપાઈને બોલાવો. અરે—કોણ છે સીપાઈ
“બારણે?” રાણો પોતે સીપાઈને ખુમ પાડી બોલાવે એ અનુભવ સઉને
પ્રથમ જ થયો અને ખ્હાર ઉભેલા સર્વ અમલદારમંડળમાં કોલ પ્રસર્યો.

“હ, હું છું”—કહી વિનયસેન અંદર આવ્યો.

વિનયસેનને હુકમ થયો અને તે મ્હાવાને પકડી ખ્હાર લઈ ગયો.

રાણો નિઃશ્વાસ થઈ તકિયાપર પડ્યો.

શુદ્ધિધન બોલ્યો. “રાણાજી, આ યોગ્ય નથી થતું. મ્હાવાની
“પાસે સાખીતી હોય તે લેવી જોઈએ. આપની આંખમાં હું નિર્દોષ છું
“તેવો જ નગતની આંખે પણ મ્હારે ઠરવું જોઈએ.”

“હવે સાખીતી ને આખીતી; જવા ઘોડે બધું. જે થયું તે ફીકળ
“થયું છે. નીલ માણસોને ઉંચાં ચઢાવવાં એ મ્હોટાને ઈર્ષ્યા કરતો વ

“ધારે છે. એની પાસે સાળીતી માગી એટલે એ કુલી જાય ને કંઈ કંઈ
“કુભાંડ કરે.” શઠરાયે કહ્યું.

“રાણાજી—મહારી પ્રાર્થના સાંભળવી જોઈએ.”

રાણો જરીક બેઠો થઈ ધીમે રહી બોલ્યો : “શઠરાય, અમાલ્ય
“ખરું કહે છે. મહાવાને ધમકાવ્યો તે મહે જાણી જોઈને ધમકાવ્યો છે.
“નીચને ઉંચો ચઢાવવો નહીં. પણ આ વાત મહારી પાસે ઘણું ઠેકાણેથી
“આવી છે. હું એ વાત ખીલકુલ માનતો નથી. પણ, યુદ્ધિધન, મનમાં
“નં લાવશો—હુંએ માણસ છું આજ નહીં તો ભવિષ્યમાં મહારા મનમાં
“જોઈને ઉત્પન્ન થાય. અને તેમ થાય તો તે જોડું માટે તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે
“થવું જોઈએ.”

“હા જી;” અમાલ્ય ધારી ધારીને રાણાસામું જોવા લાગ્યો.

“કામદાર, તમે આ બાબત તપાસ કરવાનો બંદોબસ્ત કરો. એટ-
“લામાં હું અંતઃપુરમાં જઈ આવું છું. રાણીને પણ આ બાબતમાં કાંઈક
“ખબર છે ને મારે તેની તપાસ કરવી જોઈએ.”

શઠરાયની ખટપટનું ઉંડાંણ જોઈ અમાલ્ય આશ્ચર્ય ન બન્યો. પણ
રાણીપર રાણાનો વિશ્વાસ ઘણો હતો તેની એને ખબર હતી તેથી તેની
બીક સમીપ લાગી. રાણો ઉઠ્યો અને વેગથી અંતઃદ્વારે જઈ આવ્યો.
દ્વાર ઉઘડતાંજ બંધુકના જેવો—કાંઈ તુટી પડ્યું હોય તેવો—કડાકો થયો.
રાણો ખચક્યો, અને આશ્ચર્ય તથા ભયથી ઉંચુંનીચું જોવા લાગ્યો.
“હાં, હાં—ખમા, ખમા” કરી શઠરાય અને અમાલ્ય દોડી આવ્યા. રા-
ણાના પગ તળેથી જમીન તુટી પડી, એક મહોરું ગાળું પડ્યું, અને
નીચે ધસતી માટીમાં રાણાનો પગ સર્પો. યુદ્ધિધને બાથ ભીંડી રા-
ણાને પકડી રાખ્યો અને એ જાણ પાછા ખસી નક્કર જમીનપર આવી
ઉભા. એ ચાર પળમાં ચાર પાંચ કુટનો એક ખાડો થયો અને માટીનો
ઢગ એ પાસથી કોણાકારે પડી તેમાં સ્થિર થયો. મહેલની જમીનના સું-
દર ચારસ છુટા થઈ માટીમાં અર્ધા ડબાયા અને વહેંતીયાં માણસની
હુનિયામાં ધરતીકંપથી અર્ધ હુબેલાં ધર જેવા લાગવા માંડ્યા. અંત-
દ્વારનો લાકડાનો ઉમ્મર પુલ પેઠે ખાડાપર રહ્યો. ખાડાની સામી બા-
જુએ અંદરથી માણસો ભરાયાં. રાણા ભણીની બાજુએ પણ બહારથી
માણસો આવી ભરાયાં. ગભરામણ, શંકા, તર્ક, સૂચનાઓ, બૂમાબૂમ,
અને એવાં એવાં મહોટાંનાં પંખિયોનાં ટોળેટોળાં સર્વનાં સુખતરુપ-
થી પડી ખાડાપર ભમવા લાગ્યાં.

“દગો, દગો, કપટ, કપટ” કરી યુદ્ધિધને રાણાને ઝાલી રાખી

બુમ પાડી. સમરસેન, વિજયસેન, પ્રેમાદ્યન, જયમલ, નવીનચંદ્ર, અને તેમની સાથે આવેલું મંડળ અમાલની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યું. બુદ્ધિધનની આંખના ઇસારાની વાટ જોતો નવીનચંદ્ર સામે ઉભો રહ્યો. સમરસેન અને વિજયસેન તરવારપર હાથ મૂકી અમાલ અને રાણાની આસપાસ આવી ઉભા. ચોખદારો અને સિપાઈઓ ખડખડાટ ભડભડાટ કરતા દોડાદોડ કરવા લાગ્યા. ખીલકુલ અનણ્યો શઠરાય-આંખવને દુષ્ટરાયને જોળતો-દિહ્મૂઢ બની ગયો અને “શું છે-શું છે” કરતો રાણાની આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. ફરવતરાય અને ખીખ અમલદારો તેની પાછળ તરવરવા લાગ્યા.

“અરે જુવોછો શું? કોઈ મહાનીય રાજદ્રોહીનો આ પ્રયત્ન છે!-મહારા મહારાણા, ઈશ્વર તમપર પ્રસન્ન રહ્યો!-વિજયસેન, વિજયસેન, જુવોછે શું? આંધો કેડ અને એકદમ તપાસ કરો, શું છે આ?-પ્રિય રાણાજી, આપને કાંઈ ઇજા તો નથી થઈ?-અરે કરો આંધો આ માટીનો દુગ અને જુવો એની પાછળ અને નીચે; સાવધાન રહેજો, હથિયાર સજ્જ રાખજો-અરે કાંઈ દારૂ બારું તો તોફાન નથી-જુવો પછે માટી ગરેછે!” બુદ્ધિધન ગાંડા જેવો બની, આંખો ફાટી કરી દઈ, ધાંટો ફાટો કરી દઈ, ચારેપાસ નજર ફેરવતો એક હાથે રાણાને ઝાલી બીજા હાથે વિજયસેનને ધક્કેલતો ચિત્રગર્જના કરવા લાગ્યો.

“શું, શું, બુદ્ધિધન, આટલા બહાવરા કેમ બની ગયાછો? જખ મારેછે. છોડો મને-જુવો એ ખાડામાં અજવાળા જેવું શું જણાય છે?”-કરી ભૂપસિંહ ખાડામાં ઉતરવા લાગ્યો.

“ના, મહારા રાણા, સુવર્ણપુરના સદ્બાળ્યને એ જોખમમાં પડવાની જરી પણ જરૂર નથી. આપ છોટે ઉભા રહો. અમે તપાસ કરનાર ધણા છીએ. ચાલો, કામદાર”-કરી બુદ્ધિધન ખાડામાં ઉતર્યો ને પાછળ સહ ઉતરવા લાગ્યા. શઠરાય ચિંતામાં પડી વિચાર કરવા ઉભો.

ભૂપસિંહને બુદ્ધિધનની રાજભૂકિત સાકાર થતી પ્રિયદર્શન લાગી. શઠરાયના ભણી શંકાસાથે જોવા લાગ્યો. વિજયસેન, સમરસેન, અને કેટલાક અમલદારો મજુર પેઠે કામ કરવા મંડી ગયા. માટી દૂર ખસેડી દીધી. તેની તળેની છત ભાગી ગયાથી કડકા થઈ આડાં પડેલાં પાટિયાંની એક બાજુએ થઈ સહ અંદર ગયા. તે જમીનનીએ ગલી જેવું દેખાયું તેમાં નીચા વળી જુવે છે તો તેને મોખરે હાથમાં સળગાવેલું ફાનસ ધરી જમાલ અને પાછળ તરવાર લેઈ રણજીત ઉભેલા દેખાયા! “પડો, પડો, પડો, પડો, પડો!” એમ બાંયરામાં બુમ પડી અને ઉપર ઉભેલાઓએ જોસમર ઉ-

પાડી લીધી. ઝોળદારો અને સિપાઈઓએ તેમને પકડી ધસડી ઉપર આણ્યા અને તેમના મ્હોંઉપર અજવાળું પડતાં સહ આશ્ચર્યમાં પડ્યા, તેમને મારવા લાગ્યા, અને જમાલ અંહિ ક્યાંથી તે વિચારમાં પડ્યા. જમાલને જોઈ શહરાયનું મ્હોં ઉતરી ગયું; આશ્ચર્ય, હંડા વિચાર, અને ખેદમાં તે પડી ગયો; નીચી રાખેલી આંખો ત્રાંસી કરી ખુદ્દિધન-ભણી ન્યાળવા લાગ્યો, અને ઉભો ઉભો અશિયાણો પડી જઈ ધરતીમાં કળી જતો હોય તેમ શિથિલ વિકારને વશ થઈ ગયો. જમાલ શહરાયનું પોતાનું માલુસ છે એ રાણો સારી રીતે જાણતો હતો. ‘હવે જમાલ અંહિયાં નિકળ્યો એ જાણત શા ખુલાસો કરવો? ગમે તે ખુલાસો કરીશું પણ ‘રાણો શી રીતે માનશે? રાણાના ક્રોધનું સમાધાન શી રીતે થશે અને એ ક્રોધનું ક્ષણ શું નિવડશે? આટલી જોળ ક્યાં છતાં પત્તો ન લાગ્યો અને ‘આજ જમાલ આ પ્રકારે શાથી, શી રીતે, શા કારણથી, શું કરવા, અને કાની પ્રેરણાથી આવ્યો હશે? દુષ્ટરાય હજી કેમ ન આવ્યો? આ સર્વ બ-‘નાવો અને રામભાઈનું પ્રકરણ એ સર્વ વચ્ચે સંબંધ તો નહીં હોય? ‘અને એ પ્રકરણોનો સૂત્રધાર અમાલજ હશે-અથવા એ ન હોય તો ખીનું ક્રોધ હોય?’-એવા એવા અનેક તર્કમાં પડતું સુવર્ણપુરના જૂના કારભારીનું ચિત્ત, ક્ષિતિજ ખેંદાર ઉભેલા ખીન ક્રોધ જ્યોતિનો પ્રકાશ-ભાગ્યનું દાર-ઉધાડવા તત્પર થયલા ક્રોધ ન દેખાતા પરાક્રમીનો હાથ દારની સાંકળ આગળ ઉભેલો-જેવા લાગ્યું અને સૂર્યનો કિરણ જોઈ ચંદ્ર અસ્ત થાય તેમ અંતર્માં ઝાંખ પડવા લાગ્યું. તેની સમયસૂચકતા જતી રહી, ભાન ખસી ગયું, અમંગળ શંકાઓ અને ભય ચિત્ત પર ચઢી બેઠાં, અને આવતી આપત્તિને બળે પોતાના પાસામાંથી ખસી જનાર સર્વ મંડળમાં પોતાની ખુદ્દિ જ અગ્રેસર થઈ હોય એમ લાગ્યું. જગતના જાણવા પહેલું પોતાનું ભવિષ્ય પોતેજ વર્તી કાઢતાજેતું ચિત્ત નિર્બળ થઈ ગયું. ખુદ્દિસાથે ધૈર્ય ગયું અને કલ્પનારાત્રિનો કાળો અંધકાર પડ્યો અને તેથી એની નજર આગળ કંઈ કંઈ ભૂતો નાચતાં ખડાં, થયાં. ભૂતકાળના પ્રપંચો અને પા-યોનું ભયંકર નૃત્ય સ્મશાનમાં ઉભેલા જેવા તેના દીન મનને ધ્રુજવવા લાગ્યું. વિનયસેનપાસે રાણાએ મહાવાને પકડાવ્યો હતો તેમાં પોતે કૃત્રિમતા સમજતો હતો તેને ઠેકાણે ભયંકર સત્ય જણાયું. આપત્તિકા-ળના મિત્ર જોશી જેવી જોડી આશા તેને વ્યર્થ વ્હાવા લાગી અને તે છતાં ભય ઓછું થયું નહીં. તેને કાંઈ સૂઝયું નહીં અને ખુદ્દિ પણ અવળી ફરી બેઠી. -સર્વ સંપત્તિનો નાશ મનપાસે આવી ઉભો રહેતાં એકલા દુષ્ટરા-યપર ચિત્ત મ્હોટયું અને તેની ચિંતામાં પડ્યું. મડદું ખતી જતા શ-

રીરના સુધિર પેઠે એની વૃત્તિ કીણ ગઇ-જડ થઇ ગઇ. આણીપાસે અમાસનો ઉત્સાહી પ્રયત્ન પાણીધર ઘોડા પેઠે વેગપર દોડતો હતો ત્યારે આ કારભારી ગળિયા બળદ જેવો થઇને એક ખુરસી પર બેઠો અને આસપાસનો બનાવ એને ચંચળ કરવા અશક્ત નિવડ્યો. જે કારભારીની પ્રપંચયુદ્ધિ આખા રજવાડામાં ઘણા અનુભવવાળી, શીઘ્ર, તીવ્ર, સર્વકાર્યગ્રાહી, રાણાઓ અને હાકોરોને વશ કરનારી. અને જ્યવંત ગણાતી હતી તે કારભારી વીર્યહીન અને ભાનવગરનો-આળસ જેવો-વૃદ્ધ જેવો-નપુંસક જેવો થઇ શન્યમતિ બન્યો અને સાધનહીન જેવો ખોળામાં હાથ નાંખી એક ખુરસીપર બેઠો. એ નો એ શઠરાય-એ નાં એ એનાં સાધન-સર્વ નિષ્પ્રયોજન થયું લાગ્યું:

“કામે અર્ધનું લુટિયો, એ ધનુષ્ય, એ બાણુ!”

નવીનચંદ્ર-જે આ સર્વ તમાસો જોઇ રહ્યો હતો, જેને કારભારીની કૃપા જોવાનો લાભ મળ્યો હતો-તેને પણ જમાણને ખાડામાંથી નિકળતો જોઇ નવું ભાન આવ્યા જેવું થયું. નિરનિરાળી છુટી છુટી ઘણીક વાતો તે જાણતો હતો તે સર્વ જમાણને જોતાં સંધાઇ ગઇ. ખટપટતું પરિણામ કાંઈક કૃપા ગયો અને યુદ્ધિધન સોંપેલું કાર્ય પોતાને કરવા વખત નહીં આવે એટલું શુભ પરિણામ ચેતી ગયો. શઠરાયની ધારણાઓ તેને અમાત્યેજ કહી હતી. દેવી તે ધારણાઓ હતી અને કેવું તેનું પરિણામ નિકળશે તે વિચારતાં વિચારતાં તે મનમાં બોલી ઉઠ્યો:

“આવ્યો છે કોડે, પણ જશે માથે બોડે,

“ધિકાર ફટ એના નામને રે!”

અને પોતે આવી જતતું બોલી ઉઠ્યો તે વિચિત્ર લાગ્યાથી હસ્યો. પાછલા દિવસે-અમાસે જ બનલીલા કુમુદસુંદરીપાસે રૂઝિમણીવિવાહમાંથી આ ગાતી હતી તે આત્યારે સાંભરી આવ્યું. કુમુદસુંદરી સાંભરી. તેની જોડની મેડીમાં રહી અમાત્યના ઉન્નતરાની. પણ સાક્ષી સ્મરણશક્તિ પૂરવા લાગી અને વિચાર કરવા લાગ્યો: “આહા! આટલા ઉન્નતરાથી આ “ફળ મળવા વખત આવ્યો છે-શી વાત-શી બુદ્ધિ-પોતાના કુટુંબની ફ-“જેતી ન થાય અને અપરાધી શિક્ષાપામે એ રસ્તો-બુદ્ધિધન-આ કીક “શેઠી ફહાડયો! વાઈ, જમાલ, તે આટલું ન કર્યું હત તો આ અનુભવ “પ્રત્યક્ષ ન થાત! -અને તેની સાથે એ જ બનાવમાંથી શઠરાયને નુકસાન “કરવાનો પ્રસંગ આણ્યો! ખોટામાંથી સાઈ પરિણામ આણ્યું-નિપત્તિને “સંપત્તિનું સાધન કરી દેવું-વગર ભણેલા બુદ્ધિધન-તમે ક્યાં શીખ્યા?

“ગજબ છે !” આ વિચારનદી વહેતી વહેતી રાજખટપટનાં અવસોકન-કાર્યમાં ભળી ગઇ.

જમાલ ને શુક્રાર્ય રણજીત બેના પર મુકાબાજી કરવા રાજનિષ્ તેમ જ ખુશામતિયો વર્ગ એક થઇ ગયો. રાણાએ તેમને અટકાવ્યા.

બુદ્ધિધન : “સમરસેન, તું ખીજ માણસો લઇ આ સુરંગતું મૂળ “શોધી ફાડ, જોજે, સંભાળીને જોજે. રાણાજી, આ જમાલ અને રણ-“જીતને વિજયસેનને સોંપો. એમની ખાનગી તપાસ એકાંતમાં થશે-કે-“મ, કામદાર સાહેબ !” બુદ્ધિધને ચારેપાસ જોવા માંડ્યું.

ઉભેલા મંડળની પાછળથી બેઠેલા શઠરાયે ઉઠાણુમાંથી જવાબ આપ્યો : “હાં !”

“આવો, આવો, કામદાર, પાછળ કેમ બેઠાછો ? આજ કેમ આમ છે ?” રાણાએ શઠરાયનો સ્વર આવ્યો તેણી પાસ નજર ફરી કહ્યું. સઉ ખશી ગયા અને માણસોની ઠંઠની ભીંતો વચ્ચે રાણાપાસેથી તે શઠરાય બેઠો હતો ત્યાં સુધી એક સાંકડી ગલી બની. રાણાએ શઠરાયભણી ચાલવા માંડ્યું. ભાંયરામાંથી જમાલ નિકળ્યો અને શઠરાય આમ મન્દ બન્યો તે જોઇ સર્વે તર્કારૂ થયા. આખરે શઠરાય ઉઠ્યો અને મંદગતિ-થી બહીસે મ્હોંચે રાણા ભણી આવવા માંડ્યું. તેને ઉઠતાં કાંઇ એવી વાર લાગી ન હતી, ચાલવામાં કાંઇ અસાધારણ મંદતા હતી નહીં, અને તેનો સુખની કંઠાંતિ હમેશાં ધ્યાન ખેંચે એવી ન હતી. પણ એની રોજની ચપળતા અને આજનો બનાવ સરખાવી સર્વના મનમાં સ્વયંભૂ સૂચનાઓ ઉત્પન્ન થઇ આવી અને રજપૂત તેના ભણી જે સ્વયંતો દર્શાવતો હતો તેમાં સર્વને ભયંકર કૃત્રિમતા લાગવા માંડી. છાતી ફાડી જમણા હાથ લાંબો કરી રાણાએ કારભારીનો હાથ પકડ્યો અને બોલ્યો :

“મહારા અનુભવી રાજભક્ત કામદાર, આજ તમારી મદદની ખ-“રેખરી અગત્ય છે. તમને ખબર છે કે” (બુદ્ધિધન ભણી નજર ફરી) “અમારા જીવતા સ્નેહિયો પર વિશ્વાસ રાખવાનો વખત રહ્યો નથી. સારે, “પણ આમ મન્દ રહેશે તો અમારે કોને શોધવા જવું ? જીવો, આ તર-“કરનો ભાવાર્થ શોધો, બોલાવો દુષ્ટરાયને” ; કામદારનો હાથ ઝાલી રાખી તેની આંખ ભણી શકરાખાનના જેવી-ગરડના જેવી-ત્રીની દૃષ્ટિથી રજ-પૂત જોઇ રહ્યો.

“આહા ! વિશ્વાસ કારભારિયોનો ખપ આવે પ્રસંગે પડે-તેમની “હિંમત આવે સમયે જ જણાય છે !” મૂંઝ આમળતો રાજ બોલ્યો-
રાણાનો એકેકો બોલ કારભારીને અંતમાંથી ઉભો ને ઉભો આળા

મૂકવા લાગ્યો; અકેકો અક્ષર તેને અકેકા, પળે પળે દેવાતા, વિપદંશ જેવા, ચાટકા દેવા લાગ્યો; તેને આભ અને ધરા એક થયાં લાગ્યાં; પોતાના સર્વ મંડળમાં પોતાનું કોણ તે તેને ન સુઝ્યું. આખરે તેનું પોતાનું માણસ નિકળી આવ્યું.

નરભેરામ પાછો આવ્યો હતો અને કેટલીક વાર થયાં કરવતરાયના કાનમાં કાંઈ લાંબી વાત કહ્યાં કરતો હતો. એ વાત થઈ રહી અને નરભેરામે ન્યાયાધીશનો કાન મુક્ત કર્યો એટલે કરવતરાયની દૃષ્ટિ શઠરાયપર પડી અને ભાઈની વિપદ અવસ્થા દેખી ભાઈ બહારે ધાવ્યો.

કરવતરાયની પ્રપંચશક્તિ શઠરાયના જેવી ન હતી. તે દેખાવમાં પ્રતાપી ઓછો પણ કદાવર વધારે હતો. શઠરાયને કપાળે કરચલીઓ વળી હતી, તેને ઘોળાં આવ્યાં હતાં, અને ઉતરતી અવસ્થા શરીરપર બેસી હતી. કરવતરાય હજી દેખાવે જુવાન અને મજબુત હતો. તેની મૂંછેના ચોભિયા ફક્કડ અને કાળાભમ્મર હોવા છતાં કંઈ કંઈ ઘોળાશ આવી હતી તેનાપર કલળ મજબુત લગાડ્યો હતો. તેની હિમ્મત શઠરાયના કરતાં મૂંછી વધારે હતી અને મહોટા ભાઈના કરતાં મન ઓછું તાંકિક હોવાથી દુઃખ સહેવાની શક્તિ વધારે ધરતું હતું. એની આંખમાં શરમતો લેશ પણ ન હતો, તદ્દય દયા અને ઉપકારને ઓળખતું ન હતું, યુદ્ધિ સલ અને ન્યાયે ચાલવાનું કારણ સમજતી ન હતી. આવું છતાં તેનું મન હુંકુળવસલ વધારે હતું અને ભાઈની અવસ્થા જોઈ એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું; બધા સમજ્યા એટલું તો સમજ્યો પણ ભાઈને થયા હતા તે નાથી અર્ધાપણુ વિચાર પોતાને થયા ન હતા એટલે “શું થનાર છે” એ વિચારથી મન મજબુત રહ્યું, અને ભાઈને પડખે આવી ઉભો. અને ભાઈના સામું જોઈ, પછી રાણાના સામું જોઈ, બોલ્યો:

“પ્રતાપી મહારાણા, આ રાજદ્રોહી તરકટ થોડીવારમાં આપણી પોલીસ શોધી ફહાડશે અને અપરાધિયો કંઠે સજા લોગવશે. આ પના ચરણના પ્રતાપથી આ સર્વ પરિણામ પળવારમાં થયું સમજો. “શુવર્ણપુરના મહારાણાના શત્રુ નાશ પામશે.”

“નિઃસંશય એમ થવાનું જા!” ભાઈને જોઈ કારભારીને બોલવાની શક્તિ આવી.

“સારે બોલાવો દુષ્ટરાયને! યુદ્ધિધન, લક્ષમાં રાખજો જે કાર “ભારી ફહોડે તે રાણાના શત્રુ નાશ પામશે!” એકું છુવાની રાણેન્દ્રાર ભારી સાથે હસ્યો.

સ્મિત કરી અમાલ બોલ્યો: “રાણાજી, આપ.તો નાશ પામશે
“ફો છો પણ હું તો એમ જ બાળું છું કે તેઓ નહીં થયા જ.”

“દુષ્ટરાય ક્યાં?—યુદ્ધિધન સરત રાખજો—રાજાઓની આગળ
“બોલેલા બોલ કરેલાં કામના કરતાં વધારે ભારે થઈ પડે છે.”

“નિઃસંશય!”

સર્વ આ વાતોથી વિસ્મયમાં પડતા હતા. કરવતરાય મનમાં જય
પામતો હતો—તે એવું સમજીને કે રાણો હવે રાજાનાં પ્રકરણ ફાટશે.
શંકરાય એથી હલકું સમજ્યો; તેના પગ થરથરવા લાગ્યા, યુદ્ધિધન
સામું કંઈક દૃષ્ટિથી—હંડા વૈરભાવથી—જોઈ રહ્યો. રાણા—અને અમાલનો
ફૂર સંવાદ તેણે અટકાવ્યો.

“મહારાણા, હવે વાતો કરતાં કામની વધારે જરૂર છે. આ બાબ-
“તનું મૂળ શોધી કહાડ્યું જોઈએ. હમે એ ભાઈઓ અને સર્વ અમલ-
“દારોએ તરત નિકળવું જોઈએ. યુદ્ધિધન આપણી સાથે આવો. આ
“કાર્યની તપાસ કરવી જોઈએ—તેમાં તમારી પણ જરૂર પડશે.” કંઈક
સારો વિચાર સુઝી આવવાથી કારભારી ટટાર થઈ બોલ્યો. કંઈ પણ
ખતાને રાણાના પંજામાંથી તરત છુટી જઈ—એનેજ કલાવતી અને નર-
બેરામના પંજામાં રહેવા દેઈ, સહ વાત હાથથી ગઈ માલમ પડે તો ગમે
તો રાણાને જ આ દુનિયામાંથી વિદાય કરવો અથવા તેમ ન અને તો પોતે
કુટુંબ અને દ્રવ્ય લેઈ સુવર્ણપુરમાંથી પોળારા ગણવા એ કલ્પના તેના
મગજમાં તરી આવી. અમાલને પણ રાણા પાસે રહેવા દેવો નહીં એવું
પણ ધાર્યું. આ છેલ્લો ધુમાડો બાંધકો ભયો તેનો તેને લાભ મળે એ
થવા ન દેવા જેટલી અકલ રાણામાં હતી જ.

“ના રે ના, કામદાર, હાલ તમને છુટા ન મૂકાય. આજના બના-
“વથી હું અસ્વસ્થ થયો છું અને મહારા મનનું સમાધાન કરવા તમે
અંહિજ રહો.”

કારભારીનો છેલ્લો પાસો ધાર્યો ન પડ્યો. તે નિરાશ થયો.

“દુષ્ટરાયને બોલાવો, કામદાર. આ બાબતમાં તમે કેમ સાંભ-
“ળતા નથી?”

શંકરાયે ઉત્તર થી ફાટ્યો તે ખેલાં કરવતરાય બોલી ઉઠ્યો:
“રાણાજી, આ નરબેરામ અહુણાંજ ઘેરથી આવ્યા તેમણે સમાચાર
“આપ્યા છે કે એ હાલ આવી શકે એવી તેના શરીરની અવસ્થા નથી.”

“હા! શું થયું છે એમને? અહુણાં તો જરૂરમાં હતા. શું તમારા
“ઘરમાં પણ દગો ફટકો થયો છે કંઈ?”

“હાહ, કાંઈ એમજ છે.” શરણ અને સર્વ ચમક્યા.

“શું હા? શું થયુંછે? શું થયુંછે, નરભેરામ?”

“હ મહારી હાલ ઉપડે એમ નથી; ક્ષમા કરો.”

“શું મહારી આજ્ઞા તમે નહિ પાળો?”

“હ, ફેરનાર આ આવે.” ધાયલ થયલો મેરલો હાથ ઉપર લોહી-વાળો પાટો આંધી શ્વાસ લઈને દોડતો દોડતો આવ્યો, અને યુગ પાડતાં પાડતાં રાણાના પગ આગળ પડતું મૂક્યું.

“જુલમ, જુલમ, મહારાણા, આપના રાજ્યમાં જુલમ-મહારી-બહારે કોઈ ધાવરે-આપણ!” કહી પોક મૂકી. સિપાઈઓ તેની આસ-પાસ ભરાઈ તેને ઉઠાડવા લાગ્યા. દુષ્ટરાયની કૃપાના પાત્રની સિપાઈઓ આસનાવાસના કરવા લાગ્યા.

ઐટલામાં ખાડામાં પણ કાંઈ ગરબડાટ થયો, તેના ભણી સડતું લક્ષ ગયું, અને થોડીવારમાં, રઘી, નીચદાસ, અને ખોડાને સુરંગના મૂળ આગળથી હાંકતો હાંકતો સમરસેન પોતાના મંડળ સાથે આવ્યો.

સહનાં લક્ષ બહુપાસ ખેંચાયાં. કરવતરણે પણ ભાગ્યનો ઐટ દીધો. નરભેરામે કાનમાં ઠરેલી વાતથી તેનું અંતઃકરણ નખતું પડ્યું હતું. પણ પ્રસંગ સાચવવા તમાચો મારી ગાલ રાતો રાખવા પ્રયત્ન કરી જાણેલી વાત હાંકી રાણાસાથે દમભેર વાત કરી હતી. મેરલાને જોઈ ધરની આખત ભય લાગ્યું, સમરસેનનો સાથ જોઈ ખીજપાસથી ભયદર્શન થયું.

દુષ્ટરાય ઐટલો ઘેર દોડ્યો અને પહેલ્યો તો ઐટલે સિપાઈઓ તડાકા મારતા હતા. તેમને વટાવી અંદર જાયછે તો ખારણું, બંધ. મેડિયે ચઢી ચોકમાં જોતાં તેની આંખ ફાટી. ચોકમાં રમનારાંયે મિયાંખી-ખીનો વેશ ફેલાયો હતો. મેરલો મિયાં બનેલો, રૂપાળી અને ખલકનંદા ખીખિયો બનેલી અને ભવાઈ ચાલી રહેલી. અગાશીમાં ખડખડાટ સાંભળી ખલકનંદા ચમકી અને સંતાઈ ગઈ. તરવાર લેઈ દુષ્ટરાય ખીજ દાદરે થઈ ચોકમાં ગયો, અને આંખની શરમ વિના ખીજ સર્વ મર્યાદાથી બ્રહ્મ થયલાંની આટલી રહેલી મર્યાદા પણ મૂકાવી. દુષ્ટરાયને મનસર ચઢ્યો અને મેરલાપર તરવાર ખેંચી. મેરલાને હાથે તરવાર વાગી, વાગતા મુઠ્ઠી શરમ રાખી, પણ વાગી ઐટલે શરમ તોડી ચાકર ધણીની સાથે કન્ડયુક્તમાં પડ્યો અને દુષ્ટરાયની તરવાર ખેંચી લીધી. નિરાશ થયલા દુષ્ટરાયે યુગ પાડી, ચોકનાં ખારણાં ઉઘાડી દીધાં, સિપાઈઓ અંદર આવ્યા, પણ તે આવતા પહેલાં દુષ્ટરાયપર ઘા ફરી પાછલે, શા-રણેથી મેરલો પાડો. નાસતાં નાસતાં પોતે તરવાર સાથે પંડાય નહી.

માટે તરવાર રૂપાળીના ભણી ફેંટી, “હુઆરજે કે મારજે” કરી, મંત્ર મૂક્યો. તરવાર એક ખુણામાં પડી. દુષ્ટરાયને ધા કારમો થયો અને જાતે નખજો હોવાથી જમીન પર પડ્યો. રૂપાળીયે બાજંદાવેડા કરવા માંડ્યા અને મહોં વાળવા તથા કુટવા લાગી. દુષ્ટરાયમાં બોલવાની તાકાત ન હતી. સિપાઇઓએ રૂપાળીને પકડવા વિચાર કર્યો પણ હીક ન લાગ્યું. આખરે બધાં બારણાં આંતરી બેઠા, અને “બાઇ, કારભારી આવશે એટલે તમારા આ કામના સમાચાર કહિશું—તમને જવા નહીં દઇએ” એમ રૂપાળીને કહ્યું. રૂપાળી તેમને ધમકાવી મેડિયે ગઇ, પુરુષનો વેશ લેઇ છાપરે ચઢી, દુષ્ટરાયની તરવાર લેઇ જોડના ઘરમાં ઉતરી, તે ઘરવાળાં ચમક્યાં અને પાછળ આવ્યાં, તેમને વટાવી તેમને ઉઘાડે બારણેથી રસ્તામાં નાહી, એક બે ગલિયો બદલાઇ એટલે લોકના ટોળામાં ભળી જઇ, નિરાંતે ચાલી—મેરલાને ઘેર ગઇ. મેરલાનો ભાઇ ઘરમાં હતો તેની પાસે વાતો કરવા મંડી, અને બારણાં અડકાવી, તેને સમાચાર કહી, મેરલાની શોધ કરવા મોકલ્યો.

ભાઇના ઉપર વીતેલું તોફાન પરસાળના એક જાળિયામાંથી છાતું માતું જોઇ બલકનંદા અજણી બની ઢોંગ કરી પરસાળની મેડીપરન્ત હોંચકાપર આંખો મીંચી સૂતી.

દુષ્ટરાય શું કરેછે તે શી ગમત થાયછે તે જોવાના રસથી તેમજ તે જાણવું અમાલના કામને ઉપયોગી હોવાથી, દરબારમાંથી બહાર નિકળવાતું મળતાં શહેરાયે સોંપેલું કામ મૂકી તેનાજ ઘરભણી નરભેરામ આલ્યો. રસ્તામાં મેરલો દોડતો સંતાનો મળ્યો. તેને પકડી ઉત્તો રાખ્યો અને સમાચાર જાણી લેઇ શિખામણ દીધી કે “તું દરબારમાં અહુણું જ જા અને દુષ્ટરાયના સામી તુંજ દરિયાદ ક્ય—તેનો તારો અસ્ત થવા બેઠોછે માટે તું કહીશ તે મનાશે. સંતાઇ પેસીશ તો ગુન્હેગાર કરી મરીશ.” કેવી રીતે દરબારમાં વાત કરવી તે પણ શિખવી. મેરલો કહે, “મહારે ઘેર જઇ પછી દરબારમાં જઇશ. મરવા પડેલા દુષ્ટરાયવિના મને કાઢએ દીદો નથી, ને દેખનાર મહારી વાત નહીં કરે—પણ મહારા ભાઇને સાવધાન કરી આવું.” રસ્તામાં ભાઇ મળ્યો. બે ભાઇ ઘેર ગયા. રૂપાળીને મળ્યા—તેને મેરલાએ ભાઇની સાથે બે ત્રણ ગાઉછેટે બીજા રાજ્યના ગામડા ભણી રવાને કરી પોતે દરબારમાં આવ્યો. નરભેરામ સાંધી જેઘ ભણી જાયછે તો રામભાઉ અને તદ્દેપ્રસાદ પોતાનાથી પહેલા જઇ પહેલેલા કારણ તેઓ ઘોડાગાડીમાં નિકળ્યા હતા. વાણિયો જેઘમાં તેમને મળ્યો અને સર્વ સમાચારનું રામભાઉએ ટિપ્પણ કર્યું.

નરભેરામ તે સર્વ જાણી ઉતાવળે પગે દરબારમાં પાછો ફર્યો અને શાહ-રાય રાણાસાથે વાતોમાં હોવાથી કરવતરાયને સહ સમાચાર કહ્યા. તે-મજ એવું પણ કહ્યું કે મને રસ્તામાં ધાયલ થયેલો મેરલો મળ્યો અને તે દુષ્ટરાયના સાથી ફરિયાદ કરવા આવનાર છે. મેરલો સાથી ધાયલ થયો તે કારણ પણ કહી બતાવ્યું—કુટુંબની લાજ ગંધ જાણી કરવતરાયને ક્લેશ થયો. “દરબારમાં એ વાત કહી નહીં બતાવાય એ નક્કી. તેમાં ઉલટો ચોર કોટવાળને દરે—મેરલો ઉલટો ફરિયાદ કરવા આવ્યો જોઈ શું ફેલેવું તે સુઝ્યું નહીં. દુષ્ટરાય પોતે ધાયલ ધિયાની વાત નરભેરામે કરી નહીં.

મેરલાને ધાયલ સ્થિતિમાં જોઈ સહ ચમક્યા અને ફરિયાદતું કારણ પૂછ્યું. શાહરાય કારણ જાણતો ન હતો—તે એને પોતાનો જાણી જમીન-ખરથી ઉઠાડવા ગયો.

“કામદારસાહેબ, મહારો બચાવ હવે આપ કરી શકો તેમ નથી. મહોટાભાઈના જ સાથી મહારે ફરિયાદ છે.”

શાહરાય ચમક્યો અને આઘો ખસ્યો.

“રાણાજી, મહે કામદારતું લૂણ ખાધુંછે. તેમના ધરસામે ફરિયાદી “કરવી એ મને ધટતું નથી. પણ હવે ન ચાહે કરવી પડેછે. ફેજદાર-“સાહેબની કાંઈક રાજદરબારી છાની વાત મહે જાણી તે એમના જાણ-“વામાં આવ્યું અને મહારા પેટમાં છાની રહેશે નહીં જાણી મહારી આ-“દલા કરીછે. જો હું નાહો ન હત તો પૂરો કરત. મને હવે ધરમાં જતાં “પણ બહીક લાગેછે માટે અહિં આવ્યો છું.”

“એવી શી છાની વાત હતી?” રાણાએ પૂછ્યું.

“અરે, આપજી તે વળી આપને ફેલવાય? હાય એ તો. ખટલા છે. “પણ, માખાપ, મને મહોટાભાઈએ ધાયો એટલા હલકા પેટનો હું નથી. “મહારે માગવાનું એટલું છે કે ગમે તો મહારી ફરિયાદનો નિવેડો આવે “લાંસુધી કે ગમે તો હું મહારે ગામ જવા નિકળવા પરવાનું લાંસુધી આ-“પનાં વિશ્વાસ માણસોની એકા આપો કે પોલીસના સિપાઈઓ મને “સતાવે નહીં. મહારે બીજું કંઈ નથી જોઈતું. હું ગરીબ માણસ છું.”

“પણ એ છાની વાત શી? તું જુટો કે સાચો તે શું જણાય? “કેવો હરામખોર પૂછ્યું તેનો જવાબ નહીં.”

“અરે રાણાજી—લ્યો સારે કહું પણ—પણ—એકલા આપને કહું.”
કરી શાહરાય જાણી બહીકથી નજર કરી.

“તું શું જુદું બેઠેલે તે જાણવાનો એમને પણ હક છે. બોલ
“અને બોલું બોલ્યો તો મરવાનો.”

“તો રાણાજી—આનો ઉલટી બધા થઈ— માફ કરજો કામદારસા—
“હૈય—ન આલ્યે કહી દેઉં. રાણાજી, આપની વાડીમાં પાછળ તળાવ
“છે સાંથી બાસાહેબના ઓરડા સુધી ડાંધક લાંચરામાં રસ્તો કરવાની વાત
“કામદારે કરી હશે તે મને ખબર પડી—અરે કામદારસાહેબ, હું ધ્રુવુંધું—
“મહારાપર ગુસ્સો ન કરશો—અરે જમાલ અંહી ઉભોછે કે—લ્યો રાણાજી—
“એ જમાલ બધી વાત ખેલેછે—એને પૂછજો—માઆપ, હવે મને જવા ઘો—
“મને વધારે ન પૂછશો—સહ જમાલ કહેશે.”

“હરામખોર!—લેઈ જાઓ એને—વિનયસેન!”

“મહારાણા. પણ દરિયાદી કરવા આવિયે તારે સજા થાય એવો
“આપનો ધારો હોય તો મ્હં ભુલ કરી—હવે નહીં દરિયાદી કહું! આપ
“લોકને પાળનાર છો. મને ઘેર જવા ઘો—આપના કેદખાના કરતાં મ્હાઈ
“ઘર સાઈ છે. પોલીસતાં માણસ મને કનડશે તો ને થશે તે ખરું.
“પણ મ્હં એવો ગુનો નથી કર્યો કે મને કેદ કરો.”

હિમ્મતવાન બોલકણા મેરલાને જોઈ રાણો વિસ્મય પામ્યો. “જા,
“જા, ઘેર જા. વિનયસેન, એને ઘેર જવા દે અને એની દરિયાદની
“તપાસ કરવાનું તને સોંપું.”

મેરસો સલામ કરી ગયો.

“જેયું, કામદાર, શાં હુમ્યાં માણસો હોયછે? ઘરમાં—રાત્ર્યમાં—
“માણસો, રાખવાં તે વિશ્વાસુ ને ખુનિયાત હોવાં જોઈએ—નીકર આવું
“થાય. મ્હારા વિશ્વાસુ અમલદારો સામે આવું તહોમત મુકતાં એની
“છલ ન કપાઈ! ધણીનું ઘર ફેડનાં એનું કાળજી કેમ આલ્યું? આશ્ચર્ય
“છે કે તમારા જેવાનું લૂણ ખાઈ તેનો ગુણ એનામાં ન આવ્યો.” કરી
રાણો ભમ્મર ચઢાવી ગંબીર બની કારભારી સામું જોઈ રહ્યો.

એટલામાં રામભાઈ અને તકેપ્રસાદ પાછા આવ્યા. શંકરાયે જોયું
કે રામભાઈને લાંચ આપવાનો અવસર હવે ગયો હતો. વાણિયો કેદખા-
નામાં રામભાઈને મળ્યો હતો અને સર્વ હકીકત કહી હતી. વાણિયાની
બાબતમાં સાહેબની એકલાનીજ આંખમાં ધૂળ નાંખવાની હત તો લાંચ
આપવી એ રહેલી વાત હતી. અને એમ જાણીનેજ એની કલ્પના કર-
વામાં આવી હતી. પણ હવે તો એ બનાવનો લાભ લેવા રાણો જ તત્પર
થશે એ શંકરાય સમજ્યો. નિઃશ્વાસ મૂકી જોણે મનમાં વિચાર કર્યો:
“આબ દ્રાઈયું લાં ચીંગડાં નકામાં! રામભાઈ ગયો તારે જુદી અવસ્થા

“દેખાતી હતી-હું કારભારી હતો. હવે એ અવસ્થા બદલાઈ-શકરાય
 “પછસા ખરચે છુટકો થાય એ વખત ગયો.” રામભાઈ વાણિયા આ
 બત શકરાયને અને કરવતરાયને માથે તોહામત મૂકી બોલ્યો :

“રાણાજી, સાહેબને આપની બાબત ઘણો હંમેશા અભિપ્રાય છે.
 “પણ આવા કારભારિયોથી આપને હાનિ પહોંચશે. ખરી વાત છે કે
 “એ કારભારી જૂના છે-પણ એ જૂના રોગ છે. આપના રાજ્યના જીવન
 “વિશે કેટલી જુમ છે તે સાહેબ સારી પેઠે જાણે છે. પણ સુધારાની
 “આશા રાખી આજ સુધી કાંઈ બોલ્યા નહીં. એ આશા ખોટી નિકળી.
 “જો એમજ એમના મનમાં હત કે સુધારો થઈ શકનારજ નથી તો
 “સાહેબ જીવદા ઉપાય લેત. પણ એમ નથી. સાહેબના મનમાં ખાતરી છે
 “કે કારભારિયો આપના સુધી પોકાર આવવા દેતા નથી અને આપ
 “જાણો તો એવો જીવન થવા દો એમ નથી. આપના રાજ્યમાં સારા
 “માણસ નથી જ એમ સાહેબના મનમાં હત તો સાહેબ કોઈ પંદારના
 “માણસની ભલામણ કરત. પણ એમને સારી રીતે માહિતી છે કે આ-
 “પના રાજ્યમાં પ્રવીણ, પ્રમાણિક, અને પ્રજાતું હિત ધરે એવાં મા-
 “ણસ નથી એમ નથી. આજ કારભારીના બળથી એમનું ચાલતું નથી
 “પણ સાહેબ ધારે છે કે રાજ્યની ખરી સ્થિતિ આપ જાણશે ત્યારે તે-
 “મનું બળ ચાલશે અને પ્રજા સુખી થશે. આથી વધારે વાત મ્હોંયે
 “કરવા મને હુકમ નથી. સાહેબપાસે અને સરકારમાં આપના રાજ્ય
 “સામી કેટલી અને કેવી રીતની દુરિયાદો થઈ છે તે જાણવવા આ સર્વ
 “અરજિયોના કાગળ સાહેબ મોકલે છે તે હું આપની પાસે યોગ્ય તપાસ
 “સાફ રજુ કરું છું. આ ઇંગ્લેન્ડ વર્તમાનપત્રો સાહેબે મોકલ્યાં છે તેમાં
 “આપના રાજ્યનાં સારાં નરસાં માણસોનું વર્ણન છે. તેની તુલના સાહેબ
 “આપને સોંપે છે. સાહેબ જાતે ઘણું ખર્ચ વર્તમાનપત્રો પર વિશ્વાસ રાખતા
 “નથી, પણ આ બાબતનાં એ પત્રોનો અને એમનો અભિપ્રાય એક છે
 “એટલે સંવિસ્તર હકીકત જાણવવા એ પત્રોજ મોકલ્યાં છે તે કોઈ પ્રમા-
 “ણિક ઇંગ્લેન્ડ ભણેલા માણસપાસે વર્ચાવી સમજી લેશો. હાં, બીજી વાત
 “સાહેબ તરફથી એ ફરિયાદો છે કે આપ સમજો છો કે જમાનાની પા-
 “છળ ન પડી જવું એ આજ જરૂરનું છે અને એ વાત આપને ધ્યા-
 “નમાં લેવાની છે. જમાનો કેવો છે તે જાણવા ઇંગ્લેન્ડ વિદ્યા જાણ-
 “નારા અને તેવા ન મળે તો ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યની નીતિ રીતિ જાણનાર
 “માણસો હજવે હજવે આપે મેળવવા યોગ્ય છે. એ ઉપરાંત જે ફરિયાદો
 “છે તે આ કાગળ સાહેબે પોતે આપેલો છે તે ઉપરથી સમજીશો. મ્હારે

“ સાહેબ તરફથી હવે કાંઈ કહેવાનું બાકી નથી. પણ મહારે જાતે આ-
 “ પને કાંઈક વિનંતિ કરવાની છે તે જાની વાત નથી એટલે આ મંડળ-
 “ વચ્ચે કહું તો અયોગ્ય નહીં ગણા. હું પણ આપના રાજ્યનું સાદું
 “ ધરખુંડું. અને હું તો શિખામણ દેવા લાયક નથી પણ મહારી શિખા-
 “ મણ આપને સાંભળવા લાયક હોય તો કહેવાની રજા માગું છું કે રસ-
 “ લસાહેબ જેવા સારા સાહેબ રજવાડામાં ક્વચિતજ આવતા હશે અને
 “ તેમનો દરેક અક્ષર સોનાના મૂલનો માનજો. સાહેબને આપના અ-
 “ માત્ર સારી રીતે ઓળખે છે અને હું કહું છું તે કેટલા પ્રમાણમાં ખરું છે
 “ તે વાત મહારા કરતાં વધારે જાણી, વધારે શક્તિથી, અને વધારે અનુ-
 “ ભવથી આપના એ વિશ્વાસુ અમાત્ય કહી શકશે. એ સાહેબે એજ-
 “ સીમાં નોકરી કરી છે, આપના હાથનીચે પણ નોકરી કરે છે, સાહેબ
 “ એમને સારી રીતે ઓળખે છે, અને એમના ઉપર આપનો વિશ્વાસ
 “ છે તે એજ સાહેબ યોગ્ય માને છે. એવાં માણસો છે ત્યાંસુધી
 “ આપનું અને આપના રાજ્યનું કલ્યાણ છે એમ સાહેબ માને છે અને
 “ સાહેબની શિખામણ પ્રમાણે વર્તવાથી કેટલો લાભ છે તે અમાત્યસાહેબ
 “ કહી શકશે. તે સર્વ સાંભળવું, ન સાંભળવું એ આપની મુખ્યત્વારીની
 “ વાત છે. અને એ મુખ્યત્વારીને અંગે સારાં નરસાં પરિણામનું જોખમ
 “ આપનેજ બહારવાનું છે. અમે તો માત્ર બોલવાના અધિકારી. રાજ્યની
 “ લગામ આપના હાથમાં છે અને પરિણામની લગામ ઈશ્વરના હાથમાં
 “ છે. સદ્બુદ્ધિવાળાને ઈશ્વરની લગામ કદી ખુંચતી નથી. મહારે હવે
 “ કાંઈ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી. કામદારસાહેબ, મહારાજપૈર બોલું લગા-
 “ ડશો નહીં. હું તો ચિઠ્ઠીનો ચાકર છું.”

લાપણ પ્રૂરં થઈ રહ્યું. સર્વ મંડળ ચિત્રપેઠે સ્તબ્ધ થઈ ગયું હતું
 તેવુંજ પળવાર રહ્યું, અને પોતાના સિપાઈના હાથમાં નેતરની પેટી હતી
 તેમાંથી ન્યુરોપરો અને અરબિયોનો કાગળના થોકડા રામભાઈ રાણાની
 સાથે ઉભેલા બુદ્ધિધનને આપતો ગયો તેમ તેમ સર્વ અમલદારો એક-
 બીજાના મહોં સામું જેવા લાગ્યા, એકબીજાના કાનમાં પ્રત્યોત્તર કરવા
 લાગ્યા, અને પોતાના અને પારકાઓના લાલાલાલના વિચાર મનમાં કર-
 રવા લાગ્યા. આખરે સાહેબના કાગળવાળું એક જરા મહોં ચતુષ્કોણ
 પરબીડિયું રામભાઈએ આપ્યું તે ફેડી રાણાએ વાંચ્યું અને કાંઈક
 વિચારમાં પડી ઉત્તર આપ્યો:-

“ રામચંદ્રાવ, સાહેબ મહારા હિતેચ્છુ છે તે કહેવું પડે એમ નથી.
 “ આ કાગળમાં જે મમતા એ બતાવે છે તે ઘણી છે. સાહેબની શિખા-

“મણુ બ્યાનખી છે અને તેનું ખરાપણું સમજાય એવા બનાવો આ-
 “જ જ મહારા રાજ્યમાં બન્યાછે તેથી મહારી આંખ ઉઘડીછે. હું દિલ-
 “ગીર છું કે મહારા વિશ્વાસનું દાન અપાત્રે થયું નિવડ્યું. તમે ઉતારે
 “જાઓ અને જમો. કલાક બે કલાકમાં હું ઉત્તર મોકલીશ.” રામ-
 બાઉ સલામ કરી ગયો.

શહરાય નીચું જોઈ રહ્યો હતો. યુદ્ધિધન રાણાનો હુકમ સાંભળવા
 તેના સામું જોઈ રહ્યો હતો. ખીજા સર્વ અમલદારો રાણાના મહોમાંથી
 શા અક્ષર નિકળે છે તેની વાટ જોતા હતા. કપાળે, આંખોપર, અને આ-
 ખરે મૂછો પર હાથ ફેરવી રાણો જોઈયો:-

“યુદ્ધિધન, મહારે મગજ આજ ગુંચવાઈ ગયુંછે. કામદાર, હું બહુ
 “દીલગીર છું. આ કાગળો અને છાપાં જોવાઈ રહે, તેમાં લખેલી બા-
 “બતોની તપાસ થાય, મહારા મહેલમાં જે ખટપટ જણાઈ છે તેનો સાર
 “હાથ લાગે લાં સુધી તમારે નસીબ મહારા હાથમાં નથી. પણ હવે
 “મહારે ભરમ ફાડવો જોઈએ. તમે અને તમારે મંડળ અતિદુષ્ટ છો-એ-
 “માં કાંઈ સંશય નથી. યુદ્ધિધનનો વિનાશ કરવા મહાવાયે જે કાગળો
 “મને આપ્યાછે તે જોયા છે, તે કાણે લખ્યાછે, અને તે પ્રપંચનું મૂળ તમે
 “છો એ હું સારી રીતે જાણું છું અને તેને વારતે તમને શિક્ષા થવી
 “જોઈયું. હું બહુજ દિલગીર છું-મને તમારા ઉપર ધણાજ ક્રોધ ચઢેછે.
 “અરેરે, માણસ માણસમાં શું ફેર હોયછે? ક્યાં યુદ્ધિધન અને ક્યાં
 “તમે? શું મહે તમારે જોણું સાઈ કર્યુંછે? શું મહે તમને ક્રોધ વાતમાં ન્યૂ-
 “નતા રાખી છે? તમારા ઉપર વિશ્વાસ કેટલો રાખેલો? તેનું ફળ આતું-
 “ન થઈ!” એમ કહી માથું મંદ કંપાવ્યું.

“બસ, હવે મને ક્યા નથી. યુદ્ધિધન, ક્યા રાખવાની, નરમાશ
 “રાખવાની, વેર ભૂલી જવાની, અપકારને સાટે ઉપકાર કરવાની, અને
 “એવી એવી હંનરો શિખામણો તમે દીધેલી તે મહારો ક્ષત્રિયનો સ્વ-
 “ભાવ ભૂલી-વશ કરી આજ સુધી મહે માની. પણ હવે તેમ થનાર
 “નથી. અરેરે! જે માણસને બચાવવા તમે આટલો શ્રમ લીધો તેજ
 “માણસ અતિ-નીચ રીતે તમારો નાશ કરવા પ્રપંચ રચે એ કેવી વાત!
 “એ તો સાઈ છે કે ઈશ્વર મને સારી યુદ્ધિ આપેછે. નીકર તમારે શું
 “થાત? અરે એટલાથીજ આ રાક્ષસને સંતોષ નથી વળ્યો, પણ ક્રમ-
 “અકલે મહારા મહેલમાં-મને પોતાને-બસ, એ વાત હું નથી ફેલોતા.
 “કાણુ એવો આંધળો છું જે તે આ સર્વ જોઈ શકતો નથી? અમલ-
 “દારો, જે ડાહ્યા હો તો દેખાછે તે ઉપરથી શિખામણ લેજો. તમારો

“રાણો ખીન્ન રાણાઓ જેવો આંધળો નથી. પણ એ પોતાની આંખે
 “દેખે છે. ભલા બિચારા રસલસાહેબ! એ બાણે છે કે શઠરાયે રાણાની
 “આંખમાં ધૂળ નાંખીછે, પણ બાણતા નથી કે સહ બાણતાં છતાં
 “રાણાએ ગમ ખાધી છે. મહારી ગરીબડી પ્રભુ ઉપર વીતતો જીવન
 “મને અંધારામાં નથી ગયો, પણ એ તો આ યુદ્ધિધન હોય નહીં અને
 “શઠરાય આજ સુધી કારભાર કરે નહીં. પણ હવે તો બસ! પાપનો
 “ઘડો ભરાયો અને મેળેજ કુટ્યો. હવે, યુદ્ધિધન, હું તમારૂં કહું
 “નહીં મારું.”

“વિનયસેન! વિનયસેન! કામદાર અને એના ભાઈ આ કુરવ-
 “તને કાચી જેલમાં ત્હારા કબજામાં રાખ. પેલા નીચ દુષ્ટરાયને પણ
 “પકડી આણ અને ત્રણે જણને જૂદા જૂદા રાખ. ખબરદાર જે કોઈ
 “પણ છૂટવા-અથવા કોઈની સાથે વાત કરવા પામ્યા તો! હાઈ પો-
 “તાતું માથું જોખમમાં નાંખવું હોય તો તેમ થવા દેજે. એ યેના ધર-
 “પર તાળાં લગાવ અને સખત બપતો કર.”

યુદ્ધિધન આચર્યો રાણાને પગે પડ્યો અને હાથ બેડી
 બોલી ઉઠ્યો:—

“દીનાનાથ! એક વિનંતિછે—

“અરે ઉઠો, આ નાટક વળી શું કાઢ્યું? હલા હલા માગોને, કરો
 “જોઈએ તેટલી વિનંતિઓ, કોણ ના કહેછે”—એમ કહી રાણાએ અમા-
 લનો હાથ ઉંચો ખેંચવા માંડ્યો.

“ના રાણાજી, ના; વિનંતિ સાંભળો અને સ્વીકારો; પછી ઉ-
 “ઠીશ. મહારા જાતભાઈ-આથેના પણ મહારા સગા-આ ગૃહસ્થોને જે-
 “લમાં ધર્મ સચવાય નહીં એવે દેશાણે મોકલવા ન થટે. એમના જેવા
 “આપને થવું નથી થતું!”

“બહુ સાઈ. બહુ સાઈ. એમ કરો. વિનયસેન, જા એમને ખીન્ને
 “કોઈ દેશાણે પણ જાત્રા ગંધ રાખજે અને એમને ખાવાપીવાનો બંદો-
 “બસ્તે બરોબર કરજે. કેમ, હવે કાંઈ જોઈએ ખીન્નું—એમને જલેખી
 “ઘેબર ખાવાનો બંદોબસ્ત કરિયે કહો તો!”

“ના, રાણા, એટલી કૃપા હાલ બસ. પછીની વાત પછી.”

રાણો: “વિનયસેન, પેલી રાંડ દુષ્ટ કલાવતીને પકડો અને ધસ-
 “ડીને એને તો નક્કી જેલમાં લઈ જાઓ. એનાં ભારે કસખી વજ્ર
 “ધૂજમાં ધસડામ, એનાં ઘરેણાં વેરણુછેરણુ થયે રસ્તામાં પડે અને
 “ભીખારી રંક લોકને જડે—એવું એવું જોવાને મહારી મરજી થઈછે.”

“વિનયસેન, નીચમાં નીચ-કાળામાં કાળો-કદરૂપામાં કદરૂપો અને
 “ગંદામાં ગંદો કાષ્ઠ ગાંધો અથવા ઢેડો-એ રાડને આખે શરીરે, મહો
 “પર, અને વાળમાં ધૂળ ભરે, રાખ ભરે, અને કાજળ ચોપડે એ હું
 “જોઈશ. અને આ ખીન્ન જે જે લુચ્ચાઓ છે તેમને પણ કમળમાં
 “રાખવા. બધાની તપાસ અને બધાનો ધનસાદ થશે.”

“જયમલ!”-જયમલપાસે આવતાં રાણાએ કાનમાં કહ્યું:- “એક
 “ધણું વસતું કામ તને સોંપું છું. રાણીનું મૂઠું જોવા હું ઇચ્છતો નથી.
 “તેને આપણા જૂના મહેલમાં લેઈ જવી અને ત્યાંજ રાખવી.”

“બુદ્ધિધન, તમે ચાલો મહારી સાથે. આ સર્વ ગુન્યવારામાંથી
 “છુટવા સાર યાંધછોડ કરવાને હવે મહારે તમે જ રહ્યા.”

“અસલદારો, આજ મહારો જન્મદિવસ છે તે તમને ખબર છે. એ
 “દિવસનો આરંભ આજ ખુશાલીમાં ન ગયો. પણ-હરકત નહીં. આ-

“જના કામથી મહારી જુલમમાંથી છુટેલી પ્રભા આ ખનાવોથી આનંદ
 “પામશે અને તે મહારે મન ઉત્સવ જ છે. વળી પાંચવાગ્યાનો દરબાર

“રીતસર ભરાશે અને તે વખતે હું તમને પૂર્ણ ઉત્સવનું કારણ આપીશ.

“એ ઘાટ કેમ ઉતારવો તે હું અને અમાલ્ય અત્યારે એકાંતમાં જઈ વિ-

“ચારિયે છિયે.”

“શહેરાય, આપણે હવે જુદાં થવું પડે છે. હું દિલગીર છું. પણ

“મહારો દોષ કાઢી ઈશ્વરના વધારે અપરાધી ન બનશો. સાઈ પ્રારબ્ધ

“સંચિત કરવાનો અવકાશ ઈશ્વરના રાજ્યમાં સદૈવ છે.”

રાણો અમાલ્યને આંગળિયે લેઈ ચાલ્યો અને સહને અદૃશ્ય થયો.
 પોતે અદૃશ્ય થતાં થતાં બુદ્ધિધને પ્રમાદધન અને નવીનચંદ્રને ઘેર જવા
 સાન કરી.

રાણાના તત્વતઃ સત્ય અક્ષરને મનમાં પણ ઉત્તર દેવાની શક્તિ શ-
 હરાયે અનુભવી નહીં. તેના શરીરપર એનાં એ વસ્ત્ર હતાં, તેનાં અવ-
 યનો પણ એનાં એ હતાં, તે પોતે પણ એનો એ હતો. તોપણ સુવ-
 ર્ણપુરના રાજ્યમહેલમાં મધ્યાહ્ન સૂર્યની પેઠે ઉગ્રપે આગ્યો હતો તે ત્યાંથી
 નિકળતી વખતે અસ્તકાન્તિ ધરવા લાગ્યો. સર્વની અવલોકનવૃત્તિઉપર
 નિષ્કંટક રાજ્ય સલાવતો હતો તે પદ્મપ્રદ થયો. તોપણ હોલાતી વાટને
 મહોંયે રહેતા મોગરા પેઠે તેના મુખઉપર શુભાન દેખાતું હતું. એટલું કે
 સમયને અનુચિત, નિષ્ફળ, નિષ્પ્રકાશ અને નપુંસક હોવાને લીધે એ શુ-
 ભાનપર ક્રોધએ દૃષ્ટિ ન કરી. આ અસ્તમાન કારલારી ઉપર સજી ઉદા-
 સીન વૃત્તિથી જોવા લાગ્યા. જે રાજ્યમહેલમાં આવી, રાજ્યના, અમલ-

દારે, અને પ્રભુઉપર તેણે ધણુંક વર્ષસુધી અધિકારને અમર માની નિષ્કંટક સત્તા ચલાવી હતી તેની રાજ લેખ-તેમાં ફરી ન આવવા સરજેલો-તે અન્ય ગોઝારે થયો હોય તેવી વૃત્તિ અનુભવતો, તેને પોતાને વારને ભયંકર અરણ્ય જેવો લેખતો, નીચી દૃષ્ટિ ઘડી ઘડી પાછી ફરવતો શઠરાય તેમાંથી નિકળ્યો-નિકળીને એકવાર ઉભો રહી પાછો ફરી નિઃશ્વાસ મૂકી હંચુ જેમ મહેલને નીચેથી શિખર સુધી ન્યાળી રહ્યો- અને આખરે મહોં ઉપરથી અને મનમાં રહ્યું હોય તો ત્યાંથી પણ ગુમાન હતરી ગયું, અને એ ગુમાન મહેલના અંગનું હોવાને લીધે શઠરાયની જગા લેનારની સેવા કરવા તે લેનારને શોધતું શઠરાયને રાજઉદ્યાનના દ્વાર આગળથી વળાવી પાછું વળ્યું. શઠરાયની આંખમાં આંસુનું એક ધિન્દુ આવ્યું. વિજયસેને સોંપેલા નવા પરિવારનાં વધારે ત્વરાવાળાં પગલાંનેડે પોતાને દોડતું પડતું હોય એવા શ્રમવિકારના અનુભવમાં એ આંસુનું એક ધિન્દુ પણ અદૃશ્ય થયું. સિપાઇઓ પોતાના વેગને અનુસરે તેને ઠેકાણે પોતાને સિપાઇઓના વેગને અનુસરતું પડ્યું. આ પરિવાર-વિપરીતતા અનુભવતો વિપરીત દશાનો વિદ્યાર્થી, કારભારપરિવર્તની વાતો કરતા કરતા લોકની કદિક નજરે પડતાં, તેમની અંગુલિદર્શનનું-ક્ષણિક દયાનું-અને આખરે સંતોષતું પાત્ર થતો થતો, ભાઇ શિવાય ખીબ કોઇ સમોવડિયાના સાથ વિનાનો. લોકસંઘમાં પરિવારની મદદથી માર્ગ મેળવતો, રાજઉદ્યાનના દરવાજામાં ઉભેલાઓની દૃષ્ટિને અગોચર થયો. જનતાના વિચારમાંથી પણ તેને ખસેડનાર મળ્યું. તેની ખાખતના-પ્રાતઃકાળના દરખાસ્તના-વિચારો સાંજે ભરાવાના દરખાસ્તના તર્કવિતર્ક આગળ જરી જરી અદૃશ્ય થવા લાગ્યા.

મહેલમાં પેસતી વખત કલ્પલક્ષ્મી મચાવી મૂકનાર મંડળ, રાણો અદૃશ્ય થતાં અંદરથી મધ્યરાત્રિના જેવી શાંતિ મહેલમાં ઉત્પન્ન કરી, નિકળ્યું. એક શબ્દ પણ કોઇના મુખમાંથી નિકળતો ન હતો. રામાયણ કે મહાભારત વાંચી ઉઠ્યા હોય અને વિચારલીન થયા હોય તેમ સર્વ ભાસવા લાગ્યા. આખા મંડળના મુખ ઉપર ગંભીરતાની ગંભીર છાપ પડી. મડદું બાળી, રાખ કરી, રોતું કરતું છોડી દઇ, રમશાનમાંથી પાછા ફરનાર મંડળની પેઠે સર્વ નિકળ્યા અને જમીનપર પડતા અનેક પગના ઘસારા શિવાય કાનમાં ખીબે સ્વર જતો ન હતો. એમ શઠરાયની પાછળ આવ્યા હતા તે એના વિનાના એકલા પાછા ગયા.

સડતી પાછળ નવીનચંદ્ર અને પ્રમાદધન બે ત્રણ સિપાઇઓ સાથે નિકળ્યા. અને જણતું ભય જતું રહેવાથી નિર્ભય થયા હતા અને તેથી તે-
૧૫

મનાં મુખકપર પણ શાંતિ હતી, તેમની સાથે આવેલું મંડળ પણ જુદું પડી ઘેર ચાલ્યું.

મહેલમાંથી નિકળતા શકરાય પાછળ નવીનચંદ્રની દૃષ્ટિ પડી હતી અને ચાલતો ચાલતો તે ગણગણતો હતો:

“ સમય!—એ જ રચેછ બળાબળ:

“ શરૂરોને' કહીં એવું મધુરતા

“ શરદમાં ધરતા સ્વર હંસના

“ ભરીં જ દે પિકકંકરે કઠોરતા! ” ૩

“ સમય એ જ રચેછ બળાબળ!—સમય એ જ રચેછ બળાબળ!—

“ બળ—અબળ! તમને રચનાર “ સમય ” જ છે—ખીલું કોઇ ન-

“ થી! માનવી! તારૂં અભિમાન નકામું છે. શકરાય, તારી હિકમત હારી

“ નથી, પણ તારો સમય હાર્યો છે. ”

ચાલતાં ચાલતાં બાગનો દરવાજો આવ્યો એટલામાં પાછળથી દોડતો દોડતો સમરસેન આવી પહોંચ્યો.

“ પ્રમાદભાઈ, ભાઈસાહેબ બોલાવેછે આપને. નવીનચંદ્રભાઈ, આપ ઘેર બેઠા પધારો અને ભાઈસાહેબ અને પ્રમાદભાઈ પણ થોડી વારમાં ઘેર આવશે. અરે, રામસેન, જ નવીનચંદ્રભાઈ સાથે. ”

આ આમ ચાલ્યા અને આ આમ ચાલ્યા. માથાપર પંખિયો ભમે તેમ આખા રસ્તામાં નવીનચંદ્રના મગજમાં કંઈ કંઈ વિચાર તરવરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૩

રસ્તામાં.

પ્રેલક્ષ ઇન્દ્રજીવ પરીક્ષાયથું. પણ તેણે રચેલા સંસ્કાર રહ્યા.

દરબારમાંથી અમાલને ઘેર જવાનું. મંદવાડના સમયમાં ત્યાં પણ કંઈ કંઈ અનુભવ થયા હતા. એ ધરમાં જવાનું તેથી તેના પણ વિચાર થવા માંડ્યા. “ અનુભવાર્થ ” ને અભ્યાસની સવડ ખરેખરી થઈ ગઈ હતી, એટલે અભ્યાસ ઝડપબંધ વધતો હતો. અમાલના ધરમાં થતાં શાંત સ્વપ્નને દરબારના ઉચ્ચ સ્વપ્ને ડાખી નાંખ્યું હતું. સહથી પાછળ નિ-કળેલા—એકાંત પડેલા રસ્તા ઉપર એક સિપાઈને પાછળ રાખી ચાલતા નવીનચંદ્રને ચૈત્રમધ્યાહ્નમાં પ્રચંડ સૂર્યના તેજ નીચે તપતા-સળગતા

અગતી વિશાળ અને શૂન્ય મેદાનવચ્ચેના લાંબા રસ્તાનો દેખાવ ઓથારની પેઠે આંપવા લાગ્યો અને દરબારમાં ડબાઈ ગયેલી થાકી ગયેલી કલ્પના શિથિળ પડી જઈ એ ઓથારના હૃદયસંભોગને જાતેજ અનુકૂળતા કરી આપવા લાગી. મનની સાથે શરીર પણ થાક્યું હતું. બાર વાગવાથી ભૂખ પણ કંકડીને લાગી હતી. સૂર્ય તનમનને ક્લાંત કરવામાં નિરંકુશ વર્તતો હતો. અગ્નિના પુલ જેવો રસ્તો તાપનું ઉંચે પ્રતિવિમન કરતો હતો, અને માનવીનું ઉકળતું શરીર પરસેવાથી પાણી પાણી થઈ જતું હતું. અંદરની અને બહારની અવસ્થાઓએ આમ એકસંપ ક્યો હોવાથી સુકુમાર નવીનચંદ્ર હારી ગયેલા જેવો દેખાવા લાગ્યો. તેના કપાળ પર પરસેવાનાં જલ બાઝ્યાં અને પાધડીમાંથી ટપકતા વર્ષાદે તેમાં ઉમેરો ક્યો. તેની આંખો રાતી રાતી થઈ ગઈ, અને કુમળા ગાંઘે પણ એજ રંગ પકડ્યો. નવીનચંદ્ર, તું આવી દશા શા દુઃખે ભોગવેછે? અમાલનું દુઃખ સફળ થવા વખત આવ્યો હતો. પણ તેમાં કાંઈ એને સ્વાર્થ ન હતો. એવું છતાં અમાલકુટુંબના ઉત્સાહનો પટ એને પણ લાગ્યો. અમાલને ઘેર અને દરબારમાં ઘણુંક નવું જોયું, નવું શિખાયું. હા. એ બધું ખરું. પણ હાલતો થાકેલા મન આગળથી એ ઉત્સાહ-એ જોયા શીખ્યાનો સંતોષ-સર્વ પરોક્ષ થયું. સેંકડો ગાઉ ઉપરનું ધર-તેમાં અભારે શું શું થતું હશે તેના વિચાર-માતાપિતા-મિત્રમંડળ અને એવા એવા સંસ્કારો મનમાં સ્ફુરવા લાગ્યા અને સુવર્ણપુરના ઉંચા રસ્તા ઉપરથી ભદ્રા અને સમુદ્રના સંગમનું સ્થાન દેખાતું હતું ત્યાં દૃષ્ટિ પડતાં ધડિંક નાવમાં એસી ઘેર જવાની વૃત્તિ થઈ-ધડિંક ધરમાં જ ઉભો હોય તેમ અનુભવવા માંડ્યું. રસ્તા ઉપર બીજું કોઈ આવેછે કે નહીં, કેણીપાસ જવાનું છે, એવું એવું એ કાંઈ જોતો ન હતો. “એની આંખ એના દૃઢ્યમાં હતી-અને એ દૃઢ્ય ધણે ધણે છેટે હતું.” તે એના ધરમાં હતું. સુવર્ણપુરનું કોઈ પણ પ્રાણી-કંઈ પણ પદાર્થ તેના મનમાં વસતો ન હતો. ધરમાં દૃઢ્ય અને દૃઢ્યમાં ધર એમ હતું. એમ છતાં સુવર્ણપુરના એક જણને તેમાં અવકાશ મળ્યો. પોતાના ધરની સર્વ સૃષ્ટિ વચ્ચોવચ્ચ અમાલના ધરની-ન સગી-ન-એવી કુમુદસુંદરી ઉભી. કુમુદસુંદરી! તું. અંહિયાં ક્યાંથી? નવીનચંદ્ર! આજ તને શું થયું? રાજ-ઉદ્યાનમાં પેઠો લારેયે ધર સાંભર્યું અને અહુણાંયે સાંભર્યું. એ શાથી? ધરની સાથે કુમુદસુંદરીને સંભારવાનું કારણ શું? આ સર્વ પ્રશ્ન પણ નવીનચંદ્રનો જ દૃઢ્યમાં સમુદ્રના તરંગ પેઠે-ઉઠતા હતા અને આકાશ સુધી ઉછાળા મારતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે

અમાલના ધરમાં બનેલા કેટલાક બનાવો સાંભરતા હતા. નવીનચંદ્રનાં મનની સ્થિતિનું કારણ એ બનાવો તો નહીં હોય? વાંચનાર, એ બનાવો સાંભળ.

નવીનગંદ્ર અલકકિશોરીના પતિવ્રતાપણાનું રક્ષણ કરતાં ધવાયો એટલે ઉપકારની મારી એ કિશોરી સ્વાભાવિકરીતે એની પથારી આગળ બેસી રહેતી અને એનો ધા રૂઝાવાની વાટ જોતી. એ બાળાને પતિ વાસ્તે મનમાં રજ પણ માન ન હતું, અને આખા જગતને તૃણવત્ ગણતી તેમ એને પણ ગણતી. માતાપિતા શિવાય બીજા કોઈને એ માન આપતી ન હતી અને મામાં પણ અક્રમ ઝાઝી છે એવું માનતી ન હતી. સહિયરો ઉપર અમલ ચલાવતી હતી, પણ પતિ અથવા બીજા કોઈ મહાઈ સમોવડિયું છે એવું ધારતી ન હતી અને તેથી કોઈના ઉપર સમાનભાવનો સ્નેહ રાખવો તે શું એ સમજતી ન હતી. હા, મમતાળુ હતી, પોતાનું કહ્યું-તેને પોતાનું ગણતી, અને દયાળુ હતી. પણ આ માણસ બાંધછોડ કરવા લાયક છે, આની આગળ એકલા દ્રવ્યનું જ નહીં પણ રૂપનું, ગુણનું, રૂહાપણનું, બુદ્ધિનું, પદવીનું, કુલીનતાનું અને એવું સર્વ ગુમાન છોડી દઈ નરમ થવું ઘટે-સ્નેહ-મિત્રતા રાખવી ઘટે એમ મનમાં જરી પણ ન હતું, આ ગુણ એના બાપનામાં બીજે રૂપે હતો અને તે પુત્રને ઠેકાણે પુત્રીમાં ઉતર્યો હતો. એનામાં જે કાંઈ તોછડાઈ હતી તે આ જ ગુણને લીધે હતી, અને એ પતિવ્રતાપણું બળવી શકતી અને તેમ કરતાં રૂગતી નહીં તેનું કારણ પણ આ જ ગુણ હતો-કારણ કોઈ પણ પુરુષના સામું જોતાં “અંહ, એ કોણ-શા લેખામાં છે?—હું કોણ? એ કોણ? શું હું કોઈને નમ્યું આપું? શું કોઈ મહાઈ સમોવડિયું થવા “યોગ્ય છે?” આ વિચારો જ તેના મગજમાં તરી આવતા. આજ સુધી તેનું ગુમાન ઉતર્યા વિનાનું રહ્યું હતું, તે બે જણાંએ ઉતાર્યું. એનો અણુ-દોળાયો સ્નેહ ભાભી ઉપર દોળાયો. કુમુદસુંદરીને જોઈ એને કાંઈક ઉમળકાળ આવતો-કાંઈક ભિંમજ ઉડી આવતી. એનું એક કારણ એ મુઝાનું સ્હોજિલાપણું હતું અને બીજું કારણ એ હતું કે એને કિશોરિયે પોતે ધરમાં આણી હતી. બસ, ભાભીને દીડી એટલે નણુંદ ઘેલી ઘેલી થઈ જતી અને ઘેલાં ફહાડતી. સહ આ જોઈ હસતાં અને એની મા પણ હસતી, તે એ બાણતી અને દેખતી પણ ગાંઠે નહીં. કોઈક વખત તો માને પણ ધમકાવે કે “બસ, અમારાં ભાભીને અમે ગમે તે કરીશું “તેમાં લહાઈ શું ગયું? તું લહાઈ કામ કર્યું.” કુમુદસુંદરીના રૂપ અગળ પોતાનું રૂપ બુધી જતી અને એ ચોપડીમાંથી વાતો વાંચે અને સમજાવે

સારે મરીખ ગાય થઇ જતી. વળી આટલું બધું ગુમાન ઉતરેલું પણ
 તેની પોતાનેયે ખબર ન હતી. કારણ ધરમાં ભાભી નણુંદનું જ ચાલવા
 દેતી; લોકમાં એનેજ મહોટે પાટલે બેસારતી અને એનું જ કહ્યું કરતી :
 એટલે નણુંદનું અભિમાન સંતોષ પામતું અને ભાભી વ્હાંલી જ રહેતી.
 પણ કોઇ કીણી નવરે જુવે તો થતું એ કે ભાભી નણુંદના ઉપર રાજ્ય
 ચલાવતી અને નણુંદ ભાભીના જ કલામાં રહેતી. એમાં કારીગરી ભા-
 ભીની હતી, કારણ ભાભીનું ચાલેજે એનું એ નણુંદને સમજવા જ ન
 દેતી. એક ગુમાન ભાભી આગળ ઉતર્યું અને ખીજું નવીનચંદ્રે ઉતાર્યું.
 તેના ઉપકારથી તે અસંત વડ થઇ. તેના આટલા આગળ જ બેસી ર-
 હેતું અને એસડવેસડની-ખાવાની-કરીની ચિંતા પોતેજ રાખવી.
 કોઇ આવું હોય તોયે એ સાંની સાં. એની સહિશે-અને કોઇ કોઇ
 વખતે તો મા પણ શિખામણ આપે કે “બહેન, ગમે એટલું પણ એ
 “પરપુરુષ; હા, એની ચાકરી કરવી, એની આસનાવાસના કરવી એ
 “સહ કીક છે, પણ આમ આખો દિવસ એકાંતમાં અને લોકના દેખતાં
 “એની પાસે આટલાસરસાં બેસી રહેતું એ સાઈ નહીં. લોકમાં વાત
 “થાય. ગમે તો એક ચાકરને બેસારી મૂક ને તું જતી આવતી દેખરેખ”
 “રાખ.” આના ઉત્તરમાં એ કિશોરી શિખામણ આપનારને ખાવા
 ધાતી અને ભર ચઢાવી ઓઠવડે પૂકાર કરી-મ્હોં મરડી રહેતી કે “વાર
 “વાર, જોયા એ લોક. લોકને તે કોણ ગણે? હસો જેને હસવું હોય તે.”
 “વાર, બહેન, મરણ પડે તે કરે” એમ કરી રહેનાર મૂપ થતું અને
 અમલકિશોરી માથું મરડી, “હું, શું લોકોએ-એમના આપનું જાણે
 “જતું જ રહેતું હોયની! જાણે કે તમે જ ગણા અને તમે જ સારા હોશો.”
 એમ કહી ચાલી જતી અને નવીનચંદ્રની પાસે આવી બેસી બાથેબારે
 લોકના ડહાપણગણલાવેડાની મસ્કેરિયો કરતી. પોતાને કોઇ મળવાં
 આવે તો તેને પણ નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં બોલાવે અને બેસારે. હુંમુદ-
 મુંદરી સાં આવતાં શરમાતી સારે, જોડે એની મેડી હતી તેમાં જઈ બા-
 થમાં લેઈ એને ઘસડી આણતી અને સાથે બેસારી રહેતી : “ભાભી,
 “ધરના માણસ જેવું જે માણસ થયું તેની પાસે આવતાં શરમ શી?
 “જુવો, એ બણેલાછે અને તમે બણેલાંછો. તો બેસો અને કાંઈક સાઈ
 “સાઈ વાંચો. હું સાંભળીશ. એયે સાંભળશે. તમનેયે કાંઈ બધે દેકાણે
 “સમજણ નહીં પડતી હોય તે એ સમજાવશે. હું બેડીધું એટલે તમારે
 “અંદર બેસતાં હરકત નહીં.” ભાભીનો હાથ ત્રાણી નીચે બેસારે. હુંમુદ-
 મુંદરી બિચારી હજારે ગુપ્ત વિકાર અનુભવતી બેસતી, બાળાકારે કોઈક

દિવસ કાંઈ વાંચતી, અને સાંભળતી, પણ એક દિવસ એવું ન થવા દીધું કે નવીનચંદ્રની સાથે પોતે જરી કે બોલીએ, હસીએ, કે એક પણ પ્રશ્નોત્તર થયો છે. નવીનચંદ્રના સામી એટલા દિવસોમાં એક વખત પણ-એક પણ પણ નજરસરખી ન કરી. નવીનચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી-બેમાંથી કોઈને કંઈ પણ બોલવું હોય, પૂછવું હોય, કે માગવું હોય તો તે અલકકિશોરીની જ પાસે.

નવીનચંદ્ર સૂતો સૂતો સર્વ સમજતો; અલકકિશોરીના ઉપકારના નિર્દોષ ઉભરા લોકાચાર વિરુદ્ધ હતા તે એ જાણતો; આણસમઝી ખેંચતાણુ કરી બેસાડી નણુંદ લાભીના મનમાં સ્વાભાવિક ગુંચવારો ઉત્પન્ન કરતી તે એ કળી જતો; પરંતુ જાતે માંદો હોવાથી અને અલકકિશોરીના તુન્દા સ્વભાવ આગળ કાંઈ વળશે નહીં એવું જાન હોવાથી તે નિરુપાય હતો.

હળવે હળવે સ્ત્રીવર્ગમાં અલકકિશોરીની વાતો ચાલવા માંડી અને અમાલ્યની ચઢતી ખમી ન શકનાર વર્ગ પ્રમાણમાં ઝાઝો હોવાથી એ વાત અતિશયોક્ત થઈ અને મ્હોટા ધરની નિન્દામાં સર્વને રસ પડવા માંડ્યો. વનલીલાને મ્હોંડેથી એ વાત કુમુદસુંદરીને પણ કાને આવી, પણ એણે તે ધિક્કારી કાઢી. વિદુરપ્રસાદે પણ એ વાત સાંભળી અને ઘડીક માની અને અલકકિશોરીને ઠપકો દેવાની બહીતે બહીતે હિમ્મત ધરી. અલકકિશોરિયે એને એવો તો ધમકાવ્યો કે એ ડગાઈ ગયો. પણ ડગાઈ ગયાથી મનની ખાતરી ન થઈ. આખરે એક દિવસ ગરબ-ઉદાસ એને ઘેર જમવા આવ્યો, હતો અને નવણના ચોકામાંના અંધારાનો લાલ લેઈ રાંધવા નાહેલી કિશોરીની કાંઈ મરકેરી કરી કે ઉત્તરમાં એ ઉન્મત્તાએ એના મ્હોં ઉપર ઉકળતી દાળભરી કડછી ઝાપડી અને ધરમાંથી એ લુન્ચાનો પગ ટળાવ્યો. આ દિવસથી એ નીચ પુરુષ પર સ્ત્રીની મરકેરી કરવી ભુલી ગયો, અને વિદુર પ્રસાદના મનમાં અલકકિશોરીની શુદ્ધતાની ખાતરી થઈ.

કિશોરીની સ્વતંત્રતા આમ સર્વ સ્થળે અપ્રતિહત અને જયવંત નિવડી. આ શુદ્ધતા અને સ્વતંત્રતાનું અભિમાને એને એટલું બધું હતુંકે સિથિળ વર્તણૂકવાળાંની સોખ્મ કરવાથી તે ડરતી નહીં, અને એમ જ ગણતી કે “અંહ, ભેંશનાં શિંગડાં ભેંશને ભારે છે-પારકું માણસ નહાં “તેમાં આપણને શું થનાર છે?”. આથી તેની સહિયરોમાં કેટલીક અશુદ્ધ સ્ત્રિયો પણ હતી અને તેવી સ્ત્રિયો વિશેષ વિલાસશીલ અને ઉઘાડી રસિકતાવાળા હોવાથી કિશોરીની વિશેષ પ્રીતિનું પાત્ર થઈ હતી; કારણ

કે ક્ષુદ્ર કાગતા પતિ આગળ નિરુત્સાહી અને દંકાષ રહેતી વિલાસવૃત્તિને શુદ્ધ અળખા, પોતાની ધન્યતાને શરણુ રહેતી આવી સહિયરે આગળ, ધમકભરી સાકાર કરતી, અને તે રીતિનો થોડા અનુક્રમ્ય એવી સહિયરે જાન કરી શકતી. કૃષ્ણકલિકા ઉપર અમાલપુત્રીના ચારે હાથ હતા અને તેનું કારણ જાણ હતું. આવી પ્રિય સહિયરે છોડ એવું એને કહેવા કોઈની તાકાત ન હતી.

અધમ સંગતિ વંદ્યા ન રહી. અલ્પકલિકાશોરીપાસે આવતી જતી કૃષ્ણકલિકાને નવીનચંદ્ર ગમી ગયો અને અર્થ સારવા એકલીની તાકાત ન હોવાથી અમાલપુત્રીને પોતાની સાધનભૂત જોડિયણ કરવા ધાર્યું. કુલીન કલિકાશોરી પોતાની પાસે અપવિત્ર વાતો થવા ન દેતી અને કોઈ પુરુષનાં તો શું પણ સ્ત્રીનાંએ વખાણુ થવા ન દેતી. નવીનચંદ્રની એના મન ઉપર થયેલી નિર્દોષ અને પવિત્ર અસર કૃષ્ણકલિકાએ જોઈ અને તેનો ઉપયોગ કર્યો. નવીનચંદ્રના સ્વભાવનાં, સુશીલતાનાં, સદ્ગુણનાં, અને અંતે સ્વરૂપનાં વખાણુ એણે ક્રમે ક્રમે કરવા માંડ્યાં, અને ઉપકારની અમીથી ભરેલી દૃષ્ટિએ જોનારી કુલીન માનિની આ સર્વ વખાણુ આનંદથી સાંભળતી. આ પવિત્ર આનંદચંદ્રમાં કૃષ્ણકલિકાએ હળવે હળવે કલંક ઉત્પન્ન કર્યું. એક દિવસ નવીનચંદ્રની સુંદરતાની વાત કાઢી, કનજોડાંની વાત કાઢી, હિમ્મત આણી કૃષ્ણકલિકા અચિંતી બોલી ઉઠી: “બહેન, ખરૂં પૂછો તો તમારે તો નવીનચંદ્ર જેવો વર જોઈએ-હા, વિનંદુરપ્રસાદ કીક છે પણ તે કીકજ. કાગડો દહિંથરૂં લઈ ગયોછે.” અલ્પકલિકાશોરિયે એને ધમકાવી આ વાત બંધ પાડી અને તરત તો પોતે પણ ભુલી ગઈ.

કાકા જે કલ્પક વીણા પછી તે નવીનચંદ્રની મેડીમાં આવી. તે ખાટલામાં ઉંઘી ગયો હતો. એને ઔપધ પાવાતો વખત વીતી ગયો હતો તે જગાડવો કે ન જગાડવો એ વિચારમાં ધડી વાર હતી અને સૂતેલા નવીનચંદ્રના મુખઉપર દૃષ્ટિ પડી-દૃષ્ટિ પડી જ. એનો ધા રૂઝાવા માંડ્યો હતો પણ પાટા કરવા પડતા હતા. તાવ આવતો બંધ થયો હતો પણ શક્તિ સારૂ ઔપધ પીવું પડતું. ઉઠવા એસવાનો શ્રમ ચાલતા સુધી ન લેવો એવી વેધની આજ્ઞા હતી, પણ ધારે તો શ્રમ લેવા જેટલી શક્તિ આવી હતી અને મહોંપર તેણે પણ આવી હતી. સૂતેલાના વિશાળ કપાળપર પરસેવો વળ્યો હતો અને પુરુષત્વ ભરી કાળી ભમ્મરો અને પાંપણો વચ્ચે મીંચાયલાં ગોરાં પોપચાંની ગાદી ઉપર અંગવિનાનો અદૃશ્ય મન્મથ આવી બેઠો. તેના બાણનો અગ્રાગ્ય નિર્વાપ પાસે હોંડેલી અળખાના

અંતઃકરણમાં આચિંત્યો કોણ જાણે ક્યાં થઈને પેઠો અને તેને કુળવવા લાગ્યો. પરદેશીના ગાલની રતાશ ઝળકાટ મારતી જણાઈ અને તેના તેજથી સર્વની આંખને ઝાંઝવાં વાળનારીની આંખો આજ અંનમ્ ગઈ. મૂંઝો દોરો જ પુટેલો હતો તેનાથી બાંધી દીધેલા ઝોઠ-સંપુટને જોઈ-તેમાં કાંઈ અમૃત ભર્યું હોય તેમ-આત્મસંતુષ્ટાના ઝોઠ કાંઈક પહોળા થયા. આ સર્વ શું થાયછે? એ વાત અલકકિશોરી સમજી નહીં. એણે આવી સ્થિતિ કદી અનુભવી ન હતી-સાંભળી પણ ન હતી. પૂછવું પણ કોને? તે નિઃશ્વાસ અને દીન બની નવીનચંદ્રના માથા આંગળ-ખાટલા પાસે નીચે બેઠી અને એના સામું જોવા લાગી. આજ આ પુરુષને જોઈ આ બધું શું થાયછે? નવીનચંદ્ર તે આજ કાંઈક બદલાઈ જ ગયો લાગ્યો. એને જોઈને જ અબળાના અંગમાં કાંઈક ઝેર વ્યાપી ગયું-વિપત્તિ વિપ ક્તર્યું-એ ઝેરથી પતિવ્રતાપણને સાચવનારે બળવાન શુભાન પળવારમાં ઉતરી ગયું મહાપ્રતાપવાળી-છાકવાળી હતી તે રાંક જેવી થઈ ગઈ. એક લાંબો નિઃશ્વાસ મૂકી તેણે સામી બીંત ઉપર નજર ફેરવી. ત્યાં એક આરસો આડો ટાંક્યો હતો, તેમાં સૂતેલા નવીનચંદ્રનું અને બેઠેલી અલકકિશોરીનું એમ બેનાં મહોં જોડાજોડ દેખાયાં તે એ જોઈ રહી. તે જોઈ-નવીનચંદ્રના સામું પાછું જોવા લાગી. કૃષ્ણકલિકાના શબ્દ યાદ આવ્યા-આરસા ઉપરથી એ શબ્દ ખરા લાગવા માંડ્યા. જમાલને ષકડયો તે દિવસ થયલો સ્પર્શ સ્મરણમાં આવતાં કલ્પનાને ગલીપચી કરવા લાગ્યો અને વધારે વધારે પ્રિય લાગવા માંડ્યો. જમાલદેલની સાથે સદ્ગુણ યુક્ત કરનારી ચંડિકા અને દુષ્ટ ગરબડની મદમદની-ઉન્મત્ત કિશોરીના પતિવ્રતાતું છંદાસન સૂતેલા નવીનચંદ્રની સુંદરતાના પ્રતાપ આગળ ડગમગવા લાગ્યું અને અબળા તે અબળા બની. કાંઈ પણ વિચાર કરવાની તેની શક્તિ હોલાઈ ગઈ. વિકાર પવનના ઝપાટાથી બુદ્ધિદીપ હોલાયો. મદનાસ્ત્ર આગળ અભિમાનાસ્ત્ર ચૂરા થયું. પુરુષની છબી સ્ત્રીની કીકીમાં પ્રતિબિમ્બાકારે વસવા લાગી-તદ્દયતરંગમાં નૌકાપેઠે હિંદોળા ખાવા લાગી-તદ્દયમહાસાગરના અંતર્ભાગે ક્ષિતિજ રેખામાં ઉગતા સકળચંદ્ર પેઠે ઉગી અને તેના મર્મભાગને ખેંચી કાઢવા લાગી-તેમાં ઉચલ પાચલ કરવા લાગી. પરંતુ આ સર્વ તોફાન કોઈ બ્લુવે એમ ન હતું. તેનો આવિર્ભાવ શરીરપર રજપણ ન થયોઃ માત્ર નવીનચંદ્ર અને આરસા વચ્ચે હેરાફેરા કરતી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં અને આશ્ચર્યમાં પડતી-આ શું થાયછે તે ન સમજતી-બાળકી ખાટલાપાસે બેઠી હતી તેજની નેમ બેસી રહી. કલ્પનામાં વાનરનો શુણ છે. કૃષ્ણકલિકાએ અલ-

ક્રિક્કિશોરીજીવીની કલ્પનાને સળી કરી એટલામાં તો મગજમાંથી તદ્દયમાં અને તદ્દયમાંથી મગજમાં ચદ ઉતર કરતી કલ્પનાએ અમાલપુત્રીને ગભરાવી દીધી અને તે અમરતી એકલી સ્તબ્ધ બેસી રહી હતી તે છતાં કલ્પનાએ અંતર્મર્મમાં ભરેલા ઉઝરડાઓએ મદનપાણુના પાડેલા ધ્વાની વેદનાને અસહ્ય કરી મૂકી અને તે ન ખમાતાં અંતઃકરણમાં દરેક નવો ચરેડો પડતાં આંખો ચઢાવી દેવા લાગી અને “હર, હર, હર,” “શિવ, શિવ, શિવ,” કરી ઉંડો નિઃશ્વાસ નાંખી છાતીપરના છેડા વડે પાં-રકા થયેલા પોતાના તદ્દયને શાંત કરવા પવન નાંખવા લાગી. એ પવનથી શાંત થવાને બદલે મદનજવાળા વધારે વધારે સળગી. ભયંકર દશા! તને શોધનારા-વરનારા પણ જગતમાં વસતા હશે. તું કેટલાકને સુખરૂપ પણ ભાસતી હપ્પશ. અલક્રિક્કિશોરી આ દશાથી ખલાવરી-જ-ર્જરિત થઈ ગઈ. તેને છુટકારાનો માર્ગ ન દેખાયો. નવીનચંદ્ર! તું ઉંધે છે કે જાગેછે? કુલીન વનિતા વિનંતિ ન કરી શકી-તેની આંખમાંથી આંસુનાં ટીપાં ગરગર ટપકવા લાગ્યાં. એટલામાં નવીનચંદ્રે પાસું બદલ્યું. તે ખરેખર ઉંધતો જ હતો. પાસુ ફરતાં તેનો હાથ પાસે બેઠેલીના ખભા ઉપર ઉંધમાં અચ્ચિત્તો પડ્યો. તૃપ્તિનો સમય અચ્ચિત્તો. પાસે આવતો હોય-મદનવેદનામાંથી અચ્ચિન્તી છુટવાની આશા સદ્રજ થવા નિર્મિત થઈ દેખાતી હોય-તેમ અલક્રિક્કિશોરી ચમકી-એ ચમક આનંદમય લાગી. તૃપ્તિનો ભોગ અનુભવાતો હોય તેમ ચરચરતા ઝાઝાઉપર સ્મિત આવી બેઠું. આ હાથને આમ પળવાર પણ ટકવા દીધો-તેને ખસેડી ન નાંખ્યો-આ દશામાં આનંદ મનાયો-તે ન ખમાતું હોય તેમ આંજસુધી રહેલા પતિવ્રતને ઝાણું આળ્યું-ધણા દિવસનું પવિત્ર ઘર છોડતાં તે ઘરમાંથી ફહાડી મૂકનારસાથે પ્રળવાર લઈવા લાગ્યું. જાણે હિતૈષિ પતિવ્રતની જ શિખામણથી મદનાવસ્થાનું ખરું-દુષ્ટ સ્વરૂપ પ્રકાશિત થતું હોય તેમ આટલા ભોગથી અલક્રિક્કિશોરી તૃપ્ત ન થઈ. તૃપ્તિને વેશે અતૃપ્તિજ આવી હોય-તૃપ્તિવધારવાને ખહાને અતૃપ્તિ પગલે પગલે વધારે ફૂર બની બળ અજમાવતી હોય-તેમ થયું. છુટકારાને બદલે બંધન વધારે સખત થવા લાગ્યાં અને તે બંધથી તનમન સખત ચુસાવા માંડ્યાં. અમૃતને બદલે આખા શરીરમાં ઝેર વાપ્યું. આ સર્વ તીવ્ર અતિતીવ્ર વેદના સ્વરૂપતી આંખમાંથી આંસુની ધારા વધારે વધારે છુટવા લાગી અને આળી ખળી નહી. એટલામાં નવીનચંદ્રનો હાથ હાલ્યો. તેને છૂટા થવા દેવા ખુશી ન સ્ત્રોવાથી તેને પકડી રાખવા ક્રિક્કિશોરીનો હાથ ઉપડ્યો-પણ હિમ્મત હારી પાછો પડ્યો. આથી નવીનચંદ્રનો હાથ સ્થાનબદ્ધ થયો, ખભા ઉ-

પરથી રજ નીચે સચો અને ઝીલી લીધો હોય-પડતાં પડતાં ખુંટીપર ભ-
રાઈ રહ્યો હોય-તેમ રસ-રહસ્ય જલધનાર અસ્પર્શ્ય શરીરને આધારે
ચંબ્યો. તેના ઉપર કિશોરીના ઉબળુ આંધુ પડવા લાગ્યાં-નિદ્રામાં ને નિ-
દ્રામાં આંધુના સ્પર્શથી એકલો જાગ્યો હોય ઉઠ્યો યયો. મર્યાદાની મ-
ર્યાદા તોડતા આતુર હોય તે હાથ અનિચ્છથી પકડી લીધો. હાથપર
બળ આવતાં ઉઘેલો નવીનચંદ્ર જાગી ઉઠ્યો. જાગ્યો તે છતાં
તેની આંખ ઘેરાયલીજ રહી. તેમાં આંખ આગળ આ ન મ-
નાય એવો સ્વપ્ન જેવો દેખાવ જેવા લાગ્યો. આ શું? નવીનચંદ્ર પણ
પોતાના હાથ ખેંચી લેતો નથી! શું એના મનમાં પણ અલકકિશોરીની
પતિત વૃત્તિનો પ્રતિધ્વનિ થયો? અથવા શું આ એને ખરેખર સ્વપ્ન જ
લાગ્યું? અથવા શું આ સ્વપ્નજ હતું? આ શો સન્નિપાત! અધમ સં-
ગતિ યવા દીધી તો અધમ કલ્પના યવા વખત આવ્યો! કલ્પનામાંથી
અધમ મનોવિકાર થયો. મનના જ વિકારમાંથી શરીરને વિકાર થયો.
એટલેથીજ અંત ન આવ્યો. વિકારવશ શરીર અગ્રાહ્ય પરપુરુષ-સ્પર્શ
યવા દીધો-સ્વીકાર્યો-અભિનન્ધો! એ સ્પર્શને ટકવા પણ દીધો! વધવા
પણ દીધો! અસ્પર્શ્ય સ્થાનપર સરવા પણ દીધો! અરેરે! શો સન્નિપાત!
જાતે-ઈશ્વરજાતી બંધ થતા સ્પર્શને બંધ થતો અટકાવ્યો-પકડી
રાખ્યો! પતિવ્રતા-હવે તું પતિવ્રતા મરી ગઈ! આટલાથી જ! ધણી
વખત આંધળામાં નવીનચંદ્રનો સ્પર્શ અનુભવતી-એકરૂપપણે
લીધે-અત્યંત મમતાને લીધે સૂતેલાને ઓરાહતાં, પાણી પાતાં; તેના શરીર
પર વળતાં-અજાણે પવિત્ર અંગનો સ્પર્શ થતો-તે છતાં તું પતિવ્ર-
તા જ હતી. આજ એ જ સ્પર્શથી તું પતિતા થઈ! બ્રહ્મ થઈ! એક સં-
ગતિ-એક કલ્પના! શી તમારી દુજ-પરંપરા! શું નવીનચંદ્ર પણ બ્રહ્મ
થયો? શું ઈશ્વરની આ દેખાવપર તજર હતી? શું નિર્ભય એડી એ દે-
ખાવ જેતી હતી? શું એમાંથી એકના પણ ધારવામાં હતું કે આ દેખાવ
કોઈ પણ માનવી જુવે છે? શું કોઈ પણ માનવીની આંખપર આ બ-
નાવનું પ્રતિબિમ્બ પડતું હતું અને આ બે જાણુ અંધ જ બની ગયાં હતાં?
ઈશ્વરની ગતિ અકલ છે!

અલકકિશોરી નવીનચંદ્રપાસે રોજ પવિત્ર વૃત્તિથી બેસતી હતી.
એટલે બારણાં ઉઘાડાં અથવા અંધ ઉઘાડાં રહેતાં તેની હરકત ન હતી.
રોજની પેઠે આજ પણ અંધ ઉઘાડાં હતાં અને તેના અપવિત્ર વિચારનો
જન્મ એડીમાં આવ્યો પછી થવાને લીધે એ વાત પર તેનું લક્ષ્ય જ ન
હતું. બારણાંબંધી તેની પૃઠ હતી. પણ એ બારણાના મિત્રગરા આગળ

જગા રહેતી તેમાં એક નવું મિગ્નગઈ હોય એમ એક કાળી કીકી દેખાતી હતી. તે કોની હતી ?

સ્ત્રીવર્ગમાં, તેમાં વિશેષે કરીને તરુણીવર્ગમાં, રસસમાનતા પ્રમાણે અને વયસમાનતા પ્રમાણે સહીપણાં થઈ જતાં વાર લાગતી નથી અને તેથી તરત પક્ષ બંધાઈ જાય છે. કૃષ્ણકલિકાને અલકકિશોરી સાથે દ્વાવી ગયું હતું તેમ વનલીલાને કુમુદસુંદરી સાથે દ્વાવી ગયું હતું. તે રમતિયાળ પણ ગાલિલી હતી, રસિકી પણ સદ્ગુણી હતી, વાંચવા ગાવાની શોખીન હતી, નિદા કરવાની બહુ ટેવ ન હતી તોપણ પરચેષ્ટા જોવાની રસિયણ હતી, મૌભાઅદેવીપાસે ગીત શિખવા આવતી, ઠંઠ તીનો હતો અને તેથી વધારે તીનો કરવા મથતી, અલકકિશોરીની કચેરીમાં ચર્ચા ચલાવનારિ-યોમાં એક એ હતી, કુમુદસુંદરીપાસે નિલ આવતી, તેની જોડે આખો દિવસ છાંનીમાની કોણ જાણે શીથે વાતો કર્યો કરતી, તેની જોડે શેતરંજ રમતી, કુમુદસુંદરી ગાતી તેમાં પોતાને તો સમઝણ નહોતી પડતી પણ પોતે ગાઈ જતાવતી, અને એનીપાસે પુસ્તકોમાંથી રસિકી વાતો વંચાવી સાંભળતી. રીત પ્રમાણે આજ પણ વનલીલા જમી પરવારી આવી અને આવતાં આવતાં ડોકિયું કર્યું તો અલકકિશોરીને ખભે નવીનચંદ્રનો હાથ જોઈ ચમકી, ખમચી, વિસ્મયપામી ઓડે આંગળી મૂકી વિચાર કર્યો, અને લોકવાયકા ન માનનારી કુમુદસુંદરીને ખખર કરવા દોડી. તેની સાથે છાંનીમાની વાત કરવા મંડી ગઈ.

“ભાભીસાહેબ, નહોતાં માનતાં તે આજ ચાલો. આંખે ખઈ કરો.”

“વનલીલા, તું હજી એવીને એવી રહી. ભોગ એ બેના. આપણે તે પારકી ચેષ્ટા જોવાતું શું કારણ ? આપણે આપણું કાર્મ નથી ?”

“વાર, તમે તે આવાં ક્યાંથી ? એવું એવું જોઈએ નહીં ? ચાલો, “ચાલો, જુવો તો ખરાં. એતો એવાં લટ્ટ બન્યાં છે કે આપણે અર્ધો કે-
“લાક જોઈશું તોયે નહીં દેખે. ચાલો.” કહી વનલીલા કુમુદસુંદરીનો સું-
દર હાથ ખાટણા ભણી ખેંચવા લાગી.

તેને ખિચારીને ખખર ન હતી કે આ સમાચારથી કુમુદસુંદરીના અંતઃકરણમાં કેવી તીવ્ર વેદના થવા લાગી હતી અને તેણે મનમાં કેટલું મુઝાવા માંડ્યું હતું.

“શું આ ખઈ કહે છે ? વિદ્વાન સરસ્વતીચંદ્ર ! આ શું ? આ શું ક-
“હે છે ? શું મ્હારો લાગ કર્યો તે આ અર્થે ? અથવા નવીનચંદ્ર ! શું તું
“સરસ્વતીચંદ્ર ન હોય ? તું નહીં જ હોય. મ્હારો-અરેરે-એકવેળા જે

“મ્હારો હતો તે શુદ્ધ સરસ્વતીચંદ્ર આવો ન હોયો.” આખો પર હાથ ફેરવતી કુમુદચુંદરીએ વનલીલાનો હાથ વઘોડ્યો.

“વનલીલા, જા તું ત્યારે જોવું હોયતો. હું તો નહીં આવું.”

“ત્યારે તમે અંહિયાં બેઠાં બેઠાં શું કરશો?”

“હું બેસીશ મ્હારી મેળે.—ગાઇશ—જરા સારંગી લેખને.”

“તે તમને આ જોવાનું મૂકી ગાવું કેમ ગમશે? તમારા જેવું તો “કાંઈ દીકું નહીં.”

“વારૂ, બહેન, વારૂ. તું જા—જો ત્યારી મેળે.”

વનલીલા આ ઉદારસીન અને નિષ્કૃત્તહળ દેખાતી વૃત્તિ જોઈ વિસ્મય પામતી એકલી ચાલી, નનીનચંદ્રની મેડીના બારણા આગળ વાંધી વળી ઉભી, અને મિળગરા આગળથી રસભરી છાનીમાની જોવા લાગી.

વનલીલાને કહાડી કુમુદચુંદરી પાછી ફરી. આંખમાં આંસુ તો માંચ નહીં એમ ભરાઈ આવ્યાં—જાણે કે પોતાના જ પતિને પરખીયા સાથે દીઠો હોય—જાણે કે પોતેજ ખંડિત થઈ હોય, પણ પર પડતું મૂંઝવું અને ઉંઘે માથે રહી છાનુંમાનું પુષ્કળ રોધ કંઈક નવો વિચાર ઉઠતાં અચિત્તી સદાજી ઉઠી અને આંસુ લોહી નાંખી મેડીવચ્ચે ઉભી.

“અરે, પણ આ શું? એની ફજેતી હું થવા દેઉં? સરસ્વતીચંદ્ર,

“તને આ રસ્તે નહિ ચઢવા દેઉં. હશે. ભલે થઈ હશે—પણ ત્યારા પ-

“વિત્ર સંસ્કારને જગાડું એટલે તું જાગવાનો જ. આ કુમારે હું ચઢ્યો

“તો બાપડા જગતની શી વલે થવાની—જીજ્ઞાસો લોકોને તો કાંઈ રૂઢવાશે જ

“નહીં. તને આ રસ્તે જોતાં મ્હારું કાળજી કહું કેમ કરે—મ્હારું કાળજી

“કેમ રૂઢશે? મચ્છેન્દ્રનાથ! તને સ્ત્રીપારબ્ધમાં લપટાઈ દીન થયેલો

“જોઈ ગોરખ શું બેસી રૂઢશે? ગોરખનાથ, મને સહાયતા કરો. મ્હારામાં

“તમારી શક્તિ તો કાંઈક અંશ મૂકો. સંસ્કારી, સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું?

“ત્વં ચેત્રોત્તપયેન ગच्छसि पयः कस्त्वां निरोद्धु क्षमः ।

“હે ઈશ્વર.—”

વળી આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. દહોતી દહોતી સારંગી લેખ નવીનચંદ્રવાળી મેડીનીપાસે ખુરશી માંડી બેઠી અને એ મેડીમાં સંભળાય એમ સારંગીસાથે ઝીણું કંઠે ગાવા લાગી.

“શુભ સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હર-શિરે,

“પડવા માંડેલી પડી પાછી. ટકી ન, હર! હર-શિરે. શુભ. ૧

“પડી ગિરિપર; હિન્દ્ય ગિરિવર મૂકો પડી એ પાછી—

“અવનિપર આજોટતી ચાલી ધૂળવાળી ધણી થાતી. શુ. ૨

“ મલિન ગંગા! ક્ષાર સમુદ્રે પેડી અંતે ઝો તો!

“બ્રહ્મ થયું જરૂં તેનો શતમુખ વિનિષાત જ નિર્મલો! ”—

“બ્રહ્મ થઈ મતિ તેનો શતમુખ વિનિષાત જ નિર્મલો!”

પોતાની મેડી ખૂદાર સંભળાય એમ કુંમુદસુંદરી કદી પણ ગાતી ન હતી. તદ્દયના સંબંધે એની મર્યાદા આજ છોડાવી અને ગાતાં ગાતાં તે ખરેખરી ખીલી. જેમ જેમ ગાયન અગાડી આદ્યું તેમ તેમ તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર વધી, સારંગીને ખુલાખી નાંખી, અને છેલ્લું પદ ગાતાં ગાતાં “આથી વધારે મહાઈ બળ નથી” એમ શબ્દવિના રૂહેતા રૂહેતા કંપતા મૂર્છા પામતા તદ્દયપરથી સારંગી જમીનપર સરી પડી, ડોક ઢીલી થઇ ગઇ, માથું ખુરશીની પીઠપર બાગી ગયું હોય એમ જણી પડ્યું, કમળની પાંખડિયો જેવી લલિત આંખો અંધાઈ પડ્યું હોય એમ મીંચાઇ ગઇ, મિઃશ્વાસને જવા આવવાનો રસ્તો રાખવા પહેાળું રહી મુખ સ્તબ્ધ થયું, નાગ્નુક કળિયો જેવા દાંતના કિરણ હવામાં ચળકવા લાગ્યા, હોય ખેાળા થઇ ગયા અને ખુરશીની આસપાસ લટકવા લાગ્યા, અને પગ પણ ખુરશી આગળ લંબાઇ ટકી રહ્યા. આ શય જેવા શરીરમાં એકલું છવતું દેખાતું કોમળ વક્ષઃસ્થળ ધડકતું હતું. લલળળ મુગ્ધાના વસ્ત્રની કરચલિયોમાં દેકાઇ રહી છવતા જગતની દૃષ્ટિને નિલ નિષ્ફળ કરતું હતું તે કોમળ વક્ષઃસ્થળ આજ પ્રમાદધનના રંગભવનની જડદૃષ્ટિ આગળ બાળગજના કુંભસ્થળજેવું—ખીડાયલા શતપત્ર કમળની કળિયોની સુંદર જોડ જેવું—ઉપસી આવ્યું, તરી આવ્યું, અને અંતઃકરણના ઉછળતા શ્વાસને બળેં કચ્છ મંદ લીલાથી ઉત્કંઠ અનુભવવા લાગ્યું. તદ્દય ચીરી નાંખે એવી આ અવસ્થા જોનાર—સમઝનાર આ પ્રસંગે—કુંમુદસુંદરી!—હારીપાસે કોઇ ન હતું. ભરવસ્તીવાળા સાસરાના ઘરમાં તું એકલી જ હતી. મૂર્છાપામેલા ઉળળા ગાલઉપર નિર્જીવ થયેલાં આંસુ સ્રાવ્ય ગયાં અને માત્ર તેના ચળકતા સ્રાવ શેરડા રહ્યા. એની આસનાવાસના કરનાર કોઇ ન હતું.

આહીપાસ નવીનચંદ્ર જગી ઉઠ્યો હતો. પણ તે ન જાગ્યા જેવો જ હતો. તેની ઉંઘ હડી ગઇ ન હતી. જન્યુંં કંઈ ઉંચુંં તે વિચાર તેને થયો ન હતો. જગતાં ખેલાં કિશોરીના સ્પર્શથી તે રમણીય સ્વપ્નમાં પડ્યો હતો. એવો સ્પર્શ જન્મ્યા પછી તેને પ્રથમજ થયો હતો અને તે સ્પર્શે ઉત્પન્ન કરેલા સ્વપ્નને અંતે આંખ કાંપક ઉંઘડી તોપણ એક સ્વપ્ન પલ-

ટાઇ બીજું સ્વપ્ન અનુભવતો હોય એમજ એને લાગ્યું. અર્ધું મીચેલું અને અર્ધ ઉઘાડું એવા પોપચા આગળથી અમલકકિશોરી સ્વપ્નમાં આવી હોય એમ પળવાર વિકાર ભરી રમમાણ આંખે તેને જોઇ રહ્યો અને દૂપિત હાથ ખેંચી ન લેતાં નિમિષમાત્ર આનંદસમાધિમાં પડ્યો એટલામાં સારંગીના રણુકા સાથે ભળી જતું કુમુદસુંદરીનું મિષ્ટ-મધુર ગાયન તેના કાનમાં ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યું. કર્ણેન્દ્રિય આનંદ વ્યાપારમાં લીન થતાં સ્પર્શેન્દ્રિય બહાર મારી ગઇ, અને ઉઘાડી આંખ વગરમીયાથે મીચાઇ. કુમુદસુંદરીના ગાયન સાથે ઉડાં ડુસકાં વચ્ચે વચ્ચે ભળતાં હતાં અને સૂતેલાની નિદ્રાને વીજળીના સંચા પેડે ધક્કા મારતાં હતાં-તેનાથી સ્પષ્ટ સમજાતાં હતાં-તેના ત્દદ્યના ત્દદ્યમાં પેસતાં હતાં. કુમુદસુંદરીનું-દિવ્ય અપ્સરાના જેવું-ગાન પણ આજ તેણે પહેલ જોઈલું સાંભળ્યું અને તેથી તેની આનંદનિદ્રા મધુર મધુર થતી વધી. બહારથી જોનારને મન અત્ર-કકિશોરી અને નવીનચંદ્ર આમ એમનાં એમ ચિત્રવત્ સ્તબ્ધ રહી એક-બીજાના સાસું જોઇ રહેતાં લાગ્યાં અને ઉલ્લસ મદનાવરથ છે એવું મનમાં આણતો વનલીલાને કાંઇ પણ શંકાસ્થાન ન રહ્યું.

આખરે કુમુદસુંદરીના ગાનનું છેલું પદ આવ્યું-તેનો અર્થ સ્પષ્ટ હતો-તે પદ એક વાર ગવાયું-જરીક ફેર સાથે બીજી વાર ગવાયું-તેની સાથે સારંગીનું ગાન અચિંત્ય ક્રમવિરુદ્ધ બંધ પડ્યું. સારંગી પડી તેનો ધ્યાકો થયો, હાથમાંથી છુટતાં-પડતાં-તાર નુટતો હોય એમ અસંવાદી કઠોર રણુકારો, લંબાયા, તે રણુકારામાં અચિંત્યા બંધ પડેલા ગાયનના અંતસ્વરનો પ્યુતોચ્ચાર ભળ્યો, અને તે સર્વમાં નુટતા ધર્મસ્થાનથી તણાયેલું હુશિયું સંભળાયું, અને એકદમ સારંગી અને કંઠ ઉભંચ બંધ પડ્યાં. તેનીજ સાથે સ્વપ્નાવરથ નવીનચંદ્રનું ત્દદ્ય ચીરાયું, તે ખરેખરે જાગ્યો, જાગતાંજ કિશોરી સાસું જોઇ રહ્યો, જોતામાં જ ધીમા બળથી હાથ ખેંચી લીધો, અને એકદમ પણ ધીમે રહીને-દીન વદનથી પણ દુપકા ભરી આંખ કરી-લાચાર સ્વરથી પણ ઉત્ત નરકમાંથી તારવા ધમ્જીતો હોય તેવો, મધુર નરમ વચન બોલ્યો:

“અલકબહેન, હું તો તમારો ભાઇ યાહું હો” એમ બોલી પવિત્ર દષ્ટિથી તેના ભણી જોઇ રહ્યો.

અલકકિશોરી શરમાઇ જ ગઇ, નીચું જોયું, અને મનમાંથી ધરતી માતાપાત્રે માગ માગ્યો. તેને બાન આવ્યું. તપેલા વાસણ પરથી પાં-ણીનો છાંંડ ઉડી જાય તો તેનો અપવિત્ર વિકાર એકદમ જતો રહ્યો. પણ શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં-મૂઝાઇ-ચુંચવાઇ. ખેઠેલી રહી જમીન-

પર જોઈ રહી—આંખો મીંચ્યા જેવી કરી—જીભ કરડવા મંડી. “અરરર! આ શું થયું” એ વિચાર તેના આખા મગજમાં નિષ્કંટક એકલો રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સામે કરડી હોય એમ તેના મગજમાં ઝાટકા નંખાવા લાગ્યા. વગર ઉંચું જોયે—અંહિયાંને અંહિયાં આપઘાત કરૂં—એ વિચાર તેના મનમાં અંતે તરી આવ્યો અને તે વિચાર પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થઈ. મનમાં ખોલી—“હવે તો જીભ કરડીને મરૂં—કે શ્વાસ રુધીને “મરૂં—પણ આમ ને આમ જ.” એ વિચાર પ્રણય થતાંજ તેના મનનો સુચવારો મટ્યો—છુટકારો પાસે આવ્યો હોય તેમ તેને લાગ્યું.

નવીનચંદ્ર તેની અમુઝણુ સમજ્યો, અને દિલાસો આપી બોલ્યો: “બહેન, અમુઝાશો નહી. એક જીલતો બ્રહ્માએ યે કરીછે. ફરી જીલ ન કરશો. તમારૂં અંતઃકરણ પવિત્ર છે તે હું જાણું છું. હું નાદાન નથી. થયું “તે ન થયું થનાર નથી. ગઈ ગુજરી વિસારી દો. તમારો ધર્મ અંતે “સચવાયો તે ઈશ્વરનો ઉપકાર માનો.”

અલકકિશોરિયે ઉત્તર ન વાળ્યો—ઉંચું પણ ન જોયું. બનેલા બનાવથી એતું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું.

“ઉઠો, બહેન, ઉઠો, મને ઔપધ આપો.”

હજી કિશોરી ઉઠી નહીં.

“બહેન—”

“ભાઈ, તમે ખરેખર મહારા ભાઈ જ છો.”—આખરે હિમ્મત આવી—“ભાઈ, જમાલપાસેથી મને જોડવી તેના કરતાં આજ મહારા ઉપર વધારે ઉપકાર કર્યો. અરેરે! ઉજળે લુગડે ડાઘ”જેઠો. હું! આ “શું થઈ ગયું? ભાઈ, મહારા ભાઈ, હવે મહારે જીવવું નકામું છે—અરેરે” —રોતી રોતી આંસુ ભરી આંખે ઉંચું જોયું—“હાય, હાય.”

“બહેન, ધીરો થાઓ.”

“ભાઈ, સોનાની થાળીમાં લોહની મેખ ન ખમાય. મહારા જેવીને “આટલું થયું તે ન વેઠાય. હું હવે કોઈને મહોં શું બતાવીશ?”

“લોક શું જાણનાર છે?—ઈશ્વર જાણે છે તે દયાળુ છે.”

“એ બધું ખરૂં પણ મહારાથીજ આ સહેવાતું નથી—આ આવી “હું તેને આજ આમ—”

“બહેન—”

“હું જીવનાર નથી—” હલકાતી આંખે અમલા ઉઠી બારણા ભણી ચાલી. વનલીલા ત્યાં ન હતી. સૌભાગ્યદેવી બારણાના ઉમ્મર આગળ અંદર આવતી સામી મળી.

હાથ ખેંચી લીધો તે જોઈ, અને પોતાની પવિત્રતાની ખાતરી કરી આપનાર શબ્દો નવીનચંદ્ર બોલ્યો તે સાંભળી, વનલીલા સંતોષ પામી. તોપણ કિશોરી શો ઉત્તર દેછે તે જાણવાનું આક્રી હતું. પરંતુ એટલામાં કુમુદસુંદરી ગાતી હતી તે અચિંતી બંધ પડી અને સારંગી પડી ગઈ તે ઉપર ધ્યાન જતાં વનલીલા એણીપાસ દોડી અને પુરશીપર મૂર્છા પામેલી કુમુદસુંદરી પાસે “યું છે-ભાભી-યું છે?” કરી આસના વાસના કરવા લાગી. મિનંગરામાંથી એ જોતી હતી તે સૌભાગ્યદેવીએ પોતાની મેડીમાંથી જોયું; અને કોઈને ન ગાંઠનારી ઉન્મત્ત પુત્રીને કપકો આપવા, લોકવાયકા રજોને સાચી તો નહીં હોય તે જાણવા, વનલીલા પાસે ચોકશી કરવા, અને એવા હજારો હેતુથી, પુત્રીપર ચીકાતી દુઃખી થતી કુટુંબ કલંકિત થયાનો ભય રાખતી સૌભાગ્યદેવી નવીનચંદ્રવાળી મેડીઆગળ દુઃખ અને રોષ ભરી આવી; પણ વનલીલાને ગયેલી જોઈ અને કિશોરી જ આંસુ વર્ષાવતી સામી મળી તેથી પોતાનો તક જોટો હશે એમ ધારતી પણ આ યું હશે એનો વિચાર કરતી દેવી પુત્રી સાચું પળવાર ધારીને જોઈ રહી અને મ્હારી વાત ઉઘાડી જ પડી એવું ધારતી કિશોરી તેવું પવિત્ર પ્રતાપી મુખ જોઈ શીકી પડી અને વ્હીલી-ઝશ્યા-કળા-દેખાઈ. સૌભાગ્યદેવી કાંઈક પૂછવાનું કરતી હતી એટલામાં વનલીલા ગભરાયલી ગભરાયલી કુમુદસુંદરીની મેડીના બારણા આગળ “કોઈ આવોરે-કોઈ આવોરે” એમ ખુમ પાડતી આવી.

“ઓ દેવી-ઓ દેવી-ઓ અલકબહેન-કોઈ આવો-આ જુવો-“ આ જુવો-ભાભી શીગડું થઈ ગયાં છે-તે કોઈ જુવો.”

“હા” કરી સઉથી આગળ સૌભાગ્યદેવી દોડી-દોડતાં દોડતાં એકવાર પડી-તે ન ગણતાં કોઈ કીલે તે પહેલાં પાછી ઉડી અને દોડી ભૂત બનાવ લુંલી જઈ-મરવાનો વિચાર પડતો મૂકી-અલકકિશોરી પણ પાછળ ઉતાવળી ચાલી, પણ તેના ગન્દ મગજની અસર પગપર હતી. માંદો માંદો નવીનચંદ્ર પણ મંદવાડ ન ગણી ખાટલામાંથી કુદકો મારી ઉઠ્યો અને ફલંગો ભરતો બહાવરા જોવો કુમુદસુંદરીની મેડીમાં સઉની પાછળ આવી ઉભો. એ મેડીમાં એ પ્રથમ જ આવ્યો.

કુમુદસુંદરી હજી એ પુરશીઉપર એની એ અવસ્થામાં હતી પુરશીની આશપાસ સઉ વીટાઈ વળ્યાં. સઉના કાળજાં ધડકવા લાગ્યાં. સઉને શ્વાસ ભરાયો. આંખમાં આંસુ આણી દેવી બોલી: “વનલીલા, આ યું?”

વનલીલા ગભરાઈ. તે મેડીબહાર નિકળી એટલામાં આ થયું હતું.

મેડીખ્દાર નિકળી શું કર્યું તે પૂછે નો શું કર્યું? તોપણ જવાબ દીધો:
 “કોણ જાણે, સારંગી લેઈ ગાતાં હતાં અને ગાતાં ગાતાં કાંઈક આમ
 “યઈ ગયું અને માયું નાંખી દીધું.”

નવીનચંદ્ર આગળ આવ્યો. ત્રિયોને ધીરજ આપવી-હુપાય બ-
 તાવવો-એ પુરુષને માથે પડયું. કુમુદચુંદરીના મ્હોંસામું જોઈ, ઘડકતી
 છાતી સામું જોઈ, ગાયન સંભારી, સર્વનું કારણ કહી, તદ્વચમાં પડેલા
 ચીરો કાંઈ રાખી, બોલ્યો: “દેવી, ચિંતા કરશો નહીં. એમને ઉચકી
 પલંગ ઉપર સુવારો. અહુણું સજ્જ થશે, અલકાજી હેન, જરા ગુલાબ-જળ
 મંગાવો.”

અલકાકિશોરી જાતે જ લેવા ગઈ. જતાં જતાં લાદેરે ડોકિયું કરી
 સમરસેનને કહ્યું કે “એક જાણુને પિતાને તેડવા મોકલો અને એક જાણુ
 વૈદને તેડવા જાઓ.” વનલીલા પાછળ આવી અને ફરેકે “એમને વાઈ
 જવું છે. મ્હારે ઘેર મુંબાઈથી સુંઘાડવાની શીશી આણી છે તે મંગાવો”
 એક જાણુને તે સારૂ પણ મોકલ્યો. ઘરમાં એકલો સમરસેન રહ્યો ને આ-
 રણું સાચવવા રહ્યો અને કાન તથા મન મેડીપર રાખ્યાં.

સૌભાગ્યદેવી પુરશીની એક પાસ ઉભી રહી કુમુદચુંદરીનું ગળું
 એક હાથે ઉંચું કરી ખીજે હાથે એની હડપચી ઝાલી એના સામું જોતી
 રોતી પૂછવા લાગી અને પૂછતાં પૂછતાં તેનું મ્હોં લેવાઈ જતું હતું:

“કુમુદચુંદરી, કુમુદચુંદરી-વહુ-એટા-ગાપુ-બોલોને, આમ શું કરે
 “છે? કુમુદચુંદરી-” આજુ જોઈ આંખોપર પહોંચો ફેરવતો નવીનચંદ્ર
 બોલ્યો: “દેવી, ચાલો, એમને પલંગપર સુવારિયે; અહુણું એ નહીં બોલે.”
 “શું નહીં બોલે? શું કુમુદ નહીં બોલે? નવીનચંદ્ર, એમ શું બોલો
 “છે? એ તો મ્હારા ઘરનો દીવો-હોં!” થેલી બનતી સૌભાગ્યદેવી લલી.

હતાવળી હતાવળી અલકા આવી અને પાછળ વનલીલા આવી. ન-
 વીનચંદ્રે ગુલાબજળની શીશી લેઈ ખોખે ખોખે કુમુદચુંદરીના મ્હોંપર જો-
 રથી છાંટવા માંડયું. સહ સ્તબ્ધ થઈ જોઈ રહ્યાં. સાત આઠ ખોખા
 છંટાયા ભારે પ્રાતઃકાળ પહેલાં કમળની વિકસનાર પાંખડિયો હાલવા માંડે
 તેમ એ કાંઈક હાલી.

“દેવી, જો, બાબી હાલ્યાં, હોં”-મલકાઈ અલકાકિશોરી બોલી.
 પણ તે વ્યર્થ. અર્ધા શીશી છંટાઈ પણ કુમુદચુંદરી જાગી નહીં. નવી-
 નચંદ્રે હાર્યો: “દેવી, એમને પલંગપર લ્યો. વૈદને આવવા ઘો.”

અલકાકિશોરી અને વનલીલાએ પગ અને ફેડ આગળથી ઉચકી.
 નવીનચંદ્રે માથા નીચે અને વાંસા નીચે હાથ રાખ્યા. સૌભાગ્યદેવી વ-

મચેથી ઉચકવા ગઇ, પણ મડદું ઉચકવા જોવો દેખાવ જોઇ છળી હોય તેમ-કુમુદસુંદરી મરીજ ગઇ હોય એવું કલ્પી-પાછી પડી: “હાય હાયરે, “ઓ મહારી કુમુદ-આ શું?” દેવી પડતી પડતી પાછલી ભીંતને આ-ધારે ટકી.

માયાભણીના નીચા નમેલા નવીનચંદ્રની આંખ કુમુદસુંદરીના મહો-પર આવી. તેની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં તે કુમુદસુંદરીની આંખઉપર-ગાલઉપર-પડ્યાં. હાય રોઝાયલો હોવાથી આંસુ ઢહોવાય એમ ન હતું.

હળવે રહીને, આંચ ન આવે એમ, મૂર્છાપામેલીને પલંગ ઠીક કરી તેપર સુવાડી; સહ આસપાસ વૈદની વાટ જોતાં જ બેઠાં. દેવી માયા-આગળ આવી-વાંછી વળી-એના મહોપર મહો મૂકી-ચુંબન કરી-વાળપર હાથ ફેરવી-રોઇ પડી. કોઇ કોઇને દિલાસો આપે એમ ન હતું. નવી-નચંદ્ર જોટી કઠિણતા અંતાવી સહને ધીરજ આપવા લાગ્યો. એટલામાં દેવીના શ્વાસથી કુમુદસુંદરીમાં નવો શ્વાસ આવ્યો હોય તેમ તેનું મહો ઉધડયું-આંખ ઉધડી પણ ફાટેલી રહી-અને સહને કાંઇક જીવમાં જીવ આવ્યો. પણ તે વ્યર્થજ હતો. તેની મૂર્છા વળી ન હતી, પણ મૂર્છામાંથી ફાટી આંખ કરી લવવા માંડયું:-

“તું મુજ જીવિત, તું મુજ રદદય જ, તું કૌમુદી મુજ નેત્રતણી,

“તું મુજ પીયુષ, તું મુજ વહાલી”-એમ જ પ્રિયશત કંઇ કંઇ-

“એમજ જુઠાં જુઠાં જુઠાં પ્રિયશત કંઇ કંઇ કહી કહી,

“ભોળી મુઝાને ભરમાવી-વહાલે વહાલે ઘણી ઘણી.—

“આખર કીધું શું-શા અર્થે?—એ-એ.—

અંત એકારને લંબાવતી પાછી આંખ મીચી દઇ, બંધ પડી. કોઇ સમજ્યાં નહી. સહને ધારકો પડ્યો-સહના જીવ ફટકી ગયા. ધીરજ આપવી છોડી દઇ નવીનચંદ્ર એકદમ ઉડી ગયો અને એક ટેબલપર ચિત્રામણ પડ્યાં હતાં તેના ભણી નૂનર કરતો અકરાટો થઇ ઉભો રહ્યો-અને આંસુ ખાળી રાખવા મહાપ્રયાસ કરવા લાગ્યો અને કોઇ સાંભળે નહિ એમ ગણગણવા લાગ્યો:

“હરિ હરિ હતાદરતયા સા ગતા કુપિતેવ ॥

“કિ કરિષ્યતિ કિ વદિષ્યતિ સા ચિરં વિરહેણ ॥

“કિ જનેન ધનેન કિ મમ જીવિતેન ગૃહેણ ॥ હરિ ॥ ૧ ॥

“ ચિત્તયામિ તદાનનં કુટિલશ્ચ રોપમરેણ ॥

“ શોળપદ્મમિત્રોપરિ ઋમતાકુલં ઋમરેણ ॥ હરિઃ ॥ ૨ ॥ ”

“ ગતા-ગતા-ગધ-ગધ-” એમ મનમાં બકતો બકતો ટેબલપર નીચું જોઈ રહ્યો અને સ્ત્રીની પેઠે પારકા ઘરમાં શુભ રીતે અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો.

એટલામાં ટેબલપર નજર પડતાં કેટલાંક ચિત્ર જોવામાં આવ્યાં- તે કુમુદસુંદરીનાં કાઢેલાં હતાં. એક કાગળ ઉપર ઉત્તરરામચરિતમાંના ત્રીજા અંકનો દેખાવ હતો અને અદૃશ્ય સીતા દૃશ્ય રામને સ્તિગ્ધ રોપ-ભરી ત્રાંસી નજરે જુવે છે તેનો આલેખ હતો. એક ખીજા કાગળપર દુષ્યંતને કશ્યપમુનિના આશ્રમ આગળ એકવેણીધર શકુંતલાને આવતી દેખતો ચિત્રચો હતો. પાસે શેક્ષપિયર પડયું હતું તેમાં “ઝોલ્ડસ્ વેલ્ઝેલ્ ઝોન્ડસ્ વેલ્” અને “વિજીટરસ્ ટેલ્” ની વચ્ચેવચ્ચ કાગળના કડકા મૂકી નિશાનિયો રાખી હતી. દાઢિયે હાથ રાખી નવીનચંદ્ર સહ જોઈ રહ્યો અને વિચારમાં ગરક થયો. એટલામાં પલંગમાં મૂર્છા પામેલીન મુખમાંથી ત્રુટક ગાન પાછું નિકળવા માંડયું:—

“ ઓરે...વિદ્યા...ઓરે...વિદ્યા...સરસ્વતી...સરી ગઈરે ”

પળવાર બંધ પડી પાછું ગાન આરંભાયું:

“ ઓરે...બ્રમરા...ઓરે...બ્રમરા...શાથી ઉડી ગયોરે ! ”

વળી બંધ પડયું અને પ્રથમ ગાયલાના અતુસંધાન જેવું સંભળાયું:— “ આ...

“ સરી ગઈ નામથી...સરી...મુજ હાથથી... ”

“ ઉંરથી સરી નહી રે...ઉંરથી સરી નહીં રે...

“ બ્રમર, તને શાથી ગમ્યું-છેક આવું ? ”

નવીનચંદ્ર પાછો ફર્યો, પલંગપાસે આવ્યો, અને એના મૂર્છિત મુખ સામું જોઈ રહ્યો. તે કલાંડી સૂતેલી પડી હતી, તેના કાળા બ્રમર જેવા વાળ મોરના ક્લાપ પેઠે ચારે પાસ પથરાઈ વેરાયલા હતા અને તેમાં ગું-થેલાં ભાતભાતનાં મુશોભિત ફુલ-છિન્નભિન્ન થયાં હતાં. સર્વ, છાતું ધીમું રેતાં રેતાં આંખો દહો દહો કરતાં, આશપાશ ચિત્ર પેઠે એસી રહ્યાં હતાં અને આતું પરિણામ શું થાયછે તે દુઃખ ભર્યાં વિમાસતાં હતાં, એટલામાં વૈદ્ય આવ્યો. આવવા માંડ્યા સારે સર્વ આવ્યા. બુદ્ધિધન અને પ્રભાદધન પણ આવ્યા. તેમને સહ સમાચાર અલકે કહ્યા. વૈદ્ય ઉપચાર કરવામાં રોકાયો. વાઇનું દરદ ઠરાવવામાં આવ્યું. આખરે મૂર્છા વળી અને

સર્વેનો શ્રમ સફળ થયો. યુદ્ધિધને અલકકિશોરીને પૂછ્યું:—“તું એમને
“અહુણું ફરવા લાઇ જતી ન હતી ?”

“ના, અહુણું નથી જવાતું.”

“હાં, એજ કારણ. લાઇ જજો હવે. આજે જાઓને ગાડી જોડાવી,
“કાંઈ હરકત છે ?”

“ના, કંઈ હરકત નથી.”

વડીલની આજ્ઞા સહિએ માન્ય રાખી. શ્રમથી ઉઠતી કુમુદસુંદરિયે
પ્રથમજ પોતાનો નિયમ તોડ્યો. શ્વશુરગૃહમાં નવીનચંદ્ર આવ્યો ત્યાર
પછી તેના સામી નજર નાંખતી ન હતી તેણે, ગાડીમાં બેસવા ધરના દાર-
માંથી નિકળતાં નિકળતાં કાંઈ ન દેખે એમ કોધ, દયા, અને દીનતા
ત્રણે વાનાંથી ભરેલી દૃષ્ટિ ભ્રમરક્રમાન ચઢાવી નવીનચંદ્ર ઉપર નાંખી.

આ બનાવ બન્યા પછી જ્યારે જ્યારે તક મળતી ત્યારે કુમુદસુંદરી
નવીનચંદ્રપર કઠોર કટાક્ષ નાંખતી જણાતી.

આ થયા પછીથી ધૈર્ય જાણે શાથી નવીનચંદ્રની મનોવૃત્તિ ફરી
ગઈ હતી, ધડિકમાં ઘેર જવાની અને ધડિકમાં કંઈ કંઈ પ્રદેશમાં જવાની,
ધ્રુષ્ટ થતી હતી, અને યુદ્ધિધનનું ઘર તો ગમે તેમ કરી છોડવું એ
તેના મનમાં નક્કી થયું હતું. આ ધ્રુષ્ટાનું પ્રબળ માત્ર ચૈત્રી પડવો જો-
વાના કુતૂહળથી ડબાઈ રહ્યું હતું. એટલામાં તે જ દિવસને પ્રાતઃકાળે
યુદ્ધિધને ગુરુકાર્ય સોંપ્યું એટલે ધ્રુષ્ટા સફળ થવામાં વિઘ્ન આવ્યું દેખાયું.
દરબારમાંથી નિકળ્યો તે સમયે જ એ વિઘ્ન પાછું ફર ગયું તેનો વિચાર
થયો અને મનસ્વીની સ્વચ્છંદવૃત્તિયે પાછો તનમનાટ મચાવી મૂક્યો.
દરબારમાં મચેલું ભવ્ય અને મનભર સ્વપ્ન આ તનમનાટને બળે ઝપટાઈ
ગયું. રસ્તાપર પડતો ઉચ્ચ તાપ મગજને ઉકાળતો હતો તેથી સ્વચ્છંદી
તદ્દયને માત્ર રંગ ચઢ્યો અને તે ખીલ્યું. દૂર સમુદ્રમાં દેખાતાં વ્હાણો
નજરે પડવાથી નિશો કરેલા જેવાને દીપદર્શન જેવું થયું અને રસ્તામાં
ચાલતાં ચાલતાં તેના મગજમાં અનેક વિચારની લહેરો આવવા માંડી.

“સરસ્વતીચંદ્ર ! તને કાંઈ ખબર છે કે કુમુદસુંદરી શું બકે છે ?

“તારી સરસ્વતી

“સરી ગઈ નામથી—સરી”...કુમુદસુંદરીના...“હાથથી.” “સ-
રી”...એના...“ઉરથી નહીં રે”

“અરરરર ! નિર્દયતા અને મૂર્ખતાની હદ વળી ગઈ—

“થયો દારૂણ મનગાન્યો, વિકૃત થઈ રતેહની સાનો !

“હવે છુકુમાર ઉર ફાટી જશે, ઓ મૂર્ખ હતભાગી !”

“ હું ઈશ્વર, એ પાપ કોને ? સરસ્વતીચંદ્ર, સરસ્વતીચંદ્ર, કાંઈ મુઠે
 “ છે ? આ શું કર્યું ? મહાપતિવ્રતા-પતિની સ્વચ્છન્દ મૂર્ખતાની વેદી પર
 “ હોમાયલી પતિવ્રતા ! નવા અવતારમાં પાછલો અવતાર ન હોલનારી
 “ પતિવ્રતા !-મનને વરેલો પતિ મનથી છુટો નથી પડતો-વરેલા પતિને
 “ છોડી મન બલિયારી નથી થતું-શરીરે વરેલા પતિને છોડી શરીર અ-
 “ ન્યત્ર નથી રમતું ! આહા ! બળવાન બળકટી ! મનના પતિપર આટલો
 “ આવેશ છતાં તેના ભણી પાંપણનો પલકારો પણ નહીં ! કેવા બળવાળી ?
 “ પુરુષ ! તું સ્ત્રી છે. અને સ્ત્રી ! તું પુરુષ છે ! બળવાર પરસ્ત્રીપર મો-
 “ હેલા મનવાળા પુરુષને-બળવાર અસંવાદી થયેલા મનને-સંવાદી કરી
 “ નાંખનાર સારંગી ! શું ત્હાઈ બળ ! સારંગી ! કુંમુદસુંદરી-કુંમુદસા-
 “ રંગી ! અરેરે હું બ્રહ્મ થાત જ-માણસને ખબર હોય છે કે તેના મનપર
 “ શી શી આપત્તિ આવવાની છે ? પતિત છવ ! જો તું પતિત-નિર્બળ
 “ હતો તો-ને છોડી શાને ? ગરીબ બિચારી અલકકિશોરી, તને શો ઠપકો
 “ દેલે ?-ઠપકો દેનારતું જ ક્યાં દેકાણું હતું ?-કુંમુદસુંદરી-કેવા રોપવાળી
 “ આંખ !

“ મેદાદ્મુવોઃ કુટિલયોરતિલોહિતાક્યા

“ મમ્મં શરાસનમિવાતિરુપા સ્મરસ્ય ॥”

“ નક્કી, ત્હાઈ ત્દદ્ય અંદરથી ચીરાયછે-ત્હાઈ ગાયન, ત્હારાં ચિત્ર,
 “ ત્હારે વાંચવાના વિષય, ત્હારી વાતો-સર્વે એક સરખાં જ ! આહા, કોમળ
 “ સારંગી, ત્હારા સર્વ તાર સદૈવ એક જ ગાયન કરી રહેછે ! પણ ઈશ્વ-
 “ રની ગતિ અકળ છે-એ શું થઈ ગયું ? એક બળવાર મતિ શી બ્રહ્મ
 “ થઈ ? ત્હોં તે શાથી બળ્યું ? ત્હારે તે વિનિષાત પામતાને તારવા આવી
 “ ત્દદ્ય વીંધનારી સુકિત કરવી શાથી પડી ? અરેરે ! દુષ્ટ પાતકી ચિત્ત !
 “ પ્રસંગે ત્હોં ત્હારી દુષ્ટતા પ્રકાશી. શું ચિત્તને ઉદ્ધારવા વિધા બસ
 “ નથી-શું કુંમુદની કોમળ સૂચના ન થઈ હત તો તેના સંસ્કાર નખુંસક
 “ જ રહેત ? શું અભણ પુરુષતું અને ભણેલાનું ચિત્ત સરખું જ ? હા,
 “ હા, હા ! અભણ કિશોરી ! તું અભણ પણ મને શીખવેછે-સોનાની થી-
 “ ણીમાં લોઢાની મેખ ન જોઈએ ! જો ત્હારે ન જોઈએ તો મ્હારે પણ
 “ ન જોઈએ.”

“ પણ માણસનું મન વિષયને શરણુ શાથી થતું હશે ? આવતું
 “ જોઈ કેટલાંક જીવ્હાલોલ્યવાળાં માણસોનાં મુખ દ્રવેછે, પાસે દ્રવ્ય હોવા
 “ ક્રતાં કેટલાંક માણસોથી દ્રવ્ય જોઈ ઢાંકી કે ઉઘાડી ચોરી કર્યાવિના

“રહેવાતું નથી, તેમજ વિપયનો વિપય જોઈ શું આ થયું હશે ? શું વિપયમાં
 “એવી વશીકાર શક્તિ છે કે જેથી વિદ્યા ડગાઈ જાય અને મનુષ્ય પશુ બને ?
 “જો એમ હોય તો માણસને માથે જુઓ શી બાબત રહે ? આ કાર્યનું
 “પરિણામ મરણ છે એવું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છતાં પાંડુરાજ વિપયમોહિત
 “શાથી થયો ? સ્વકીયા કે પછી પરકીયા—એમાંથી એકપણ શી બાબત
 “જોઈએ—પાંડુરાજની વાતમાં શો મર્મ છે તે—અલકકિશોરી, ત્હારા પ્ર-
 “સંગે મને શીખવ્યું. દીવાસળીમાં જોમ અગ્નિ રહે છે તેમજ માણસમાં
 “વિપયવાસના સદૈવ વસતી હોવી જોઈએ અને વિપયવિપયનો પ્રસંગ
 “પડતાં તે વાસના જગૃત થતી હશે, સર્વ માણસમાં એમજ હોવું જો-
 “ઈએ, આવી અલકકિશોરી તેને આમ થયું. આવા ડાહ્યાડમકા, ગં-
 “જીર દેખાતા, આવા મ્હોટા રાજપ્રપંચના ધીટ સૂત્રધાર યુદ્ધિધનને જોઈ
 “ક્રોધને એવો વિચાર થાય કે જોને ગળે એક અબળાનો હાથ પડતાં
 “તેનું ચિત્ત શરણ થાય છે ?—અને તેમ છતાં સૌભાગ્યદેવી—ત્હારી સત્તા
 “આ લુગડાંલત્તાં પહેરનાર નાટકી કારભારી ઉપર કેટલી છે તેની સાક્ષી
 “મ્હારો કાન પૂરે એમ છે. પવિત્ર પતિવ્રતા—સૌભાગ્યદેવી—ત્હારા મુલ-
 “ક્ષણ જોઈ શૈવ્યા સાંભરી આવે છે.

“શિરપર સાડી ઝોઢી પૂરી, મેળે ચઢી મુખ લાજ,

“જોલે થોડું, મન્દમન્દ ને મધુર જ અક્ષર-સાજ,

“ધીમી ધીમી ચાલે, જો ! જો ! પદ-નખઉપરજ આંખ !

“દેવી ! દેવી ! પવિત્ર ઉચ્ચ કુંજ તે આનું જ નામ.”

“કુલીનતાની મૂર્તિ પવિત્ર સૌભાગ્યદેવી ! આહા ! શુદ્ધઆર્યા—આર્ય-

“લોકનાજ અંતઃકરણોમાં વસેલી આર્યા ! જૂનાં વર્ણનો જ વાંચ્યાથી ત્હારો

“પવિત્ર મોહક પ્રતાપ હું કદી પણ સમજ્યો ન હતો. વિદાયતમાં જાઓ,

“કે અમેરિકામાં ભ્રમો, કે ઈરાનના દ્રાક્ષના વેલાઓની વાડીમાં જઈને

“ઉભા રહો, કે આર્મીનિયામાં આથડો—પણ ક્રોધ ઠેકાણે, આર્યદેશની

“આર્યા, તું જડવાની નથી. આર્યદેશમાં પણ તું હવે કલ્પિત થતી જ-

“યછે અને ઇંગ્રેજ વિદ્યાની ઉદ્ધતતા ત્હારો નાશ પણ કરે ! પણ—સૌભા-

“ગ્યદેવી—મૂર્તિમતી આર્યા—જેવી આ આપણા દેશની ભૂમિ પૂજનીય

“અને પ્રિયદર્શન છે તેવીજ તું પણ છે. આહા, ત્હારાજેવા રત્નનો

“ધણી યુદ્ધિધન કેવો ભાગ્યશાળી ! યુદ્ધિધન, ત્હારા કારભાર કરતાં

“આ આર્યાને ત્દ્વયમાં વધારે રાખજો.”

“આ તો એક વિચારમાં ખીજે વિચારે ચઢ્યો. મહારા મનનો પ્રશ્ન
 “એ છે કે આવી સૌભાગ્યદેવી તે પણ બુદ્ધિધનના સ્પર્શને, અભિનન્દે
 “છે! એ શું?”

ગંભીર વિચારવચ્ચે અટકાર્યે^૧ અચિત્ત્યું ડોકિયું કાઢ્યું: “મહારા
 “ખાપરે! આ શું બધું! આ શો શરીરનો મહિમા! આ માણસ દેખાયછે
 “આવો માટે આવો તો ન જ હોય એ ધારવું ખોટું છે. કલ્પનાશક્તિ,
 “બહુ ઠગારી છે—એ વધારે વેગવાળી હોય તેમાં પણ લાભ નથી. આ
 “એમ. એ. પૂરી થઇ, હંચામાં હંચી “દ્વિસૌશી” મગજમાં ભરાઇ
 “ગઇ—અને તેને અંતે—તે જ માણસનો હાથ એક અબજાની છાતીપર
 “પળવાર ટકે—અને એ માણસને મગજ તો બળે છે જ નહીં એવો
 “બની બય—એ શું અતર્ક્ય નથી? એવી છાતી કાઢી કાઢ્યે મહારી,
 “પાસે મૂકી હોય તો હું નક્કી કહું છું કે હું એને અસંભવિત માતું અને
 “હસી કાઢું. અરે એ તો એકવાર થયું તે થયું—પણ બીજાવાર એવું!
 “થાય તે તો મનાય જ નહીં. આ વનલીલા આથે ઉભી હતી—એને તો
 “ખબર નહીં હોય—અને એના સાર્મી મહારી દૃષ્ટિ પળવાર આકર્ષાઇ—ત-
 “રત મેં પાછી ખેંચી એ વાત ખરી—પણ પળવાર આકર્ષાઇ—એને
 “જેવાતું મને મન થયું, મહારી દૃષ્ટિ—હરી એ, અનુભવ ન થયો હતો,
 “હું કેમ માનત? પણ ન માનત તેનું કારણ શું? કારણ? કારણ એજ
 “કે આકાશના થ્રોમાં ચિત્ત લગાડી હંચું જોઇ ચાલનાર નીચેનો ખાડો
 “ન જોતાં તેમાં પડે તે, હંચી જતી કલ્પના નીચું જોતી નથી—સમુદ્ર
 “ઝાળંગનરની દૃષ્ટિ ફલંગવચ્ચે આવી જતા દરેક મોજને જોતી
 “નથી—દેશના, વિશ્વના, અને વિશ્વકર્તાના વિચાર કરનાર ક્ષુધા અને મદ-
 “નની હયાતી લુટી, બયછે! પણ ક્ષુધા અને મદન કાન પકડી તેને
 “ઠેકાણે આણેછે. પુસ્તક છોડી ખાવા ઉઠવું પડેછે—જહોન્ મિલ્ અને
 “વર્ડસ્વર્થ જેવાને પણ પરણવું પડ્યું હતું. તે પરણ્યા હતા તે શું મનની
 “મિત્રતા સાર? ખહારથી તે લોકો એના ઉત્તરમાં હા ફેરેછે—પણ એ
 “ઠગાઇછે—એ બાબતનું જ્ઞાન મને આજ થયું. મનની મિત્રતા ગસ હોય
 “તો તે શોધનારા પરણે છે શું કરવા—વાતચિતના સંબંધથી સંતોષ કેમ
 “નથી પામતા? પુરુષને પુરુષ મૂકી સ્ત્રીની મિત્રતા શું કરવા કરવી
 “પડે? પ્રીતિ એટલે મનની મિત્રતા—લગ્ન એટલે માનસિક જીવનનો
 “સંયોગ: એ વ્યાખ્યા અધુરી છે. અરેરે, આ જ્ઞાન મને આજ મળ્યું—અ-
 “લકડિશોરી, હું મહારી ગુરુ થઇ—ચાર માસ પહેલાં એટલી ખબર હત

“તો-કુમુદસુંદરી-હું ત્હારી આ દશા ન થવા હત. પણ થયું તે થયું.
 “હવે જે થાયછે તેનો કાંઈ ઉપાય? મ્હારે પરણવું એ તો નહીં જ
 “બને-પણ આવી બુલ ન થાય-આવી પરધીનતા ફરી ન થાય એનો
 “કાંઈ-ઉપાય? ઉપાય એ જ કે વિપયવિપયીનો પ્રસંગ જ ન થવા દેવો.
 “સ્ત્રીને સાત ગાઉથી નમસ્કાર કરવા. બુદ્ધિધનનું ઘર છોડવું-છોડવું
 “એજ સિદ્ધ. એથી કુમુદસુંદરી પણ સુખી થશે. મને નહીં જેને એટલે
 “મને વિસરી જશે. પણ મ્હારે અંહિથી ક્યાં જવું?”

વિચારમાં તે વિચારમાં જુગ વીતી ગયો લાગવા છતાં અર્ધો રસ્તો
 પાછું કપાશે ન હતો. એવામાં રસ્તાના એ કાંઠા આવ્યા. જેણી પાસથી
 પોતે આવ્યો હતો તે રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. પાછળ ચાલનાર રામસેન
 તેને અટકાવ્યો.

“ભાઈ, આ જીને રસ્તે ચાલો-આ ગલીમાં થઈને.”
 વિચારમાંના મણિકો પડી ગયો અને નવીનચંદ્રે પૂછ્યું: “કેમ
 રામસેન, આપણે આવ્યા હતા તો આ રસ્તે?”

“ભાઈ, પણ આ રસ્તો ટુંકો છે.”

“એમ ચાલો સારે.”

વિચારમાંના પાછી હાથમાં લીધી.

“લક્ષ્મી સંબંધ શરીરવાસ્તે જ હોય સારે તો પ્રમાદધનથી કુમુદસું-
 “દરીતે સંપૂર્ણ સંતોષ મળવો જોઈએ, સરસ્વતીચંદ્રનું ભૂત એના મગ-
 “જમાં ન હોવું જોઈએ. લક્ષ્મી અને શરીરસંબંધ એક હોય તો જ્યાંસુધી
 “કુમુદસુંદરીના મગજમાંથી આ ભૂત ખસ્યું નથી ત્યાં સુધી એના પતિ-
 “ગતમાં આવી છે.”

વિચાર આટલે સુધી જ આવ્યો. એટલામાં અટક્યો-ગલીમાં પેસ-
 તાં જ એક ન્હાવું. પણ મુંદર ઘર આવ્યું. તેની મેડીની બારિયો ઉઘાડી
 હતી તેમાંથી હાંડીતકતા દેખાતાં હતાં. તીએ એટલા ઉપર પુલ તથા
 રોપાનાં કુડાં મૂક્યાં હતાં. બારણું ઉઘાડું હતું અને તેની જાળી વાસેલી
 હતી. તે જાળી ઉપર નાળુક હાથ મૂકી પેદરસોળ વર્ષની રંગે ગોરી અને

એ પણ એને જોઈ બેસી પડી અને માંડો જાળી અટકાવી.
 “ભાઈ, જરા ઉભા રહો કે ચાલતા ચાલો, હું આવું છું.” કહી રા-
 મસેન પદ્માના કાનમાં કાંઈક વાત કરી આવ્યો અને નવીનચંદ્ર સાથે યા-
 લવા લાગ્યો.

“ભાઈ, આને જોઈ ?

અચિન્ત્યો પાછો ફરી નવીનચંદ્ર બોલ્યો: “શું ?”

“કાંઈ નહીં, આ તો પદ્મા અહિયાં રહે છે.”

“પદ્મા કોણ છે ?”

“આપ નથી જાણખતા ? પ્રમાદભાઈ સાથે આપ જેસો છો એટલે
“મહારા મનમાં આપ એને જાણખતા હશે એમ હતું.”

“એ છે કોણ ?”

“એ પદ્મા નામની ગણિકા છે. તમે જોઈકની ? કૃપી રૂપાળી છે ?
“ચાલો જોવી હોય તો, પાનસોપારી ખાઈ ઉઠજો.”

આશ્ચર્યમાં હુળી વિચારમાં લીન થઈ નવીનચંદ્ર બોલ્યો: “ના,
“બાપુ, આપણે હાં શું કામ છે ? મને લાગે છે કે આ રસ્તે એટલા સારૂ
“આવ્યા હશે.”

“હા, એમ જ. મહારે એને કાંઈ રહેતું હતું.”

“તમારે એને શું રહેવાનું હોય ?”

“કાંઈક રહેજ હતું.”

“ના, ના, તોયે શું ? રહે તો ખરા.”

“કોઈને રહે નહીં તો કહું. વાત ઉઘાડી પડે તો મહારે રોટલો
“જાય.”

“રોટલો નહીં જાય; મહારે કોઈને શું કરવા રહેતું પડે ? બોલો.”

“પ્રમાદભાઈ કોઈ કોઈ વખત દોસ્તદારો સાથે આ ઠેકાણે આવે છે.”

“પ્રમાદભાઈ ! શું એ અહિયાં આવે છે !”

“હા, ભાઈ સાહેબ, જે જે કોઈને રહેશે નહીં. હાં. બપોરે જતા
“આવતા પણ આંટો મારે. ભણા, ધડિક ગમત છે.”

“શું એમને કુસુદમુંદરીપર ભાવ નથી ?”

“ના છ, ભાવ તો પુષ્કળ છે. એમનું નામ દેતાં તો એ ગાંડા
“ગાંડા થઈ જાય છે. પણ આ તો ભણા, ધર તો રોજ હોય છે. રોજ ને
“રોજ એક સ્ત્રીને દેખે તો સ્ત્રીમંતાઈ શા કામની ?”

“ત્યારે આ શિવાય બીજાં ઠેકાણાં છે કે ?”

“નાછ ચાલોને આપ. એમની દોસ્તી છે એટલે પાનસોપારી
“ખાઈશું.”

“બુદ્ધિધનભાઈ આ વાત જાણતા હશે ?”

“ના, છ, ના. એ જાણે તો તો પ્રમાદભાઈને અને અમારે મોત જ

“આવે તો. બુદ્ધિન ભાષને કોઈ જી ઉપર આડી નજરજ ન મળે.”

“ખાત્રીથી કહો છો?”

“હાજી, એમાં તો વાંધો નહીં ને. ભાષસાહેબ અને બાધસાહેબ

“તો પેટે અવતાર લખએ એવાં છે.”

“ત્યારે પ્રમાદભાષને આ રસ્તો ક્યાંથી સુઝ્યો?”

“એ તો, ભાષ, નહાનપણમાંથી અમારા જ ઉછેરેલા કની? એટલી

“અમે ચાકરી કરી, અને એ ઘડી અહિયાં વિસામો લેએ તો અમારા

“ઉપર આજ ત્યારે હાથ રાખેએ. એમના ભાષગવો પણ એ જાહને ચ-

“મન કરેએ અને અમારે એ પદસાતી પ્રાપ્તિ થાયએ.”

“કુમુદસુંદરીને આની ખબર ખરી?”

“ભાષસાહેબ, ખેલાં તો નહોતી. મળુ જે ચાર દિવસ ઉપર ભા-

“ભીસાહેબ રાજેશ્વરમાં ગયાં હતાં ત્યારે પેલો એવકુદ મૂર્ખદત્ત કાંઈક

“લવી ગયો.”

“મૂર્ખદત્તને શાથી ખબર?”

“પદ્માને લેઈ કોઈ વખત રાત્રે રાજેશ્વરમાં રહેલ કરવા જાય

“એટલે મૂર્ખદત્ત જાણે. ચારેક દિવસ પર સાં ભાભીસાહેબ ગયાં હશે

“ત્યારે વાડામાં પદ્માનો કમખો પડેલો હાથ લાગતાં મૂર્ખદત્તને એમણે

“પૂછ્યું ને ગભરામણે એ બકી ગયો કે ભાષ કાલે આવ્યા હતા તે પ-

“લીનો રહી ગયો હશે.”

“પછી એમણે કંકાસ ન કર્યો?”

“એ જ જાણુવા જેવું છે તો. ખીજી બાયડી હોય તો ચાલમ પડે

“ભાભીસાહેબ કમખો ઘેર લેઈ ગયાં અને બોલ્યાચોલ્યા વિના પ્રમાદભા-

“ષના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું કે-આ કમખો કોઈનો આપણા મહાદે-

“વમાં પડ્યો હતો તે જનો હોય તેને આપજો. પ્રમાદભાષ ગભરાયા અને

“બોલ્યા કે કોનો છે તે મને ખબર નથી. ભાભીસાહેબ ફહે-આપ કારભા-

“રી છો-કોનો છે તે તપાસ કરજો-તીકરૂ આપ એ કમખાના સુખસાર છો.”

“પછી?”

“પછી તો રાજખટપટને લીધે ભાષનાથી અહિ અવાયું નથી.”

“ઠીક”-કહી નવીનચંદ્રે નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને ગલી વટાવી સરિ-

યામ રસ્તાપર આવ્યા.

“ભાષ આ વાત કોઈને કહેશે નહીં હોં-” પરતાતો રામસેન

બોલ્યો.

“ત્યારે મને કહી શું કરવા અને આ ગલીમાં આવ્યા શું કરવા?”

“ગલીમાં આવ્યા તે તો વધામણી ખાવાને કે હવે ખંદાખાધનો
‘દરબારમાં પગ થશે. અને આપને કહ્યું તે તો આપ જાણતા જ હશે
‘જાણી ભુલ ખાધી.”

“તમે ભુલ કરી તેમાં મહારે શું?”

“ભાઈ-આપ દાના માણસ છો-કાંઈ નાદાન છો? મહારા જેવા ગ-
‘રીખપર દયા રાખવી જોઈએ. બીજું શું?”

“ખડુ સાઈ. શીકરમ રાખશે. તમારી વાત ઉઘાડી નહીં પડે.-ત-
‘માઈ નામ તો નહીં જ આવે.”

વાતચીત બંધ પડી. વિચારમાળા પ્રરી આરંભાઈ.

“અંહંહંહં-કુમુદસુંદરી-વિશુદ્ધ પવિત્ર કુમુદસુંદરી-હવે તો જીલ-
‘મની હદ વળી. સરસ્વતીચંદ્ર! આ સહ પાપ ત્હારે માથે. અવિચારી
‘સાહસિક! જીલમ કર્યોછે.”

“મ્હોટાનાં સંતાન કેવાં ભાગ્યહીન! આવો શુદ્ધ યુદ્ધિધન-આવી
‘પવિત્ર સૌભાગ્યદેવી! તમારી મ્હોટાઇનું પ્રથમ ફળ એ કે ચાકરોને
‘હાથે તમારા પ્રિય પુત્રને કેળવણી મળી. ચાકરને હાથે ઉછરેલું બાળક
‘આમ જગડે. શેઠ તે કેટલું લક્ષમાં રાખે? પ્રમાદધન-સ્વાભાવિકરીને
‘દુષ્ટ નથી પણ-આ ચાકરોએ-દોસ્તોએ ખગાડ્યોછે. મ્હોટાનો ધર-
‘સંસાર અસ્વભાવિક જ હોયછે. મ્હોટાં માણસ ધરની સંભાળ રાખી
‘શકતાં નથી. રાજ્યતંત્ર ચલાવનારનું ધરતંત્ર અંધારે ચાલેછે!”

“પણિતતાનો પ્રતાપ જોયો? આવો બ્રહ્મ ચાકર-તે પણ એ અમાસ
‘દંપતીને પેટ અવતાર લેવામાં ભાગ્ય માનેછે!”

“પણ મહારામાં, અને પ્રમાદધનમાં શો ફેર? વિદ્યા અને અવિદ્યામાં
‘શો ફેર? એ આચારમાં દૂષિત થયોછે-હું વિચારમાં દૂષિત થયો. પણ
‘મહારો દોષ જન્મતાં મુવો-એના દોષનો પ્રવાહ હજી અવિચિન્ન છે
‘અને કદાચિત્ વધશે.-વિદ્યા અને અવિદ્યામાં આ એક ફેર નહીં?”

“પણ મહારામાં એટલો યે દોષ આવ્યો શાથી?-આવા સ્થાનમાં
‘આવ્યાથી. સંગતિ સરખાંની-અને અને તો ઉચ્ચાની જોઈએ. ઉચ્ચ
‘સંગતિથી નીચને લાભ છે તેમજ નીચ સંગતિથી ઉચ્ચને હાનિ છે.
‘અત્રકકિશોરીની સંગતિનું ફળ અનુભવ્યું. આ ચાકર એક રસ્તામાં
‘સાથે રહ્યો તો ગણિકાના ધર આગળ આવ્યો. કુમુદસુંદરીનો એક
‘ભૂતસંબંધ-તેણે સારંગી દ્વારા મને ઘેર પાલકમાંથી-દુષ્ટ પરિણામ-
‘માંથી-ઉગાર્યો.”

“સારે હવે યુદ્ધિધનનું ઘર છેડવું, પણ—” યુદ્ધિધનનું ઘર આજ્યું; ટપાલના સિપાઈએ એક કાગળ આપ્યો, તે ફેડ્યો ફેડ્યો નવી નવેંદ્ર અમાલગૃહના ગારણામાં પેઠો.

પ્રકરણ ૧૪.

સૌભાગ્યનો મંપૂર્ણચંદ્ર.

યુદ્ધિધન દરબારમાં ગયો એટલે તેના દારમાં એક બે વિશ્વાસુ સિપાઈઓ સજ્જ થઈ ગેલા. સૌભાગ્યદેવી ફરી ન્હાઈ અને ભસ્મ ચોળી દેવમંદિરમાં રૂપાની દીવિયોમાં ધીના દીવા અને ધૂપિયામાં ધૂપ સળગાવી દેવની આગળ માતુઃશ્રીએ શીખવેલાં સ્તોત્ર ગાતી ગંભીર વદન કરી બેઠી. ચૈત્રના પ્રાતઃકાળમાં રંગભૂમિ ડાગતી પવનની હોર ખાતા ખાતા વૃદ્ધ દયાશંકર ચોકમાં પડ્યા; અને પાસે બેસી અલકકિશોરી અને કુમુદસુંદરી દરબાર, રાણો, શકરાય, યુદ્ધિધનના ન્હાનપણનો ઇતિહાસ, માતુઃશ્રીની વાતો, કદબારી કુટુંબની દંતકથાઓ, અને એવી એવી કંઈ કંઈ બાબતો પૂછવા લાગી અને સંજયની પેઠે દયાશંકર તેમની જિજ્ઞાસા રસ અને આનંદ સાથે પૂરવા લાગ્યા. વાતો કરતાં કરતાં દયાશંકરને યુદ્ધિધનના મંદવાડના દિવસ સાંભરી આગ્યા, એની તીવ્ર પ્રતિજ્ઞા સાંભરી આવી; અને અનાથ વિધવા માતુઃશ્રી, બાળક સૌભાગ્યદેવી, અને ચિતાગ્રસ્ત યુદ્ધિધન એ ત્રણના દુઃખના દિવસનું યથાસ્થિત વર્ણન વૃદ્ધ પુરાણી સ્મરણશક્તિને જીવન કરી કરવા લાગ્યા. જીવન બાળકિયો દયામણે મોઢે તે સાંભળવા લાગી અને વચ્ચે વચ્ચે ફૂલેવા લાગી, “અરે, આવા દિવસ તો દુઃશ્રમનને થે ન આવશે.” સ્તોત્ર ભણતાં ભણતાં પોતે જોયલા વખતનો ઇતિહાસ સાંભળી સંભારી સૌભાગ્યદેવી એકલી બેઠી બેઠી હુસકાં ભરવા લાગી, માતુઃશ્રીની ગમતા વધારે વધારે લક્ષમાં આણી ચોધાર આંસુ પાડવા લાગી, અને આખરે સ્તોત્રપાઠ પડ્યો મૂકી આંસુ હોઈ દયાશંકર કાઠા પાસે ગઈ અને બધામાં બેસી વૃદ્ધ પુરુષની સ્મરણશક્તિને આશ્રય આપવા લાગી. “દયાશંકર કાકા, આ વખતે માતુઃશ્રી જોઈએ, હો. હાય “હાય, એમના જેવું તો કોઈ થનારું નથી. મને તો એમનું હેત સાંભરી આવેછે કની સારે એકલી બેઠી બેઠી હૈયાદ્રાટ શેહવું. એમણે “દુઃખ તે દુઃખજ દીઠું—સુખના દિવસ જોવા વાશે તો એમને આવ્યો જ નહીં. એમણે તો અમને ઉછેરવાને જ દેહ ધારી હતી.” ભૂપસિંહના દરબારમાં ભળ્યા ખટખટ મચી રહી હતી અને તેના અમાલની ફેરવેલી

કુચીવાળાં વાળં એકદમ અણુધાર્યો ગાછ ઉઠતાં હતાં તે સમયે આ ઘરમાં આવો ચિત્તવેદક પણ શાંત રમણીય પ્રસંગ ચાલતો હતો.

અલકલિશોરી જમાલવાળા બનાવ પછી નિષ્કારણ અટક્યાળાં કરવાં ભુલી ગઇ હતી. નવીનચંદ્રવાળા પ્રસંગ પછી ઘડી બની હતી. બાબીની અનુરાધ અને સુશીલતાએ ઓગાળવા માંડેલું શુભાન માતાપિતાના દુઃખના દિવસની કથાને પ્રતાપે આજ ચારે પાસથી ગળવા માંડ્યું. દીન અને શાંત થયલા સ્વભાવનો વેલો કુમુદસુંદરી જેવી માળણુની ગો-સ્વચ્છથી ચિદુરપ્રસાદની આસપાસ વધારે વધારે અનુકૂળ બની ફરી વળતો હતો.

“બહેન હું તો તમારો ભાઈ થાઉં, હો!” એ શબ્દ પૂરેપૂરા કાનપર પડ્યાથી વનલીલાએ નવીનચંદ્રની શુદ્ધતાની ખાતરી કરી આપી હતી એટલે કુમુદસુંદરીના હૃદયમાંથી એક મહાકંટક નિકળી ગયો હતો. બેભાનપણમાં બધી જવાયલાં પદ જન્ય અવસ્થામાં વનલીલાની શુદ્ધ સ્મરણશક્તિને બળે કુમુદસુંદરીએ સાંભળ્યાં અને નવીનચંદ્રના અંતઃકરણમાં એથી કેટલું દુઃખ થયું હશે તેનો વિચાર કરી એ પોતાને નિર્દય માનવા લાગી. પરપુરુષ થયલાની બાબતમાં આટલો મોહ થાય એ તો પતિવ્રતા ધર્મથી કેવળ વિરુદ્ધ અને પોતાના મનમાં આટલી નિર્જનતા હોવા છતાં નજીકને ઠપકો દેવો એ કેવળ મૂર્ખતા-એમ વિચારી નવીનચંદ્રને જોઈ ચતા વિકારો એકદમ ડાળી નાંખવા દરાવ કર્યો અને તરત જ તે દરાવ પ્રમાણે વર્તવા સમર્થ થઈ. પદ્માગણિકાના ક્રમખાથી પહેલી ખચર ઉપરેથી મનમાં એમ લાગ્યું કે ‘મનોમન સાક્ષી છે’ એ નિયમ પ્રમાણેજ બનાવો બનેછે અને સરસ્વતીચંદ્ર મહારા મનમાં પણ ન હતો તો આવા સુશીલ પતિને પદ્માનો જોગ ન હતો. આમ વિચારી મનના સ્વામીને મનમાંથી દેશનિશ્ચય કરવા તત્પર થઈ. આ શ્રદ્ધિનુ કાર્ય સાધવા સમર્થ થવા પ્રમાદધનના સારા શુણ્ણનું ચિન્તન કરવા લાગી અને તેના ઉપર અંતઃકરણ ચ્હોટાડવા ભારત પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. દયાશંકરની વાતોથી કારભારી કુટુંબઉપર તેની અનુકંપા વધી અને તે કુટુંબના એક બાળકને પોતે વરી છે એ વિચારથી શ્વશુરકુટુંબનું અને પતિનું અભિમાન પ્રથમ જ ઉપત્ત થયું. પોતાનું મન શુદ્ધ થશે તો પતિને પણ શુદ્ધ કરી શકશે એમાં વાંધો ન લાગવાથી આજ સુધી દીન મનવાળી રહેનારી ઉસાહી બની.

પગ એપગમાં મધ્યાહન જોવા નિર્મલી આંખોમાં આમ ચારેપાસથી તેજનો અચ્ચાર પ્રવેશ કરતો હતો અને પોષ્યાને પણ બેઠી અંદર જવા મથતો હતો. બામ્યનો વર્ષાદ ઈશ્વરને ઘેરથી નિકળી ચૂક્યો હતો, ઘર-

ખડાર ઉમેક્ષા ભુદ્ધિધનપર તેનાં ફેરાં પડવા માંડ્યાં હતાં, અને ધરમાં રહેલા તેના કુટુંબને તેની ખમર ન હતી તોપણ પડનાર વર્ષાદની મધુર શીતળતા તેમને પણ આમ લાગવા માંડી હતી. સમયેન સર્વમુષ્કારિ કૃતમ્ તે ન્યાયે સંપૂર્ણ થતા ભાગ્યોદયને સર્વ વાત અનુકૂળ થઈ ગઈ. અક્ષ-કક્ષિણરીતું ચિત્ત પવિત્ર થયું, તેના અભિમાનને ઠેકાણે નમ્રતા આવી, ઉન્નતપણાને ઠેકાણે શાણપણ આવ્યું, અને પતિપર ઉદાસીનપણાને ઠેકાણે આદર થયો. કુમુદસુંદરી પાણિગ્રહણ કરનારપર ભાવ ઘોઘાડવામાં સ-ફળ થઈ. આ સર્વ શું ભાગ્યોદય નહીં? કારભાર મળે તેના કરતાં આની મહત્તા શું ઓછી? ભુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી:-એ દંપતીને જે સુખની પળ-ભાગ્યની પળ-આવવાની તેનાં સાધનોમાં આ બનાવોનો પણ ભાગ-હતો. દેખીતા શત્રુસાથે પુત્રીના દુર્ગુણ અને વહુનો અસંતોષ એ બે ગુમ કુળશત્રુ પણ પળવાર નાશ પામ્યા અને અમાલના વિજયના ઉપક-રક બન્યા.

વાતોમાં દશેક વાગ્યા અને સૂર્યના કિરણનું સૈન્ય વધારે ચળકતું-વધારે ગરમ થતું-એકમાં ધસવા લાગ્યું તેમ તેમ સહને ઉઠવાટ લાગવા માંડ્યો, અને જયવંતનો તાપ ન સૂહેવાતાં સહ તેને માર્ગ આપવા લાગ્યાં. દયાશંકર થાકી ઉઠ્યા અને દિવાનખાનામાં એક આરામખુરશીપર નિ-દ્રામાં પડ્યા. સૌભાગ્યદેવી એક હોંચકાપર બેસી પતિની ચિંતામાં પડી. કુમુદસુંદરી મેડીપર ચઢી. રસોઇયાને અને ચાકરોને આરંભ કરવાનો હુકમ કરી નજીક પણ બોબ્બઈ પાસે ગઈ.

“ભાભી, આજ દરઆરમાં શું થશે?”

“સહ સારાંજ વાનાં થશે-આપણી ચિંતાની કાંઈ ભાં અસર નહીં થાય. દસ વાગી ગયા હોં!”

“હારતો, હવે કોઈકે આવશે. નવીનચંદ્ર આવે-” નવીનચંદ્રનું નામ લેતાં કુમુદસુંદરીના ગાલપર શેરડા પડ્યા.

“ભાભી, નવીનચંદ્ર તો કાંઈ આડું અવળું થયું હશે તો જ આવશે.”

“એમ છે કે? ભારે તો કાંઈ સારા વર્તમાન હશે.”

“નવીનચંદ્ર માણસ સાફ છે હોં!” વર્તમાન કાળ જ બોધ શક-નારી કિશોરીના લક્ષમાંથી ભૂતકાળ ખસી ગયો હતો, અને અતિથિ સારો છે એટલુંજ તેણે યાદ રાખ્યું જણાયું. આજક દૈદ્યવાળી ઉધાડા અંતઃક-રણુવાળી હતી, બોળી હતી, અને જે બાળત સાફ આપવાત કરવા તૈયાર થઈ હતી તે વાત રહેજામાં ભુલી ગઈ હતી. નવીનચંદ્રની વાતો કરતાં તેને રજ પણ વિકાર થતો ન હતો.

કુમુદસુંદરીએ ઉત્તર ન વાળ્યો.

“ભાભી, આટલા દિવસ થયા પણ એ અંહિયાં કેમ આગ્યા છે ને “ઘેરથી કેમ નિકળ્યા છે તેનો કંઈ પત્તોજ લાગતો નથી, એ શું હશે?”

“દેવીને પૂછો. તેમની સાથે આપણને લીલાપુર મોકલવાનો વિ-
ચાર કર્યો તેને એ બાબતની ખબર નહીં હોય?” વિચારમાં પડી કુમુદસુંદરી બોલી, અને કાંઈ બીજી વાત નિકળે એવું ધ્યાન લાગી. સામી પ્રમાદધનની છાપ હતી તે જોઈ પાછી શાંત બની. બીજી વાત દલાડી. “બહેન, મને લાગે છે કે સારા સમાચારજ હશે અને તમારા “ભાઈ જ ફરેલા આવશે. પછી તો કોણ બાણે કાંઈ બીજું કામ હોય ને “રોકાઈ જાય તો.”

“જે, વરઘેલાં ખરાં, કશું હોય તો મહારા ભાઈની વાત.”

“હવે તમે મને ફરે એવું નથી,”

“પણ મહારે છેક તમારા જેવું નહી.”

“બહુ સારું. પણ માણસ વરઘેલું હોય તેમાં કાંઈ ખોટું ખરું?”

“હારતો. આખો દલાડો વર વર. એવુંએ. રાંડ તારો રોટલો ને “ઘડતાં લાગ્યો. એ શું?”

“ફરે સારે-બાયડીને લાયડા કરતાં કંઈ વધારે છે.”

“હા, એ વાત ખરી. વધારે કશું નથી. પણ આખો દલાડો એની “એ વાત?”

“પણ બહેન તો તમે એટલું ચે ક્યાં કમલ કરતાં હતાં ને? “નાણોદોષની વાત નિકળતાં જ બડકાં નાંખતાં હતાં.”

“હા, બહેન, હા. એતો ભુલાં. પણ હવે એમ કંઈ છું?”

“ના, સારે હું કાંઈ કહું છું કે તમે એમ કરોછો? ફરે, આ “દયારાંકર કાઢીની વાતો સાંભળી?”

“હા. એ સાંભળતાં તો તે રવાં ઉભાં થાયછે. પિતાજી અને “દેવીને ચે કેટલાં કેટલાં દુઃખ પડ્યાં છે?”

“રાંડ ખલકર્નદાએ માતૃશ્રીને જોઈ મહોં મરડ્યું અને લુચ્ચા દુહ-
રાયે સંદેશો કલાવ્યો તે બધું સાંભળ્યું?”

“સાંભળ્યું. આજ જ બાણે તો કે આમ કરિયે તો આમ થાય!”

“દેવીની એટલી બાબત ઉપરથી આજ સુધી કેટલાં બધાં વરસ “સુધી પિતાજીએ એ વાત મનમાં રાખી અને કેટલા કાળસુધી રીકર “રાખી સારે આજ આ વખત આવ્યો?”

“ ભાભી, એમને તો હદ છે હો ! ચિંતા તે કેટલી ? પિતાજીનું શ-
“ રીર એની એ શીકરથી વળતું નથી. ”

“ ફહો, ત્યારે દેવી પિતાજીની જાળત રાતદિવસ વિચાર અને વાતો
“ કર્યા કરેછે તે અણુધટું છે ? ”

“ નાસ્તો. અણુધટું કેમ કહેવાય ?

“ ત્યારે-સ્વામીની જાળત સ્ત્રી કેટલી ચિંતા કરે તો થયું કહેવાય ? ”

“ થયું કેમ કહેવાય ? આપણે સાડ જેને આટલી શીકર થાય તેને
“ સાડ આપણને જે થાય તે જોઈએ. ”

“ હા, હવે બરોબર કહ્યું. કહો ત્યારે વિદુરપ્રસાદજીની જાળત રા-
“ તને દિવસ તમે ચિંતા કરો કે વાતો કર્યા કરો તો તેમાં શું ખોટું ? વર-
“ ઘેલાં હોય તે તો સાડ, હો. વરઘેલું ન હોય તે ઈશ્વરના ધરતું અપરાધી. ”

અલકકિશોરી શરમાઈ ગઈ. “ ઈશ્વરના ધરતું અપરાધી ” એ
શબ્દ જોલી કુમુદસુંદરી પોતે પણ મનમાં લેવાઈ ગઈ, પ્રમાદધનની જાળી
સામું જોઈ રહી, નિઃશ્વાસ મૂકી મનમાંથી સરસ્વતીચંદ્રને છેલા નમસ્કાર
કર્યા, હવે તેના વિચાર પોતે છોડી દીધા છે જાણી હંડો સંતોષ પામી,
અને સામી જાળીના સામું સ્નેહભરી ભાની આંખે જોઈ રહી.

“ ભાભી, તમે ફહોછો તે ખરું તો ખરું હો. તમે મને પેલી ચોપડી
“ આપી છે તેમાંયે લલિતાએ કહ્યું છે કે:—

“ ફહો હુંડો તોયે પ્રિયપતિ ગણીને મન હરું—

“ વિચારો આવા છે પણ મન ન માને કશું ખરું—

“ અધીરી એવી હું તરત મળવાને મન કરું. ”

“ આ લીટીએ તો જોલવામાં અદલબદલ થઈ છે. પણ વાત ખરી.
“ આવો નહારો નંદનકુમાર તેને જોઈને લલિતાને ઉમળકા આપ્યો, ”

“ અને બધાંયે હતાં તે વચ્ચે વરના વિચાર કરવા બેઠી, ” કુમુ-
દસુંદરી જોલી ઉડી અને જોલતાં જોલતાં આવી સહેજ બાણેલી કલ્પિત
લલિતાનો દાખલો પોતાને પણ લેવા લાગ્યું ગઈ.

“ હા, જાણ, હા, ત્યારે અમે યે હવે વરઘેલાં થઈશું. પછી કંઈ ?
“ તમે વરઘેલાં, હું યે વરઘેલી, અને આખો સંસાર વરઘેલો ! વરઘેલાંનું
“ ગામ વસશે. ”

ગંભીર વાતો કરતાં કરતાં એ જાણ કાંઈક હસ્યાં.

અુદ્ધિધનનો ધરસંસાર આમ શુદ્ધ થતો હતો. અલકકિશોરી કોઈનું
કહ્યું માનતી ન હતી તે ભાભીની આવી આવી વાતોથી સુધરતી હતી,
અને વિદુરપ્રસાદનાં ભાગ્ય ભળતાં હતાં. એટલામાં વનલીલા આવી.

નણુંદમોઝખને એકલાં વાતો કરતાં-વિશ્રમભની કથા કરતાં-જોઇ વનલીલા જરીક ખમચી પણ પછી તરત અંદર પેડી.

“આવ, વનલીલા, કેમ અટકી?” અલકકિશોરી એના ભણી જોઇ જોડી. “અત્યારે ક્યાંથી?”

“હું તો ગામગપાટા ફેરવા આવી છું. રૂપાળી દુહરાયને મારી “નાશી ગઇ અને ખલકનંદા કંઈક સંતાઇ ગઇ છે તે જાણતી નથી.”

“હું!” અલકકિશોરી વિસ્મય પામતી હતી અને વનલીલાને ખભે લાય મૂકી હતી. હુમુદમુંદરી હતી નહીં પણ જેજણ ભણી જિજ્ઞાસાથી જોઇ રહી. જાણ્યામાં આવેલા સમાચાર વનલીલાએ હાંફતાં હાંફતાં કહી બતાવ્યા.

એટલામાં કૃષ્ણકલિકા અને રાધા આવ્યાં અને દરબારમાં જમાણ નિંકળ્યો તે સમાચાર લાગ્યાં. સહ સૌભાગ્યદેવી પાસે ગયાં અને એ ની એ કથા પુનરુક્તિથી નીરસ ન બની.

આખરે વિદુરપ્રસાદ આવ્યો અને દરબાર થઇ રહ્યો ત્યાં સુધીના સવિસ્તર સમાચાર લાગ્યો. અલકકિશોરીનો આનંદ માથો નાંધી અને તેનું ચાલત તો તે ગજ ગજ કુદત. હુમુદમુંદરી અમાત્ય શુદ્ધિના વર્ણનથી અદ્ભુત રસમાં ડુબી, અમાત્ય-કુટુંબમાં પ્રવેશ પામવામાં અભિમાન-પદ ગણવા લાગી, અને તેનો જય જોઇ તેના સ્વાર્થમાં આત્મસ્વાર્થવશ બની નિશ્ચિંત થઇ. મુખસાગરની સીમા ગંભીરતામાં આવતી હોય તેમ સ્વામીના જયવર્તમાન સાંભળી અને તેના શત્રુઓનો સર્વતઃ નાશ કરવા ઈશ્વર-હસ્તે પ્રવર્તતી જોઇ સૌભાગ્યદેવી ગંભીર બની અને કદી ન વેઢેલા આનંદ-ઓષ્ણના ભાર નીચે ડગાઇ જતી હોય તેવી દેખાવા લાગી. દયાશંકર આવ્યા અને તેની પાસે વળી સર્વ કથાની પુનરુક્તિ થઇ અને સર્વેયે રસભેર સાંભળી.

સર્વ દિવાનખાનામાં ગયાં. વધારે વધારે સાંભળતાં વિદુરપ્રસાદ વધારે વધારે વિગત ફેરવા લાગ્યો અને ઘડીવાર સર્વનાં મન તેને શરણુ રહ્યાં. એમ શરણુ રહવાનો અનુભવ અલકકિશોરીને પણ પ્રથમ આજ થયો અને વિદુરપ્રસાદની વાત આજ તેણે પ્રથમ અભિનન્દી. વાત કરતાં વેળા વીતી. આખરે ટપાલમાં આવેલો કાગળ વાંચીને ખીસામાં મૂકતો મૂકતો નવીનચંદ્ર દ્વારપર. દાખલ થયો, અને ચાલતી વાર્તામાં ઉમેરાની આશા રાખતું સર્વ મંડળ એના ભણી આકર્ષાયું. હુમુદમુંદરીનું મન એના ખિરસામાં જરીક દેખાતી ટપાલની, ટીકટવાળા કાગળમાં ભમવા લાગ્યું. આજ સૂઝી દોષની સાથે નવીનચંદ્રનો પદ્મવ્યવહાર તેને

જાણ્યો ન હતો, પત્રવ્યવહાર ઉપરથી તેની ખાતર વધારે જાણ્યો એવો સુંદરીના મનમાં તર્ક હતો, પત્રઉપરના અક્ષર-આદિ જાણવા તેની જિજ્ઞાસા હતી, અને આજ એ જિજ્ઞાસા પૂરી પડવાનો સંભવ તો નહીં-પણ શક્યતા લાગી એટલે પોતાના ગળથી પતિવ્રતા ખનનારી પાછી ડગમગવા લાગી. ગળવાન ગાળથી તરત સાવધ બની અને પાછું મન વશ કરી લીધું.

જવાના વિચારમાં પડેલા નવીનચંદ્રે ચાલતી વાતોમાં ભળતા ખેલાં-ભળતાં ભળતાં-કુમુદસુંદરીને પોતાના મનથી, છેલ્લી-જેલ્લી જોઈ લીધી. એકવાર જોઈ-બીજીવાર જોઈ-ત્રીજીવાર જોઈ-જોવાનો પાર જ ન આવ્યો. “કુમુદસુંદરી ! હવે આ છેલ્લા મેળાપ !” વિચારમાં ને વિચારમાં તેની વાર્તા અવિચ્છિન્ન ચાલી નહી, પણ તે પર કોઇનું લક્ષ ખેંચાયું નહીં. દૃષ્ટિ આગળથી પણ જુદાં પડવાનો પ્રસંગ વિચારી તે ગળગળો થવા લાગ્યો. પડાના અભિલાષીના કળજમાં પડેલીને જોઈ તેનો અંતઃપશ્ચાત્તાપ વધ્યો. એની આંખોનું નવીન નૃસ, એના વદનમાં દેખાઈ આવતી મનની દીનતા, અને ટપાલનો કાગળઃ ત્રણને સાંધી કુમુદસુંદરી ચિંતાગ્રસ્ત થવા લાગી; “શું હશે ?” તેનો તર્ક કરવા લાગી; તેના દૃષ્ટિપાતને પ્રત્યુત્તર ન વાળવામાં આજ સુધી જ્યવંત નિવરેલો નિશ્ચય હાથમાં ન રહેતો લાગ્યો, પણ મનનું સમાધાન કરવા રસ્તો ન મુજબો.

અલકકિશોરીને સાધનભૂત કરવામાં ન ફાવેલી કૃષ્ણકલિકા નવીનચંદ્ર સામું જોઈ રહી, તેની દૃષ્ટિની સાથે સંધાતી કુમુદસુંદરીની દૃષ્ટિને શોધી ફેલાડી, અને ઈર્ષ્યામિત્રી બળવા લાગી. દુષ્ટ અસંભવ કદંપી-કુમુદસુંદરીને નવીનચંદ્રથી મળતું સૌભાગ્ય કદંપી-એ સૌભાગ્યનો અંત આણવા ઠરાવ કર્યો. સમય-સૂચકતાથી, દેખાતા દૃષ્ટિસંગમ ભણી અલકકિશોરીનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“રાંડ, ખાલ ખેંચી નાંખીશ-જો એવું એવું બોલીતો.” કહી ખભાવતે કૃષ્ણકલિકાને ધક્કો માર્યો અને અલકકિશોરી વાતોમાં લીન થઈ.

એટલામાં પારણે શારણકોર થયો. સહ પારી ભણી દોડ્યાં અને જુલેછે તો અલકનંદા ખાવરી બનેલી રસ્તામાં દોડેછે અને લોકા કાંકરા નાંખતા ગાળો દેતા-તેની પાછળ પડેલા દીઠા. શારણનું ઘર જમ્મ થયું તે વખત તે સૂતી હતી લાંથી તેને હાંકી ફેલાડી. સ્ત્રીવર્ગને અડક્યું નહીં એવો અમાલનો હુકમ હોવાથી તેને ઘરમાંથી ફેલાડી મૂકવા ઉપરાંત કાંઈ થયું નહીં. ઘણાંને ઘેર તેનો સ્વીકાર ન થયો અને એની અગાળ વર્તણૂક જાણનારાઓ પ્રસંગોત્તી લાલ લેઈ તેની પાછળ પડ્યા. શારણની અપકીર્તિના રસિયા લોક આરેપાસ ભરાયા, તાળિયો પાડવા લાગ્યા,

અને 'હો હો' કરતા ઉભરાયા. પડતા દુષ્ટ કુટુંબની કોઈને દયા ન આવી. ખલકનંદાને કોઈ પાસેનો આશ્રય ન દેખાયો, ભાભીની સાથે ગઈ હતી તો ફીક થાત એમ લાગ્યું, ભયપાશમાં હવે કાંઈ માર્ગ ન મુઝાયો, અને છાશ ખાકળા થયેલી, ગાળો અને કાંકરાના વર્ષાદ વચ્ચે આમ તેમ દોડતી કોકરો ખાતી પડી જતી ઉડતી અને રોતી, ફાગ્યું તે રસ્તે જવા લાગી. આમ લોકને દેખે એટલે આમ જાય અને આમ દેખે એટલે આમ જાય. એમ કરતાં કરતાં યુદ્ધિધનનું ઘર આવ્યું. એની આ અવસ્થા જોઈ ખારીમાં ઉભેલી કિશોરી બોલી ઉઠી: “દેવી, દેવી, જો રાંડને જમાલે કામમાં ન આવ્યો ને મહાવોયે ન આવ્યો. હત, રાંડ, લેતી જ-રાંડ, ડાકણ, શંખણી-” દેવીયે આંખ ફેલાડી અને પુત્રીને વારી નીચે ઉતરી ઓટલા ઉપર આવી. સહ એની પાછળ આવ્યાં અને ખારણું રોકી ઉભાં.

આ સહને જોઈ ખલકનંદા વધારે ગભરાઈ અને હારી. શિકારી કુતરાઓ પેટે લોકો ટોળાબંધ તેની પાછળ લાગ્યા હતા તે ચઢતી અવસ્થામાં આવેલી પવિત્ર અમાલપત્નીને આનંદની પરિસીમાપર આણુવા ઉશ્કરાશે એ વિચાર એકદમ દુષ્ટાના મનમાં આવ્યો. જમાલની ખાખત ઉન્મત્ત અલકકિશોરી વેર લીધા વિના રહેશે નહીં અને એ વેર લેવાનો પ્રસંગ આ અચિન્ત્યો પાસે આવ્યો જાણી શંકરાયની દીકરી ઉંડા અંતર્મથી ખળવા લાગી. ભયની જગાડેલી કલ્પનાએ દૂર ગયેલો ભૂતકાળ પાસે ખડો કર્યો અને યુદ્ધિધનની માતૃશ્રીને કરેલું અપમાન—એ અનાથ વિધવા દ્વારા સૌભાગ્યદેવીને પોતાને પહોંચાડેલું અસહ્ય અપમાન—એ એને ખીણ કાંઈ કાંઈ જૂની ભુલી જવાયલી વાતો મગજમાં એકદમ ઉભરાઈ આવી અને ફેલાઈ ગયેલા શબમાં અસંખ્ય જીવડા તરવરે તેમ તરવર તરવર થવા લાગી. યુદ્ધિધનનું ઘર મૂકી ખીજે રસ્તે નિકળી પડવા તેણે યત્ન કર્યો પણ ઈશ્વરે એને નિષ્ફળ કરી. દોડતાં ચાકી ગયેલીને પાછળથી આવી પહોંચેલાં માણસોમાંથી એક જણે ધક્કો માર્યો અને ઓટલાપાસે સૌભાગ્યદેવીના પગ આગળ દુષ્ટરાયની બહેન ઉંઘે માથે પડી. પાછળથી એક માણસ “મારો રાંડને” કરતો આવ્યો અને એના વાંસા ઉપર પગ મૂક્યો. દુષ્ટરાયની પાસે રહેનાર પોલીસનો એક સિપાઈ ઉભો હતો તેણે પણ આ માણસને વાર્યો નહીં. એક પળ વાર વધારે જાત તો ગડદાપાટુનો આરંભ થાત.

ખલકનંદા પડી તેવી જ અલકકિશોરી હાથ ઉંચો કરી બોલી ઉઠી: “મારો રાંડને—એ તો એ જ લાગતી.” એમ કહી લોકસંઘઆગળ પડેલીનાં પાંછકાં ફેંક ફેંક ફેંક મંભારવા લાગી અને જીભવડે લોકોને ઉશ્કે-

રવા લાગી. રામસેન સિપાઇ ધરમાંથી નિકળી યુદ્ધિધનના ધરની ધાર-
ભારણ દીકરીના હુકમનો અમલ કરવા બહાર આવ્યો.

કૃષ્ણકલિકા વનલીલા, અને રાધા પાસે ઉભાં ઉભાં છાનાંમાનાં તાલ
જોતાં હતાં.

પૃથ્વીદયારાંકર પાછળથી જુવાન કિશોરીને વારતા હતા પણ એ તેમનું
બોલ્યું સાંભળતી પણ ન હતી. વિહરપ્રસાદ અને નવીનચંદ્ર લોકને
દૂર રાખવામાં ચકાયા, પણ તેમનું બળ બસ ન થયું.

આખરે સૌભાગ્યદેવી ભર ચઢાવી બોલી ઉઠી: “અલક, તું હવે
આધી મન. આપણે એના જેવાં થયું?” વળી લોકો સાથું જોઈ બોલી:
“આલો, આલો, જાઓ બધા.” “તમારું એણે શું બગાડ્યું છે?”
“તમે આદ્યમાણસઉપર પગ મૂકતાં શરમાતા નથી.” “રામસેન, ખ-
“સેડ આમને.”

લોકો જરાક ખરયા પણ પૂરા છાના ન પડ્યા. ઠેકાણે ઠેકાણેથી
ગણગણાટ નિકળવા લાગ્યો. “આતો અમાલનાં ધરવાળાં.” “સૌભા-
“ગ્યદેવી આજ!” “ગોંધરાંડ, જવા ઘો એને-દેવી એમ કહે છે.” “અરે
“મારો-એને તે જવા કેમ દેવાય?” “અલકપ્રદેન-બરેબરે કહેલો-
“એને તો મારજ ઘટે!” “આ પેલાં અલકકિશોરી!” “આ દેવીની-
“પાસે ઉભાં છે તે પ્રમાદભાઈનાં વડુ, હો.” “એમ જુદાં જુદાં વાક્ય
લોકસંઘમાંથી સંભળાવા લાગ્યાં.

અલકકિશોરી માની સાથે લડવા લાગી: “દેવી, આજ હાર કહ્યું
“નહીં માનું-તું તો એવીને એવી રહી-તને ખબર છે કે આ રાંડના
“ઉપર દયા ન થટે. પકડ રાંડને-એટલો જાલીને-રામસેન!”

માદીકરીના હુકમમાંથી કોનો માનવો તે રામસેનને સમજાયું નહીં.
એનીસાથે યુદ્ધિધનના બીજા સિપાઇઓ હતા તેનું વક્ષણ અમાલપુત્રીનું
વચન માનવાપર હતું. પણ દેવીનું વચન લોપનું એ વાત થઈ શકે
એવી ન હતી.

“કુમુદવહુ! આ છોકરી અલારે મ્હારે કહ્યું નહીં માને; જરા
“તમે કાંઈ સમજાવોને એને.” વહુની સમજાવવાની શક્તિ સમજ-
નારી બોલી-મા દીકરીની કળ જાણી ગઈ હતી.

નણંદના ખલા ઉપર પાછળથી હાથ મૂકી ભોળાઈ ઉભી રહી.

“અલકપ્રદેન, જણા ઘો ને એને હવે! મરવાને તે શું મારવાં?”

“તમે એ દેવીના કલામાં હશે!” કાંઈક ધીરે ઉત્તર આપવાનો

અલકકિશોરીને મળ્યો.

“હાસ્તો. દેવી કાંઈ જોતું દહેછે?”

“પણ સવારે દયાશંકર કાકાની વાતો તો તમે સાંભળી છે.”

“હા, પણ એમાં તો જોતું લાગે તો દેવીને લાગે!”

“ના, એને તો ન લાગે. એ તો એવી છે કે એને કોઈ મારી નાંખે
“તો તેને જ એ દહેશે કે જીવ!”

“પણ તમારે શું-તમને શી જાણત જોતું લાગેછે?”

“કેમ ન લાગે? મને જે ક્યુંછે તે તો હું ભુલી જાઉં છું! પણ
“એને કહેલું કેમ ભુલી જાઉં? એ તો મહારી મા હો—” અલકદિશોરી
દહેતી દહેતી અટકી કે “તમારી સાસુ પણ મહારી તો મા.” હુમ્મદ-
સુંદરી એ સમજી પણ જોતું ન લગાડ્યું અને જોલી.

“હા, તેની હું ના ક્યાં કહું છું ને? જોતું તો તમને જે લાગે તે મને
“જે લાગે. પણ, જુદેન, દેવી દહે છે તે કીક દહેછે-તે પ્રમાણે કરો. એથી
“તમારું ધાર્યું થશે. આઘાં આવો. મહાઈં કહ્યું કરો-પછી ખરીવાત
“સમજાવીશ.” તેણે પડવાથી સમુદ્ર શાંત થાય તેમ ઉન્મત્ત અલક-
દિશોરી નરમ પડી અને બગગડતી બગગડતી જોલી: “વાઈ, જુદેન,
“વાઈ. રામસેન સારે દેવી દહેછે તેમ કર. વાઈ, પણ, ભાભી, ભુલ કરોછો
“હાં! આને રાંડને શી ખજર પડશે કે આમ કરિયે તો આમ થાય?”

અલકનંદાપર પગ મૂકનાર આઘો ખસ્યો. રામસેન અને અમા-
સના બીજા સિપાઈઓ કુલટાની આસપાસ ફરી વળી કોટ રચી હુમા
અને એ ઉડી ઉભી થઈ.

“દહે, દેવી, હવે આતું શું કરવું છે? મને રજા આપે તો પિતા-
“જીને પૂછી એને ગરદન મરાવું.”

“હા, હા, એને તો એજ ધટે “-લોટા જૂમ પાડી ઉઠ્યા-“મ-
“રાવો ગરદન એને.”

“અલકદિશોરી, એમ કરો સારે જ ખરાં તમે!” એક જણે આઘેથી
જૂમ પાડી. બીજા એક જણે આઘેથી એક કાંકરો ફેંક્યો તે બરોબર અ-
લકનંદાની પીઠપર વાગ્યો.

“રામસેન, આ લોટા આમ શું કરતા હશે? તું વાર્ય એમને”-
દ્યાર્દ્ર મુખ કરી સૌભાગ્યદેવી જોલી.

“જાણ, તમે અમને પૂછો નહીં. એ રાંડે જે જે કામ ક્યોંછે તે
“મહાંયે દહેવાય એવાં નથી. એને જે કરતાં શરમ નથી આવી તે અ-
“મને દહેતાં શરમ આવેછે.”-“અરે જુદેન, તમારાં સાચુ નથી, નીકર
“બધું તમને કહી આપત:” કંઈ કંઈ જૂમો આમ પડવાનમાંડી. ભાઈની

વિધવાસનાની સાધનભૂત થયેલી બહેને કંઈ કંઈ ધર ફાડ્યાં હતાં, કંઈ કંઈ સુરખોની મરણ ઉપરાંત તેમની બહેનો, દોકરિયો, અને સ્ત્રિયોપર લાંલચ, કપટ, જીલ્મ, અને અધિકારની બળ પાયરી હતી, કંઈ કંઈ બોળી સ્ત્રિયોની ફસાવી હતી, નિર્દોષને દૂષિત કરી હતી, અને દૂષિત સ્ત્રિયોની માર્ગદર્શક થઈ હતી. પોતાના સ્વામી શિવાય બીજા કંઈ બાબતની વાત કરવા સૌભાગ્યદેવી અવકાશ શોધતી ન હતી અને આ અપવિત્ર સંસારમાં એ પોતાના કાનને પણ પવિત્ર રાખી શકી હતી-અર્થાત્ અલકનંદાની સત્તા એને બિચારીને ખબર ન હતી. પોતાના ઉપર થયેલો જીલ્મ તો તેના અંતઃકરણે ધણાક દિવસથી માફ કર્યો હતો.

અધીરી અને ઉકળેલી અલકકિશોરી બોલી: “ફહો બાબી, દેવીતો બોલતી નથી. તમારે શું કરવું છે?”

“દેવીનું મન તમારાથી સમજાય એમ ક્યાં નથી?”

“હા, દેવીનું મન તો બહિયે જ હિયે તો. આ લોકના હાથમાંથી

“આને છોડવિયે, ધરખાર વિનાની થઈએ તેને આપણા ધરમાં રાખિયે,

“અને આપણી સાથે જમાડિયે-તો દેવી રાજ-એને સોનાનો સૂરજ

“હો!”

સૌભાગ્યદેવીનું અંતઃકરણ એની પુત્રીએ ખરેખર ખડું કર્યું. આ શબ્દોથી દેવી પ્રસન્નવદન બની: “કુમુદ, ફહો વાઈ એમ કરિયે તો શું

“જોઈ થાય?”

કુમુદસુંદરી અલકકિશોરી ભણી ફરીને બોલી: “બહેન, માનું કહું

“કરવું એ દીકરીનું કામ છે.”

“ના, એ હું સમજતી નથી. જીવો, તમે જે વળી એના ભણી

“વળ્યાં ખરાં!”

“ના, ના, આ તો હું સહેજ વાત કહુ છું. દેવી, મને લાગે છે કે

“એમને જુદે ઠેકાણે ચોકીમાં રખાવો તે લાંબા આવોનો બંદોબસ્ત

“કરો. પછી પિતાજી આવશે ત્યારે ઘટતી વ્યવસ્થા કરશે.”

“હા. હવે બેચેનર:” પિતાને માન આપનાર પુત્રીને આ વાત

બાધ વિનાની લાગી. પતિવ્રતા દેવીને વહુની સલાહ ધણી ગમી. લોકને

સંતોષ વળ્યો. અલકનંદા નીચું જોઈ રહી હતી તેણે ઉચું ન જોયું.

અલકકિશોરિયે હુકમ કર્યો એટલે રામસેન અને બીજા એ સિપાઈઓ

વચ્ચે રાખી શહરાયની દીકરીને થોડેક છેટે એક ખાલી ધર હતું લાં

લેઈ ગયા. “હો હો” કરતા લોકો વેરાયા. અલકનંદાથી જુદાં પડતાં

પડતાં અલકકિશોરી એના સામું જોઈ બોલી, “રાંડ ખંડકા, હારા

પર ઉભરાયા. સ્ત્રીવર્ગ જતાં તેમની પાછળ દયાશંકરે આગળું વાસ્તું અને વાસતાં વાસતાં ગાયું કે,

“ ભલે પધાર્યાં, લક્ષ્મીબાઈ! સગાં સંબંધી આવે ધાઈ ! ”

“ કોઈ કહે, મ્હારે મોળાઈ ભાઈ ! કોઈ કહે, મ્હારે મશિયાઈ ભાઈ ! ”
વિદુરપ્રસાદ તે સાંભળી હસ્યો અને સહ અમલદારોને સત્કાર દેવા દાદર ભણી ગાલ્યો.

અમલદારસંઘનાં કડકડ થતાં ઈચ્છી-વાળાં અંગરખાં, ચમચમ થતા અને પગેથી નિકળતાં જમીનપર ધસાઈ શબ્દ કરતા અનેક જોડા, ગુપ્તગુપ્ત થતી વાતો, ધડી ધડી સંભળાતું યુદ્ધિધનનું નામ, એ નામની પાછળ પ્રણય પેટે લગાડાતો “ ભાઈ. ” શબ્દઃ આ સર્વે વસ્તુ માંડવચ્ચા-ગંજના ખંડમાં હીંચકાપર બેઠેલી સૌભાગ્યદેવીના શરવા થતા કાનના દ્વારપર ઉપરાઉપરી ધક્કેલા મારવા લાગી. જડસિંહના સમયમાં સર્વે અમલદારોની પાછળ ભહું હોય તો જોડાઆગળ એકલા અપ્રસિદ્ધ એસ-નાર-તિરસ્કારનું પાત્ર થનાર-અનાથ વિધવાનો ગરીબ દીકરો-યુદ્ધિધન ગરીબ ઘરમાં રહેનાર માતુઃશ્રી પાસે શકરાયને ઘેરથી આવી મ્હોટાં માની ધરની વાતો રંક મ્હોંચે કહેતો, અને માતુઃશ્રીની પાસે બેઠી નીમાની પોતે સાંભળતી તે પ્રસંગ દેવીના મન આગળ ઉભા

જમીની સાથે નવા પ્રસંગને સરખાવતી, જૂની અવસ્થાની અવગ-
ત કર્યાં વિના નવી અવસ્થાના ધ્વનિને, પ્રધાનપત્ની બનતી રંક અબળા આનંદનાં આંસુવડે એકલી બેઠી બેઠી સત્કાર આપવા લાગી. સ્વામીની હૃદય પદવી દૃષ્ટિઆગળ મૂર્તિમાન થતી જોઈ કોમળ કલ્પનાવાળીનાં શેમેશેમ ઉભાં થયાં; અચ્છિલા સુખની શીતળતાથી શરીરને ચમક થતી હોય તેમ કંપારી ચમકાવવા લાગી; અમલદારોના ઝોઠઉપર પોતાનાં પતિનું જ નામ સાંભળી અમૃત સરોવરમાં ન્હાતી હોય તેમ દેવી આનંદ-અપ્રુક્ષ બની. આજ ઘેર આવશે ત્યારે કારભારી અનેલા સ્વામીનાથના મ્હોં પર કેટલી મ્હોટપ આવશે-તે દેવા દેખાશે-મ્હારી સાથે તો હતા એવાને એવાજ રહેશે-એવા એવા વિચારોથી એની સ્નિગ્ધ ભીની આંખ આતુર બની ઉઘાડા આઘા દારમાંજ ઠરી. મેઘના એકલા કરેલા મોર

પ્રુક્ષ વૃક્ષપર બેસી નાચે અને ટીકા કરે તેમ સંપત્તિના વર્ષાદે એકલા વચ્ચેથી અમલદારો બ્યારે યુદ્ધિધનની મેડીમાં ખુશામત ભરેલા ગપાટા લેઈ ગયા હતા ત્યારે તેના દુઃખના દિવસમાં ઠેઠ સુધી સહચારિણી થયેલી પડતાં આ સ્થાની ભાગિયણ આજે પણ એકાંતમાં એકલી પતિના સુખથી

અતુલ સુખી બનતી હતી-સૌભાગ્યદેવી પતિના સંપૂર્ણ સૌભાગ્યચંદ્રની ચંદ્રિકામાં રસભેર નહાતી હતી.

ઘડી એ ઘડી એમ થઇ એટલામાં યુદ્ધિધન દ્વારમાં આવ્યો; શોધમાં ફરતી તેની આંખે દેવીની આંખ શોધી ફહાડી, તેની સાથે તારા-મૈત્રિક રચ્યું, વિકાસ પામી શુભ વર્તમાન સૂચવ્યા, અને એ સંગીતને તાલ દેવા ઓઠપર સ્મિત ચમકવા લાગ્યું. પાછળ આવનાર પરિવાર સાથે તે દાદર ઉપર ચઢ્યો, અને પ્રજુલ્લ અને પ્રસન્ન બનેલી સૌભાગ્યદેવી ભોજન-ખંડ ભણી ચાલી, ત્યાં તેની પુત્રી પાટપર કચેરી ભરી બેઠી હતી. એ કચેરીમાં આજ રોજના કરતાં વધારે સ્ત્રિયો ભરાઇ હતી અને અલક-કિશોરીની ધમક, તડાકા, અને દોર કાંધક જૂદાંજ હતાં. એ કચેરીમાં કુમુદસુંદરી ન હતી.

પ્રકરણ ૧૫.

સરસ્વતીચંદ્ર—

“મમુત લગાયો ! બલક જગાયો ! સ્લક કિયો સવ સારો વે ! ! !”

દિવાનખાનામાં પુરુષો ભરાવા માંડતાં સ્ત્રીવર્ગ નીચે ઉતરી પડ્યો તે વખતે કુમુદસુંદરી એકલી પોતાની મેડીમાં ગઇ, હાથમાં આવેલો નવીનચંદ્રવાળો કાગળ કોનો છે તે જોવા મંડી ગઇ, અને પોતાની પાસે એક ખીન્ને કાગળ હતો તે વચ્ચે વચ્ચે જોવા લાગી. આ ખીન્ને કાગળ આજ જ આવ્યો હતો. તે એની નહાની બહેન કુમુદસુંદરીનો લખેલો હતો. એના કાગળમાં સરસ્વતીચંદ્રની હકીકત હતી તેથી ટપાલમાં ન મોકલતાં-સારી સોળતરમાં વનલીલાઉપર ખીડ્યો હતો અને સૂચના ફહાવી હતી કે કુમુદસુંદરીને હાથોહાથ જાનોમાનો આપવો. વનલીલા આ એ બહેનોની પિયરભણીની સગી હતી અને ગામના સમાચાર ફહેવાને બહાને ચાંવી આજ જ જાનોમાનો કુમુદસુંદરીના હાથમાં તેણે તે મૂકી દીધો હતો અને કાનમાં કાગળ સંખંધી સમાચાર કહ્યા હતા. એકાંત હાથમાં આવ્યું એટલે એ કાગળ વાંચવા લાગી. નિઃશ્વાસ નાંખતી નાંખતી કુમુદસુંદરી સરસ્વતીચંદ્રના સમાચાર વાંચવા લાગી. પ્રમાદધન ઉપર જ મન ચ્હોટાડનારીનું મન સરસ્વતીચંદ્રનું દુઃખ વાંચી હાથમાં ન રહ્યું.

સરસ્વતીચંદ્રનો આપ લક્ષ્મીનંદન અંગ્રાઇનો ધનાઢ્ય વ્યાપારી હતો અને દેશ આર લાખ રૂપિયાનો ધણી હતો. સાધારણ વ્યાપારિયો ભણે છે તેથી વધારે એ ભણ્યો ન હતો. પણ સરસ્વતીચંદ્રની મા ચંદ્રલક્ષ્મી ડહી

અને સુશીલ હોવાથી તેના સંસ્કાર લક્ષ્મીનંદનનામાં આપ્યા હતા. ચંદ્ર-
લક્ષ્મીની સાસુ ઈશ્વરકાર સ્વભાવે તીખી હતી, દીકરા ઉપર વહુનું ચલણ
સાંખી શકતી ન હતી, ઘરમાં પોતાનું જ ધાર્યું કરતી અને પોતાનું જ ધાર્યું
થાયછે એ, વહુને બાળી મૂકવાના હેતુથી, દેખાઈ આવે એમ કરતી. ચંદ્ર-
લક્ષ્મી મ્હોટું પેટ રાખી ઘુટડા ગળી જતી અને સાસુનો સ્વભાવ મનમાં
પણ આણતી ન હતી. લક્ષ્મીનંદનની આથી તેના ઉપર પ્રીતિ વધી
હતી અને સરસ્વતીચંદ્રના જન્મ પછી ડોશીને પણ સ્વભાવ પ્રયો અને
વહુનાં માન વધ્યાં. પણ પુત્ર ચાર પાંચ વર્ષનો થયો એટલે ચંદ્રલક્ષ્મી
ગુજરી ગઈ અને તે જ દિવસે ગુમાત નામની એક કન્યા સાથે લક્ષ્મી-
નંદનનો વિવાહ થયો. ગુમાન ઘેર આવતી જતી થઈ લાં સુધી સરસ્વતી-
ચંદ્ર આપ અને વડિયાઈનો હાથમાં ઉછર્યો. એને જોળામાં રાખી ચંદ્રલ-
ક્ષ્મીની જોડે ખેસી-સજોડે- લક્ષ્મીનંદને એક છપ્પી પડાવી હતી. મુંબાઈ-
વાસી હોવાને લીધે તેણે આ હિમ્મત ચલાવી હતી પણ છપ્પી પડાવ્યાની
ખબર પડ્યા પછી ઈશ્વરકારે વહુની ખેશરમાઈ બાળત મહિતા સુધી
જુદા ચલાવ્યું હતું પરંતુ પણ દીકરાની ખેશરમાઈ તેનાં મનમાં વસી
ન હતી. લક્ષ્મીનંદને આ છપ્પી પોતાની મેડીમાં રાખી હતી, પણ વહુ
ગયા પછી માથે પહાર કઢાવી ‘મોઢાં ભંશના મ્હોટા ડોળા’ એ ગામ-
ડિયા ફહેવત પ્રમાણે મરેલી વહુને સંભારી ડોશી બહુ રડતી હતી અને
એ છપ્પી બાળક સરસ્વતીચંદ્રને બતાવ્યા કરતી હતી. એમ કરતાં કરતાં
ગુમાન ઘેર આવી. તે હલકા કુટુંબની હતી, અને હોરમાણ દીકરા ઉપર
તથા તેને બળવનાર ડોશી ઉપર વેર રાખતી હતી. હોરમાણ દીકરા ઉપર
પ્રીતિ રાખવી એ તો એટું એમ ગુમાનને એની માથે જ શીખવ્યું હતું.

લક્ષ્મીનંદન જોવો દ્રવ્યવાન તેવો જ સત્તાવાળો હતો. વિદ્યાને ઉત્તે-
જન આપવાનો તેને શોખ હોવાથી અને તે ઉત્તેજનથી મ્હોટા થયેલા
ધણીક વિદ્વાનો તેના આભારી હોવાથી તેને ઘેર વિદ્વાનોનું મંડળ ભરાવું
તેમના સંસ્કાર એનામાં પ્રસંગદ્વારા આવ્યા હતા, અને ન્હાના-મ્હોટા-
ભણેલા-તથા ભણનારા-ની પ્રીતિનું પાત્ર, આ વિદ્યારસને લીધે, તે અધિક
ખન્થો હતો. આથી સરસ્વતીચંદ્ર રમાડવા જોવો થતાં જ વિદ્વાનોના બો-
ળામાં પડવા લાગ્યો અને ચંદ્રલક્ષ્મીની કાન્તિ બળવનારૂં તેનું મધુર
હસતું મ્હોં સર્વને પ્રિય લાગતું હતું. પિતાના આશ્રિત વિદ્યાર્થિયોએ બાળ-
કને ‘રમતમાં જ વિદ્યારસિક ક્યો’ ગુમાનની ખુશામત કરતાર ગુમાસ્તા
તથા ચાકરો ચંદ્રલક્ષ્મીના બાળકને ઝાડું બોલાવતા ન હતા અને તેથી
તેમની અધમ સંગતિમાં ઉછરવાના રોગથી અચ્છી નિર્મળ સંગતિમાં

ઉછરવાનો ગર્ભશ્રીમંત બાળકથી દૂર રહેતો લાભ લક્ષ્મીનંદનના ભાગ્ય-
શાળી પુત્રને ઈશ્વરે આપ્યો.

અન્ધકાન્તનામના અતિશય રંક પણ બુદ્ધિવાળા અને વિદ્યાના હો-
સીલા સમોવડિયા વિદ્યાર્થી સાથે સરસ્વતીચંદ્રને લઘુવયમાં મિત્રતા
બંધાઈ અને શાળામાં પણ સહાધ્યાયી હોવાથી પરસ્પરને લાભ આપતી
મિત્રતા વય વધતાં વધારે વધારે ગાઢ થઈ. ઘણાક વિદ્યાર્થીયોની મિત્રતા
બંધાઈ સરી પડી પણ આ મિત્રતા દિને દિને વળકેપ બનવા લાગી.

લક્ષ્મીનંદન સંગતિને લીધે કાંઈક ઇંગ્લેન્ડ પણ બોલતો લખતો હતો,
મુંબાઈના નગરમુદ્યોગ સમાજનો સભાસદ હતો, કાપડ વણવાના એક
બે યંત્રની કંપનિયોમાં અગ્રેસર હતો, શુભ તથા દેખીતો પરમાર્થ ઘણાક
રાખતો, પરમાર્થમાં સ્વાર્થ પણ રાખતો, લોકેપણનો લોભી હતો, ઇંગ્લેન્ડ
વ્યાપારિયો તથા અમલદારોનો પ્રસંગ રાખતો, તેમને પોતાને ઘેર નવા નવા
પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરી બોલાવતો અને રીઝવતો, અને તેને બદલામાં દેખીતું
માન સર્વે આપતા. ગવર્નર સાહેબની “લેન્ડી”માં તે જતો અને “ઇન્ફન્ટ
પાર્ટી”માં તેને આમંત્રણ થતું. આ સર્વ હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં આવવી
રહી જતી નહી.

“ધિ બ્રૉએ લાઇડ” પત્રનો તન્ત્રી પ્રખ્યાત વિદ્વાન બ્રુક્સરસાહેબ,
“ગૂર્જરવાર્નિક” ચોપાનિયાનો તન્ત્રી ઉદ્ધનલાલ. મુંબાઈનો પ્રખ્યાત
નગરપ્રિય ઇવિ તરંગશંકર, ઉછરતો રંક ગ્રંથકાર શાંતિશર્મા, દક્ષિણી દેશ-
વન્સળ વીરરાવ ધમ્પાટે, અને પારસી ભાષણ-ચોદ્દો સમશેરજી, એવા એવા
અનેક ગૃહસ્થોનો લક્ષ્મીનંદનને પ્રસંગ હતો. એકેટરિયટના એક અમલ-
દારની વગથી શેઠ લક્ષ્મીનંદન જર્સિમ્ આર્થ ધિ પીમ્ બન્યા હતા.

આ સર્વ સત્તમે લીધે શેઠની રજવાડામાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા હતી.
રત્નપુરીનો પ્રધાન વિદ્યાચતુર કાંઈ કામપ્રસંગે મુંબાઈ આવતો ત્યારે
સ્વજ્ઞાતિના પ્રતિષ્ઠિત શેઠ લક્ષ્મીનંદનને ત્યાં જ ઉતરતો. શેઠનો પુત્ર સર-
સ્વતીચંદ્રને વિદ્યાર્થીઅવસ્થાસમયે જ વિદ્યાચતુરના પ્રસંગમાં પુષ્ટજ
આવી ગયો અને એ બાળકની બુદ્ધિ, વિદ્યાની હોંશ, નમ્રતા, વિનય, શુદ્ધ
અંતઃકરણ, સંગતિ, મધુરતા અને એવા એવા ગુણો નિલના પ્રસંગે
વિદ્યાચતુરના અંતઃકરણમાં વસી ગયા. તેમાં ચંદ્રલક્ષ્મીની શાન્તિવાણું
સ્મિતભર્યું ગૌર રમણીય વદન તેને ઘણું પ્રિય લાગ્યું.

“હવા તો વિવાહ” એ પ્રમાણે આવા ધનાઢ્યનો આવો પુત્ર પારણા-
મોથીજ પરંખાવો જોઈતો હતો. પણ કાંઈ કારણથી ચારપાંચ વર્ષ વિવાહ-
વિના વીતી ગયાં, ચારપછી કાંઈ વિવાહ કરવા આમતું તેને શુભાન

બહારોબહાર વિદાય કરી મૂકતી હતી - અને લક્ષ્મીનંદનમુખી વાત જવા ન દેતી. ડોશી ઘણું મથતી પણ શુભાનના ટકોરા ન વેઠવાથી સહ કોઇ-આવ્યું-જવું રહેતું. આખરે ડોશીએ માયાની થઇ લક્ષ્મીનંદનને સહ વાત કહી તો ઉત્તર એ મળ્યો કે ન્હાનપણમાંથી છોકરાને લકરૂં વળગારવાની જરૂર નથી. આખરે સરસ્વતીચંદ્ર પંદર સોળ વર્ષનો થયો તેવામાં શુભાનને પુત્ર પ્રસવ્યો અને તેનો વિવાહ તરત જ થયો તેમાં લક્ષ્મીનંદનને કંઈ બાંધ દેખાડ્યો નહી. આથી ડોશીનું માથું ફરી ાયું, લક્ષ્મીનંદનને ફટકાર કરી મ્હેણું દીધું, અને શરમાયલે મ્હેણે તેણે કન્યા શોધવાનું સ્વીકાર્યું. એવામાં રત્નપુરીનો પ્રધાન વિદ્યાચતુર કંઈ કામસાફ મુંબાઈ આવ્યો અને નિયમ પ્રમાણે જ પ્રથમની પેઠે લક્ષ્મીનંદનને લાં ઉતાર્યો. લાં થોડાક દિવસ રહ્યો એ અરસામાં ઘરમાં હરતા ફરતા વિદ્યાર્થી સરસ્વતીચંદ્રનો વધેલો વિદ્યાભ્યાસ, તેની હવે ખીલેલી ખુદ્ધિ, સર્વકળાધર સ્વરૂપ, ધસાદિ સર્વ એને ગમી ગયું અને પોતાની પુત્રી કુમુદસુંદરી સાફ વર શોધતો હતો તે મુઝી આવ્યો; પણ મ્હેણા માણસને મ્હેણે એકદમ વાત ફરવા મ્હેણાં ડોશીની સલાહ માગી. ડોશી તો તયાર જ હતી અને લક્ષ્મીનંદનને વિવાહ સ્વીકાર્યો. માત્ર શુભાન અંતરમાંથી બળી, પણ પુરુષોએ માંહોમાંહે મળી જઈ કામ કર્યું અને સ્ત્રીવર્ગ વેગળો રહ્યો લાગ્યો એટલે મુંબાઈને ખેતી રહી. વિદ્યાચતુર જેવો વેવાહી, કુમુદસુંદરીજેવી કન્યા, અને ખીલું સર્વ વાત રચતી લાગવાથી પૌત્ર પંદર વર્ષ કુમારો રહ્યો તેનું સારું વળી ગયું સમગ્રી વત્સલ ડોશી આનંદપ્રદુષ્ઠ બની, શુભાન ઉભી હોય ત્યારે બમણો આનંદ બતાવવા અને જોડાનાં વખાણુ કરવા લાગી, અને પૌત્રને એકાંતમાં વારંવાર અસમર્થ અદાવી ન્યાળી, રાત્રી, તેને મસ્તક હાથ મૂકી, આશીર્વાદ દેઈ, લગ્નનો સમય ધ્વજવા લાગી. “વિદ્યાચતુર શાને લગ્ન કરવામાં દીલ કરતા હશે? લગ્ન કરે તો હું ભાગ્યશાળી થઈ અને વરકન્યાની જોડ બંધાઈ જોઈ સંસારમાંથી પરવાઈ.” આમ વિચારી કોઈ કોઈ સાથે વિદ્યાચતુરને સંદેશા શ્રદ્ધાવતી. વિવાહ કરવાની બાબતમાં દીલ નહોતી કરી તે વિદ્યાચતુર લગ્નની ઉતાવળ કરવા ખુશી ન હતો અને ડોશીને નારાજ કરવા પણ નાખુશ હોવાથી તેને દિલાસા ભરેલા વાયદા શ્રદ્ધાવતો.

સરસ્વતીચંદ્રનો વિદ્યાભ્યાસ ઘણો વધ્યો. સત્તર અસદ્ વર્ષની કુગળી વયમાં તે એમ. એ. ની પરીક્ષામાં સફળ થયો અને તે પછીના વર્ષમાં કાયદાની પરીક્ષામાં પણ સફળ થયો. ઘણીક પરીક્ષાઓમાં અને ધણાક નિબંધો લખી ખારિતોષિટો (દનાર્થો), પાઉલિસેતનો (સ્થાવરશિષ્યો), ગંદક (ચાંદ) વગેરે તેણે મેળવ્યાં હતાં અને સર્વ કૌશલે ઉત્તમ મિત્રથી નિવ-

ડયો હતો. મહાશાળાના પાઠકો, પરીક્ષકો, અને ખીજ પ્રસિદ્ધ પંડિતો તેના ઉપર પ્રીતિ રાખતા. તેનું મસ્તિક (મગજ) સર્જ-શક્તિવાળું ગણાતું, તેની રસજ્ઞતા અને રસિકતા ઉંચા પ્રકારની લેખાતી, અને વિદ્યા-લક્ષ્મીના સંગમથી સોનું અને સુગન્ધ બેનો રમણીય યોગ તેનામાં થયો લાગતો. ગર્ભશ્રામંતના ગુણુ સ્પષ્ટ જણાતાં છતાં શ્રીમંતાઈના સહ-આરી દોષ તેનામાં આવવા પામ્યા ન હતા. શરીર વ્યાયામ(કસરત) વાળું અને ક્રાંતિમાન હતું. સુષુપ્તઉપર પ્રતાપ અને ક્રોમળતા એકઠો વાસ કરી રહ્યાં હતાં, રાક્ષસ જેવો ન લાગે એટલો હેયો, જાડો ન લાગે એવો એવડિયા કોહનો, અને દ્વિક્કાશમાં ન ખપતાં આંખને ગમે એટલી ગૌ-રતાવાળો સરસ્વતીચંદ્ર ભણ્યો ગણ્યો ન હત, શ્રીમંત ન હત, તોપણ શરીરના રમણીય અને પૌરુષ દેખાવથીજ સર્વેનું મન હરતુ એમ તેના વિદ્વાન મિત્રો પણ કહેતા.

કુમુદસુંદરી વયમાં આવી અને વધારે વધારે ભણી તેમ તેમ સર-સ્વતીચંદ્રની વાતો માતાપિતાને મ્હોંચે સાંભળવાની રસિયણુ બની. શ્વશુર-જામાતાને પત્ર વ્યવહાર હતો તેથી વિદ્યાચતુર ધણી વાર ગુણુસુંદરી પાસે સમાચાર કહેતો અને વિશેષ વાર્તાનો પ્રસંગ આણતો. આવો વિ-દ્વાન અને વત્સળ પિતા જેની આટલી સ્તુતિ કરે તે પુરુષ કેવો હશે ? પુત્રી આધીપાઈ બેઠી હોય તેવે સમયે પિતા જાણીજેઠ જામાતાની વાત કહાડતો તે એવી ઇચ્છાથી કે એનો પતિ-પ્રેમ ગાઢ થાય. આ ઇચ્છા સફળ થઈ. પણ તેની સાથે નિર્દોષ બાળકીના અંતઃકરણમાં ધણાક મનોવિકાર ઉદય પામ્યા અને કોઈ કોઈ સમયે અગ્નિની પેઠે સળગતા. ઉગતી યુવાવસ્થાનો તનમનાટ આથી વધ્યો. પતિને જોવાની, તેની સાથે પ્રસંગ પાડવાની, અને એવી એવી કંઈ કંઈ આતુરતા આ જુવાન થતી વેલીના કુટતા નવપક્ષવપર એસી તેને દંપાવવા લાગી. એક દિવસ તો પતિએ પિતાઉપર કાગળ લખેલો તે વાંચીને પિતાએ ટેબલમાં મૂક્યો તે જોવાનું મન થયું. પિતાની રજાગિના તે કેમ અને ? લગ્ન છોડી રજા માગતાં જીભ કેમ ઉપડે ? આખરે મને મનનો માર્ગ શોધ્યો. પિતા આધાપાછા થતાં કાંઈક નિમિત્તે ટેબલ પાસે ગઈ, ધણાક કાગળના જથ્થા-માંથી દૃષ્ટિપાતવડે જ જોઈતો કાગળ ઝોળખ્યો, અને સળગતા આકાશમાંથી પ્રભાતનું કોમળ ઉજળું કિરણ શ્વેત-કમળને પકડી ખીલાવે તેમ સ્વચ્છ આશમાની સાડીમાંથી નાજુક ગોરો હાથ કહાડી પત્ર પકડી લીધું અને

તે જ હાથે પોતાની મેળે ઉકેલાઈ જતો એ પત્ર ઉંચો કર્યો ! લપ્પીલો,
જરીક તે ભૂણી જોઈ રહી, સ્મિતથી મલકાઈ, ખેંચીતી આંખ ચારેપાસ
ફેરવી, હાથ સોડિયામાં ભરવી દીધો, અને ડાહીડમકી બની પોતાના ખંડમાં
આવી ! “પિતાના ટેબલમાંથી હું ચોરી કર્યું” એ વિચાર તેના મનમાં
પળવાર આવ્યો પણ ઈશ્વરલીલાને બળે એ ચોરી એના પવિત્ર મનમાં
પણ વસી નહીં ! કાગળ વાંચ્યો-ખીજવાર વાંચ્યો-ત્રીજવાર વાંચ્યો-વાંચ-
તાં ધરાઈ નહીં જ. સરસ્વતીચંદ્રના સુંદર અધૂરથી-મનહર ભાષાથી-
પ્રૌઢ વિચારથી તે મોહ પામી-પરવશ બની. કાગળ છાતી સરસો ડાખ્યો,
રોમાંચ અનુભવ્યો, અને શૂન્ય ભીંની આંખોથી ઉંચું જોઈ રહી.
“મહારા પ્રિય-પ્રીતમ”-“પ્રાણનાથ-એના આ અક્ષર ! આવા કાગળ
“મહારા ઉપર ન આવે ?” એવાજ કાગળનીજ આતુર મુઝાએ પતિપર
કાગળ લખવા આરંભ્યો-કાગળ લખું છું એ વિચારવી એકાંતમાં ને એકાં-
તમાં શરમાઈ-મથાળું જ ક્રમ કરવું તે સૂઝતું નહી. “મહારા પ્રિય” એમ
લખું ? “પ્રાણનાથ” લખું ? કંઈ કંઈ વિચાર કરી, કંઈ કંઈ વિશેષણો
કંઈ કંઈ કારણથી રદ કરી આખરે “મહારા ચંદ્ર” અને “આપની કુમુદ”
એ સંબંધથી લેખનાં અથઘટિ કર્યાં. તેના દૃઢ્યને સાથે પકડી, દૃઢ્યને
ઠેકાણે આતુરતા-ઉત્સુકતા મૂકી, કાગળ ટપાલમાં ચાલ્યો અને પ્રવાસ કરતો
કરતો લેક્ષ્મીનંદનને ઘેર તેના ઉપરના કાગળોના બંડલભેગો એ પણ આવ્યો.
લેક્ષ્મીનંદને કાગળ ઉપરના અક્ષર જોઈ સહજ વિચાર કરી આકરને આવ્યો.
આકરે ગુમાનને બતાવી સરસ્વતીચંદ્ર પોતાના ખંડમાં ચંદ્રકાંત સાથે
બેઠો હતો તેને આવ્યો, અને ગુમાનની સૂચનાનો અમલ કરવા પાછો
જતાં પહેલાં જરીક ઉમો કે કોનો કાગળ છે તે જણાય. સરસ્વતીચંદ્ર તે
નવીન કાગળ જોઈ વિસ્મય થયો, ફોડી પ્રથમ જ લખનારનું નામ વાંચતાં
મનને ઉપભોગ થયો, કોનો કાગળ છે તે ન જાણતાં ચંદ્રકાંતના હાથ-
માંજ કાગળ મૂક્યો-અને હસ્યો અને મિત્રના ઉપર શી અસર થાય છે
તે જોતો જોતો આનંદવિચારમાં પડ્યો.

“ભાઈ, મહોટાંનું ભાગ્ય મહોટું હોયછે તેનું આ દૃષ્ટાંત. આપણા
“લોકમાં તો આવી કન્યા આવતે અવતાર ગામિયે !” કાગળ પાછો
આપતાં આપતાં વાંચતો વાંચતો ચંદ્રકાંત આંખો ચિકસાવી અભિનંદન
કરતો જોઈયો.

“ચંદ્રકાંત, એમાં મહોટું ભાગ્ય આવી ગયું ?” સરસ્વતીચંદ્ર પુ-
છળ હસ્યો.

“ભારે શું આવું રત્ન હિંદુઓનાં ભાગ્યમાં હોયછે? ભાઈ, આ
“કન્યાદાન વાસ્તે ઈશ્વરનો જેટલો ઓછો ઉપકાર માનશે તેટલી કૃત-
“ક્ષતા થશે.”

“તું તો હજી આવો ને આવો રહ્યો. ઇંગ્રેજ વિદ્યાનું પ્રથમ ઢૂળ
“તને એ મળ્યું કે સ્ત્રીમાં સંસારને સમાપ્ત કરી દીધો ! સ્ત્રીમાં પુરુષના
“પુરુષાર્થની પર્યાપ્તિ થતી નથી.”

“તમારા જેવા રશિકના મુખમાં આ વૈરાગ્ય સમજાતો નથી.”

“હું ક્યાં વૈરાગ્યની વાત કરું છું?”

“ભારે આ તે ખીજું શું? મહારે ઘેર આવો ને મૂર્તિ ખેડી છે તે
“જીવો ને પછી કહો કે મહારા ને તમારા ભાગ્યમાં કેટલો ફેર છે? આ
“કાગળ જ પ્રત્યુત્તર!”

“તું સ્ત્રીસંતુષ્ટ નથી. આપડી ગંગાભાભી ભોળીછે—તે શી જોડી
“છે કે આટલો અસંતોષ બતાવેછે?”

“પોતાની બાબતમાં એક અને પારકી બાબતમાં ખીજો એમ
વિચાર રાખનાર તો તમનેજ જોયા! આવાં કુમુદસુંદરી તેનાથી તમને
સંતોષ નથી વળતો અને મહારે માથે અસંતોષનો આરોપ મૂકાછો, વાહ
વાહ! વાહ વાહ! આવા રનેહથી ઉભરાતો મુગ્ધાનો રસિક પત્ર તેનાથી
તમે સંતોષ પામતા નથી અને હું અસંતોષી શા માટે? મને તો સંતોષ
જ છે ને મહારી ગંગા તે મહારી જ છે. પણ આપ વિચાર કરો—કાગળ
જીવો તો ખરા!”

• સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો, ફરવા લાગ્યો, અને હસ્યો.

“ચંદ્રકાંત, શું તારા મનમાં એમ જ આવી ગયું કે આ કાગળની
“મને કિમ્મત નથી!”

“તમે જોલો તે ઉપરથી હું તો તુલના કરું.”

“આ જગતમાં મહાઈ અંતઃકરણ કોઈ પણ બાણતું હશે તો તે
“તું છે અને તું જ આવી-લુચ કરે તો ખીજને દોષ ન દેવાય.”

“ભારે શું તમે જોલ્યા તે ખીજું જીવું?”

“ના, એ યે સાચું ને આ એ સાચું. અંતઃકરણવિના શરીર ન-
કામુંછે પણ અંતઃકરણવિના શરીરને ખીજા ધણાક ભાગ છે. સ્ત્રી ખરી
પણ એના શિવાય ઘણો સંસાર બાકી રહેછે—તો સ્ત્રીમાં આખા ભાગ્યની
પર્યાપ્તિ કેમ થાય?”

• ઘણીક આવી વિનોદવાર્તી થઈ. અને ચંદ્રકાંત ઘેર ગયો. એ પણ
સરસ્વતીચંદ્ર જેટલું જ ભાગ્યો હતો; પરંતુ રંક કુટુંબનો હતો અને મિત્રના

આશ્ચર્યથી જ અભાસ કર્યો હતો. એ ગયો એટલે સરસ્વતીચંદ્રે ખારણી વાસી કાગળ લીધો-વાંચ્યો. કાગળમાં તે શું લખ્યું હશે? આળક કન્યા વરને શું લખે? વાંચનાર, સાંભળ. એ કાગળ ઘણો ટુંકો હતો.

“ મહારા ચંદ્ર,

“ શું લખ્યું તે મને સૂઝતું નથી. લખવાની સ્વયંભૂ વૃત્તિ થવાથી “ લખું છું અને અક્ષરદ્વારા આપનાં દર્શન મૂઝૂકી રોક લેખ મોકલું છું. “ આપને તો આ નિર્મોહ્ય પત્ર વાંચી હાસ્ય થશે. પરંતુ ચંદ્ર છો-સર્વ શુ- “ છુમાં આકાશ જેટલા ઉન્નત છો-તો પણ પૃથ્વીપર પડી રહેલા ક્ષુદ્ર કુસ- “ દને વિકસાવવું તે ચંદ્રનું કર્તવ્ય ગણાય છે. આખું જગત એમ ગણુ છે “ તો હું કેમ ન ગણું? ખીન્નું શું લખ્યું તે સૂઝતું નથી. ”

“ આપની છબિ આપની પાસે માગું તો? ”

“ આ પત્રનો વિષય મ્હે નથી શોધી ફાડાયો—મહારા અંતઃકરણે “ શોધી ફાડાયો છે અને તેને પ્રેરનાર આપ છો. ”

“ વિશેષ શું લખું? ”

“ હાં આપની કુમુદ. ”

રસિકના ખીડાયલા મર્મસ્થળને વિકસાવનાર એકાંતે સરસ્વતીચંદ્રના તદ્દયકમળની પાંખડિયો કંપાવી. તેના વિચાર પ્રમાણે તો માણસના જીવનને સ્ત્રી આવશ્યક ન હતી; લગ્ન આપ્યા જન્મનાના પાશરૂપ હતું; નિર્વશ થવામાં વૈરાગ્યની સંપત્તિ હતી; સ્નેહ માનસિક રાખવો જ ક્ષિયત હતો; શરીરસૌંદર્ય મૂર્ખતું જ મોહક હતું; મનમથ મનમાંથી દૂર રાખવો એ સર્વ કાળે શક્ય હતું; અને સંસાર ક્ષુદ્ર, નિઃસત્વ, નિર્મોહ્ય, અને નિરુપયોગી હતો. આવું છતાં સંસારના પ્રવાહથી અવળે માર્ગે જઈ જઈ પિતામહીના વત્સલ ઉત્સાહનો ભંગ ન કરવો એટલી ધૃષ્ટાથી વિવાહ સ્વીકાર્યો હતો અને કુમુદસુંદરીના ચુલુદોષવિશે તેના મનમાં કેવળ ઉદાસીનતા હતી. પરંતુ કાચમાં સંતાયલા પારાને પણ શીતોષ્ણ જણાયા વિના રહેતું નથી, તેમ આવા વિરક્ત વિચારોમાં ઠંકાયલી રસમતા શુદ્ધ સુંદરતાથી ચમકવા લાગી અને કુમુદસુંદરીના રમણીય પત્રમાં છલકાતા તરંગોના બળથી પથર જેવું અંતઃકરણ બીનું થઈ ધોવાવા લાગ્યું. ચંદ્રકાંત ગયો એટલે તો તદ્દયનું કમાડ ધક્કેલી ઉઘાડી અંદરની રસિકવૃત્તિયો પાંજરામાંથી છુટતાં પક્ષિયોની પેઠે ખહાર ઉડવા લાગી. એકદમ હડપચીએ હાથ જાડી સરસ્વતીચંદ્ર ખોલી ઉઠ્યો:—

“આ શું-આ શું ? આ શી બળવાન અસર-અંદ્રકાંત, તું એ બાણે
“તો કેટલો હસે ?” કાગળ સામું બેતાં આત્મપરીક્ષા અદૃશ્ય થઇ, અને
શિથિલ થઇ ખુરસીપર બેઠો. ઘણી વાર મુઠ્ઠી પત્રના અક્ષરસાથે નેત્રવૃત્તિ
“તદાકાર” થઇ ગઇ. એને પ્રત્યુત્તર લખવા બેઠો. સ્ત્રીનો ઉત્કર્ષ સ્પષ્ટ
સ્વીકારતાં શરમાયો નહીં.

“રમણીય પ્રિય કુમુદ,

“ત્હારું પત્ર મને ખૂણું પ્રિય થઇ પડ્યું છે. કુમુદથી વિકસતો નથી
“એ અંદ્ર આકાશમાંનો ખરો. પંછું ત્હારા પત્રે મને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે
“કે આપણે બે માત્ર એકબીજાનાં અન્યોન્ય-અનુકંપી મુદ્ર પ્રાણી છીએ.

“ધન્યાસિ વૈદાંમિ ગુણૈશ્ચાર્યૈર્ગ્રા. સમાકૃપ્યત નૈવધોડપિ ।

“અતઃ સ્તુતિઃ કા લ્લેલુ ચંદ્રિકાયા યદન્ધિમપ્યુત્તરલીકરોતિ ॥

“મ્હારા જેવાજ કઠિન ચિત્તવાળા બીજા કોઇ ઉપર ત્હારા જેવી
“રમણીય અસર કરનારીને કહેવું પડે તો આ શ્લોકનું કહું.”

“પ્રિય કુમુદ ! મ્હારું અંતઃકરણ કેવું કઠિન છે તે મ્હારો મિત્ર
“અંદ્રકાંત જ બાણે છે અને તેવું અંતઃકરણ ત્હારા એક ન્હાના પત્રથી
“એટલું બધું દોહાયમાન થતું હું અનુભવું છું કે કાંઈ કહેવાની જ વાત
“નહીં ! શરમ આવવાથી અંદ્રકાંતની આગળ એ અસર મ્હં દેખાડી
“નથી અને એ બિચારો મને હજી અસલના જેવો જ પથર ધારે છે !”

“તું મ્હારી છબિ માગે તો ! ત્હારા માગ્યા વિના જ હું મોકલું છું-
“અને વળી ત્હારી પાસે જ આવીશ.”-“ત્હારી છબિ જોઇશ.”

“પ્રિય કુમુદ ! લાંબાં પ્રેમદર્શક વાગ્જાળ લખવાનો મને તિરસ્કાર છે,
“ત્હારી સાથે મ્હારે રંગ પણુ પરિચય-પ્રસંગ-પડ્યો નથી, તે છતાં આ
“આવો પત્ર મ્હારાથી કાંઈક લખી જ જવાય છે અને મ્હારું આત્મસંતુષ્ટ
“ચિત્ત ત્હારા પુનરુત્તરતો લોભ આગ્રહથી રાખે છે ! લોકો જેને સ્નેહ કહે
“છે તે શું આજ હશે ? સ્વયંભૂ અને મનસિજ તે શું આ જ હશે ? કઠિન
“અંતઃકરણ ઉપર પણુ બળાત્કાર કરવામાં તે આટલો દ્રાવી ગયો લાગે છે તે
“શું ખરી વાત ?”

“લાભ હવે તો ત્હારો જ સરસ્વતીચંદ્ર.”

અનુભવ તે કેવળ જ્ઞાન અને વિચારથી કાંઈક જૂદી જ વસ્તુ છે એ
હવે સરસ્વતીચંદ્રને સિદ્ધ થવા લાગ્યું. આ સિદ્ધિ રમણીય તેમ લયંકર
હતી. તેના આગળ માનસિક વૈરાગ્યનો લોપ થયો અને સિદ્ધિ આપ્યા શ-

રીરનો અને મનનો નવા સંસારમાં જન્મ થયો. “કુમુદ મહારી અને હું
તેનો” એ સ્વમે મસ્તકને ધમધમાવી મૂક્યું. જ્ઞાનની પ્રૌઢતા સ્નેહની
રસવૃત્તિઆગળ મસ્તક નમાવતી લાગી. એમ કરતાં કરતાં કાંઈ નિમિત્ત
ફાડી સરસ્વતીચંદ્ર રત્નપુરી ગયો અને વિદ્યાચતુરના સ્નેહનો સહાર
પામ્યો. કુમુદસુંદરીને તેણે દૃષ્ટિપાતથી ઝાળખી લીધી અને વિદ્યાચતુર
દરબારમાં ગયા પછી બપોરે એકાંત શોધી ધ્રુજતી શરમાતી કુમુદસુંદરી
સોડિયું વાળી ચારની પેઠે સરસ્વતીચંદ્રને ઉતરવું, આપેલી મેડીમાં અનિ-
વાર્ય સ્નેહની પ્રેરી પોતાની મેજે છાનીમાની આવી ઉભી. માતાની રજા-
વિના તે આવી-રજા લેવા વિચાર પણ ન કર્યો અને આવી.

સરસ્વતીચંદ્ર એક ટેબલ આગળ બેસી ચંદ્રકાંતને પત્ર લખતો હતો.
કુમુદસુંદરી બહુ તેની પીઠ હતી એટલે એ આવી બહુ નહીં. કુમુદસું-
દરી તેની દૃષ્ટિ પડે તેમ ટેબલની જમણીપાસ ભીંતમાં લખાતી ઉભી, પણ
એની બોલવાની શક્તિ જતી રહી હોય એમ થયું અને પત્રમાં મગ્ન બો-
લાવનારે એના બહુ જોયું નહી. એટલામાં હાથ હલાવતાં સોડિયું સજડ
કરતાં કુમુદસુંદરીનો ધસારો સંભળાયો અને ચમકી સરસ્વતીચંદ્રે તેના
બહુ જોયું, રોમાંચ અનુભવ્યો, અને સુખાદની પાઠશાળાનો વિદ્વાન-ધ-
નાઢ્ય લક્ષ્મીનંદન શેઠનો પ્રખ્યાત પુત્ર, સુંદરી, કન્યાની લલિત લાવણ્યમય
પાંદડી જેવી સુખકળા અને મુગ્ધ શરીરકળી જોઈ, સ્તબ્ધ બની ગયો, અને
ચોડીક વારતો ઉભયમાંથી એક જણે પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહી, આંખ પ-
લકારી નહીં, અને સામી આંખ વિના ખીજા કોઈને અને જગતને તો શું
પણ પોતાને પણ સ્મરણમાં પણ રાખી શકાયું નહી. આટલું બધા ઉગ-
ળકાવાળાને બોલવાનો વિષય તો શું જડે પણ બોલવાનું સુઝ્યું પણ નહી.
કન્યા બિચારી મુગ્ધ હતી. આવા વરને આવું થાય તો એ કન્યાને થાય
તેમાં શી નવાઈ? આખરે જ્ઞાન આવ્યું હોય, જાગ્યો હોય, તેમ સરસ્વ-
તીચંદ્ર પરવશ ઝાઝા ઉઘાડી બોલ્યો:

“મહે એક બે પુસ્તક રચેલાં છે તે આણ્યાં છે” કહી પુસ્તક આપ્યાં.

એક હાથ વતે પુસ્તક લેઈ છાતી આગળ ઝાલી રાખી કુમુદસુંદરિયે
સોડિયામાં સંતાડ્યાં અને પોતાના તથા પતિના અંશુકા ઉપર વારા ફરતી
નીચી નજરે જોઈ રહી-બોલી નહીં.

પુસ્તક આપતાં લેતાં એક ખીજાની આંગળિયોનો સ્પર્શ થયો. જ-
ળથી ભરેલો મેઘ અગ્નિન્યો ઉજ્જસ મારવા માંડે તેમ રસથી ભરાતા સર-
સ્વતીચંદ્રનું મુખ ઉજ્જળ બન્યું. મળસ્કાના સ્વચ્છ આકાશનો પૂર્વ સંદેશ
સૂર્યકરના નવા સ્પર્શથી સંજગી ઉઠે તેમ કુમુદસુંદરીના ગોરા રૂપેરી ગાલપર

લજ્જા ભરી રતાશ ચઢી આવી. ઉભયનાં પરસ્પર અવલોકનથી રમે રસને વધાર્યો. પરંતુ મુઝા નીચું જ નેંચ રહી. પુરુષ ધૃષ્ટ બન્યો અને વાર્તાનો વિષય શોધ્યો.

“હવે ઈશ્વર કરશે તો તું થોડા સમયમાં મુંઝાઈવાસી થઈશ.”

ઉત્તર ન મળ્યો.

“આ પુસ્તકે આજ જ જોયાં કે પ્રથમ જોયાં હતાં ?”

ઉત્તર કોણુ આપે ?

“આવા સુંદર પત્ર તો આટલા બધા લખાયા અને આજ તો મુખ-
“થી અક્ષર પણ નિકળતો નથી !”

પ્રતિમા જેવીના મુખથી અક્ષર ન જ નિકળ્યો.

“કુમુદ!—મહારી કુમુદ”—સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો.

પોતાના નામાક્ષર પ્રિયમુખમાં સાંભળી મુઝા આનન્દમાં ડુબી, ન-
વીન ઉત્કર્ષથી ધૂલતી ધુજવા લાગી, અને પ્રિયને ઉઠતો જોઈ નિરુપાય બ-
નતી લજ્જા શેરડાંરૂપે ગાંઠ ઉપર પડી તેના બળથી દીન બની. હતું એ-
ટલું બળ બોલવાનું સાહસ કરવામાં અજમાવ્યું અને હંડા પાતાળમાં ઉતરી
પડતી હોય એવો વિકાર અનુભવતી ધીમે સુંદર સાહે બોલી:

“આપે અત્રે રહેવાનો વખત થયો થોડો જ રાખ્યો.”

ચાંદીની ધુધરિયોવાળાં નૃપુરમાંથી રણતકાર ઝીણો ઝીણો નિકળે,
મૂર્છનાસમયે સારંગીના તાર સ્વર કરી રહે: તેમ શુદ્ધ મોતી જેવા-હીરા
જેવા-દાંતની બેવડી તેજ મારતી શ્રેણિ વચ્ચે થઈને અદ્ધર ટપકતા આ
ચંદુર મિતાક્ષર સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેંદા અને તેના તદ્દય-પુટમાં
સ્નેહ-સ્વાતિનાં મોતી પેઠે અદૃશ્ય રીતે ભરાઈ ગયા. આ મંગળ સમયે
તેના આખા મસ્તિકામાં આનંદ-તરંગની છોજો અથડાવા લાગી. ધૂણીય-
માન થતી તેની વિકસતી આંખો અદ્ધર ઉડતા ચક્રોરની પેઠે લલનાના
વદનચંદ્ર ઉપર જ ઠરી. માનસિક સ્નેહસંભોગના અનુભવથી નિશો ચક્રો
હોય તેમ તે પાછો વેત્રાસન (ખુરસી) ઉપર ભારે શીસાની પેઠે પડ્યો.
અને પડ્યાં પડ્યાં આથે ઉભેલી કુમુદસુંદરીની સાથે તેણે કલાકેક મુઝી
નિર્દોષ પ્રમોદભર વાનો કર્યા કરી. પરંતુ તે કલાક જણાયો પણ નહીં.
આખરે બાળક કુસુમસુંદરીએ મેડી ખદારથી-કાંઈક કામ સાર-કુમુદ-
સુંદરીને બોલાવી લીધી એટલે વાર્તાનો અંત આવ્યો અને જગેલા જેવો
સરસ્વતીચંદ્ર ધડિકમુઝી બનેલો દુર્લભ બનાવ વસ્તુતઃ સાચો દુનો કે
સર્વ રમાણીય સ્વપ્ન જ હતું તેનો નિર્ણય કરતો હોય તેમ એક વિરામાસન
(વિરામખુરસી) પર અર્ધ ઉઘાડી આંખો રાખી ઘડીવાર પડી રહ્યો.

આંગળીઢોડે ગણાય એટલા દિવસ આવાં મનભર સ્વપ્નોમાં ફહાડી સરસ્વતીચંદ્ર પાછો મુંઝાઈ ગયો. વિધાયતુર સાથે તેને વાર્તા વિનોદ થતો તેમાંથી પણ કુમુદચુંદરી મોહિત થઈ ગઈ અને મુંઝાઈ પડેઆતો સરસ્વતીચંદ્રનો કાગળ આવ્યો. તેના ઉત્તરમાં લાચાર બનેલી બાળકીએ લખ્યું કે 'તમારા ગયા પછી "એણે રે મને મોહની લ-
' ગાડી-એણે તે મને મોહની લગાડી: " એ પદ મ્હારી જીભ ઉપરથી
' ખસતું નથી અને તે ગાતી ગાતી તમારી મૂર્તિ મ્હારી દૃષ્ટિઆગળ
' ખડી કંઈકું-મોહની શું તે હું હવે સમજું-મ્હારા પિતાજી લક્ષ્મી
' દિવસ આવતા માઘમાસમાં રાખનાર છે જાણી મ્હારો ઉત્સાહ માતો
' નથી !'

આવા પત્ર વરકન્યા વચ્ચે આવ્યા ગયા. કોઈ વિચારે કે કામ વિના આવા નકામા પત્રમાં તે શું ધડિયે ધડિયે લખવાનું હશે ? એક લખે કે હું ત્હારા વિના ઘેરો થયો છું અને બીજી લખે કે હું ત્હારા વિના ગાંડી થઈ છું ! 'બાળકનાં રમકડાં ને વરવહુનાં ટાયલાં,'-એ ઉપમા ગંભીર વર્ગની દૃષ્ટિએ પડતી લાગે છે. પરંતુ તેમને ખબર છે કે દ્રવ્ય, કીર્તિ આદિ જે જે પદાર્થો ગંભીર વર્ગને મહાન લાગે છે તેને એ જ વરવહુ પોતાના પુનરુક્તિથી-પિષ્ટવ્ય પેષણ-થી વધારે વધારે ગાઠ બનતા રહે આગળ ક્ષુદ્ર ગણે છે ? સારે ભેમાં ખરું ક્રોધ ? ઉભય વર્ગની મનમાની વસ્તુઓ સરખી જ રીતે-કદપનાએ ઉ-ત્પન્ન કરેલી, મન વાણી અને કર્મને પ્રેરનારી, સમયને બળે બળવાળી, સ્વી-કારનારને ઢહાલી અને સંન્યાસીને વળ્યો, મુખકુંજ આપનારી, ગણે તો સ-ત્વમાં સત્ત્વ જેવી અને ન ગણે તો મૃગતૃષ્ણિકા જેવી, અને ક્ષણભંજર છે. હજારો લાખો રૂપિયા-એક વખત જનારા-તેને ફરી ફરી ગણી સં-ગ્રહી રાજ થવું, કીર્તિ સાર ધુમાડના બાચકા ભરવા, ભૂલવા સાર ભ-ણવું, મરવા સરજેલાને સાર મથવું, એ સર્વમાં ને હૃદયના વિલાસમાં ફેર શો ? સરસ્વતીચંદ્રનું વિરક્તરંગી ચિત્ત નવીન અનુભવને વશ થતું થતું આવી રીતે વૃત્તિને અનુસરતું વાર્તિક રચતું હતું અને ભગવો. પણ રાગ-રંગ-છે તો બીજા રાગનો શાવાસ્તે તિર્દસ્કાર કરવો તે સમજવા પોતાની અશક્તિ કદપતું હતું. ક્ષુદ્ર ઉદર ઉપર સંસારનાં પડ બંધાયો જાય છે તો અંતઃકરણ ઉપર કેમ ન બંધાય ? આવા આવા વિષયો શોધી ફહાડી મું-ખથી ચંદ્રકાંતસાથે અને પત્રથી કુમુદચુંદરી સાથે સરસ્વતીચંદ્ર ચર્ચા ચ-લાવતો હતો અને એકના આવહારિક તથા બીજાના મુગ્ધ-રસિક ઉત્તર ગ્રહી નવું શીખતો શીખવતો હતો, રસમાં લપટાતો હતો, પ્રથમના વિચાર સાપની કાંચળી પેટે તજી દેતો હતો, નવો અવતાર ધરતો હતો, અને કે

મુદ્દસુંદરીના કોમળ અંતઃકરણને અસ્વતંત્ર કરી નાંખતો હતો. વૈરાગ્ય એટલે એક સત્વમાં ચિત્ત પરોવી અન્ય વસ્તુમાત્રપર વિરક્ત રહેવું એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે પોતે હજી પણ વિરક્ત છે એવું નર્મવાક્ય પ્રસંગે પૂર્વાવસ્થાનું ભાન થતાં ફૂટે તો પરંતુ વર્તમાન અવસ્થાનું સ્વપ્ન દૂર થઈ શકતું નહીં. આ સર્વની છાયા મુઘ્ધાપરતા પત્રોમાં પડી રહેતી અને એક બે માસમાં તે મુઘ્ધાના અંતઃકરણમાં પણ એ જ છાયા સર્વે ભાગે ફળી રહી. નદીના નિર્ભળ જળમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ અનિવાર્ય અસાધ્ય થઈ પડી રહે તેમ સરસ્વતીચંદ્રના અંતઃકરણનું પ્રતિબિંબ નિદોષ કન્યાની માનસિક સૃષ્ટિમાં સંપૂર્ણ અપ્રતિહત અને સર્વકાલીન અવકાશ પામી ગયું.

આણીપાસ ઈશ્વરે આ ખેલ રચ્યો અને ખીછપાસ ખીજો રચ્યો. માનવી એક વાત ધારે તો ઈશ્વર ખીછ ધારે.

ગુમાનનો પુત્ર હવે હજીકો થવા આવ્યો હતો અને માના ચિત્તમાં સ્વાભાવિક અભિલાષ હતો કે પોતે સાસરે આવી. ત્યારે સરસ્વતીચંદ્રને સર્વ તરફથી મળતાં જટલાં લાલન (લાડ) જોયાં હતાં તેટલાં પોતાના પુત્ર ધનનંદનને મળે. પરંતુ કેટલાંક કારણોથી એની ઇચ્છા સફળ ન થઈ. સરસ્વતીચંદ્ર મ્હોટો થયો તેમ તેમ તેના પિતાની આસપાસ રહેનારા પંડિતો વિદ્યામાં વધેલા સરસ્વતીચંદ્રની સંગતિ કરવા લાગ્યા. વળી કાળક્રમે તેમની પોતાની સ્થિતિ પણ વધવાથી તેઓ ધનવાન લક્ષ્મીનંદનનો આશ્રય છોડી સ્વાશ્રયી થયા હતા, એટલે તેનો ઉપકાર માનતા હતા ખરા પણ તેની પાસે મધુકરવૃત્તિ કરવાનો અવકાશ ઓછો મળતો. તેમ જ તેમની દૃષ્ટિને ઝાંઝવાં વાળતાં હવે લક્ષ્મીને વાર લાગતી હતી. એ સર્વ વર્ગમાં હજી સરસ્વતીચંદ્રને પ્રસંગ રાખવાનો અવકાશ અનેકધા હતો. તે ધારાશાસ્ત્રની પરીક્ષામાં સફળ થઈ મુઘ્ધના વરિષ્ઠ ધર્મોચ્ચનો પક્ષવાદી^૧ બન્યો હતો અને પક્ષમન્ત્રી^૨ થવા અભ્યાસ કરતો હતો. પરંતુ તે અભ્યાસને ઉદરનિર્વાહનું સાધન કરવા તેની ધારણા નહતી. પિતાના વ્યાપારભારમાં અવકાશને સમયે સહાયભૂત થવા યત્ન કરતો અને આખરે પક્ષમન્ત્રીની પદવી અલંકારસ્થાને 'રાખી વ્યાપારમાં જ ગુંથાવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ આ સમયમાં ધણાક વિદ્વાન ગૃહસ્થો સાથે તેને પ્રસંગ પડતો હતો. ધણીક સભાઓમાં એ અંગભૂત^૩ હોવાથી આ પ્રસંગનાં સ્થાન અનેક થયાં હતાં. પિતાના વિદ્વાન મિત્રોમાં પરિચય હતો તે તો આ ઉપરાંત. પુત્રને આ લાભ થયો તે પિતાને ઓછો થયો. લક્ષ્મીનંદનની આસપાસ હવે માત્ર દ્રવ્યવાન અને દ્રવ્યાર્થી વર્ગ જ રહ્યો, કારણ વિદ્વાનો પુત્રની

આસપાસ ભરાયા. અને વિદ્વાનવર્ગમાં તો ઘણુંક સ્થળે પોતાના નામને ઠેકાણે “ સરસ્વતીચંદ્રનો પિતા ” એ નામે ઓળખાવા લાગ્યો. ઈર્ષ્યાવાળી પણ કાંઈક બુદ્ધિશાળી ગુમાનને આ સર્વ વિષય જણાયો અને તે જાળવા લાગી, કારણ આ સર્વ હાનિ અંતે ધનનંદનને જ છે એવું તેના મનમાં આવ્યું. પોતાના બાળકને વારી રાખતી તોપણ તે સરસ્વતીચંદ્રપાસે જઈ-એસતો અને રમતો, એથી ગુમાન પ્રસન્ન થવાને બદલે વધારે વધારે ખીજવાઈ. એવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પક્ષમંત્રીની પરીક્ષામાં સફળ થયો, લક્ષ્મીનંદન પણ મ્હોટા પુત્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, અને તેને વ્યાપારમાં પોતાનો સાથી કર્યો. તે બેઠ ગુમાનની અમુઝણનો પાર રહ્યો નહીં. અધુરામાં પૂરી ડોશી પણ ઉઘાડો આનંદ ખતાવતી અને વહુના ઈર્ષ્યામિના સચેત અંગાણપર પવન નાંખ્યા જેવું કરતી. “ મુવો, આ હૈયો— પેલાના બોળામાં જ જઈને બેસે છે ” એવું વચન એક વાર તેના મુખમાંથી નિકળી ગયું તે ડોશીને કાને પડ્યું અને ગુમાન મ્હોંની ચીઠાશ રાખતી તેપણ ઘોવાઈ ગઈ.

ઘરમાં જેમ ગુમાનનાં માણસો હતાં તેમ ડોશીનાં પણ હતાં. સરસ્વતીચંદ્રની જે જે વાતો ગુમાન લક્ષ્મીનંદનને મ્હોડે કરતી તે ડોશીની પાસે આવ્યા વિના રહેતી નહીં, અને પૌત્રને તે સર્વ પોતે કહી દેતી. આ વાતો સાંભળી ક્ષોભ પામ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્ર ડોશીને હાડી પાડતો હતો.

લક્ષ્મીનંદન અને ગુમાન એકલાં પડતાં કે ગુમાનનું ભાપણ આવડતું પણ વાળુ કરી પરવારી પથારીમાં યાકી પાકી સુવે તે સમય ભીંપણને વાસ્તે વિશેષ અનુકૂળ પડતો. પતિને હાથે ડાખતા સ્ત્રીકંઠમાંથી જીભ વધારે વધારે નિકળતી. સ્વાર્થી પુરુષ તે જીભના બેરથી ડાખાઈ જતો. નિર્લજ્જ વક્ષઃસ્થળ નીચે અસલ વધારે વધારે ભરાતું. આખા દિવસના શ્રમિત અને વિરામ શોધતા ચિત્તપર ઉરકેરાયલા ઉરકેરતા ભાપણની અસર નિરંકુશ થતી. અને નિશા-ગુરુ બનેલીના ઉપદેશને તરત તો એલા જેવો લક્ષ્યાધિપતિ હાથે હાં ભણતો.

પ્રતિદિવસ ભાપણ કરવા સાર ગુમાનને કંઈ કંઈ પણ વિષય જડતો જ અને આંસુ, શેષ, મ્હેણાં, ઘસાદિ-અસરકારક અલંકારોનો ભંડાર તેની પાસે અક્ષય્ય હતો. કાલિદાસ કરતાં પણ તેની ઉપમાઓ વધારે સ્ટુટ હતી. આણના કરતાં પણ તેની કથા વધારે સારી રીતે સંકલિત રહેતી.

સરસ્વતીચંદ્રે ધરના વ્યાપારકાર્યમાં સારી પ્રવીણતા ઘોઝક કાળમાં મેળવી અને તેની સુબનતાથી પરભાર્યો તથા હાથ નીચેનાં સર્વ માણસો

તેને પ્રીતિવશ થયાં. પિતાનો માર થોડાક ક્ષણનાં મુત્રે પોતાને શિર લેઈ લીધો. આમાંથી ગુમાનના બાપજીને એક વિષય મળ્યો. સસ્તવતીચંદ્રને ઘરમાં સર્વ “બાઈ” કહી બોલાવતાં અને બાઈના માની દરિયાદી ગુમાનની સચ્ચાપર દેવકોષ દર્શક ધીનેલોની પેઠે ઉભરાવા લાગી.

“શી વાત! હવે તમને તો જાણે કોઈ પૂછતું ન હતી? ઘરમાં થે “બાઈ” અને બહાર પણ બાઈ! બાઈ કરે તે ખરું ને ન થાય. આવતે તો “કોઈ” પૂછે નહીં એમાં નૈવાઈ નહીં—પણ તમને થે હવે તો પૂછે તો દેવ “નીકર પત્થર! તમને કાંઈ તેની ચિંતા છે? એ આંખની શરમ તમે “માથે છતાં અમારી આ સ્થિતિ તો પાછળનો ઉશ્વર કહાવે એ દિવસ “ખરા. ભુલોજો કતી પેલી બાપડી દુર્ગાની કાંઈ આજ ખબર પણ “પૂછેછે?”

“હવે થવાનું એમ કે બાઈ આખું ઘર સંભાળશે અને અર્મે એનાં “આકર થઈ રહીશું. પણ કોનો વાંક કહું? તમે ન આવ્યા એટલે કોઈને શું “કહું? પણ સરત રાખજો ને મને સંભારજો કે બાઈ તમને પણ પાંદડે “પાણી પાશે. તમે વિશ્વાસ છે અને એ આજ કાલના ઉંચેલ ભણે- “લાગો ન દેવને ગાંઠે તો માથાપ તે શા લેખામાં? ઘર, દરદારીનો અને “વેપાર સહ હાથ કરી લેશે એટલે તમે માળા નખજો—કાકા મરી જ- “ત્રીજા થજો—અને હું અને મ્હારો ધન—” એમ કરી દુઃસહન કરવા લાગી.

“જો આજેના સ્વભાવ રાખ્યો હતો તો પરણ્યા શું કરવાને જો? “હું મારે ફોઈ ન મળત તો દળાણું દળત પણ આમ કોઈની આંખી આંખી “થવાનો વખત તો ન આવત! આ તો કાંઈ જોઈએ તો બાઈ વગર થાય “નહી. પેટના દીકરાનું થે આટલું આશિયાણું તો ન મુલ્ય.”

“જો મ્હારું સાંભળો. એ કાયદા જાણે—સહ એનાં છે. છાપાવાળા “અને હાઈકોર્ટના જજો થે એના. ઘરમાં પેલી ગર્ભ જાણી લેઈ લેશે “તે પછી તમે પંચાત કરશો તો ભાગ લેવા દરિયાદી કરશે કે પછી એના “હાથમાં હશે તો તમારે ન દરિયાદી કરવા વેળા આવશે. માટે એતો! “વેળાસર એતો! હજી વખત છે. એનું આખું આપણે લઈએ તેના કરનાં “તમારું આખું એ લે એવું કરો—કે પાછળની ચિંતા નહીં.” “પણ હું “જાણુંજાણું તો. એ રાજ એટલાં કાંઈ અર્મે હજી! બાઈનો બોલ પડતાં “માણસો ઉપાડી લેછે. એમાં કાંઈ નવાઈ છે? તમારે ન મન એ માનું “તે અમે, રાખ. પાછળ મ્હારું રાંધતું ગર્ભ તે થાઓ! એની કાંઈ “તમને ચિંતા?”

ખાસપાસ ભરાયા. અને વિદ્વાનવર્ગમાં તો ઘણેક સ્થળે પોતાના નામને ઠેકાણે “ સરસ્વતીચંદ્રનો પિતા ” એ નામે ઓળખાવા લાગ્યો. ઈર્ષ્યાવાળી પણ કાંઈક બુદ્ધિશાળી ગુમાનને આ સર્વ વિપર્યય જણાયો અને તે બળવા લાગી, કારણ આ સર્વ દ્વાનિ અંતે ધનનંદનને જ છે એવું તેના મનમાં આવ્યું. પોતાના બાળકને વારી રાખતી તોપણ તે સરસ્વતીચંદ્રપાસે જઈ જેસતો અને રમતો, એથી ગુમાન પ્રસન્ન થવાને બદલે વધારે વધારે ખીજવાઈ. એવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પક્ષમંત્રીની પરીક્ષામાં સફળ થયો, લેક્ચરનંદન પણ મ્હોટા પુત્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, અને તેને વ્યાપારમાં પોતાનો સાથી કર્યો. તે બેંધ ગુમાનની અમુઝણનો પાર રહ્યા નહીં. અધુરામાં પૂરી ડાશી પણ ઉધાડો આનંદ બતાવતી અને વહુના ઈર્ષ્યાસિના સચેત અંગારાપર પવન નાંખ્યા જેવું કરતી. “ સુવો, આ હૈયો— પેલાના બોળામાં જ જઈને જેસે છે ” એવું વચન એક વાર તેના મુખમાંથી નિકળી ગયું તે ડાશીને કાને પડ્યું અને ગુમાન મ્હોંની મીઠાશ રાખતી તેપણ ધોવાઈ ગઈ.

ધરમાં જેમ ગુમાનનાં માણસો હતાં તેમ ડાશીનાં પણ હતાં. સરસ્વતીચંદ્રની જે જે વાતો ગુમાન લેક્ષ્મીનંદનને મ્હોડે કરતી તે ડાશીની પાસે આવ્યા વિના રહેતી નહીં, અને પૌત્રને તે સર્વ પોતે કહી દેતી. આ વાતો સાંભળી ક્ષોભ પામ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્ર ડાશીને હાડી પાડતો હતો.

લેક્ષ્મીનંદન અને ગુમાન એકલાં પડતાં કે ગુમાનનું ભાપણ આવતું. પણ વાળુ કરી પરવારી પથારીમાં યાકી પાકી સુવે તે સમય ભાપણને વાસ્તે વિશેષ અનુકૂળ પડતો. પતિને હાથે ડખાતા સ્ત્રીકંઠમાંથી જીભ વધારે વધારે નિકળતી. સ્વાર્થા પુરુષ તે જીભના બેરથી ડખાઈ જતો. નિર્લજ્જ વક્ષઃસ્થળ નીચે અસલ્ય વધારે વધારે ભરાતું. આખા દિવસના શ્રમિત અને વિરામ શોધતા ચિત્તપર ઉરકેરાયલા ઉરકેરતા ભાપણની અસર નિરંકુશ થતી. અને નિશા-ગુરુ બનેલીના ઉપદેશને તરત તો એલા જેવો લક્ષ્યાધિપતિ હાથે હાથે ભણતો.

પ્રતિદિવસ ભાપણ કરવા સાથે ગુમાનને કંઈ કંઈ પણ વિષય જડતો જ અને આંસુ, શેષ, મ્હેણાં, ઇલાદિ-અસરકારક અર્થકારોનો ભંડાર તેની પાસે અક્ષય્ય હતો. કાલિદાસ કરતાં પણ તેની ઉપમાઓ વધારે સ્ફુટ હતી. ‘ખાણના કરતાં પણ તેની કથા વધારે સારી રીતે સંકલિત રહેતી.

સરસ્વતીચંદ્રે ધરના વ્યાપારકાર્યમાં સારી પ્રવીણતા ઘોડાક કાળમાં મેળવી અને તેની સુખનતાથી પરભાર્યા તથા હાથ નીચેનાં સર્વ માણસો

તેને પ્રીતિવશ થયાં. પિતાનો ભાર થોડાક કાળમાં પુત્રે પોતાને શિર લેધ લીધો. આમાંથી શુભાનના લાપણીને એક વિષય મળ્યો. સરસ્વતીચંદ્રને ઘરમાં સર્વે “ભાઈ” કહી બોલાવતાં અને ભાઈના સામી દ્રિયાદો શુભાનની શર્યાપર દૈવકોપ દર્શક ધીમેધીની પેઠે ઉભરાવા લાગી.

“શી વાત! હવે તમને તો જાણે કોઈ પૂછતું જ નથી? ઘરમાં જે “ભાઈ” અને બહાર પણ ભાઈ! ભાઈ કરે તે ખરું—તે જ થાય. અમને તો “કોઈ” પૂછે નહીં એમાં નવાઈ નહીં—પણ તમને જે હવે તો પૂછે તો દેવ “નીકર પત્થર! તમને કાંઈ તેની ચિંતા છે? એ આંખની શરમ. તમે “માથે છતાં અમારી આ સ્થિતિ તો પાછળતો ઈશ્વર કદાચે એ દિવસ “ખરા. જીવોછો કની પેલી બાપડી દુર્ગાની કોઈ આજ ખબર પણ “પૂછે છે?”

“હવે થવાનું એમ કે ભાઈ આખું ઘર સંભાળશે અને અમે એનાં “આકર થઈ રહીશું. પણ કોનો વાંક કાઢું? તમે જ આવા એટલે કોઈને શું “કાઢું? પણ સરત રાખજો ને મને સંભારજો કે ભાઈ તમને પણ પાંદડે “પાણી પાશે. તમે વિશ્વાસુ છો અને એ આજ કાલના ઇચ્છે જાણે “લાઝો ન દેવને ગાંઠે તો માબાપ તે શા લેખામાં? ઘર, દરદાગીનો અને “વેપાર સહ હાથ કરી લેશે એટલે તમે માળા જપજો—કાકા મટી ભ- “ત્રીજી થજો—અને હું અને મહારો થન—” એમ કરી હુસકાં ભરવા લાગી.

“જો આવોજ સ્વભાવ રાખવો હતો તો પરણ્યા શું કરવાને જો? “હું મારે કોઈ ન મળત તો દળણાં દળત પણ આમ કોઈની ઝોરીઆળી “થવાનો વખત તો ન આવત! આ તો કાંઈ જોઈએ તો ભાઈ વગર થાય “નહી. પેટના દીકરાનું જે આટલું આશિયાણું તો ન હોય.”

“જો મહાઈ સાંભળો. એ કાયદા જાણે—સહ એનાં છે. છાપાવાળા “અને હાઈકોર્ટના જડજો જે એના. ઘરમાં પેલી બધું જાણી લેધ લેશે “તે પછી તમે પંચાત કરશો તો ભાગ લેવો દ્રિયાદી કરશે કે પછી એના “હાથમાં હશે તો તમારે જ દ્રિયાદી કરવા વેળા આવશે. માટે એતો! “વેળાસર એતો! હજી વખત છે. એનું આખું આપણે લઈએ તેના કરતાં “તમારું આખું એ લે એવું કરો—કે પાછળની ચિંતા નહીં.” “પણ હું “જાણુંજાણું તો. એ હોય એટલાં કાંઈ અમે લઈએ! ભાઈનો બોલ પડતાં “માણસો ઉપાડી લેજો. એમાં કાંઈ નવાઈ છે? તમારે જ મન એ સોનું “મેં અમે રાખ. પાછળ મહાઈ રાંડતું ગમે તે થાઓ! એની કાંઈ “તમને ચિંતા?”

ઉદાર, સુશીલ, અને પ્રવીણ પુત્રની સત્તા સર્વના મનપર નબી ગઇ હતી અને તેમ થવાનું કારણ વિચારવું વિસરી પિતાએ ફળની સ્થિતિ સ્ત્રીના કલા પ્રમાણે દીડી અને સ્ત્રીના ભાષણમાં કાંઈક સસ લાગ્યું. આવાં આવાં નિશા-ભાષણ કાળક્રમે પથરને પ્રહારથી રેતી કરી દેતાં સમુદ્રના તરંગની પેઠે એક પછી એકથી ચઢિયાતાં થતી નિલ ઉછળતાં અને અસર કરતાં. પોતાના કાર્યમાં પરોવાયકું લક્ષ્મીનદનનું મન આવા આવા વિષયોપર વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ ન પામતું; કંટાળવા છતાં, સ્ત્રીને ક્રુતકારી કાઢવા છતાં, અને તેની વાર્તા ન માનવાનો નિશ્ચય વારંવાર કરવા અને ફેલેવા છતાં, રાત્રિ પડ્યા પછી પણ પશ્ચિમાકાશમાં રઝળતાં મૂર્ચકિરણની પેઠે ગુંચવાયલા મસ્તિકમાં ગુંચવાઇ ભરાઇ રહેતી ફરિયાદો પુરુષના મનમાં રહી જતી; સલાસલ શોધવાનો પ્રસંગ દૂર રહેતો; પુત્રની પરોક્ષે થતા વર્તમાનનું તારણ (ખુલાસો) પુત્ર કરી શકતો નહીં; અને અંતે ઉધાઇ લાકડાને આરોપાર કોતરી ખાય તેમ સ્ત્રીની નિષ્કંટક છબે પુરુષના મસ્તિકને નિઃસર્વ કરી દીધું.

એક દિવસ સંધ્યાકાળે શેઠ યાદો પાદો ઘેર આન્યા અને શયનગૃહમાં સ્ત્રીને ન દેખી “નિરાંત થઇ” જાણી એક આરામપુરસીપર બેસી આકર પાસે ખાવાનું મંગાવી, યાક ઉતારવા લાગ્યા. એવામાં ગુમાન જ ખાવાનું લાવી થાળી ધરી ઉભી. શેઠના પેટમાં “વળી હવે શું મહાભારત નિકળશે” વિચારી કાળ પડી, પણ કોઇ બોલ્યું નહીં અને શેઠે ખાવા માંડ્યું. ઈશ્વ-રૂદીલાને બળે આકળાયલા મનમાં પણ પુત્ર રહેતો અને શેઠે પૂછી જવાયું,
 “ભાઇ આબ્યા ? ખાકું એણે કાંઈ ?”

અજાણતાં પણ હોય થતાં કોઇ મેલી માતાને કુંડું પડે તેમ આટલા ઉચ્ચારના ફળમાં શેઠે કાંઈ નવુંજ-મહોદું-ભાગવત સાંભળવાનું હોય અને તેનું મંગળાચરણ થવા માંડતું હોય તેમ સાંભળવા માંડ્યું. મ્હેં “કીલોત્પારી વાનર” નું કામ કર્યું એમ શેઠને સ્પષ્ટ લાગ્યું અને પસ્તાવા લાગ્યા. ગુમાન ઉતરી પડી.

“આ શા ભાઇ ઉપર ઉમળકા ? ભાઇ તો આબ્યા ચે ખરા અને આપ-
 “ના પહેલાં ક્યારનું ખાઈને બેઠા છે. આપને ભાઇ, ભાઇ થઇ રહ્યા છે.
 “ભાઈને તો આપ લેખામાંયે નથી. ભાઇ તો એ બેઠા બેઠા કાગળો આબ્યા
 “છે વહુના તે વાંચે. એમને પરણ્યા પહેલાંથી વહુ વહુ છે. અને તમારે
 “મન તો હજીયે દીક ન છે. કોણ જાણે ક્યાંથી લોકો જુહું જુહું ગાયછેકે,
 “બીજા વરની પરણી મહાસુખ પામશે !”

ધંમેજ લોક કહે છે કે હિંદુઓમાં સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા નથી. પણ આવા ધનાઢ્ય અને વયવાળા પ્રતિષ્ઠિત ધણીને પોતે આમ ધમકાવે અને શેઠ સાંભળી રહે એ ગુમાનની સ્વતંત્રતામાં શું કાંઈ ન્યૂનતા છે? વિલાયતથી આવેલો એક તાર લેઈ શેઠને આપવા આવેલો એક ગુમાસ્તા આવેલો વિચાર કરતો કરતો તાર આપી પાછો ગયો.

શેઠ તાર વાંચે છે એટલામાં થાળી પાછી મૂકી આવી રસ્તામાં પડતી એક બારીની બાજીને અહીંની ગુમાન ઉભી રહી અને તાર વંચાઈ રહ્યા એટલે પાસેથી એક કાગળ કાઢી આપ્યો. શેઠ પુછ્યું “કોનો કાગળ છે આ?”

“આ જુવો તો ખરા-ભાઈએ કાગળ લખ્યો છે વહુ ઉપર-તમે “કોઈ દિવસે મને એવું એવું લખ્યું?” સરસ્વતીચંદ્રના ટેબલમાંથી ચોરેલો એક કાગળ શેઠને આપી ગુમાન બોલી. શેઠ કાગળ લેઈ, ગુમાન બણી કતરાતી દોપાયમાન આંખે જોતા જોતા, હંડા વિચારમાં પડ્યા અને આખરે ગાળી ઉઠ્યા.

“ક્યાંથી આપ્યો કાગળ આ? આવું કામ કરે છે? આ કાગળ મને “વંચાવતાં શરમાતી નથી?”

રજ પણ ગભરાયાવિના શાંતિ રાખી ગુમાન બોલી, “હું જાણું છું “કે એ કાગળ તમને વંચાવવો ન જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ મ્હારે એ “વાંચવો ન જોઈએ. એટલું તો હું સમજું છું. પણ આ તો ભાઈની “ખુબી બતલાવવા આપ્યો છે. કાંઈ ચોરીને આપ્યો નથી. ભાઈએ “જાખીને મૂક્યો હશે તે વાથી ઉડતો ઉડતો મ્હારી મેડીમાં આવ્યો. “આપવા જાઉં તો મ્હારે માથે ચોરી મૂકે. માટે તમને આપું છું અને “મરજી પડે તે કરો. પરણ્યાં તો આપણે એ છિયે અને હું એ ભાઈ “કરતાં એ વર્ષે નહાની છું-પણ આજથી આવા બાયલા કાગળ લખવા “ન થટે. બાયડી તે ભાઈને જ હશે કે બીજા કોઈને એ હશે?”

શેઠ જરા શાંત પડ્યા, પણ કોઈ ઉતરતાં ઉતરતાં કાંઈક વાર લાગી અને એટલામાં કાગળના અક્ષરો ઉપર કાંઈક દૃષ્ટિ પણ પડી હશે. અંતે ધીમા પડી બોલ્યા, “એ ગમે તેવા કાગળ લખે તેમાં લાઈ શું ગયું? હોય, “છોકરાં છે ને ગમે તે કરે. કોઈ પારકી બાયડીને તો નથી લખ્યો?”

“હા એ ખરું. મ્હારો કાંઈ દોષ હોય ત્યારે હું ઘરડી અને ભાઈ વાંક “કરે તો બાળક. પણ હશે એ તો, જે હોય તે. હું તો કાંઈ કામસર બ- “તાવું છું તે જુવો જોવું હોય તો. ન જોવું હોય તો મરજી. અમારો કોઈ “ભાવ પૂછનાર છે?”-કરી હુસકાં ભરતી પાછી ફરી અને જવા લાગી.

શેઠે તેને ગણકારી નહી, જવા દીધી, અને તારમાં મન પરેવતા રેવતા બેસી પડ્યા, “કોણ બાણે આ ઈશ્વરે તે બધાંની જાત ક્યાંથી કરી હશે? મૂર્ખ-મૂર્ખ-હેવટ સુધી મૂર્ખ-નખથી તે શિખ સુધી ‘મૂર્ખ!’” શુભાન મૂર્ખજ છે એટલું શેઠને લાન હતું-તે શંક નથી એવું સ્વાભાવિક પક્ષપાતે મનમાં વસાવ્યું હતું. મૂર્ખતા માફ કરવા લાયક લાગતી પણ કોઈ વારતો દંડાળતા.

પોતાને ગાંડી નહી-શેઠ મનાવતા નથી-જીણી શુભાન મિત્ર ફાડાડી આંખો દોહાતી દોહાતી પાછી આવી અને બારણામાં ઉભી. શેઠનું ચિત્ત તારમાં હતું. લક્ષ ખેંચવા ઉભી ઉભી હુસકાં બંધ કરવા યત્ન કરતી દેખાવા લાગી, કમાર ઉઘાડ અડકાવ કરવા લાગી, અને ઉંડા સંભળાય એવા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગી. શેઠને તેનો ધસારો લાગ્યો, તેના બણી નજર કરી, અને જરાક દયાનો અંશ ઉત્પન્ન થતાં પૂછ્યું, “કેમ અંધિયાં ઉભી છે? આવ્યું, આવ્યું, હવે. છાતી રહે. જો હવે આવું કામ ન કરીશ. એમાં ‘રડે છે શું? આ કાગળ બતાવ્યાથી શું ફળ તને હતું?’”

શુભાન પાછી આવી-આંખો પુલાવી શેઠના સામી ખુરશીપર બેસી. શેઠને દયા આવી. જાતે ઉડી બારણું વાસી શુભાન બેસી હતી તેની સાથે તેની તે ખુરશીપર બેઠા અને મનાવવા લાગ્યા. શુભાને ખેલ જોઈ બમણું માન ધાર્યું અને આખરે ખોલી :

“હા, અમારે શું? જીવો તમને તો એક કાગળ આપ્યો છે. પણ “વહુ પણ જોઈએ તેવી મળી છે. ટપાલવાળો લુલમાં ભાઈનો કાગળ મને “આપી ગયો અને મેં લુલમાં ને લુલમાં મહારો બાણી ફાડ્યો. જીવો, “આ વહુ. એ કેવી પક્ષી છે? એનાં મૂળ ઉંડાં છે. બાયડીઓના સ્વભાવ “તમે ભોળા ભાયડાઓ ન સમજો. અમે સમજીએ. આજથી આટલું “ભાઈને ફાસલાવે છે તે અગાડી જતાં કેવી નિકળશે? બાઈ એને વશ “આટલા થઈ ગયા છે તેનું તો દેખાણું જો નહીં રહે અને અમે સહને “વશ થઈ જઈશું. સસરાસાથે પણ ભાઈને કાગળ લખવાનું આપે છે. “રજવાડાના લોક કેવા બુઝ્યા છે તે તમે જ મને તે દિવસ દેહતા હતા. “વળી ઇંચેજી લણેલું માણસ કાઢતું નહીં. વખત આવ્યો પોત પ્રકાશે. “આજ તો તમે કમાઓં-નમાઈ આજે ને મ્યારે રાત્રી મુઘ તેને સડે “આતો ઉઘડી જ ક્યા છે! એ ભાઈનો તમને વિશ્વાસ!”

દયામળે મેલ્યે આ ભાણું નિકળ્યું જોઈ શેઠ નરત થયા અને બોલ્યા: “વાઈ, પણ તેમાં આટલું બધું શું?” પાંચેના કાગળ વાંચવા

જોઈએ જાણી ગુમાનને ખાતર વાંચી બોલ્યા: “આ કાગળોમાં એવું શું
“છે જે-હાય એ તો જવાન છોકરાં જરી લખે ગાંડું થેલું.”

“એમ કેમ? એ લાઇના લાયમાં બધું સોંપો છો તે પછી મહારા
“ધનની શી બહે-ને મહારી શી બહે-થવાની તે કાંઈ વિચાર કર્યો?”

“એટલું જ કેની?”

“તે એ બોલું છે?—તમારે મને તો કાંઈ નહીં હોય!” “વાઈ—
વાઈ—એ તો થઈ રહેશે” કરી ગુમાનને હસાવી પઠાવી રમાડી આંરી
ઉઘાડી શેઠ બહાર ગયા.

આણીપાસ સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં કુમુદસુંદરી રમી રહી હતી અને
લગ્નનો દિવસ પાસે આવતો જાણી આનંદમાં રહેતો. પિતાના વ્યાપાર-
નો ધણીરણી પોતેજ થઈ રહ્યો હતો અને પિતાનું દ્રવ્ય સ્વેચ્છાએ ખરચે
તો કાંઈ ના કહે એવું નથી તે પોતે જાણતો. પરંતુ ચંદ્રલક્ષ્મીને તેનાં
માખાપ પાસેથી તેમજ લક્ષ્મીનંદન પાસેથી અલંકાર અને ઘણુંક દ્રવ્ય
મળેલું હતું અને બધો મળી તે સંચય લાખેકના સુમારનો હતો. સરસ્વ-
તીચંદ્ર વયમાં આવતાં આ સર્વ તેના હાથમાં આવ્યું હતું અને પિતાના
દ્રવ્યને અડકવા કરતાં ચાલતા સુધી પોતાના જ આ દ્રવ્યમાંથી વ્યય કરતો.
વાલુકેશ્વરની ટેકરી ઉપર પિતાના એ ત્રણ બંગલા હતા તેમાંથી એક બં-
ગલો એને સોંપવામાં આવ્યો હતો. આમાં અગ્રભાગે એક પ્રધાનબંડ^૨
હતો તેમાં કાંઈ વધારે(ઘટાડો) કરી પાંચ છ હજારનું ખરચ કરી મનસ્વી-
રીને તેણે એ શણગાર્યો અને એક લીંત ઉપર કુમુદસુંદરીની એક મોટી
છવિ (છબી) રંગાવી એક રમણીય હાથી દાંતના આસનમાં જડાવી મૂકી.
તે આસનની આરેપાસ કોતરકામ હતું અને તેમાં તથા છવિમાં મળી બે-
ચાર હજારનું ખરચ થયું. ચંદ્રકાંતના ખભા ઉપર હાથ મૂકી સરસ્વતી-
ચંદ્ર જુગના જુગ વીતતા સુધી એ છબિ સામું જોઈ રહેતો અને આનંદ-
મય અનિમિષ બનતો. તેનો ભૂતકાળનો વૈરાગ્ય સંભારી ચંદ્રકાંત મિ-
ત્રની પુષ્કળ મશકરી કરતો. સરસ્વતીચંદ્ર ઉત્તરમાં માત્ર હસતો જ. તે
પોતાની પત્નીવ્રત વૃત્તિને શ્વાધ્ય ગણતો અને તેને સતેજ કરવી એ પોતાનો
ધર્મ ગણતો. વિચાર વૃત્તિને અનુસરે છે. કાંઈ અધુરું હોય તે પૂરું કર-
વાનો સરસ્વતીચંદ્રે એક હીરાની મુદ્રા કરાવી.

આ મુદ્રામાં એક સુશોભિત પાસાં વાળો જળ જેવો નિર્મળ મોટો
હીરો ચળકતો હતો અને તેને એક સુંદર સોનેરી આસનમાં જડાવ્યો હતો.

વળી એની ગાંઠવણ કરી હતી કે આ આસન એક ચાંપવતે ઉઘડતું હતું અને ઉઘડતાં ખીછ પાસ એક સૂક્ષ્મ મીઠાગરાના આધારે હીરા સહિત છૂટું ન પડતાં લટકતું રહેતું. તે આસન ઉઘડતાં નીચેના આસનમાં ઉપરના હીરા જેટલી જ જગામાં સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગની એક સૂક્ષ્મ સુંદર હસતી છબિ હતી. ઉપલું આસન બંધ હોય સારે આ છબિ અદૃશ્ય રહેતી. આ મુદ્રા કુમુદસુંદરીને મોકલવા ધારી અને તેનું મૂલ્ય પાંચહજાર રૂપિયાનું થયું. આમ સહ મળી પંદર વીશ હજાર રૂપિયા ખરચી નાંખતાં લક્ષાધિપતિના પુત્રે કાંઈ આચકો ખાધો નહીં. કુમુદસુંદરીને સારૂ આટલું ખરચ કરવું તેમાં એને કાંઈ મ્હોટી વાત લાગી નહીં. ચંદ્રકાંત મ્હોથે તેને ઘેઘો થઈ ગયો ફૂલેતો પણ મનમાં તેની સ્ત્રીભક્તિની પ્રશંસા કરતો અને મનમાં ને મનમાં જ ફૂલેતો કે “આહા! મ્હોટાનું ભાગ્ય “મ્હોટુંજા! આટલું દ્રવ્ય, તે છતાં આટલું નિર્ભજ અને નિરભિમાની “મન, આટલી વિદ્યા, આટલી કીર્તિ, આવી કન્યાનો યોગ, તેના ઉપર “આવી પ્રીતિ!—કેવો ભાગ્યશાળી મિત્ર—ઈશ્વર એનું ભાગ્ય અખંડ “રાખેા!” તેને બિચારાને ખચર ન હતી કે ભાગ્યના જ પ્રસાદને દુર્ભાગ્યનું નિમિત્ત થઈ પડતાં પણ પણ વાર નથી લાગતી. આ સંસારરૂપી ચોપટમાં ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય એ એક જ પાસાની બે જૂદી જૂદી બાજુઓ છે.

આ સર્વ સમાચાર શુભાનને કાને ગયા. તેણે શેઠને કહ્યો અને ભાઈ સ્ત્રીવશ બની સર્વ દ્રવ્ય વેડફી મારશે તે પ્રલક્ષ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપ્યું. આવા વિષયોમાં શેઠે પણ કદી આમ દ્રવ્ય ખરચ્યું ન હતું અને તેને પણ પુત્રનો વ્યય વિવેક વિનાનો લાગ્યો. “તમે જે સોંપ્યું છે તેનો બા ઉપયોગ “તો દેખીતો છે—ખીજે આપણી દૃષ્ટિખંડાર પણ ટેટલો હશે તે તો ખચર “જ શી રીતે પડે? આ તમારા વિશ્વાસનું ફળ;” બામ શુભાને મૂચવ્યું અને ચંદ્રલક્ષ્મીવાળા દ્રવ્યમાંથી આ ઉપયોગ થયો હશે તે તો શેઠને સાંભર્યું જ નહીં. તેમનો મિલ્લજ ગયો પણ દેખીતો વશ રાખ્યો.

વૃદ્ધ પિતામહી શુભાનનાં સર્વ કર્મસ્થાન (કારસ્તાન) શોધી ફૂલાડી સરસ્વતીચંદ્રને એકલો બોલાવી, ગુચપુચ વાતો કરી, કહી દેતી અને એ સર્વ વાત સાંભળી રહેતો, પિતામહીને શાંત પાડતો, પણ શુભાનની દુષ્ટ-તિ અને શેઠની ફરતી વૃત્તિ જાણી અતર્કા ખિન્ન થયા વિના તેનાથી રહેવાતું નહીં. પિતામહીના મનમાં એમ નફરી આવ્યું કે લક્ષ્મીનદન આખરે મ્હોટા પુત્રને રઝળાવશે. આનો ઉપાય પોતે તો શો કરે પરંતુ પોતાની

પાસં પણ લાખ પોણા લાખનો સંગ્રહ હતો તે મ્હોટા પૌત્રને આપી દેવા ઇચ્છા જણવી. સરસ્વતીચંદ્ર તે સાંભળી જરી હસ્યો અને કહ્યું કે “માણ, ઈશ્વર સર્વની તેમ મ્હારી સંભાળ રાખશે જ. તમારા વિચારનો “નિર્વાહ (અમલ) કરવાથી પિતામાતા વધારે કોપશે, કુટુંબમાં કંપ્તેશ વ-
 “ધશે, અને મ્હારે માથે વિશેષ આરોપ આવશે, માટે વધારે સુતર તો
 “એ છે કે એ સર્વ નહાના ભાઈને મૃત્યુપત્ર કરી આપો. એટલે સહ
 “આજ તમારા હાથમાં રહેશે, પિતામાતા પ્રસન્ન થશે અને ગુમાન-
 “આએ જે વિપરીતભાવ આરંભ્યો છે તે મૂકી દેશે.” આ વાત ડોશી-
 ને ન ગમી. આમ કરવાથી શેઠ કે ગુમાન સરસ્વતીચંદ્રનો પાઠ માન-
 શે નહી અને ગુમાન એટલાથી અમીદુષ્ટિવાળી નહીં અને અને મ્હોટા
 પૌત્રની હરકત ફર નહીં થાય એમ ડોશીના મનમાં આવ્યું. તે બીજને
 ધંધો કરી રળી આય એવી તેની તાકાત ડોશી જાણતી હતી, પણ એવા
 કુળના દીવાને કુળમાંથી કંઈ નહિ મળે એવી શંકા ઉપજવાથી તેના મનમાં
 એાધું આવતું અને રોતી. કારણ પોતાના વિચાર સાધવામાં સરસ્વતી-
 ચંદ્ર જ વચ્ચે આવતો દેખી ઉપાય ન સુઝ્યો. એમ કરતાં કરતાં પૌત્ર
 બહાર ગયો હતો એવે સમયે ચંદ્રકાંતને એકાંતે એલાવી તેની સહાયતા
 માગી.

ચંદ્રકાંતે ડોશીની વાર્તા સાંભળી અને તેને એ સ્વીકારવા યોગ્ય
 લાગી. પણ ડોશીની યોજના પાર પડવી કઠિન હતી તે પ્રભુ તે સમજતો
 હતો. એક સમય એવો હતો કે બ્યારે સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં એવો
 સંકલ્પ થતા ઉપર હતો કે ચંદ્રલક્ષ્મીવાળું સર્વ દ્રવ્ય કંઈક દેશોન્નતિને
 અર્થે શેકી દેવું, પિતાનું દ્રવ્ય પિતામહોપાર્જિત હતું તેમાં પોતાનો ભાગ
 હતો તેના ઉપરથી, પોતાના સ્વત્વનો (માલકીનો) ન્યાસ કરવો, પોતે
 ભગવાં ધારણ કર્યા વિના પણ અજ્ઞાત વેશે સાધારણ વર્ગમાં ભળી જઈ
 દેશાટન કરવું, લોક-અનુભવ અને ઈશ્વર શોધવો, અને ત્રણ ચાર વર્ષમાં
 પાછાં ફરી કોઈ ઠેકાણે સ્થિર રહી અવલોકન અને અનુભવનું ફળ લોકના
 ઐહિક અને આમૂત્રિક અર્થે કેમ પાપરવું તે વિચારી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ
 શાંત પણ શુરુ ચત્ન કરવો. આ સંકલ્પનો નિર્વાહ કરવા જતાં તરત તો
 સુધરેલાઓમાં અપકીર્તિ થશે અને પિતાને અત્યંત ખેદ થશે એમ
 તેને લાગ્યું. અંતઃકરણનું પરમાર્થે ઇષ્ટ કરવા જતાં પરોક્ષ અથવા પ્રલક્ષ
 અપકીર્તિ થાય તે તો તેને ગાંઠવા જેવી લાગી નહીં પણ પિતાને કેટલો
 ખેદ થશે એ વિચારી તેણે એ સંકલ્પ છોડી દીધો હતો. આ સર્વ ચંદ્ર-

વળી એવી ગૌઠવણ કરી હતી કે આ આસન એક ચાંપવતે ઉઘડતું હતું અને ઉઘડતાં ખીણ પાસ એક સૂક્ષ્મ મીઠાગરાના આધારે હીરા સહિત છૂટું ન પડેતાં લટકતું રહેતું. તે આસન ઉઘડતાં નીચેના આસનમાં ઉપરના હીરા જેટલી જ જગામાં સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગની એક સૂક્ષ્મ સુંદર હસતી છબિ હતી. ઉપર આસન બંધ હોય ત્યારે આ છબિ અદૃશ્ય રહેતી. આ મુદ્રા કુમુદસુંદરીને મોકલવા ધારી અને તેનું મૂલ્ય પાંચહજાર રૂપિયાનું થયું. આમ સહ મળી પંદર વીસ હજાર રૂપિયા ખરચી નાખતાં લક્ષાધિપતિના પુત્રે કાંઈ આચક્રો ખાધો નહોતો. કુમુદસુંદરીને સાફ આટલું ખરચ કરવું તેમાં એને કાંઈ મ્હોટી વાત લાગી નહોતી. ચંદ્રકાંત મ્હોથે તેને ઘેરો થઈ ગયો ફૂલેતો પણ મનમાં તેની સ્તીભક્તિની પ્રશંસા કરતો અને મનમાં ને મનમાં જ ફૂલેતો કે “આહા! મ્હોટાનું ભાગ્ય “મ્હોટુંજા! આટલું દ્રવ્ય, તે છતાં આટલું નિર્ભય અને નિરભિમાની “મન, આટલી વિદ્યા, આટલી કીર્તિ, આવી કન્યાનો યોગ, તેના ઉપર “આવી પ્રીતિ!—કેવો ભાગ્યશાળી મિત્ર—ઈશ્વર એનું ભાગ્ય અખંડ “રાખેા.” તેને બિચારાને ખબર ન હતી કે ભાગ્યના જ પ્રસાદને દુર્ભાગ્યનું નિમિત્ત થઈ પડતાં પણ પણ વાર નથી લાગતી. આ સંસારરૂપી ચોપટમાં ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય એ એક જ પાસાની બે જુદી જુદી બાજુઓ છે.

આ સર્વ સમાચાર શુભાનને કાને ગયા. તેણે શેઠને કહ્યો અને ભાઈ સ્ત્રીવશ બની સર્વ દ્રવ્ય વેડફી મારશે તે પ્રલક્ષ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપ્યું. આવા વિપયોમાં શેઠે પણ કદી આમ દ્રવ્ય ખરચ્યું ન હતું અને તેને પણ પુત્રનો વ્યય વિવેક વિનાનો લાગ્યો. “તમે જે સોંપ્યું છે તેનો બા ઉપયોગ “તો દેખીતો છે—ખીજે આપણી દૃષ્ટિહાર પણ કેટલો હશે તે તો ખબર “જ શી રીતે પડે? આ તમારા વિશ્વાસનું ક્ષણ,” બાગ શુભાને સૂચવ્યું અને ચંદ્રલક્ષ્મીવાળા દ્રવ્યમાંથી આ ઉપયોગ થયો હશે તે તો શેઠને સંભવે જ નહોતો. તેમનો મિજબજ ગયો પણ દેખીતો વશ રાખ્યો.

વૃદ્ધ પિતામહી શુભાનનાં સર્વ કાર્યસ્થાન (કારસ્તાન) શોધી ફૂલાડી સરસ્વતીચંદ્રને એકલો બોલાવી, શુચપુત્ર વાતો કરી, કહી દેતી અને એ સર્વ વાત સાંભળી રહેતો, પિતામહીને શાંત પાડતો, પણ શુભાનની દુષ્ટિ અને શેઠની ફરતી વૃત્તિ બાણી અંતર્માં ખિન્ન થયા વિના તેનાથી રહેવાતું નહોતો. પિતામહીના મનમાં એમ નક્કી આવ્યું કે લક્ષ્મીનંદન આખરે મ્હોટા પુત્રને રાજાવશે. આનો ઉપાય પોતે તો શો કરે પરંતુ પોતાની

પાસે પણ લાખ પોણા લાખનો સંચય હતો તે મ્હોટા પૌત્રને આપી દેવા ઇચ્છા જણવી. સરસ્વતીચંદ્ર તે સાંભળી જરી હસ્યો અને કહ્યું કે “માણ, ઈશ્વર સર્વની તેમ મ્હારી સંભાળ રાખશે જ. તમારા વિચારનો નિર્વાહ (અમલ) કરવાથી પિતામાતા વધારે કોપશે, કુટુંબમાં ક્રોધેશ વધશે, અને મ્હારે માથે વિશેષ આરોપ આવશે, માટે વધારે સુતર તો એ છે કે એ સર્વ ન્હાના ભાઈને મૃત્યુપત્ર કરી આપો. એટલે સહુ આજ તમારા હાથમાં રહેશે, પિતામાતા પ્રસન્ન થશે અને ગુમાન-આએ જે વિપરીતભાવ આરંભ્યો છે તે મૂકી દેશે.” આ વાત ડોશીને ન ગમી. આમ કરવાથી શેઠ કે ગુમાન સરસ્વતીચંદ્રનો પાઠ માનશે નહીં અને ગુમાન એટલાથી અમીદુષ્ટિવાળી નહીં અને અને મ્હોટા પૌત્રની હરકત દૂર નહીં થાય એમ ડોશીના મનમાં આવ્યું. તે બીજા ધંધો કરી રળી આવ્યે એવી તેની તાકાત ડોશી જાણતી હતી, પણ એવા કુળના દીવાને કુળમાંથી કંઈ નહિ મળે એવી શંકા ઉપજવાથી તેના મનમાં ઓછું આવતું અને રોતી. કારણ પોતાના વિચાર સાધવામાં સરસ્વતીચંદ્ર જ વચ્ચે આવતો દેખી ઉપાય ન સુઝ્યો. એમ કરતાં કરતાં પૌત્ર બહાર ગયો હતો એવે સમયે ચંદ્રકાંતને એકાંતે બોલાવી તેની સહાયતા માગી.

ચંદ્રકાંતે ડોશીની વાર્તા સાંભળી અને તેને એ સ્વીકારવા યોગ્ય લાગી. પણ ડોશીની યોજના પાર પડવી કઠિન હતી તે પ્રભુ તે સમજતો હતો. એક સમય એવો હતો કે બ્યારે સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં એવો સંકલ્પ થતો ઉપર હતો કે ચંદ્રલક્ષ્મીવાળું સર્વ દ્રવ્ય કંઈક દેશાન્નતિને અર્થે રોકી દેવું, પિતાનું દ્રવ્ય પિતામહોપાનિત હતું તેમાં પોતાનો ભાગ હતો તેના ઉપરથી. પોતાના સ્વત્વનો (માલકીનો) ન્યાસ કરવો, પોતે ભગવાં ધારણ કર્યા વિના પણ અન્નાત વેશે સાધારણ વર્ગમાં ભળી જઈ દેશાટન કરવું, લોક-અનુભવ અને ઈશ્વર શોધવો, અને ત્રણ ચાર વર્ષમાં પાછાં ફરી કોઈ ઠેકાણે સ્થિર રહી અવલોકન અને અનુભવનું ફળ લોકના ઐહિક અને આમૂનિક અર્થે કેમ ખાપરવું તે વિચારી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ શાંત પણ શુરુ ચાલ કરવો. આ સંકલ્પનો નિર્વાહ કરવા જતાં તરત તો સુધરેલાઓમાં અપકીર્તિ થશે અને પિતાને અત્યંત ખેદ થશે એમ તેને લાગ્યું. અંતઃકરણનું પરમાર્થે ઇષ્ટ કરવા જતાં પરોક્ષ અથવા પ્રત્યક્ષ અપકીર્તિ થાય તે તો તેને ગાંઠવો જેવી લાગી નહીં પણ પિતાને કેટલો ખેદ થશે એ વિચારી તેણે એ સંકલ્પ છોડી દીધો હતો. આ સર્વ ચંદ્ર-

વળી એવી ગોઠવણ કરી હતી કે આ આસન એક ચાંપવને ઉઘડતું હતું અને ઉઘડતાં બીજી પાસે એક સૂક્ષ્મ મીઝગરાના આધારે હીરા સહિત છૂટું ન પડતાં લટકતું રહેતું. તે આસન ઉઘડતાં નીચેના આસનમાં ઉપરના હીરા જેટલી જ જગામાં સરસ્વતીચંદ્રના ઉત્તમાંગની એક સૂક્ષ્મ સુંદર હસતી છબિ હતી. ઉપલું આસન બંધ હોય સારે આ છબિ અદૃશ્ય રહેતી. આ મુદ્રા કુમુદસુંદરીને મોકલવા ધારી અને તેનું મૂલ્ય પાંચહજાર રૂપિયાનું થયું. આમ સહ મળી પંદર વીરાહાનર રૂપીઆ ખરચી નાંખતાં લક્ષાધિપતિના પુત્રે કાંઈ આચક્રો આપો નહીં. કુમુદસુંદરીને સારૂ આટલું ખરચ કરવું તેમાં એને કાંઈ મ્હોટી વાત લાગી નહીં. ચંદ્રકાંત મ્હોથે તેને ઘેસો થઈ ગયો ફૂલેતો પણ મનમાં તેની સ્ત્રીભક્તિની પ્રશંસા કરતો. અને મનમાં ને મનમાં જ ફૂલેતો કે “આહા! મ્હોટાનું ભાગ્ય “મ્હોટું જ! આટલું દ્રવ્ય, તે છતાં આટલું નિર્મળ અને નિરભિમાની મન, આટલી વિદ્યા, આટલી કીર્તિ, આવી કન્યાનો યોગ, તેના ઉપર “આની પ્રીતિ!-કેવો ભાગ્યશાળી મિત્ર-ઈશ્વર એનું ભાગ્ય અખંડ “રાખે!” તેને ખિચારાને ખબર ન હતી કે ભાગ્યના જ પ્રસાદને દુર્ભાગ્યનું નિમિત્ત થઈ પડતાં પણ પણ વાર નથી લાગતી. આ સંસારરૂપી ત્રોપટમાં ભાગ્ય દુર્ભાગ્ય એ એક જ પાસાની બે જૂદી જૂદી આગુઓ છે.

આ સર્વ સમાચાર ગુમાનને કાને ગયા. તેણે શેઠને કહ્યો અને ભાઈ સ્ત્રીવશ બની સર્વ દ્રવ્ય વેડફી મારશે તે પ્રલક્ષ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપ્યું. આવા વિષયોમાં શેઠ પણ કદી આમ દ્રવ્ય ખરચ્યું ન હતું અને તેને પણ પુત્રનો વ્યય વિવેક વિનાનો લાગ્યો. “તમે જે સોંપ્યું છે તેનો આ ઉપયોગ “તો દેખીતો છે-બીજો આપણી દૃષ્ટિબ્હાર પણ કેટલો હશે તે તો ખબર “જ શી રીતે પડે? આ તમારા વિશ્વાસનું કૃણ;” બાગ ગુમાને સૂચવ્યું અને ચંદ્રલક્ષ્મીવાળા દ્રવ્યમાંથી આ ઉપયોગ થયો હશે તે તો શેઠને સાંભર્યું જ નહીં. તેમનો મિજબજ ગયો પણ દેખીતો વશ રાખ્યો.

વૃદ્ધ પિતામહી ગુમાનનાં સર્વ કાર્યરંધાન (કારરત્તાન) શેઠી ફાહી સરસ્વતીચંદ્રને એકલો બોલાવી, ગુચપુચ વાતો કરી, કહી દેતી અને એ સર્વ વાત સાંભળી રહેતો, પિતામહીને શાંત પાડતો, પણ ગુમાનની કુદૃષ્ટિ અને શેઠની ફરતી વૃત્તિ બાળી અંતમાં ખિન્ન થયા વિના તેનાથી રહેવાતું નહીં. પિતામહીના મનમાં એમ નકકી આવ્યું કે લક્ષ્મીનંદન આખરે મ્હોટા પુત્રને રક્ષણવશે. આનો ઉપાય પોતે તો શો કરે પરંતુ પોતાની

પાસં પણ લાખ પોણા લાખનો સંચય હતો તે મ્હોટા પૌત્રને આપી દેવા ઇચ્છા જણાવી. સરસ્વતીચંદ્ર તે સાંભળી જરી હસ્યો અને કહ્યું કે “માહ, ઈશ્વર સર્વની તેમ મ્હારી સંભાળ રાખશે જ. તમારા વિચારનો નિર્વાહ (અમલ) કરવાથી પિતામાતા વધારે કોપશે, કુટુંબમાં ક્રોધ વધશે, અને મ્હારે માથે વિશેષ આરોપ આવશે, માટે વધારે સુતર તો એ છે કે એ સર્વ નહાતા ભાષતે મૃત્યુપત્ર કરી આપો. એટલે સહ આજ તમારા હાથમાં ગ્રહશે, પિતામાતા પ્રસન્ન થશે અને ગુમાન-“ બાએ જે વિપરીતભાવ આરંભ્યો છે તે મૂકી દેશે. ” આ વાત ડોશીને ન ગમી. આમ કરવાથી શેઠ કે ગુમાન સરસ્વતીચંદ્રનો પાડ માન-શે નહીં અને ગુમાન એટલાથી અમીટ્ટિવાળી નહીં અને અને મ્હોટા પૌત્રની હરકત દૂર નહીં થાય એમ ડોશીના મનમાં આવ્યું. તે બીજો ધંધો કરી રળી આય એવી તેની તાકાત ડોશી જાણતી હતી, પણ એવા કુળના દીવાને કુળમાંથી કંઈ નહિ મળે એવી શંકા ઉપજવાથી તેના મનમાં ઓછું આવતું અને રેતી. કારણ પોતાના વિચાર સાધવામાં સરસ્વતીચંદ્ર જ વચ્ચે આવતો દેખી ઉપાય ન મુઝયો. એમ કરતાં કરતાં પૌત્ર બહાર ગયો હતો એવું સમયે ચંદ્રકાંતને એકાંતે બોલાવી તેની સહાયતા માગી.

ચંદ્રકાંતે ડોશીની વાર્તા સાંભળી અને તેને એ સ્વીકારવા યોગ્ય લાગી. પણ ડોશીની યોજના પાર પડવી કઠિન હતી તે પ્રભુ તે સમજતો હતો. એક સમય એવો હતો કે બ્યારે સરસ્વતીચંદ્રના મનમાં એવો સંકલ્પ થતા ઉપર હતો કે ચંદ્રલક્ષ્મીવાળું સર્વ દ્રવ્ય કંઈક દેશોત્તરિને અર્થે રોકી દેવું, પિતાનું દ્રવ્ય પિતામહોપાર્જિત હતું તેમાં પોતાનો ભાગ હતો તેના ઉપરથી, પોતાના સ્વત્વનો (માલકીનો) ન્યાસ કરવો, પોતે ભગવાં ધારણ કર્યા વિના પણ અજ્ઞાત વેશે સાધારણ વર્ગમાં ભળી જઈ દેશાટન કરવું, લોક-અનુભવ અને ઈશ્વર શોધવો, અને ત્રણ ચાર વર્ષમાં પાછાં ફરી કોઈ ઠેકાણે સ્થિર રહી અવલોકન અને અનુભવનું કૃણ લોકના ઐહિક અને આમૂનિક અર્થે કેમ આપરવું તે વિચારી તે પ્રમાણે યથાશક્તિ શાંત પણ ગુરુ યત્ન કરવો. આ સંકલ્પનો નિર્વાહ કરવા જતાં તરત તો સુધરેલાઓમાં અપકીર્તિ થશે અને પિતાને અત્યંત ખેદ થશે એમ તેને લાગ્યું. અંતઃકરણનું પરમાર્થે ઇષ્ટ કરવા જતાં પરોક્ષ અથવા પ્રલક્ષ અપકીર્તિ થાય તે તો તેને ગાંઠવા જેવી લાગી. નહીં પણ પિતાને કેટલો ખેદ થશે એ વિચારી તેણે એ સંકલ્પ છોડી દીધો હતો. આ સર્વ ચંદ્ર-

કાંત જાણુતો હતો અને તેથી તથા પોતાના ખીજા અનુભવ ઉપરથી તેના મનમાં સિદ્ધ હતું કે ડોશીની યોજના પાર પાડવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પોતે જ અનિવાર્ય વિઘ્નરૂપ થઈ પડશે. યોજના પૂર્ણ થયા પહેલાં સરસ્વતીચંદ્રને માલમ ન પડે અને પૂર્ણ થયા પછી માલમ પડતાં નિષ્ફળ ફરી શકે નહીં એવી યોજના રચવાનો માર્ગ ચંદ્રકાંતે શોધવા માંડ્યો. ચંદ્રકાંત પોતે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ-વૃત્તિવાળો હતો અને મિત્રની સ્વાર્થસંન્યાસી વૃત્તિને લીધે એના ઉપર વધારે દૃઢ પ્રેમ રાખતો; તોપણ એ જ વૃત્તિથી આવું રત્ન વૈરાગ્યમાં ડુબી અપ્રસિદ્ધતાના અંધકારમાં લીન થઈ જાય, જે નિર્ધન-અવસ્થાનું દુઃખ પોતે અનુભવ્યું હતું તેવી જ અવસ્થામાં આટલો અઢળક ભંડાર મૂકી આવી પડે, અને સંસારની-સુધારાની-મોહક માયા મૂકી આટલી વિદ્યા અને કૌશલ્યે અંતે સુધારાવાળામાં અપકીર્તિનું-તિરસ્કારનું-પાત્ર થાય. આ સર્વ સ્નેહથી ઉભરાતા ચંદ્રકાંતને મર્મચ્છેદક થઈ પડે એવું હતું અને તેનો વિચાર કરતાં, તેની કલ્પનાથી જ, દારુણ દુઃખમાં પડ્યા જેવો થતો. કોઈ પ્રસંગે પણ મિત્રની ડાબા-ચલી વૃત્તિ પાછી ઉછળશે એવું તેને ભય રહેતું, પણ કુમુદસુંદરીપર ઉત્પન્ન થયેલા મિત્રપ્રેમની રમણીય વૃદ્ધિ જોઈ તે નિર્ભય થયો હતો. તોપણ પ્રથમ થયેલા વૈરાગ્ય અને પાછળનો સ્નેહ બેમાં કાંઈક અવર્ણનીય સામાન્યતા જણાતી, અને તેથી કોઈક પ્રસંગે પોતાના પૂર્વસંસ્કાર જાગતાં કુમુદસુંદરીને સાથે લેઈ એ જ સરસ્વતીચંદ્ર વાનપ્રસ્થ સ્વીકારે એવો ચંદ્રકાંતના અંતઃકરણમાં ઝાંખો આભાસ થઈ આવતો અને તેથી જ ડોશીની યોજના પાર પાડવાનો પ્રસંગ પડતો ન મૂકવા તેની ભૂતિયે તેમ અતિબળથી ઉશ્કેર્યો.

ડોશીએ પોતાની મીલકત કોઈ વિશ્વાસપાત્ર માણસને નામે ચઢાવી સોંપી દેઈ તેને વહિવટદાર નિમવો, અને તે વહિવટદાર ડોશી જીવતાં સુધી ડોશીને તેનું ઉત્પન્ન ચાપે, અને તેના મરણ પછી સરસ્વતીચંદ્ર અને તેની સ્ત્રીને નામે એ દ્રવ્ય ઉપર સામાયિક સ્વત્વનો લેખ ફરી તેમને આપે એવી વ્યવસ્થા કરવાની ડોશીને સલાહ મળી. સ્ત્રી ન હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને એકલાને આપવાનું ઈચ્છું. સ્ત્રીના નામનું દ્રવ્ય સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વાપરશે નહીં એવી ચંદ્રકાંતની ખાતરી હતી. પણ વહિવટદાર કોને નિમવો તે શંકાનું સમાધાન થયું નહીં. ડોશીએ એ કામ ઉપાડવા ચંદ્રકાંતને જ કહ્યું અને ઘણા વિચારને અંતે મિત્રના હિતનો ખીજો રસ્તો ન દેખાતાં તેણે સ્વીકાર્યું. આ વિષયનો લેખ વિધિવત્ત સંપૂર્ણ થયો, સરસ્વતીચંદ્રને તેની જાણ પડવા ન દીધી,

સારા પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યોને સાક્ષ કરવા બોલાવ્યા અંતે લક્ષ્મીનંદનને આશીર્વાદો ડોશીદ્વારા બોલાવ્યા. સર્વ દેખતાં કાંઈ બોલ્યા આલ્યાવિના કારણ બતાવ્યા વિના ડોશીએ લક્ષ્મીનંદનને ગંભીર સુખાકૃતિ ધારી લેખ આપ્યો અને તે ઉપર પોતાની સહી નીચે સંમત (મંતું) કરવા કહ્યું અને તેની આંખો સામું તાકીને જોઈ રહી. પોતાની આજ્ઞાના ઉત્તરમાં આજ્ઞાના પાલન શિવાય ખીન્ને ઉત્તર આપવા પુત્રની તોકાત શૂન્ય થાય એવો પ્રતાપ માતાએ ધૂરી દીધો, સર્વ મંડળ બે જણના સામું શું થાય છે તેની જિજ્ઞાસાથી જોઈ રહ્યું, શેડે લેખ વાંચ્યો, જરાક વિચારમાં પડતાં “ભાઈ સહી કર્યું” એમ ડોશીએ ઉચિત પુનરુક્તિ કરી; ધનવાન વયવાન પ્રતિષ્ઠિત વ્યવહાર-કુશળ સ્વતંત્ર પુત્ર વૃદ્ધાવસ્થાના સિદ્ધાસનપર બેઠેલી-વિજ્ઞાપના નહીં પણ નિર્ભય નિરંકુશ આજ્ઞાપના કરતી-માતૃશ્રીના આજ્ઞ કોઈક અપૂર્વ લાગતા પ્રતાપ આગળ અંબાઈ ગયો, પોતે ગુમાનને વશ થઈ ગયો છે તેની આ શિક્ષા ધર્મરાજના દૂતોને માટે જોવરાવતી માતા ધર્માસન પર બેસી કરતી હોય એવો સંસ્કાર શેડે અનુભવ્યો, અને પોતે તે શિક્ષાને યોગ્ય છે એવું સ્વીકારનો હોય તેમાં માતાના સુખમાંથી અક્ષર ખરતાં એકંદમ લેખ ઉપર સહી કરી લેખ માતૃશ્રીના હાથમાં મૂક્યો. આજ્ઞા ગુરુનામવિચારણીયા તેનું આ કળિયુગમાં દૃષ્ટાંત બન્યું. પ્રલક્ષ મંડળે સાક્ષ કરી. આ સર્વ વ્યાપાર થયો તે સમયે કોઈ બોલ્યું ચાલ્યું નહીં; સર્વ હાલવિનાનાં સચંત્ર પુત્રાંની પેઠેજ વર્ત્યા; અને અંતે ડોશીના ખંડના દ્વાર આગળ અંદ્રલક્ષ્મીની છવિ હતી તે “મ્હારા ગ્રેમને ઉચિત જ કર્યું છે” એમ વગર બોલ્યે બોલતી હોય, વગર જીવે જીવ આણી પ્રસન્નતા બતાવતી હોય, તેમ એ છવિ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં લક્ષ્મીનંદનને લાગ્યું અને ભૂતકાળના ગ્રેમ, ઉમળકા, અને આનંદનો નિર્મળ વિનિમય સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ઘડીક થતો હોય તેમ થયું. છવિ ઉપર સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિ નાંખતો નાંખતો પુરુષ ઘડીક ગુમાનને ભુલી ઉઠ્યો, ચાલ્યો, ખંડ ખુદાર આવ્યો, પોતાના ખંડમાં ગયો, ત્યાં ગુમાન બેઠી હતી તેને જોઈ વિચારમાં પડ્યો, અત્રે રામચંદ્રને યુવરાજ કરવાનો સમારંભ આરંભી કૌશલ્યાના મહેલમાંથી કેકયીનાં વચન સાંભળવા આવનાર બિચારા દશરથના જેવો ગુમાનને ખબે હાથ મૂકી ઉભો. પળવારનું નિર્મળ સ્વપ્ન ભયંકર સત્યની દૃષ્ટિએ પળવારમાં ભુલાવી દીધું.

“જઈ આવ્યા? શું કામ હતું?” આ પ્રશ્નથી આરંભી ધીમે ધીમે ગુમાને સર્વ વાત તથા સુવૃત્તિ પતિના ઉરમાંથી ફૂલાડી લીધી અને તેની

કાંત જાણતો હતો અને તેથી તથા પોતાના ખીજા અનુભવ ઉપરથી તેના મનમાં સિદ્ધ હતું કે ડોશીની યોજના પાર પાડવામાં સરસ્વતીચંદ્ર પોતે જ અનિવાર્ય વિધ્નરૂપ થઇ પડશે. યોજના પૂર્ણ થયા પહેલાં સરસ્વતીચંદ્રને માલમ ન પડે અને પૂર્ણ થયા પછી માલમ પડતાં નિષ્ફળ ફરી શકે નહીં એવી યોજના રચવાનો માર્ગ ચંદ્રકાંતે શોધવા માંડ્યો. ચંદ્રકાંત પોતે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ-વૃત્તિવાળો હતો અને મિત્રની સ્વાર્થસંન્યાસી વૃત્તિને લીધે એના ઉપર વધારે દૃઢ પ્રેમ રાખતો; તોપણ એ જ વૃત્તિથી આતું રત્ન વૈરાગ્યમાં કુળી અપ્રસિદ્ધતાના અંધકારમાં લીન થઇ જાય, જે નિર્ધન-અવસ્થાતું દુઃખ પોતે અનુભવ્યું હતું તેવી જ અવસ્થામાં આટલો અઠળક ભંડાર મૂકી આવી પડે, અને સંસારની-સુધારાની-મોહક માયા, મૂકી આટલી વિદ્યા અને કીર્તિને અંતે સુધારાવાળામાં અપકીર્તિતું-તિરસ્કારનું-પાત્ર થાય; આ સર્વ સ્નેહથી ઉભરાતા ચંદ્રકાંતને મર્મચ્છેદક થઇ પડે એવું હતું અને તેનો વિચાર કરતાં, તેની કલ્પનાથી જ, દારૂણ દુઃખમાં પડ્યા જેવો થતો. કોઇ પ્રસંગે પણ મિત્રની ડગાચલી વૃત્તિ પાછી ઉછળશે એવું તેને ભય રહેતું, પણ કુમુદસુંદરીપર ઉત્પન્ન થયેલા મિત્રપ્રેમની રમણીય વૃદ્ધિ જોઇ તે નિર્ભય થયો હતો. તોપણ પ્રથમ થયેલા વૈરાગ્ય અને પાછળનો સ્નેહ બેમાં કાંઇક અવર્ણનીય સામાન્યતા જણાતી, અને તેથી કોઇક પ્રસંગે પોતાના પૂર્વસંસ્કાર જગતાં કુમુદસુંદરીને સાથે લેઇ એ જ સરસ્વતીચંદ્ર વાનપ્રસ્થ સ્વીકારે એવો ચંદ્રકાંતનો અંતઃકરણમાં જાંખો આભાસ થઇ આવતો અને તેથીજ ડોશીની યોજના પાર પાડવાનો પ્રસંગ પડતો ન મૂકવા તેની જીવિતિયે તેને અતિખળથી ઉરકેયો.

ડોશીએ પોતાની મીલકત કોઇ વિશ્વાસપાત્ર માણસને નામે ચઢાવી સોંપી દેઇ તેને વહિવટદાર નિમવો, અને તે વહિવટદાર ડોશી જીવતાં સુધી ડોશીને તેનું ઉત્પન્ન આપે, અને તેના મરણ પછી સરસ્વતીચંદ્ર અને તેની સ્ત્રીને નામે એ દ્રવ્ય ઉપર સામાયિક સ્વત્વનો લેખ કરી તેમને આપે એવી વ્યવસ્થા કરવાની ડોશીને સલાહ મળી. સ્ત્રી ન હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને એકલાને આપવાનું હતું. સ્ત્રીના નામનું દ્રવ્ય સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વાપરશે નહીં એવી ચંદ્રકાંતની ખાતરી હતી. પણ વહિવટદાર કોને નિમવો તે શંકાનું સમાધાન થયું નહીં. ડોશીએ એ કામ ઉપાડવા ચંદ્રકાંતને જ કહ્યું અને ઘણા વિચારને અંતે મિત્રના હિતનો ખીજો રસ્તો ન દેખાતાં તેણે સ્વીકાર્યું. આ વિષયનો લેખ વિધિવત્ત સંપૂર્ણ થયો, સરસ્વતીચંદ્રને તેની જાણ પડવા ન દીધી,

સારા પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યોને સાક્ષ કરવા બોલાવ્યા અને લક્ષ્મીનંદનને
 અધિકારીઓ ડોશીદારો બોલાવ્યા સર્વ દેખતાં કોઈ બોલ્યા ચાલ્યાવિના
 કારણ બતાવ્યા વિના ડોશીએ લક્ષ્મીનંદનને ગંભીર મુખપ્રકૃતિ ધારી લેખ
 આપ્યો અને તે ઉપર પોતાની સહી નીચે સંખત (મનું) કરવા કહ્યું અને
 તેની આંખો સાચું તાકીને લેઈ રહી, પોતાની આરાના ઉત્તરમાં આ-
 રાના પાલન શિવાય બીજા ઉત્તર આપવા પુત્રની તાકાત શૂન્ય થાય
 એવો પ્રતાપ માતાએ ધારી દીધો, સર્વ મંડળ જે બાલુના સાચું શું ચાયછે
 તેની જિજ્ઞાસાથી લેઈ રહ્યું, શેડે લેખ વાંચ્યો, નરાક વિચારમાં પડતાં
 “લાઈ સહી કરું” એમ ડોશીએ ઉચિત પુનરુક્તિ કરી; ધનવાન વય-
 વાન પ્રતિષ્ઠિત વ્યવહાર-કુશળ સ્વતંત્ર પુત્ર વૃદ્ધાવસ્થાના સિદ્ધાસનપર
 બેઠેલી-વિચાપના નહીં પણ નિર્ભય નિરંકુશ આરાપના કરતી-માતૃશ્રીના
 આજ કોંઈક અપૂર્વ લાગતા પ્રતાપ આગળ અંજાઈ ગયો, પોતે ગુમા-
 નને વશ થઈ ગયોછે તેની આ શિક્ષા ધર્મરાજના દ્વેષને વાર લેવરાવતી
 માતા ધર્મસન પર બેસી કરતી હોય એવો સંસ્કાર શેડે અનુભવ્યો,
 અને પોતે તે શિક્ષાને યોગ્ય છે એવું સ્વીકારતો હોય તેમાં માતાના મુખ-
 માંથી અક્ષર ખરતાં એકદમ લેખ ઉપર સહી કરી લેખ માતૃશ્રીના
 હાથમાં મૂક્યો. આજ ગુણામવિચારણીયા તેનું આ ક્રમિયુગમાં દૃશ્યત બન્યું.
 પ્રલક્ષ મંડળે સાક્ષ કરી. આ સર્વ વ્યાપાર થયો તે સમયે કોઈ બોલ્યું
 ચાલ્યું નહીં; સર્વ જાણવિનાનાં સચંત્ર પુત્રાનાં છવિ હતી તે “મહારા
 અંતે ડોશીના ખંડના ઠાર આગળ અંદ્રલક્ષ્મીની છવિ હતી તે “મહારા
 એમને ઉચિત જ કહ્યુંછે” એમ વગર બોલ્યે બોલતી હોય, વગર જીવે
 જીવ આણી પ્રસન્નતા બતાવતી હોય, તેમ એ છવિ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં
 લક્ષ્મીનંદનને લાગ્યું અને જૂતકાળના પ્રેમ, ઉમળકા, અને આનંદનો
 નિર્મળ વિનિમય? સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે થડીક થતો હોય તેમ થયું. છવિ
 ઉપર સ્તિગ્ધ દૃષ્ટિ નાંખતો નાંખતો પુરુષ થડીક ગુમાનને ભુલી ઉઠ્યો,
 ચાલ્યો, ખંડ મહાર આપ્યો, પોતાના ખંડમાં ગયો, હાં ગુમાન બેઠી હતી
 તેને લેઈ વિચારમાં પડ્યો, અને રામચંદ્રને યુવરાજ કરવાનો સમારંભ
 આરંભી કૌશલ્યાના મહેલમાંથી ગૃહસ્થીનાં વચન સાંભળવા આવનાર
 બિચારા દશરથના જેવો ગુમાનને ખબે હાથ મૂકી ઉભો. પળવારનું
 નિર્મળ સ્વપ્ન લયંકર સત્વની દૃષ્ટિએ પળવારમાં ભુલાવી દીધું.
 “નહીં આવ્યા? શું કામ હતું?” આ પ્રશ્નથી આરંભી ધીમે ધીમે
 ગુમાને સર્વ વાત તથા સુવૃત્તિ પતિના હરમાંથી ફાડી લીધી અને તેની

ખાતરી કરી 'કે આ સર્વ કામ સરસ્વતીચંદ્રનું છે. ઇચ્છાવિધાની કપટ-શક્તિ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપી. ધનનંદનને થયેલા અન્યાય સદે તેને કાંઈ બદલો વાળી આપવો શેઠને આવશ્યક લાગ્યો. "મને પુત્ર છેતર્યો" એવું વ્યક્તિક પિતાનાં મનમાં વશી ગયું-ઝહોટી ગયું. સ્નેહથી અમીને ઠેકાણે વિપવૃક્ષનું ખીજ પડયું. આવનાર કન્યાના મસ્તક ઉપર શંકા ભમવા લાગી- "આવા નિર્ભળ પુત્રને ચીવું ક્યાંથી સુઝે? ગમે તો કન્યા કે ગમે તો કન્યાના ખટપટી આપનું જો કામ! ને સહી કરતાં શું તો કરી આપી પણ પાછળ પસ્તાવો થયો.

સરસ્વતીચંદ્રના કારભાર ઉપર હવે પિતાએ ધૃષ્ટિ અને અવિશ્વાસની ચોટી મૂકવા માંડી. પુત્રના દરેક કામનું પ્રયત્નકરણ થવા લાગ્યું, કસોટીના કાળા પત્થર ઉપર ઉજળા સોનાના લીસોટા ઉપર લીસોટા થવા માંડ્યા અને દરેક લીસોટામાં સોનું છતાં પિત્તળજ અપદૃષ્ટિને લાગવા માંડ્યું. જૂના અને નવા મતનાં મગજને વચ્ચે ધણુક મતભેદ થતા; નિઃશંક અને નિર્દોષ પુત્ર એમ જ ધારતો કે હજી પ્રથમની પેઠે જ તકરાર કરી મ્હાઈ મત ખઈ દર્શાવી આપવાનો અધિકાર (હક) મને આપાય છે. શેઠ જો સર્વ ક્રિયાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવા લાગ્યા, વૃત્તિયે અતુરંગી વસ્તુ દેખાડી, અને "પુત્ર પોતાનો હાથ ઉપર રાખવા-મને ડાખી નાંખવા-સર્વ હાથમાં લેવા-ચાલ કરે છે" એ આભાસ ભૂતપેઠે બહેમાયલા મગજમાં ભરાઈ ગયો.

ખરી ખાતરી કરવાનો ઉપાય શેઠે શોધી કહાડ્યો. ગુમાનનો ભાઈ ધૂર્તલાલ જાહેનનો અંતકરણની કૃત્રી ફેરવતો. શેઠના ઘરમાં ઝગપંસાસે કરવાનો તેને લાગ મળતો ન હતો. હવે સમય બોધ તેણે સમય-સૂચકતા વાપરી. કાંટાપરનું માંસ માંસલ માછલાના મ્હોમાં પેંસવું બોધ માછીએ બળ ખેંચી. સાળાના હાથમાં બનેલી આવ્યો. ભાઈએ જાહેનની જાલ ઉપર પોતાની શક્તિ મૂકી. "પુત્ર ઉપર ધણીએ વિશ્વાસ રાખ્યો હતો-પણુ "આનું કહેલું સર્વ આમ ખઈ પડતું બળ્યું-મ્હારો વિશ્વાસ ખોટો પડ્યો" -હવે એનું કહ્યું માન્યાવિના કેમ આલે ફ" -શેઠે પોતાના મનને પ્રહર્યું. અને તેમાં ભરાયલા ભૂતે પ્રતિધ્વનિ કરીનેજ ઉત્તર આપ્યો.

શેઠ એક સૂત્રચંત્ર (સૂતરની 'ગિલ') ના મૂળ વ્યવસ્થાપક હતા. એક બે વર્ષ થયાં પોતાને ઠેકાણે મ્હોટા પુત્રને દાખલ કર્યો હતો. હવે એવો સિચાર કર્યો કે તરત પુત્રના હાથ નીચે ધૂર્તલાલને દાખલ કરવો અને કાળક્રમે એને સંયુક્ત (બોંદટ) બનાવવા. તરત પાર પાડવા જોટલી ઇચ્છા પુત્રને કહી બતાવી. પાછલી ઇચ્છાનું ફળ-ધનનંદનનો સ્વાર્થ જળવાશે.

એવું-થાયું. સરસ્વતીચંદ્રપર અંકુશ મુકવાની ઇચ્છા તો પિતાની આંખે પુત્રે જોયું હત તો તરત જાણ્યું. પણ તેની આંખ તેની હતી નહીં. એ આંખમાં તો ભરપૂર વિશ્વાસ હતો. સર્વ પ્રપચ્ચળ વિશ્વાસવાતમાં પર્યાપ્ત થાયછે, એકતો વિશ્વાસ એ બીજાની શક્તિ છે, આરાતી સારથ એ નરસાને કાપી જવાનું સ્થાન છે! સામે સાથે નિવડે લાંબુથી નેતે નરસો જ ગણી વર્તવું એમાં ક્ષેમકારક સાવધાનપણ આવી જાયછે. એવી ગણી કહેવતો સરસ્વતીચંદ્રને ખબર હતી; પરંતુ તેને અનુભવમાં આવનાનો પ્રસંગ તેણે કદાચ ન હતો. “મદારી સાથે મદારા પિતા દાવપેચ “રમે છે”—આ વિચાર તાત્કાલિક પુત્રના મનમાં કેમ જન્મવા પામે?

“પિતાજી, ધૂર્તશાસ્ર આપણે મુંબંધી છે અને આપણે બને તેટલું “એનું હિત ઇચ્છું” જોઈએ. પરંતુ એની શક્તિ અને આપણે બને તેટલું “ખબર નથી એમ નથી. આપણે હુચ્ચ અને પ્રમાણિક મનુષ્ય સાથેજ “કાવે એમ છે. તેમ ન કરવાની શિક્ષા આપણને થશે. આપણા દ્રવ્ય “ની હાનિ થાય તો દરકન નહીં પણ મૂલયંતરના ભાગરવામિયો (શેર “હોદ્દા) ને હાનિ ન થવી જોઈએ, અને દ્રવ્યને દરકન થાય તો દરકન “નહીં પણ પ્રતિજ્ઞામાં ન્યૂનતા ન પડવી જોઈએ. જો ધૂર્તશાસ્રને “કાંઈ કામે જ વળગાડ્યો હોય તો આપણા ઘરમાં ઘરના વ્યાપારમાં ક્યાં “સમાસ થાય એમ નથી? એને જો પદસાની પ્રાપ્તિ કરી આપવાના “બીજા નિર્દોષ ભાગ ક્યાં નથી? જુમાનવાને સંતોષ મળે, ધૂર્તશાસ્ર મુ- “ભાગે કાંઈ પ્રાપ્તિ કરે, અને આપણને દરકન ન થાય-એવા ભાગ છે.”

આ ભાષણ નિશ્ચિત-ચિદ્વાનીને હીક ન પડ્યું. તેને વધારે શંકા થઈ.

“ભાઈ, બસ, મદારા મનમાં એમ જ છે કે આમ કરવું.”

“પણ કાંઈ ચોંચ કારણસર કરવું એ હચિત છે.”

“કારણ મદારી ઇચ્છા.”

“તો જેવી ઇચ્છા. આપની ઇચ્છા એ મદારે મન આજાજ છે-માન

“ઘરનું હિત લાગ્યું ને મૂલ્યનું”

“હવે હીક એ તો. આ વિશે જોજો.”

“હાહ.”

જન્મ્યા પછી પિતાને આમ બોલતા આવડે પ્રથમ જ સાંભળ્યા. કારણ કલ્પાયું નહીં. પણ કલ્પવાની જરૂરે ધારી નહીં. “આજ કાંઈ એમ જ દુશે” એટલા વિચારથી સંતોષ આઈયો. પોતાને દર કરવાનો માર્ગ શોધે છે એવી કલ્પના પણ ન કરી. શોધે જત્યું, “હીક હીકયું.”

એટલામાં ભાગ્યશાળી ડોશી કાંઈ આકસ્મિક કારણથી માળા જપતાં જપતાં બગાયું આવ્યાથી પચત્વ પામ્યાં. લક્ષ્મીનંદનને કાંઈક દુઃખ થયું પણ મનમાં લાગેલા કાંઈને બળે તરત જ શાંત થઈ ગયું. રમંશાનમાં સર્વે હસી હસી વાતો કરતા હતા તેમાં ભણી જતાં કાંઈ અસ્વાભાવિક લાગ્યું નહીં. ગુમાન સાંસુ પાછળ શંભુગાર સજી કૂટવા ઉભી તેના ઉપર ઘડીક મોહથી દૃષ્ટિ કરી એકાંતમાં તેની તે સમયની સુંદરતા વખાણતાં તેને કાંઈ પણ ખેદ થયો નહીં. ડોશીએ કરેલી વ્યવસ્થાથી અબળયો પણ નહાતપણથી તે આજસુધી તેની માયામાં ઉછરેલો સરસ્વતીચંદ્ર ધણોજ ખિન્ન થયો અને ઘડીવાર તેને એવી ભ્રાંતિ થઈ કે આ ઘરમાં હવે કોઈ મ્હાફું સગું નથી. આત્મપ્રયાસથી તેણે મનનું સમાધાન કરી દીધું. ડોશીના ખંડમાંથી ચંદ્રલક્ષ્મીની છવિ અને બીજી કંઈ કંઈ સ્મારક વસ્તુઓ પોતાના ખંડમાં આણી તેના ભણી જોઈ રહેતો. ડોશી બેસતી, વાતો કરતી, માયા બતાવતી, ઇલાદિ કંઈ કંઈ બનાવેના તાદૃશ ચિતાર મનમાં ખડો કરી ઘડીક તદ્દપ બનતો અને વ્યવહારમાં ચિત્ત પરોવવા પ્રયત્ન કરતો. ડોશીના દ્રવ્યનું શું થયું તેનો તેણે વિચાર પણ ન કર્યો.

ગુમાનને નામે અને અર્થે શેઠે ધણા દિવસ થયાં એક સારી રકમ કાઢી મૂકી હતી. સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની સાથે વ્યવહારમાં ભળ્યો તેના માં એ રકમ કોઈ સારા “શેર”માં રોકી દેવા શેઠની ઇચ્છા હતી, પણ મ્હોટા પુત્ર ઉપર તે સમયે ભાવ હોવાથી તેનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. સ્ત્રિયોના દ્રવ્યને ચાલતા સુધી શેરમાં રોકવું નહીં. એવો વિચાર હોવાથી પુત્રે સલાહ આપી કે આ દ્રવ્ય સરકારી “લોન”માં નાંખો. પિતાએ તે જ પ્રવાણે કયું. એ જ સમયમાં ચંદ્રલક્ષ્મીના નામની સરકારી “લોન” હતી તે વટાવી પોતે સગીર મટતાં સરસ્વતીચંદ્રે શેર-ઇલાદિ વ્યાપારમાં તે દ્રવ્ય નાંખ્યું. હાલ એમ થયું હતું કે રશિયા સાથે લડાઈની કિંવદંતી (જન-વાર્તા) ચાલતી હતી અને લોનની ખરીદી બંધ થવા જેવી થઈ અને ભાવ બેસી ગયા. સરસ્વતીચંદ્રવાળા શેરના ભાવ ધણા જ ચઢી ગયા અને તેને ધણો લાભ મળ્યો. શેઠના મનમાં આવ્યું કે પુત્રે જે સલાહ આપી હતી તે જાણી જોઈ ગુમાનને નુકસાન કરવા આપી હતી. પોતાની બાબતમાં એક અને પારકી બાબતમાં બીજી સલાહ આપી-તેનો અર્થ શા નિકળે? પ્રીતિ અને વિશ્વાસ ખોટામાંથી સારો અર્થ શોધાવે; અપ્રીતિ અને અવિશ્વાસ સારા હેતુમાં ખોટાનું લાન કરાવે.

એક દિવસ લોર્ડને કરી બપોરે પિતા અને પુત્ર બે ઘોડાની

“દ્રાષ્ટન” માં બેસી “આશીસ” માં આપ્યા. નિકળતાં પહેલાં ગુમાને શેઠને તૈયાર કરી મૂક્યા હતા. ડોશીના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા, પુત્રની વહુ અને સાસરિયાંની સત્તા, અને આજ ન જ ખબરભાવમાં ઉચ્ચપાત્રલથી થયેલા વિચાર: એ સર્વેયે શેઠનું ચિત્ત ઉકાળ્યું હતું અને તેમાં ગુમાને પુષ્કળ સંભાર ભર્યો હતો. ધર છોડી ગાડી જરાક આલી એટલે શેઠે વાત ઉપાડી.

“ભાઈ, ખબર ભાવ જાણ્યા?”

“હા જી, સારા લાવ છે.” પોતાને થયેલો લાભ પિતાને પુત્રે ઉત્સાહથી જણાવ્યો.

“નોટ તો. બેશી ગઈ છે.”

“હા જી. પણ આ તોફાન બંધ થશે એટલે ઠેકાણે આવશે.”

“ને રશિયાવાળો આવશે તો?”

પુત્ર હસ્યો. “પિતાજી, વાર લાગશે એમ થતાં.”

“ત્હારી નોટો તો ત્હં વેચી દીધી.”

“હા જી”

“ઠીક”-શેઠ પુત્ર સામું જોઈ રહ્યા. ઝાઝી વાર મનમાં ઉભરે રહી શક્યો નહીં અને પુત્રે વાત ટુંકી કરી એટલે નિત્ય સ્વભાવ ભુલી શેઠે ઉભરા કાઢવા માંડ્યા.

“ભાઈ, હું બહુ દિલગીર છું ત્હારી બાબતમાં. મ્હારે તને કાંઈ ક-”
“હેતું પડશે.”

આ અપૂર્વ અને અતર્કિત મંગળાચરણ સાંભળી પુત્ર વિસ્મય પામ્યો.

“હા જી, આપ મને નહીં કહો તો ખીનું કાણુ કહેશે?”

“જો સાંભળ. ધણા દિવસથી હું કાંઈ બોલતો નથી પણ માત્ર “નેયાં કંઈછું. ત્હાંમાં દિવસે દિવસે ધણો ફેર થતો જાય છે. એનું “કારણ પ્રથમ તો હું સમજી શકતો ન હતો. પણ વિચારતાં અને જોતાં “એમ માલમ પડે છે કે ત્હાં ચિત્ત સ્વતંત્ર નથી.”

“ત્હારો વિવાહ કયો તે ત્હારા સુખને અર્થે. પણ એમાંથી જ “કુટુંબમાં ક્લેશ ન થાય તે જોવું” એ ત્હારી ફરજ છે: કેટલાક જુવા- “નિયાઓ ન્હાનપણમાંથી વહુધેલા થઈ જાય છે અને વહુરો તેનો ગેરલાભ “લેવા સુકતી નથી. વરને ભંભેરી તેને હાથે સકળ કુટુંબનું અહિત કરા- “વવા તે તત્પર હોય છે. જે વહુરો પરણ્યા પહેલાં આમ કરાવે તે “પછીથી શું ન કરાવે તે સમજાતું નથી. પણ વરનું કાળજી ઠેકાણે હોય “તો આ કશાની અડચણ નહીં. ત્હારે જ આમ છે એમ મ્હાં કહેવું નથી. “હું તો દુર્તાર્થ ઉપર કહું છું કે ખબર હોયતો ચેતતાં રહેવાય!”

ઉત્તર દેવાની કાંઈ પણ વૃત્તિ સરસ્વતીચંદ્રના ચિત્તમાં હતી તે સપ
અંધ થઇ ગઇ. શેઠે મર્યાદા તોડી પંજુ પોતાથી તુટે એમ ન હતું. “નિર્દોષ
“પવિત્ર કુમુદસુંદરી ! પ્રિય કુમુદ !” એ ઉચ્ચાર ચિત્તે ચિત્તમાં જ કર્યો.
તેના સામે આ નિર્મૂળ અપવાદ સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેસતાં જ ચિત્ત
વીધાયું, “અરરરરર ! આ પિતા ! આ બોલે છે શું ! આનો ઉત્તર દેવાની
“કાંઈ જરૂર નથી ! પ્રિય કુમુદ—મહારા ચિત્તમાં અને ઈશ્વરને ધેર ત્હારો
“પવિત્ર ઉત્કર્ષ સિદ્ધ છે. આ અપવાદ ત્હારી પધિત્રતાનું તેજ વધારે છે.”

તે રાતો પીજો થઇ ગયો. શેષ તેના આખા અંગમાં આપી ગયો.
મ્હોં લાગ્યોળ થઇ ગયું. તેની સહનશક્તિ ઘણી હતી પણ તે પોતા-
ની જ આખતમાં હતી. “મહારી કુમુદ ! ત્હારી આખતમાં આ કેમ સહ-
“હું ઈશ્વરનો અપરાધી ન થઉં ?” આટલું છતાં સર્વ વિકાર તેણે ચિત્તમાં
જ રાખ્યો, પ્રિયવસ્તુની વિમાનના પ્રિયપિતાને હાથે જ થતી જોઇ તીવ્ર વે-
દના થવા લાગી તે જણવી નહીં, અને એક શબ્દ બોલ્યા વિના પુત્રે પિતાના
શબ્દપ્રવાહને રજ પણ પ્રતિરોધ ન કર્યો.

સદયનિર્દયપણુનો બેદ ન સમજનાર શેઠે જોઈલું દહેવાયું એટલું
કહ્યું. વિદ્યાચતુરની પરીક્ષા કરવામાં પોતે છેતરાયો. શુભાનભણી દયાદર્શી,
તેના પ્રતિ સરસ્વતીચંદ્રના વ્યક્તાવ્યક્ત ધર્મ કહી બતાવ્યા, કુમુદસુંદરી
આગળ ઘેલા બની જવાનો પુત્રપર આરોપ મૂક્યો, સ્ત્રી અને અશુરને વશ
થયેલાં માણસ બાયલાં દહેવાય એ ભાન આપ્યું, વાલુકેશ્વરનો અંગલો
વગેરે વિષયમાં પછસા વેડી માર્યા જાણી બેદ થયો બતાવ્યો, આવા ઉ-
ગાઉ પુત્રના ભવિષ્ય આખત ચિંતા કરી, અને અંતે શુભાનને દોન લેવાની
ખેતે શેર લીધા અને વિશ્વાસના બદલામાં હંધી સલાહ આપી તે સાર તિ-
રસ્કાર પણ દેખાડ્યો. ડોશી વાળા “લેખમાં મહેં તો મહારાપણા ઉપર
જઈ સહી કરી આપી પણ ત્હારે એ લેખ આમ કરાવી લેવો ઘટતો ન
હતો” તે વાત ટુલાશ મારી કહી બતાવી. “ધૂર્તલાલની આખતમાં તું તો ના
દહેવા ગયો પણ ચાદ્યું નહીં એટલે શું કરે” એ પણ કહ્યું. “તું ભણ્યો
પણ ગણ્યો નહીં,” “આજ તો કાંઈ ફિલુ મહારી ગરજ ત્હારે હોવી જો-
“છએ,” “છએ જાણી માથું ફેરવી બેઠાથી પછસો ન મળે,” “એમ
ન જાણું કે કાયદો જાણ્યો એટલે આપ પણ ‘હા’ લખ્યો !” કરશે :” ઇલા-
દિ કંઈ કંઈ અસહ્ય વચન કહી બતાવ્યાં, સોંપેલા વ્યાપારકાર્યમાં કંઈ
કંઈ હુશે ફાડી; અને સુદ્ધિમાં, અનુભવમાં, આવડમાં, વ્યવહારમાં,
સારાશમાં, પિતાભક્તિમાં અને એવી કંઈ કંઈ બાબતોમાં પુત્ર પછાત છે
તેને વિશે લાંબું બળવાન ભાષણ કર્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર શેઠે કહેલી ઘણીકે જાણતોતો સમ ન સમજ્યો, ઘણી જાણતો નવાઈ ભરેલી લાગી, યુમાનનો પ્રતાપ પૂરું કળી ગયો, પોતાની સ્થિતિ જોઈ લીધી, પિતાની અપ્રીતિનો પૂરું આલિસાવ અનુભવ્યો, અન્યાયની હદ જોઈ, મૂર્ખતાનું શિખર નજરે પડ્યું, ઉત્તર વાળવો પુત્ર-ધર્મ-વિરુદ્ધ જણાયો, શબ્દ પણ બોલવો નિષ્ફળ લાગ્યો, અને પોતાની મનોવૃત્તિ દેખાડવી એ પોતાના પદના લાગ જોવું ધારી તે નીચું જ જોઈ રહ્યો, મહેંતે બંધ જ રાખ્યું, પિતાની, મૂર્ખતા ઉપર વિચાર પણ ન કર્યો, અને માત્ર “હવે મ્હારે શું કરવું” તેના સંકલ્પવિકલ્પની સ્થિતિમાં ડુબી ગયો. આ સમાધિમાં શેઠના શબ્દ નિકળ્યા હતાં તેના કાનની બહાર ઉભાં. તેના ગાંઠ ઉપર શેરડા પડ્યા, કપાળપર પરસેવો વળ્યો, બંડી ભાંતી થઈ ગઈ, શરીરે પળે પળે શેમાંચ અને ટંપ અનુભવ્યો, આંખો મીચાયા જેવી થઈ ગઈ. મન ખેદમય જન્યું, મસ્તિક ગુચ્છ-વારામાં પડ્યું, પેટમાં આંકડી આવી, આંકડી ગણકારી નહી, અને સર્વને અને આંખની છાછા અને પોપચું તે જેની વચ્ચે પાણી ભરાયું, તેમાંથી એક ટીપું પડ્યું, અને તે કાંઈએ દીઠું નહી. શેઠની જીભ આખરે થાટી પોતાની મેળે જ બંધ પડી, અને એટલામાં “આશીસ” આવતાં શેઠ ભભકાએર શિક્ષા કરનાર ન્યાયાધીશની દબચી ઉતર્યા, અને તરત જ કુંઘમાંથી જાગ્યો હોય એવો પુત્ર ધીમે રહી હતરી પાછળ ગયો. આજ એ કાંઈનો ન હતો. તેનું માથું ફરી ગયું.

આશીસમાં જઈ તરત ચિટ્ટી લખી ધૂર્તજ્ઞાનને બોલાવ્યો. આખો દિવસ તેને આશીસની હકીકતથી વિદિત કરવામાં ગાળ્યો. દિવસને અંતે પિતાપાસે ધૂર્તજ્ઞાનને લેઈ ગયો અને ધૂર્તજ્ઞાનને મ્હોડેજ પિતાની ફરી ગયેલી વૃત્તિને અનુકૂળ સંતોષ આપે એવો ઉત્તર દેવરાવ્યો. બીજો દિવસે આશીસમાં જઈ પોતાના હાથમાં જે જે વસ્તુઓ હતી તે પિતાને દેખાડી. શેઠને કાંઈક અનુકૂળ નવાઈ લાગી અને પૂછ્યું કે આ બધી શી ગરબડ છે? પુત્રે ઉત્તર દીધો કે “કાંઈ નહીં, સદજ જ.” સાંજે પિતાની સાથે થેર ગયો અને “હું જાન વાણકેશ્વર જંગલે ખાવાનો તેમ જ સુવાનો છું” કહી નિકળ્યો. થરમાં નિસના જેવો માણસોનો તથા કામનો ગરબડ હતો તે પર ઉઘાસીનવૃત્તિ થઈ ગઈ અને દીવા થતાં જે બોડાની કાંઈક નમાં નિકળ્યો. રસ્તે જતાં ચંદ્રકાંતને સાથે લીધો. ચોપારીના રસ્તાપર સમુદ્રપરથી આવતી ભાંતી ઉત્સાહક પવનની કોરોથી તે શાંત થયો નહીં. પાસેના કાળા ડુંગરો ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં અદ્ભુત વૃત્તિ તેણે અનુભવી નહીં. મિત્રની સાથે આખો રસ્તો વઘાવતા સુધી કાંઈ બોલ્યો નહીં. ટેકરી-

પર ધીમે ધીમે ઘોડા ગાડીને જોરથી ખેંચતા ચઢતા હતા તે વખતે કોણુ જાણે અકસ્માત રૂંઢે કોણુ જાણે કાંઈ કારણથી શિથિળ થયેલો સરસ્વતીચંદ્ર મિત્રના શરીર પર પડી ચમક્યો હોય તેમ સંજ્ઞ થયો. રસ્તે ચાલતા હવા ખાતા ચિત્રરંગી લોકવર્ગ ઉપર, ગાડીઘોડાઓ ઉપર, હાડકાંના ભાગલા શેઠિયાઓ ઉપર, સંસારનાં નિઃસ્પૃહી આનંદી બાલકો ઉપર, પથરોપર ખેઠેલી મિત્રતા ઉપર, ન્હાની ગુટકો ઝાલી બડબડી બંદગી કરતા ધડિક પવિત્ર થતા પારસીઓ ઉપર, ઘોડા દોડાવનાં પર પ્રભત યુરોપિયન દમ્પત્તિઓ ઉપર, કશા ઉપર સરસ્વતીચંદ્રે દૃષ્ટિપાત કર્યો નહીં. કોલાઆની દીવાદાંડી અને વાલુકેશ્વરની અણીની વચ્ચે આથમતા ગરીબજા સૂર્યને કાંઈ પૂછતો હોય; શીણુ ઉરાડતા ગર્જતા અનાદિ લાગતા સસુદ્રપર છેટે કોઈ પ્રદેશ જોતો હોય, વિશાળ આકાશમાં ઉતરતા અંધકારને માપી લેવા ઇચ્છતો હોય, તેવો તે દેખાતો હતો. એમ કરતાં કરતાં બંગલો આવ્યો, પ્રાણીદાર ઘોડા ખોંખારા કરતા અંદર વળ્યા, ચામુક વીંઝાતી બંધ થઈ, વાડીમાંની લીલોતરી આંખનો સત્કાર કરવા યત્ન કરવા લાગી, ગાડીનાં ચક્કીનીચે કચરાતી હતી તે કંઠણ ન્હાની કાંકરી ગાડીમાં ખેસનારના અભિમાન અને પ્રમાદને ભેદી તેના કાનમાં ફરિયાદીનો શબ્દ મોકલવા મંડી, એટલામાં ગાડી દારેના પગથિયાં આગળ આવી ઉભી અને ખેસનાર ઉતર્યો. તરત જ નવા કરાવેલા બંડમાં ગયા. સામી કુસુદસુંદરીની છવિ હતી. ચંદ્રકાંતને ખભે હાથ મૂકી સરસ્વતીચંદ્ર ધડિક તે છવિ જોઈ રહ્યો, છવિની પાસે ગયો, પાછો આવી મિત્રને ગળે બાઝી એક કીન-ખાખી ગાદીવાળો કોચપર જોરથી તેને ખેસાયો અને તેના ખુબા ઉપર માથું મૂકી ન્હાના બાળક પેઠે રોયો ! રોયો નહીં પણ રોયો !

ચંદ્રકાંત ચમક્યો, મિત્રને ઉઠાડી, સામું જોઈ ધીરજ આપી: “ભાઈ, “ભાઈ-આ શું ! ચૈર્ય રાણો ! શું છે આ ?”

“ચંદ્રકાંત ! ચંદ્રકાંત ! કાંઈ કહેવાનું નથી. ચૈર્ય જ છે. શું હોય ? “કાંઈ નથી.”

“હારે આ શું ?” ચંદ્રકાંતનું તદ્દય ઓગળ્યું અને ધડકવા લાગ્યું. “કહીશ.”

પોતાની મેજે જ આંખો લોહી પિતાની સાથે બનેલા સર્વ વર્તમાન ધીરજથી કહી બતાવ્યા. પોતે ધૂર્તલાલને સર્વ સોંપી દીધું તે પણ કહ્યું અને એકદમ તદ્દય કંઠણ થઈ ગયું હોય એમ ટટાર થઈ મેઠો.

“ચંદ્રકાંત, મહારાજ મન આજ આટલું નિર્બળ ધડિક થયું તેથી મને “ઘણી શરમ આવેછે. પણ શું કરું ? હું છેક આમ નહોતો જાણતો. “હશે. ઈશ્વરને ગમ્યું તે ખરું.”

“ભાઈ, શા વાસ્તે આમ કરો છો? તમારો દોષ નથી.” પણ તમે
 “આ ઉતાવળ કરી તે ઠીક ન કર્યું.”

“ચંદ્રકાંત, પિતાનું દ્રવ્ય આજથી મ્હારે શિવનિર્માણ છે!”

“શાંત થાઓ. એમ શું બોલો છો? કોઈ તમારે સાઈ માર્ગ નથી
 “એમ તો નથી?”

“ના, ના, તે માર્ગ નથી જોઈતો મ્હારે. માર્ગ ન હોય તે લાગ
 “કરે એ તો વૃદ્ધા નારી પત્નિતા. પિતાના મનમાં એમ જ આવ્યું કે હું દ્રવ્યને
 “લાંબે જ એમનો સંબંધી છું. હવે એમનો મ્હારી ચિંતા નથી-મ્હારો
 “વિશ્વાસ નથી. બલે. ચિંતા નથી તો સાઈ છે. અવિશ્વાસ હું દૂર ક-
 “રીશ. એ સર્વ દ્રવ્ય હું ગુમાન્યા અને ધનભાઈને આપી દેઉં છું. ઈશ્વર
 “એ દ્રવ્ય તેમના હાથમાં અચલ રાખે. મ્હારે મન નિર્ધનતા કંઈ નથી.”

“જાઓ, જાઓ, એમ શું કરો છો? ઈશ્વરે તમને વિદ્યા ક્યાં નથી
 “આપી?”

“વિદ્યા વેચવા હું ઇચ્છતો નથી. પેટની મને ચિંતા નથી. દ્રવ્ય
 “મ્હારે જોઈતું નથી-તે નિરુપયોગી છે. તને ખબર છે કે માત્ર પિતાના
 “સ્નેહને વાસ્તે જ હું સંસારી હતો, અને એ સ્નેહ હવે નથી!”

“કાણે કહ્યું કે દ્રવ્ય નિરુપયોગી છે?”

“હવે જાણ્યા, જાણ્યા ત્હારા વિચાર. દેશહિત, લોકહિત, અને
 “આત્મહિત ત્રણેવાનાં દ્રવ્યવિના સિદ્ધ થઈ શકે છે. પછી આપણામાંજ
 “ખામી હોય તો કોઈ શું કરે?”

“સારે તમે ધર્મોક્ત આગળ ધધો કરો. તમને ક્યાં અતુકળતા
 “નથી?”

“મૂર્ખ. તને ખબર નથી કે તેનો પ્રથમથીજ મને તિરસ્કાર છે?
 “શું ઉદરનિમિત્તે હું અણુગમતા સંસારમાં જન્મકોળાઈશ?”

“સારે વ્યવહારનો પુરુષાર્થ શો?”

“ચંદ્રકાંત, હવે ખસ કર્યું. મ્હારે આ વાદવિવાદ નથી જોઈતો.”

“તો વગરધધે તમે ક્યાં રહી શકો નહીં એમ છે? એક લાખ રૂપી-
 “આ તમારા છે-લાખ રૂપીઆ ડોશી આપી ગયાં છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો. ચંદ્રકાંતે ડોશીના સર્વ સમાચાર કહ્યા.
 સરસ્વતીચંદ્ર નારાજ થયો. પણ હવે ઉપાય ન રહ્યો. કુંસુદસુંદરીનું દ્રવ્ય
 કોઈને આપવા તેને અધિકાર ન હતો.

“ચંદ્રકાંત એનું ગમે તે યાચ. મ્હારે તો દ્રવ્ય જ નથી જોઈતું.”

“તમે તો ઘેલા છો. તમારું દ્રવ્ય-તમે જૂંદા રહો પિતાથી. સંતો-

“યમો વસો, વિદ્યા વધારો, પરમાર્થ કરો, અને કુમુદસુંદરીને આનંદ આપો.”

“પણ હું પિતાથી જૂદો તો ન રહું. વળી વિચાર્યું કે આ દ્રવ્ય જોઈ “વિદ્યાચતુરે સંબંધ બાંધ્યો હશે. તેને કેવું થશે? તેનાથી વિવાદ ફેક “પણ નહીં થાય.”

“હવે કાંઈ પરમેશ્વરને પાડે હતા તેવા શાણા થાઓ. તેણે તમ- “ને જ જોયાછે-ખીજું કાંઈ નથી જોયું.”

“પણ અંદ્રકાંત, રંગ અવસ્થાનાં સુખદુઃખ, ગ્રહોના જેવી નિરાધાર સ્થિતિ, સંસારના ધક્કા, નિર્ધનતાના અધકારમાં હકાયલાં રત્ન, અવિ- “ધાના પ્રદેશ, અને એવું એવું ધણુંક જોવાનો મહારો અભિલાષ છે અને “આ અનુકૂળતા થઈ ગઈ છે.”

“પણ લોકે શું કહેશે?”

“મૂઠ, અપકીર્તિ મને લાયક નથી. કીર્તિ અપકીર્તિ એ જુદાં “જાનવાંછે, ઉંઘતાંનાં સ્વપ્ન છે, સ્વપ્નનાં સત્વ છે. એ ગ્રાહ્ય પણ નથી, “હેય પણ નથી.”

“વારં, કુમુદસુંદરીનો વિચાર કર્યો?”

“એનો વિચાર ઈશ્વરને સોંપુ છું. ટુંકા પ્રસંગથી ઉત્પન્ન થયેલો “સ્નેહ ટુંકા સમયમાં શાંત થશે. કોઈ સારો વર મળશે એટલે મને “ભુલી જશે.”

“તમે ભુલ કરો છો. એ મુઘ્ધાને તમે હાનિ પહોંચાડી તો અત્યંત “પસ્તાશો અને ઈશ્વરનાં અપરાધી થશો. તમારા ચિત્તમાંથી પણ એ “ખસનાર નથી.”

“મહારા ચિત્તની વાત હું વધારે જાણું.”

“તે જાણુતા હો સારે જોઈએ શું? તમે તો માત્ર ઘેલા ઘેલા અ- “ભિલાપ કરી જાણો છો અને ખીજા મનમાં ડાખી રાખે તેને ખહાર કાઢી “અનુભવમાં આણવા ઇચ્છો છો. એ મૂર્ખતાનું લક્ષણ.”

“તું બહુ બોલે છે હા!”

“હું તો જોણું છું પણ તમે જોળવા ઉભા થાવ એવા છો. બારિસ્ટર “અન્યા, આટલી કીર્તિ મેળવી, આવો સ્નેહ બાંધ્યો, આટલા શ્રીમંત “અને વિદ્યાવાન થયા-તે આ વિચાર તો કરો કે શું કરવા ધારો છો? “આ તો મૂર્ખતમ. ખીજા કોઈ બારિસ્ટર આ દશામાં પડ્યો હોય અને “તમે તેને જોઈ શું કહો તે કહ્યો તો ખરા!”

“હારે હું શું કરું?”

“જે જે શક્તિ અને સુંદરતા તમારામાં છે તેનો સ્પર્શ જયવંત
“ઉપયોગ કરો, ઓ જા! આમ જોગી જેવા બાલકા બની સંસાર દુસ્તર છે
“માટે તરતું નહીં એવો વિચાર ન કરો; પાછળ અમને શું થશે તે
“વિચારજો.”

સરસ્વતીચંદ્ર હંડા વિચારમાં પડ્યો. એકો હતો તે જાણ ઉપર મારું
હાળી દીધું અને અર્ધ મીચેલી આંખો ઘડીક શૂન્ય થઈ. થોડીક વાર
ચંદ્રકાંતને ખભે હાથ મૂકી દયામણે પણ ધીર ગંભીર અને શાંત સ્વરે
બોલવા લાગ્યો:-

“ચંદ્રકાંત-પ્રિય ચંદ્રકાંત-ત્હારી મિત્રતાનો અદ્ભુત હું વાળી શકવાનો
“નથી. ધર્મધિકારિયો છેલ્લો અભિપ્રાય બાંધતા પહેલાં પક્ષવાદ સાંભ-
“જોજો. પણ મનુષ્યના ગાંડા ઘેલા ઉતાવળા અભિપ્રાય પ્રવાહી મટી સ્થૂળ-
“ધન નિશ્ચયરૂપ થઈ જાયછે અને તે એકાંતમાં જ થાયછે તેનો પક્ષવાદ
“કરનાર મિત્ર વિરલ જ હોયછે. તું મને ઘણું કહ્યુંછે, પ્રતિદૂળ પણ હિન
“કહ્યુંછે, પણ મ્હારી વાત મ્હારા ચિત્તમાંથી ખસતી નથી.

“પ્રિય કુમુદ-નિર્ભળ કુમુદ-એને વાસ્તે જે વચન હું સાંભળી
“રહ્યો-તે ખરેખર મ્હારી શક્તિ ઉપરાંતનું કામ મેં કર્યુંછે. ગમ આધી.
“પણ મ્હારા અંતઃકરણમાં જે હંડો ધા એ વચનથી પડ્યોછે તે રહ્યો
“નથી-ખમાનો નથી.

“પિતાપ્રતિ મ્હારો ધર્મ હું જાણું છું. પણ તે ધર્મને શરણુ થઈ
“પત્નીપર જીલ્લમ કરવો એ મ્હારો ધર્મ છે એમ મ્હારાથી કદી પણ સ-
“મજાય એમ નથી. પત્ની પોતાનાં માતાપિતાપ્રતિ પોતાના ધર્મના કર-
“તાં પત્નીધર્મને કેવળ વશ થાયછે, અને માતા પિતા ખરાં-પણ પતિ
“પહેલો એ શાસ્ત્રશાસનને સ્વીકારે છે. પતિનો પતિધર્મ શું જૂદો જાતનો
“છે? જે કોઈ પણ શાસ્ત્ર એમ ગણવું હોય કે માતાપિતાનો મિલ્લજ
“જાળવવા પત્ની પર જીલ્લમ કરવો-તેને અશરણુ કરી દેવી-તો તે શાસ્ત્ર
“મ્હારે માન્ય નથી. એક આંખે માતાપિતા જોવાં અને બીજી આંખે
“પત્ની જોવી-અથવા તો એ ની એ બે આંખોએ બેને જોવાં એ પતિધર્મ
“હું માન્ય ગણું છું.”

“પ્રેયો મિત્રં વન્ધુતા વા સમગ્રા

“સર્વે કામાઃ શેવધિર્જીવિતં ચ

“સ્ત્રીણાં મર્તા ધર્મદારાશ્ચ પુંસામ્ ॥^૧

૧ સ્ત્રીને મને પતિ, અને પતિને મન ધર્મદારા. પરસ્પરનાં અતિવિધ મિત્ર, સમામાં
સર્ગાસર્વવિદ્યાદિપ, ઉત્તમ ક્રોધના લંગારૂપ અને (બીજું તો પણ પણ) અવિતરૂપ છે.
(માલતીમાધવ.)

“આ ઉત્તમ વચન મ્હારે માન્ય છે. પરણ્યા પછી સ્ત્રીને લેખામાં
 “ ન ગણે, તેને નિરાધાર બનતી જોઈ બળે નહીં, અને ક્રેવળ અમારી
 “ આસામાંજ રહે એવો પુત્ર ઇચ્છનાર પિતાએ પુત્રને પરણાવવો જ નહી
 “ એ ઉત્તમ છે. હું એવો પુત્ર હઉં એમ જોવા પિતા ઇચ્છે છે તે લગ્ન
 “ ખુલ્લાં મં જાણી લીધું તે હું મ્હારે મ્હોટું ભાગ્ય સમજું છું. લક્ષ પછી
 “ જન્યું હત તો હું એમની ઇચ્છા પૂરી ન પાડી શકત અને તેથી એમને
 “ અને મને ઉશ્ચેતને નિરુપાય જોઈ થાત.

“લક્ષથી મ્હારે અને કુમુદને સગપણ થાય, પણ પિતાને શું ?
 “ પિતાને મન હું પુત્ર, પણ કુમુદ એમને મન શા લેખામાં ? ચંદ્રકાંત,
 “ આ કારણનું કાર્ય અસલ થાય તે જોવા હું ઇચ્છતો નથી. કુમુદ મ્હારા
 “ ચિત્તમાંથી ખસવાની નથી—એના હૃદયનું લાવણ્ય મ્હારા મસ્તિકને ઘેલું
 “ બનાવી મૂકે છે. તેમજ સદૈવ બનાવશે : એનાથી છૂટાં પડતાં મને અ-
 “ સલ વેદના થશે તે હું સારી રીતે જાણું છું. કુમુદને પણ વેદના થશે.
 “ પણ મ્હારે મન પિતા ખરા અને તે ખરાજ રહે એટલા માટે હું લ-
 “ સપ્રસંગ નહીં આવવા દઉં. પિતાને ખાતર હું દુઃખ સહીશ. બીજાને
 “ પરણી કુમુદ મને કાળક્રમે ભૂલશે. મને પરણી આ કુટુંબમાં આવી
 “ તે સુખી નહીં થાય, તેને કાંઈ નિરાતે ખસવા નહીં દે—માટે...”
 “ એટલું જોલતાં જોલતાં તે ગળગળો થઈ ગયો. વળી સજ્જ થઈ

ખોલ્યો:-

“ હું કહીશ કે તમે જૂદા રહો અને કુમુદ સુખી થશે. પણ એટલું
 “ શાને જોઈયે ? પિતાથી જૂદાં વસવું—તેમની દૃષ્ટિયે પ્રતિસ્પર્ધા જેવા
 “ લાગિયે—એ તો દુષ્પતિ પણ દુઃખકર છે. વધારે દુઃખકર એટલા માટે
 “ કે એથી પિતા દુઃખી થાય અને તેમની જ અપકીર્તિ થાય તે મ્હારે
 “ જોવી પડે. એમનું સુખ એ મ્હારે લક્ષ્ય છે.

“ પ્રસિદ્ધપણે જૂદો રહું તેના કરતાં અપ્રસિદ્ધતામાં લીન થાઉં તો
 “ કાંઈ હરકત નથી. એથી કાંઈ અપકીર્તિ થશે તો મ્હારીજ થશે અને
 “ તેનો મને ડર નથી. મ્હારી જોટ ધનભાઈથી સુપુત્ર પિતાને પડનાર
 “ નથી. ગુમાનજાને મનથી ક્રાંસ જશે. પિતા સ્વસ્થ થશે. મ્હારાપર
 “ પ્રીતિ નથી એટલે પિતાને વિયોગદુઃખ થવાનું નથી. આટલા શ્રીમંત
 “ એમને જોઈને જાઉં તો એમની આંખત હું પણ નિશ્ચિત રહીશ.

“ મ્હારા મનમાંથી તો એ ખસવાના નથી. પણ કુમુદ વિસરાવા-
 “ ની નથી તે એક દુઃખ છે તો આ બીજું ! હું પણ ક્યાં વિસારે પડે
 “ એમ છે ! ચંદ્રકાંત, પણ હું તો વ્યવહારબળમાં લપટાયલો રહીશ અને

“તેમાં તથા દેશસેવામાં ગુંથાતાં અને સંભારવાનો અવકાશ નહીં મળે-
 “પણ પિતાને કદિક સાંભરી આવું તો તેમને આશ્વાસન આપજો હોં !
 “તને પણ સાંભરીશ પણ વિદ્યાનો ઉપયોગ અને વિસારવામાં કરજો ! ચં-
 “દ્રકાંત, પિતાની સંભાળ રાખજો...મને તું પણ સંભારજો-

ચંદ્રકાંતનું અંતઃકરણ નરમ થઈ ગયું. તેનું તદ્દય ભરાઈ આવ્યું.
 મિત્રનો હાથ ઝાલી તે બોલ્યો:- “શું મિત્ર, આમ શું કરો છો. હું ધાંડે
 “હું કે તમે બોલો છો એટલા નિર્દય નહીં થાઓ.”

ચંદ્રકાંત અવહારિક દૃષ્ટિવાળો હતો. ખીજ વાતમાં મિત્રને નાંખ-
 વાથી તેના તરંગ શાંત થશે એમ ધારી ચાલતી વાત ભુલાવી ખીજ
 વાતો ફાડી. સરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો લાગ્યો અને રાત્રિના અગિયાર
 વાગે બે મિત્રો બૃદ્ધ પડ્યા. બૃદ્ધ પડતાં પડતાં પાછળ સરસ્વતીચંદ્ર દો-
 ડયો અને ચંદ્રકાંતને એક પેટી આપી કહ્યું: “ચંદ્રકાંત, આ અસારે ત્હારી
 “સાથે લેઈ જા. એ વિશે કાંઈક સૂચના મહારે તને પ્રાતઃકાળે કરવાની છે.”

“મિત્ર, મને એમ થાયછે કે આજ હું અહિયાંજ મૃતું.”

“ના, ના, ગંગાભાભી મને બે ઘડી શાપ દે.”

“ના, નહિ દે. પણ મને તમારા ચિત્તનો વિશ્વાસ પડતો નથી.”

સરસ્વતીચંદ્ર હસ્યો: “જા, જા, બહુ બહેમી ન થવું. મન જ નિ-
 “રંકુશ થશે તો અંકિ રહી તું શું સાચવશે ? જો પેટી સંભાળજો હોં !”

“તમે સાહસિક છો તે ચિંતા.”

“જા, જા, હવે.”

“પણ જો જો હોં !

“ઠીક, મને પ્રાતઃકાળે તેડવા ગાડી મોકલજો.”

ગાડીમાં બેસી પેટી લેઈ ચંદ્રકાંત ગયો, પેટીવિશે પ્રાતઃકાળે સૂચના
 થવાની છે બજારી તે નિર્ભય બન્યો. પ્રાતઃકાળ થયો. સાત વાગ્યા, આઠ
 વાગ્યા, પણ ગાડી આવી નહીં. તેના પેટમાં દ્રાણ પડી. ભાડે ગાડી કરી
 બંગલે ગયો. બંગલે માળી વિના ડ્રાઇ મળે નહી. માળી ફરે, “ભાઈ ગા-
 “ડીમાં બેસી ચોપાટીપર મળસ્કાના દરવા ગયા છે.” ચંદ્રકાંતે ચોપાટી
 પર ગાડી દોડાવી. મુંઝાઈના નાગરિકોનું ચોપાટી એ પ્રિયસ્થાન છે. અર્ધ
 સુધી સમુદ્રતટ અને તેની જોડે બાંધેલો રસ્તો છે. આગળ ચાલતાં
 “રેલવે” ની સડકનું “ક્રાસિંગ” આવેછે તે ઝોળંગતાં “ચર્નરિડ”
 રેલ્વેન છે. સરસ્વતીચંદ્રની ગાડી ચંદ્રકાંતને સમુદ્રતટપર ઉભેલી મળી.
 ગાડીવાન ફરે: “ભાઈ આગળ પગે દરવા ગયા છે. પણ ક્યારના પાછા

“કૃપા નથી. મને આ ચીઠી આપી છે ને કહી ગયા છે કે ત્હારી પાસે
“રાખી મૂક, ઘેર જઈ ચંદ્રકાંતને આપવાની છે.”

ચંદ્રકાંતનો છવ ઉડી ગયો. ચીઠી લેઈ વાંચી.

“પ્રિય ચંદ્રકાંત,

“તું મને શાંત કરીને રાત્રે ગયો હતો. હું શાંત થયો હતોજ. પણ

“આખી રાત મેં વાડીમાં કૃપા કર્યું છે. ઘણા વિચાર કર્યા. આખર
“મ્હારો વિચાર ખરો લાગ્યો અને તે પ્રમાણે કરું છું.”

“ત્હારી પાસે પેટી છે તે ત્હારી પાસે રાખજે. તેમાંના સામનની
“યોગ્ય વ્યવસ્થા કરજે. મ્હારે તેનો સંબંધ નથી. પિતાજીને મળજે-
“સાથેનો પત્ર તેમને આપજે અને યોગ્ય લાગે તે તેમને કહેજે-તેમને
“હું ખ થવા દેઈશ નહીં.”

“મ્હારા વિયોગનો શોક કરીશ નહીં. મૃત્યુ પાછળના અંધકારમાં
“એકલાં પ્રવાસ કરવા પ્રાણીમાત્ર નિર્ભયલાં છે. મૃત્યુ પહેલાં જ અંધ-
“કારમાં ફરવું એ મૃત્યુને માટે સજ્જ થવા જેવું છે. માયાનો ભૂકો
“પ્રકાશ મૂકી આવા નિમિત્તે હું આ અંધકાર શોધું છું તે રજ પણ શોચ-
“નીય નથી.”

“હું તને નહીં ભૂલું. પ્રસંગે ફરી પ્રલક્ષ કે પરોક્ષ રીઠી જણાઈશ.
“હું તને છોડું, પણ ત્દય કેમ છોડશે?”

“મ્હારો શોધ કરીશ નહીં. ગંગાલાભીને આશ્વાસન આપજે-હું
“તેમને ભૂલી શકનાર નથી.”

“રૂઢી ઝાણુંવતું વિષય સહ જાશે તણું મને,

“તજ્યું હું તેને તો, પ્રિય સુત્તદ, ના દોષ કંઈ એ.”^૧

“જશે મેળે જ્યોત્સ્ના, ઉડુગણુ જશે, રાત્રિય જશે,

“સ્નેહુર સાંઝે એ નિરખી ઉગતાં આથમી જતો.”

“સ્નેહથી અંધાયલો તું મને છૂટવા ન દેત જાણી સાહસ કરી છુ-
“ડું.”

“લા. નામે સરસ્વતીચંદ્ર-ખીલું શું કહું?”

હડો નિઃશ્વાસ મૂકી, કપાળે હાથ દઈ, વ્હીલો પડી જઈ, ચંદ્રકાંત
લક્ષ્મીનંદન પરનો કાગળ વાંચવા લાગ્યો.

“પ્રિય પિતાજી,

“આપને સુખનો માર્ગ હું ખુલ્લો કરી આપું. તેમાં અપરાધ તો

૧. ભર્તૃહરિ ઉપરથી. ૨. કલાશી ચંદ્ર: એક કળા ધરનાર ચંદ્ર.

“ નથી તે છતાં અપરાધ લાગે તો પિતા પાસે ક્ષમા માગતાં મુત્ર નિરાશ
“ નહીં થાય. ”

“ ધૂર્તલાક્ષને સૂત્રચંત્રનું સર્વ કામ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે બતાવી કા-
“ યેનો સમસ્ત ભાર તેમને સોંપી સર્વ પદાર્થ આપને બતાવી દીધા છે. ”

“ બ્રહ્માને ઘેર કોઈની ખોટ નથી. મહારી ખોટ પડવાનું આપને
“ કારણ નથી. ધનભાઈથી આપને સર્વ સંતોષનું કારણ મળે એ ઈશ્વર-
“ પ્રાર્થના છે. આપનું સમસ્ત દ્રવ્ય તેના કલ્યાણ-અર્થે યોગ્ય લાગે તેમ
“ રાખો. આપને હું કોઈ પ્રસંગે સાંભરી આવીશ તો એજ મહારે મન
“ દ્રવ્ય છે. ”

“ મહારે માનસિક વૈરાગ્ય લેવામાં આપની ચિત્તવૃત્તિ પ્રતિકૂળ નહીં
“ થાય એવો નિશ્ચય થવાથી હું તે સ્વીકારૂં છું અને સંસાર-સાગરને અદૃશ્ય
“ તળિયે જઈ બેસું છું. સંન્યસ્તાર્થે કોઈને જાણવવાની જરૂર નથી લા-
“ ગતી. જનાર “ જાઉં છું ” કહેવા રહે એમ હોતું નથી. શુભાનુભાને આ-
“ જસુધીમાં હું નિર્દોષ છતાં મહારે દોષ વસ્યો હોય તો ક્ષમા અપાવશો ”

“ મહારા જવાથી આપના રોષનું સર્વ કારણ જતું રહેશે. મહારી
“ ચિંતા કરવાનું આપને કારણ નથી. વિદ્યાચતુરના કુટુંબની પરીક્ષામાં
“ આપ હેતરાયા એ શક્ય આપના ચિત્તમાંથી હવે નિકળી જશે. આપ-
“ ની નિશ્ચિંતતા હવે અમર રહે ! ”

“ પિતાજી, હવે મહારી ચિંતા કરશો નહીં, મહારી પાછળ એટલું
“ રશો નહીં. સર્વ કોઈ મોહું બહેલું જવાનું છે અને તે પાછું ન મળે એવું
“ થવાનું છે. ઔદ્રા ગઈ તેમ હું જાઉં છું. એ એક દિશામાં ગઈ, હું બી-
“ જીમાં જાઉં છું. એ સ્મરણમાંથી ખસી તેમ મને પણ ખસેડજો. સંસા-
“ રમાં ડાહ્યા માણસોનો માર્ગ એ છે કે ગયેલું ન સંભારવું. ”
“ પિતાજી, હવે તો

“ સુખી હું તેથી જાને શું ?

“ દુખી હું તેથી જાને શું ?

“ જગતમાં કંઈ પડ્યા જીવ

“ દુખી કંઈ, ને સુખી કંઈક !

“ સહિ એવા તણે કાળે

“ ન રેતાં પાર કંઈ આવે !

“ કંઈ એવા તણે કાળે,

“ પિતાજી, રેવું તે શાને ?

“હું જોયા કંઈ તણે કાળે,

“પિતાજી, રોયું તે શાને ?

“નહીં જોયું ! નહીં રોયું !

“આજળ આંસું ન ક્યમ લેયું ?

“ભુલી જઈને જનારાને,

“રહેલું ન નંદવું શાને ?

“સુખી હું તેથી કોને શું ?

“દુખી હું તેથી કોને શું ?

“પિતાજી, બીજું શું લખું ? મહારા ગયાથી આપના ઘરમાં હું શિવાય

“કંઈ ચીજ જોઈની યદ્ય લાગે તો ચૈદ્રકાંત આપશે. તેને કહેજો.”

“લા. હવે તો આપના ચિત્તમાંથી પણ

“આપને સુખી કરવા સાર જ-ખરી જવા ધરજનાર,

“સરસ્વતીચંદ્ર.”

એ કાગળો વાંચી શોક-સાગરમાં પડી, માથે હાથ દબાવે ચૈદ્રકાંત સમુદ્ર-
તટપરના એક પથર ઉપર બેઠો. સરસ્વતીચંદ્રના ગાડીવાળાને કહ્યું કે

“જા અને તારા મહોટા શેઠને ખબર કર કે લાઇ તો ગયા.”

ગાડીવાળો ચમક્યો : “હા ! ક્યાં ગયા ?”

“તે તો કાણ જાણે. જા, જઈને કહે કે કંઈક પરજામ ગયા.”

“કાગળમાં શું લખ્યું છે ?”

“એ જ.” ગાડીવાળે વિચારમાં પડી ઘોડાની લગામ લીધી અને

ગાડી સાથે ચર્ચિશ રેશન આગળનાં ઝોડો પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

ચૈદ્રકાંત ઉઠ્યો, ભાડાની ગાડીમાં બેસી રેશનપર જઈ પોતે તપાસ કરી,
પણ કોઈએ પત્તો ન આવ્યો. રેશન માસ્ટર, ટીક્ટ માસ્ટર, સર્વ ઝોની

આસપાસ ગુંચળી વળી ભરાયા, મેલ અને પેસેન્જર ટ્રેનની ટીક્ટટાની
જનવડ જોઈ, પણ કંઈ સમજાયું નહીં. નિરાશ બની ચૈદ્રકાંત ઘેર

ગયો. ત્યાં એકલો શયનગૃહમાં બેઠો, લેખનપીઠ (ટેબલ) પર માથું મૂકી
અશ્રુપાત ખાળી ન રાકતાં તેને રોકવો છોડી દીધો, ઝગાને સમાચાર કહ્યા,

એક દુઃખનાં બે ભાગિયાં થયાં, અને આખરે આંસુ લહોઈ શું કરવું તેના
વિચારમાં એ પડ્યો અને ઝગો આગળ લક્ષ્ય ઉઘાડું કરવા માંડ્યું.

“શું કરું ? અ-હ-હ-હ ! ગયા જ ! સરસ્વતીચંદ્ર, આ શું સુઝ્યું ?

“શેઠનાં ઉપર રોપ ચઢે પણ મહારા ઉપર શું ? ગરીબ બિચારી કુમુદસુંદ-

“રીની શી વહે થશે ? હું ક્યાં શોધું ? અમરંગી માણસનો ભરોસો જ

“નહીં-હ ?”

વાયે વાત ચલાવી અને ઘડીમાં સર્વ સમાચાર લોક-વિદિત થઇ ગયા. એટલામાં લક્ષ્મીનંદનનો ગુમાસ્તો ચંદ્રકાંતને ખેલાવવા આવ્યો. ચંદ્રકાંતે શેઠ ઉપરનો કાગળ-ફરી વાંચી જોયો. “આપતું સમસ્ત દ્રવ્ય તેના (ધન-નંદનના) કલ્યાણ અર્થે યોગ્ય લાગે તેમ રાખો” એ શબ્દો જોયા. કાગળ શેઠને તરત તો ન જ આપવો એ વિચાર કરી ઉઠ્યો અને શેઠને ઘેર ગયો.

ગાડીવાને શેઠને સમાચાર કહ્યા તે વખતે ગુમાન અને ધૂર્તલાલ પાસે બેઠાં હતાં. સમાચાર સાંભળી ગુમાન ઝંખવાણી પડી ગઇ, અને શેઠ ખુદે-બાકળા બની ગયા. ધૂર્તલાલે ગુમાનના કાનમાં સૂચના કરી “જેજે, કાંઈ ગોટો વાળાં ન ગયો હોય? પાછો છે.” ગુમાનને જોઈ આવ્યું ને ખેલી ઉઠી, “ઘરમાં બધી તપાસ કરાવો.” શેઠ બોલ્યા, “ઘરમાં શાની તપાસ કરાવે—પરગામ જય તેની ઘરમાં શી તપાસ કરાવે?”

“જુવો, ભાઈ કાંઈ કીકલા નથી. આ તો બધાંને ડરાવવાને વેશ” કાઢ્યો. કોણ જાણે ક્યાં ભરાઈ પેઠા હશે અને આપણી પાસે શોધાઈ શોધ કરાવી મકશે. બે લાખ રૂપીઆનો ઘણી નાશી જય નહીં. ભલું હશે તો સસરાને કે વહુને મળવા ગયા હશે. પણ ઘરમાં ગોટો ન થાલ્યો હોય તેની તપાસ ખેલી કરો. આ તો મહારા ભાઈને તમે થાલ્યો તે કહાવવાની યુક્તિ. પણ આપણે એ એટલું તો સમજીએ. “નાકે છી ગંધાતી નથી.”

રાત્રીચોળ આંખ કરી શેઠ શેઠાણીના ભણી જોઈ રહ્યા અને આખરે બોલ્યા: “જે આજ હું તારો નથી, હોં! તારા પેટમાં ન બને પણ મને તો બને.”

આ નાટક ભજવાતું હતું અને કણકની પેઠે શેઠને કાંઈક નરમ કરી દેવામાં ગુમાન ફાવી ચાકી એટલામાં ચંદ્રકાંત આવ્યો.

શેઠ ઉઠ્યા અને એક એકાંત ખંડમાં ચંદ્રકાંતને લઇ ગયા. ગુમાન પાછળ આવી. શેઠે તેને બારણે કાઢી બારણે સાંકળ દેઈ પાછા આવી ચંદ્રકાંત પાસે બેઠા. તેમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. પુત્રના ગુણ સાંભરી આવ્યા. ધૂર્તલાલને તથા પોતાને હવાલો સોંપી દેવામાં તેણે જે ઉતાવળ કરી હતી તે સાંભરી આવી. પોતે તેને કહેણ વચન કહ્યાં એમ લાગવા અને સાલવા માંડ્યું.

“ચંદ્રકાંત, તું બધું જાણતો હઈશ—હા—તારા મહો ઉપરથી લાગે છે—તને ખબર હશે—મને કહે—આ એને શું સુઝ્યું? એના વિના હું જીવે “ખાઈશ, હોં!” શેઠે ટેબલ ઉપર માથું કુટચું. ચંદ્રકાંતે શેઠને ત્યાં

પાડ્યા. ડૅશીવાળો લેખ કેમ થયો, તે લેખ કરવામાં સરસ્વતીચંદ્રે કેવી હરકત કરી હતી અને લેખની બાબતમાં તે કેવો અભણ્યો હતો, શેઠનાંજ વચનથી તેમા મનમાં કેટલું ઓછું આવ્યું હતું, ઇલાદિ સર્વ વાત કહી. વાત કરતાં કરતાં સરસ્વતીચંદ્રવાળો કાગળ હવે આપવો કે નહી તે વિચાર કર્યો. ન આપવો તે અપ્રમાણિક લાગ્યું. આખ્યા પછી પાછો માગવો તે ઠીક ન લાગ્યું. આપતાં હરકત એ કે ચિત્ત ફરી જતાં શેઠ એ કાગળને ફારકતી રૂપ ગણી દે અને વહુની રીસ અને સાસુનો સંતોષ થઇ જાય— તેનું શું કરવું એ વિચાર થયો, અંતે “જોઇ લેઈશું” કરી કાગળ શેઠના હાથમાં મૂક્યો. લોજે લોહીના અક્ષર મોકલ્યા તે વાંચી મુંજને થયો હતો તેવોજ વિકાર કાગળ વાંચતાં શેઠને થયો. ખરી વાત જાણ્યાથી, પુત્રની નિર્મળ વૃત્તિ અનુભવ્યાથી, આંખમાંથી ખરખર આંસુ આંસવા માંડ્યાં, શુમાન અને ધૂર્તલાલ ઉપર તિરસ્કાર અને ધિક્કારની વૃત્તિ થઇ, અને કાગળ એક પાસે મૂકી દીન વદનથી ચંદ્રકાંતને કહેવા લાગ્યા: “ચંદ્રકાંત, ભાધને બતાવ, તું જાણેછે—ગમે તે કર, ભાધને આણુ, નહીં ચાલે.” ચંદ્રકાંતે કાગળ હાથમાં લેઇ લીધો અને ફાડી શેઠના દેખતાંજ ચીરા ઉરાડવા માંડ્યા અને લાંબા ચીરા કરી પાછા તેના કડકા કરતાં કરતાં બોલ્યો:

“શેઠ, મહેં કહ્યું કે મને ખબર નથી તે સાચી વાત છે.” કાગળ ફડાતો શેઠે દીઠો, પણ સર્વ વ્યાપારશેધી ચિત્તવિકાર મનોવ્યાપી થઇ જવાથી તે વિશે વિચાર ન કર્યો, પ્રશ્ન ન પૂછ્યો. ચંદ્રકાંત ઉકળતા ત્વદ્વયમાંથી ઉભરા ઉપર ઉભરા ફાડી બાકી ન રહે એમ ઉરવગર બોલવા લાગ્યો અને કાગળના ચીરા કર્યા તેમજ શબ્દેશબ્દથી શેઠના ધસ્તાતા અંત કરણુના ચીરા કરવા લાગ્યો:

“શેઠ, આપ તો મ્હોટા માણસ છો. પણ આપણાથી નહાનાં માણસ હોય તેની ચિંતા પણ કરવી જોઇયે. પુત્રને પરણાવવા ઇચ્છો તો “પરણનાર જોડું એક ખીજ પર પ્રીતિ વધારી સુખી થાય તે પણ “આપે ઇચ્છવું જોઇયે. નિર્મળ કુમુદસુંદરીપર આરોપ મૂકી પુત્રનાં ત્વદ્વયમાં કટાર ખોસ્યા જેવું કર્યું—તેની વેદના એ દમ્પતીને હવે કેટલી “થશે તે ઈશ્વર જાણે! વરદન્યાની પ્રીતિ વધે ને માળાપથી ન ખમાય “એ તો વિપરીત જ. પણ આપ શું કરો? ઈશ્વરનું કર્તવ્ય એવું જ. આપ “રમાના હાથમાં ગયેલા પિતાનો પુત્ર સુસ્થ રહ્યો સાંભળ્યો નથી. ખરી “વાત જે કે છોકરાં કરતાં સ્ત્રી વધારે હોય જ. સરસ્વતીચંદ્ર કેટલો નિર્દોષ

“છે તે આપના મનમાં શાનું વસે! પિતાની મહારાપર પ્રીતિ નથી એ
 “વિચારે તેને ઘેસો બનાવી મૂક્યો અને ઘર છોડી તે ગયો! એ ઘોરાની
 “ગાડીમાં બેસનારો, ખૂટ મોજાં વિના ન ચાલનારો, આપની શ્રીમંતા-
 “ઈનાં વૈભવમાં વસનારો-તે આજ સાધારણ વેશે નિરાધાર એકલો
 “અપ્રસિદ્ધ ટ્રોણે બાથે ડ્યાં ભટકતો હશે! સભાઓ ગળવનાર, વિઠા-
 “નોનો માનીતો, મહારા જેવા કેટલાક નિરાધારનો આધાર, તે આજે
 “ડ્યાં હશે? શેઠ, એને કુવણના જેવું થયું. અરેરે, કુમુદમુંદરી બાણશે
 “ત્યારે તેને શું થશે? શેઠ, આપના ઘરમાંથી દીવો હોવાઈ ગયો. પણ
 “આપને શું?”

“એક વાત આપને દહેવા જેવી છે. એક બાપુ અને તેની સ્ત્રીને
 “ઘણી પ્રીતિ હતી. એક ખીજતી તેમનાં ચિત્ત જૂદાં જ ન હતી. તેમના
 “ઘરમાં એક ચાંભલા પર ચકલીનો માળો હતો. તેમાં ચંકલો ચકલી
 “રૂઠે અને આનંદ કરે. ચકલીએ ઇંડાં મૂક્યાં અને બચ્ચાં થયાં તેની
 “એ જાણ બહુ સંભાળ રાખે. એક દિવસ ચકલી મરી ગઈ. ચકલે ખીજ
 “ચકલી આણી. એ જાણાએ મળી બચ્ચાંને ધક્કેલી કાઢ્યાં અને ઉડવા
 “સરખું ન શીખેલાં બચ્ચાં જમીનપર પડી મરી જાત પણ પેલી સ્ત્રીએ
 “ઝીલી લીધાં. તેમનો વિચાર કરી તે પોતે રેવા લાગી. બચ્ચાંને છાતી
 “સરસાં ધરી રાખે ને રૂવે.”

“એટલામાં બાપુ આવ્યો. સ્ત્રીને રેવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે ન
 “કહ્યું. ઘણું કર્યું ત્યારે બચ્ચાં બતાવ્યાં, તેમનો ઇતિહાસ કહ્યો, અને
 “ખોલી-આ પક્ષિયોમાં બન્યું તેવું જ માણસમાં પણ કેમના અને? દેહનો
 “ભરોસો નથી અને તમારી આજ મહારાપર પ્રીતિ છે પણ મહારા પછી
 “આ કુમળાં બાળકનું શું થશે તે વિચાર મને રોજ આવે છે. ઘણીએ
 “ઘણું આશ્વાસન કર્યું, પણ સ્ત્રીને વિશ્વાસ ન જ આવ્યો.”

“પહેપણ જાણ તેમ સ્ત્રી રોતી જાય અને આંસુ તો આંખમાં
 “માય નહીં! “હાય, હાય! આ બાળકનું શું થશે?” એ જ વિચાર
 “ભરાયો.”

“આખરે ઘણીએ કહ્યું કે ન કરે નારાયણ ને એવો સમય આવે
 “તો છોકરાંને દહેજે કે આ ચાંભલા આગળ મને આણી આ વાત
 “સંભારી આપે-શું તારી પ્રીતિ ભૂલાય એવી છે?”

“દિવસ ગયા અને બાઈ ભાગ્યશાળી તે સૌભાગ્યવતી યુવતી ગઈ.
 “બાપુ ફરી પ્રવૃત્તો. પ્રથમની સ્ત્રીથી એક છોકરો ને છોકરી હતાં.”

“નવી વહુએ હળવે હળવે કાન ભંભેરતા માંડ્યા. નવી તો ફરિ-

“યાદી ફરે-છોકરાનું જોડું બોલે, પણ નમાયાં બાળક-તેમનાથી માતું
 “જોડું કેમ બોલાય-ફરિયાદી કેમ યાય? આખરે નવીએ આપને ભ-
 “રવ્યો અને ફેલે કે આ છોકરાં ભેગાં મહારાથી નહીં રહેવાય-ગમે તો
 “એ કે ગમે તો હું!”

“અરે! સ્ત્રી હોય એટલાં નમાયાં છોકરાં હોય? છોકરાંનું તો ગમે
 “તે થાગ્યો! સ્ત્રી ક્યાં જાય? બાપુએ જે બાળકને બોલાવી કહ્યું કે મહારે
 “હવે તમે નહીં-જસ જાઓ.”

“છોકરાંનાં મહોં દયામણાં થયાં પણ દયા કેને આવે? “આપા
 “ક્યાં જઈયે?” કરી વ્હીલે મહોં પૂછ્યું. આપા કોના? રાક્ષસે કહ્યું-
 “મને, યું પૂછો છો? જાઓ ગમે ત્યાં. પડો આડામાં.”

“રોતાં રોતાં નિરાધાર છોકરાં બારણા આગળ આવ્યાં. દેવને દયા
 “ન જ આવી.”

“એટલામાં છોકરી જરા ડહિલી હતી તેને માતું કહ્યું સાંભરી
 “આવ્યું અને ભાધને રોતી રોતી ફેલે “ભાઈ, ચાલ આટલું માતું કહ્યું
 “ફરિયે.” એજણ પાછાં આવ્યાં.”

“કેમ પાછાં આવ્યાં-જાઓ?” બાપે ધાંટો કહોડ્યો.”
 “બહીતી બહીતી ચરચરતી બાળકી બોલી:-બાપા, અમે જઈયે
 “છિયે પણ માયે કહ્યું હતું કે આ વખત આવે તો બાપાને એક વાત
 “ફેલેને તો કહિયે તો સાંભળશો?”

“દેવને દયા આવી અને સાંભળવા હા કહી.”

“છોકરાંએ ચકલીની વાત અને મા રોઈ હતી તે કહી બતાવ્યું.

“બાપનું અંતઃકરણ ગોગળ્યું, ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો, બાપેહું વચન

“મને આગળ તરી આવ્યું, છોકરાંને રોતો રોતો બાકી પડ્યો અને ઘરમાં

“રાખ્યાં.”

“શેઠ આપને પણ આ બાપુના જેવું થયું છે. પણ સરસ્વતીચંદ્રને

“અંદરલક્ષ્મીએ કાંઈ કહી મૂક્યું નથી-તે બીચારા ગયા, અને મનાવાનો

“અવકાશ પણ તમારે નથી.”

“આપના મનમાં એમ આવ્યું કે એ પંદસાને લીધે આપનો સ-

“જો છે! હવે એ સગપણ નથી. આપ એને મન આપ છો-આપને મન

“એ પુત્ર નથી. હોય, એમ જ હોય તો!”

“શેઠ, આપના ઘરમાંથી એ ગયો તેની કાંઈ શીકર કરશો નહીં.

“એને સોંપેલી અને બીજી વસ્તુઓ-ઘરની-સંભાળજો. ઘરમાંથી કાંઈ

“જયું લાગે તો મને ફેલે. હું ભરી આપીશ.”

“ શેઠજી, બહુલું. આપ મહોટા માણસ છો. વધારે-ઝોઝું બોલાવ

“ ગયું હોય તો ક્ષમા કરજો. રજા લેકું. ”

બોલતાં બોલતાં ચંદ્રકાંતે પાવડી ખેરી, ઉઠ્યો, અને ચાલવા માંડ્યું.

શેઠ હાથ પકડી તેને બેસાડ્યો.

“ ચંદ્રકાંત, ચંદ્રકાંત, આમ શું કરે છે ? મને એનો પત્તા આપ. હું મહાઈ ખશી ગયેલું કાળજી, ઠેકાણે આણ્યું છે. હવે પુત્રવિયોગથી ફરી ખસશે તો પછી ઠેકાણે નહીં આવે-હો ! ”

“ શેઠ, ઘરમાં છે ઠેકાણે લાવનાર. હું ખરેખર કહું છું કે મને ભાઈ ની ખબર નથી. મને ખબર હત તો હું આમ જવા ન દેત. હું મહારી મેજે હવે એને શોધાશે એટલું શોધીશ, એના જેવો થઈને આપડીશ, મરજી પડે તે કરીશ. એમાં કોઈને શું ? આપ હવે આનંદ કરો-ધ-રમાંથી કાંટો ગયો-એની કનવા કાઢી નાંખો. મહાઈ હૈયું ભરાઈ આવ્યું છે-ખસ હવે મને જવા ઘો.” શેઠનો હાથ તરછોડી નાંખી ખારણું ફાક ઉઘાડી ચાલતો થયો. ગુમાન ખારણામાં પેઠી.

શેઠ થેલા જેવા બની લવતા હતા-“ દુખી હું તેથી કોને શું ? ”-“ હો ! શું એમજ ! શું તું દુખી તેવું મને કાંઈ નહીં ? ”-“ દુખી હું તેથી કોને શું ? હો !- નહીં જોવું-નહીં રોવું-અફળ આંસુ ન શીદ લેવું ? ” પિતાજી, રોવું તે શાને ?-“ ભુકી જઈને જનારાને ”-“ દુખી હું તેથી કોને શું ? ”-“ હો-મહારાજ વાંકસ્તો ”-ચંદ્રકાંત, મહારાજ ભાઈ મને આણી આપ. ” જુવે તો ચંદ્રકાંત ન મળે.

“ ભાઈ, ભાઈ ! ”

ગુમાન પાસે આવી ઉભી-“ ભાઈ તો ગયા ”-ગુમાનને દેખનાંજ શેઠ ઉઠ્યા અને એક બે લાંબા એવી ચૂકી કે ગઈ ગરબડની આંધ્રે અને ખારણા ઉપર અથડાઈ પડી ગઈ. “ હાં, હાં, ” કરતો ધૂર્તલાસ અને ખીન્ન માણસો અંદર આવ્યાં.

હાથથી વાત ગઈ જાણી લાખુજીને શેઠની વૃત્તિને અનુકૂળ થઈ ગયાં અને સરસ્વતીચંદ્રની શોધ ખામત શેઠની સર્વ આજ્ઞાઓ દેખીતી પળાવા લાગી. પવનના ઝપાટા આગળ નમી જઈ ઝપાટો પાછો વળતાં ઉભું થતા ઘાસની વૃત્તિ સર્વેએ અનુસરી તરત સહ શેઠને વશ થઈ ગયાં. દિવસ જવા માંડ્યા, માણસો ઉપર માણસો શોધમાં રોકવા છતાં અને દ્રવ્યનો વ્યય નિરંકુશ થવા છતાં પત્તો ન લાગ્યો, અને એવી રીતનાં ઘણાં કારણોથી શેઠ હળવે હળવે શાંત થયા અને ગુમાન નિર્ભય બનવા લાગી. શેઠ

જે માણસોને મોકલતા તેમને દ્રવ્ય આપી, લાલચ આપી, સમજાવી, છે-
તરી, શેઠની ઇચ્છાનો અમલ કરવામાં શિથિલ કરી દેતી અને શેઠને કાને
એમ જ જતું કે અદ્ભુત શોધ નિષ્ફળ જાય છે.

ચંદ્રકાંતે પણ શોધ કરવામાં આક્રી રાખી નહીં. પોતાનો ઉભારો ન-
રમ ખડતાં શેઠપર દયા આવી; પણ તેનાં ધરનો તાલ જોઈ પોતાની જ
શોધ ઉપર આધાર રાખ્યો.

એક દિવસ “ધિ ઝામ્મે લાખટ” વાળા યુલ્વરસાહેબની ચીઠી
ચંદ્રકાંત ઉપર આવી. તે તરત સાહેબપાસે ગયો. એ પત્રના તન્ત્રી ઉપર
પરદેશના પત્રો આવતા તેમાં એક પત્ર સરસ્વતીચંદ્રના અક્ષરનો હતો.
યુલ્વરસાહેબે એ અક્ષર ચંદ્રકાંતને બતાવ્યા, ચંદ્રકાંતે અક્ષર ઝોળખ્યા,
ભાષા ઝોળખી, વિચાર ઝોળખ્યા, અને તેના હર્ષનો પાર રહ્યા નહી.
પત્ર ઉપરના પરખીડિયાપર ટપાલની છાપ હતી. છાપમાં “સુવર્ણપુર”
હતું. આ શોધ ગુપ્ત રાખવાનો સાહેબ સાથે મંત્ર કરી, ચંદ્રકાંતે બંધે સુ-
વર્ણપુર જવાનો વિચાર કર્યો. સુવર્ણપુરના અમાસને અને વિદ્યાચતુ-
રને સંબંધ હતો એટલે અમાસ-ઉપર ભલામણ લેવા પ્રથમ રત્નપુરી જ-
વાનું ઠરાવ્યું. ઉત્સાહના વેગમાં આંખ મીચાઈ બંધ થાય એટલી વારમાં
રત્નપુરી પહોંચ્યા જેવું લાગ્યું.

વિદ્યાચતુર અને ગુણસુંદરી બન્ને જણે સરસ્વતીચંદ્રના મિત્રને
ઘણો સત્કાર કર્યો; સરસ્વતીચંદ્ર બાબત ઘણી જિજ્ઞાસા અને ઘણો
ખેદ બતાવ્યો. ચંદ્રકાંતે શેઠની અને ગુમાનની સર્વ વાર્તા કરી,
પોતાના મિત્રનું ઉત્કૃષ્ટ દૃઢ્ય સ્નેહ અને દુઃખે ઉત્પન્ન કરેલી કવિત્વ-
શક્તિના બળથી તાદૃશ ખડું કર્યું, અને સાંભળનાર દમ્પતી તેમાં
લીન થઈ દુઃખમય બની ગયાં. સરસ્વતીચંદ્રની મનોવૃત્તિ જોઈ અદ્ભુત
આશ્ચર્યમાં પડ્યાં, તેના ભણી સ્નેહની ભરતી થતી અનુભવવા લાગ્યાં,
અને એ સર્વ છતાં “એણે આમ કરવું જોઈતું ન હતું” એવું કહેવામાં
આશંકા બેમાંથી એકેયે ન ધરી. વિદ્યાચતુરે કહ્યું: “ચંદ્રકાંત, મહારે
“કહેવું જોઈએ કે આપણી ઇચ્છેજી વિદ્યામાં એક જાતનો દોષ છે
“અને તે એ કે માણસની વિચારશક્તિને તે ઉદ્ધત બનાવી મૂકે છે. આ
“ગુણ આખી પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો છે એમ કહિયે તો પણ ચાલે. અસં-
“તુષ્ટવૃત્તિ સર્વ પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે, તે પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે
“છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદાના જેની ક્ષણપરંપરા દેખાડે છે. એ વૃત્તિથી મા-
“ણસ પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવા ઉતાવળ બને છે અને અધીર થાય છે. સ્વાભા-
“વિક માર્ગે ક્ષણ મેળવતો વાર લાગે છે તે આ વૃત્તિને પ્રતિકૂળ થાય છે.

“અક જ ફળ શોધી જેણી રહેવાનું નહી, પણ ફળ ઉપર ફળ જોઈયાં
 “કરવાનાં અને તે પણ આટલી ઉતાવળથી, એટલે આ વૃત્તિવાળાં મન સ-
 “ઠારિયા જેવી પ્રકૃતિવાળાં થઈ જાયછે; ભૂતકાળનો અનુભવ શોધ્યા
 “વિના, વર્તમાન સ્થિતિ જોયા વિના, આતુર મન ભવિષ્ય શોધવા નિક-
 “જે છે અને સાધનવિના ફળ ઇચ્છે છે ! વર્તમાનથી અસંતુષ્ટ ચિત્ત દૃષ્ટિ
 “આગળ અકસ્માત્ ઉડતું ભવિષ્ય ઝડપે છે અને એ ભવિષ્યની પાછળ
 “ઉભેલું ભવિષ્ય દૃષ્ટિએ અચિંત્ય પડતાં કંપારી ખાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર
 “આતું એક દૃષ્ટાંત છે. જીવો એમનો જગત છોડી જગત જોવાનો રસ્તો !
 “જીવો એમનો દ્રવ્ય છોડી પરાર્થ કરવાનો રસ્તો ! તેની અવસ્થા અસારે
 “કેવી દયાપાત્ર થઈ હશે તે જોશો સારે મ્હાંડે કહ્યું સિદ્ધ થશે.”

“આજ કાલના જીવાનો સહનશીલતાને દાસત્વ ગણે છે, પર
 “વિચારને વશ થવામાં શૈયંહીનતા ગણે છે, પોતાના તરંગ પ્રમાણે જ
 “ચાલવાની સ્વતંત્રતા શોધે છે, મનની વાત બહાર ફાટવામાં અને સા-
 “કાર કરવામાં વીરત્વ માને છે, અનુભવને હસેછે, નિવૃત્તિને ધિક્કારેછે,
 “અને વૃદ્ધાચારને ક્ષુદ્ર કહ્યેછે. ધણુક પિતાઓ લક્ષ્મીનંદન પેઠે જોલતા
 “હશે, પણ તેટલા ઉપરથી આ પ્રમાણે કરનાર તો તમારા મિત્રને જ
 “દોષ. ખરેખર, મૂર્ખમાં મૂર્ખ માણસો વચ્ચે ચાસ ચસાય નહીં એમ
 “રાખી તીખા, અભિમાની, અને દુષ્ટ ઉપરીના હાથ નીચે જે વર્ષે નો-
 “કરી કરવી પડે, દુષ્ટ વચન સાંખવાં પડે, અને ટુંકામાં દાસત્વનો
 “અનુભવ થાય તોજ તમારાં મુળાધારાં માણસો ઠેકાણે આવે! આવા
 “દાસત્વમાં કાંઈ દોષ નથી એમ નથી પણ પારકાં માણસોને, અનુ-
 “ભવને, અને સ્થિતિને વશ કેમ રહેવું—પોતાના મનની વૃત્તિને પરવશ
 “કેમ રાખવી—એ શીખવું પણ આવશ્યક છે.”

સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના અંદ્રકાંત આ અનુભવનું અભિમાન જોઈ રહે
 એવો ન હતો. પરંતુ મિત્રનો શોધ કરવામાં વિધાયતુરની સહાયતાની
 જરૂર હતી; એ પોતાના બળેલા હૃદયની દાઝ કાઢેછે એ ભાન હતું;
 ઇલાદિ ધણુક કારણોએ અંદ્રકાંતને પરવશતાનો ધર્મ શીખવ્યો અને
 એના પીશેલા આઠને સમે કચો. મિત્રની શોધ કરવાની જરૂર ન હત
 તો તો અંદ્રકાંત વિધાયતુરને ઉત્તર આપત જ—સરસ્વતીચંદ્રને મૂર્ખ લે-
 ખવાનો પ્રયત્ન ઇંદ્ર ઉતરીને કરવા જાય તો તે અંદ્રકાંત સહી શકે તેમ
 ન હતું. પણ મિત્રસંયોગની આતુરતાએ આ સહનશક્તિ ઉત્પન્ન કરી.

વળી વિધાયતુરે કહ્યું: “અંદ્રકાંત, યમાર તે થયું. હવે દાઝયા
 “ઉપર હાલમ દેવો યોગ્ય નથી. હવે તો તમે એમને શોધી ફાડો.

“આ સાહસથી સરસ્વતીચંદ્ર શીખાશે અને તેમનું કાળજી દેકાણે
 “આવશે. મહારા રાજ્યમાં યુજ્ય ધર્મોધિકારીની જગા જે ચાર માસમાં
 “ખાલી પડશે ત્યાં એમનો જોગ થઈ શકશે. મહારી કુસુમનો વિવાહ
 “હજી કંઈકયો નથી અને એમને દેવા હું બહુ ખુશી છું. એ દ્રવ્યહીન
 “હશે તેની મહારા મનમાં ચિંતા નથી. પણ આટલી સરત તો ખરી કે
 “એમણે કંઈ પણ ઉદ્યોગમાં પડવું જોઈએ. ઇચ્છા હશે તો તો હું ઉદ્યો-
 “ગમાં પાડીશ. પણ આમ આપકાં કરે તો તો મહારાથી કાંઈ ન થાય.”
 ચંદ્રકાંત ક્રોધને ડાખી રાખવા બ્યર્થ પ્રયત્ન કરી બોલ્યો: “પ્રધા-
 “નજી, આપનો બહુ ઉપકાર માનું છું, પણ જે શાળુપણુ આપ ઇચ્છો
 “છો એ મહારા મિત્રમાં આવે એમ નથી-તેમાં આપની સરત પાળવાને
 “સાર તો આવતું હોય તોએ ન આવે. કુસુમચુંદરીનો હાથ મેળવવા
 “સાર એ કાંઈ પણ સરત પાળે ને દહાડો વળે તે માનવું નહીં. દુઃખ એને
 “નરમ કરશે એ હું ધારતો નથી. આપ જેને ફાટેલું મગજ દહાડો
 “તેવું એવું મગજ વધારે દુઃખથી વધારે ફાટેલું થશે. વાસ્તે આપને જે
 “ખીન્ને વિચાર કરવો હોય તે ખુશીથી કરવો. આપની ઇચ્છાથી ચોગ્યતા
 “એનામાં નહીં આવે એ હું ખાત્રીથી કહું છું. મહારે તો માત્ર એમને શો-
 “ધવામાં આપની સહાયતા જોઈએ છિયે તે આપી શકો તો કૃપા. ન
 “આપો તો તેમ કરવા સ્વતંત્ર છો. આજ સાંજે મહારે નિકળવું જોઈએ.”
 ચંદ્રકાંત નિર્ધન સ્થિતિમાં ઉઠ્યો હતો, પણ પત્થરની ભૂમિમાં
 રસ્તો કરી કટલાક છોડ ઉગી નિકળે તેમ આપત્તિયોને ન ગણી એણે
 પોતાનો ઉત્તર માર્ગ કરી દીધો હતો. પોતાના ઉપર પડેલા નિર્ધનતાક્ષી
 પત્થરને ફાડી પરાક્રમથી હંચો ઉગ્યો હતો. તેને આશ્રયમાં આશ્રય માત્ર
 સરસ્વતીચંદ્રનો હતો અને તે આશ્રય નહાનોસુનો નહતો, પરંતુ સરસ્વતી-
 ચંદ્ર પોતાની મેજે જ સહાયભૂત થઈ પડે ત્યારે જ તેનો આશ્રય ચંદ્રકાંત
 સ્વીકારતો. ચંદ્રકાંતે કાંઈ માગ્યું છે એ વારો આવ્યો ન હતો. દુઃખ ખમી,
 હરકત જોગવી, જેસી રહેવું એ હા પણ ચંદ્રકાંતનો આત્માભિમાની ચિ-
 તોદ્રેક નમ્યું આપે તેની ના હતી. ધનાઢ્ય અને પોતાનાથી વધારે વિદ્વાન
 ઉપકારક મિત્રપાસે તેની મિથ્યા પ્રશંસા (ખુશામત) કરવી તો શું પણ
 પ્રિયવચન કહેવું તે પણ તે સમજતો ન હતો. આ નિઃસ્પૃહી સ્વતંત્રતાને
 લીધે સરસ્વતીચંદ્રની તેનાપર અનુપમ પ્રીતિ થઈ હતી. પરંતુ વિદ્વાન
 અને ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચેલા પણ દાસત્વના જ સંસ્કારવાળા વિદ્યાચતુ
 રને આ સર્વ અપરિચિત હતું. ઈશ્વરના તરફથી જેમાં દોષ ન આવે
 જતો હોય એવા વિષયમાં મોટાનું મન રાખવું એ તે આર્થશ્યક ગણતે

હતો. પરંતુ અનુસરણ કરવું અને લોકાચારથી વિરુદ્ધ ન દેખાવું એ કળાઓ તે સંપાદ્ય ગણતો હતો. પોતે પણ ઉચ્ચ પદવી પર હતો; એટલે અનુકૂળ ઉત્તર જ સાંભળવાનો અભ્યાસ હતો, ઇચ્છા દર્શાવતામાં જ તેને આજ્ઞા ગણી અનુસરનાર વર્ગ જ દૃષ્ટિમર્યાદને ભરી રાખતો, અને ઉઘાડી આત્મપ્રશંસા થવા ન દેતો તોપણ પરપ્રશંસાના પ્રવીણ અને પ્રધાનની પ્રીતિ ઇચ્છનાર અધિકારિયો, “આ ગુણ તમારો છે અને તે આવો સારો છે” એમ ઉઘાડું કહેવાની રીત છોડી દઇ, પ્રધાનને પોતાના ક્રિયા ગુણનું ભાન છે એ શોધી કહાડી, એકલા તે ગુણની પ્રશંસા કરતા, પ્રધાને દરેલાં કંઇ કંઇ કાર્યોમાં દક્ષતા અને અપૂર્વતા બતાવી આપતા, અને પ્રધાનનાથી ઉઘટી રીતિએ ચાલનારને હસી કાઢતા. પ્રશંસાના કરતાં આ સર્વની અસર વધારે થતી અને સાવધાન છતાં પ્રધાન ભૂલ ખાઇ ઘણી વાર એમ કહ્યો કે મહારી યુદ્ધિ સર્વમાન્ય છે. આવા આવા સંસ્કારોના અભ્યાસીને અંદરમાં જેવો ઉત્તર આપનાર મળતાં નવીનતા લાગી, મૂર્ખતા પ્રલક્ષ દેખાઇ, ઉદ્વેગતા મૂર્તિમતી થઇ જણાઇ, અને બાલિશતા અને અવિનીતતાના અવતારનું દર્શન થયા જેવું થયું. પણ એનો ઉપાય ન હતો. અંદરમાં પોતાના હાથ નીચેનો માણસ ન હતો. “એને શું કરવું? શું કહેવું? કહેવું હોય નિરર્થક! હશે! આપણે શું? કોઇ વખત ખત્તા ખાશે સારે ધણેયે ઠેકાણે આવશે.—

उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे नरे

पश्य वानरमुखेण सुगृही निर्गृही कृता ॥ ”

“એ વિચાર કરી શાંત પડી મનમાં પુષ્કળ હસ્યો.” “આની સાથે “શું બોલવું?” એમ જ લાગ્યું. “આ મુંબાઈમરી માંકડાની જાત! તે “વળી કાંઈ મોભે ચઢી! એને તો છંછેડવી જ નહીં! પેલા પારસીની આ- “ટલી આગતાસ્વાગતા કરી સારે મૂર્ખે બંધી ખાનગી વાતચીત પણ વ- “ર્તમાનપત્રમાં છપાવી—એ અને આ બેયે જાતભાઈ જ! જગતને શિખા- “મણુ આપવી એ કાંઈ મહાઈ કામ નથી.” જાતિસ્વભાવ ભૂલી રાજ- કીય વ્યવહારી બે વસમાં વેણુ કહ્યાં હતાં તેનો ઉતાર કરવા લાગ્યો—તે પાછો પોતાંની પ્રકૃતિપર આવ્યો અને તદ્દય ઢાંકી જીભવતે અમૃત લહાવા લાગ્યો :

“અંદરમાં, તમે જોઈું ન લગાડશો. તમારા મિત્ર તે મહારા પણ “એકવાર સંબંધી હતા. અને હજી પણ મહાઈ ચિત્ત તેમને વાસ્તે બળે છે. “પણ આટલું તો તમે પણ સ્વીકારશો કે એમણે છેક આમ કરવું જોઈવું “ન હતું. હશે! ઈશ્વરેચ્છા આગળ એ શું કરે? તમે એમને પાછા મળો

“ તોપણ હવે એ તમારું કહ્યું માની નહીં શકે અને મ્હારો સંદેશો પહોંચા-
 “ ઠશે તો કાંઈક એમને અસર થશે જાણી મેં તમને કહ્યું. પણ એમનો
 “ સ્વભાવ તમે વધારે સારી રીતે જાણો, માટે યોગ્ય લાગે તે ખુશીથી
 “ કરવું. સાંજસોરી સહ વ્યવસ્થા થશે. ”

તોફાની સમુદ્ર તરંગઉપર નૌકાપતિએ તેલ દોળ્યું કે તરત જ તરંગ
 શાંત પડ્યા અને તે ઉપર નૌકા નિરાતે સરવા લાગી. ચંદ્રકાંત ધીરે
 પડ્યો. આવે સમયે મિત્રપર થયેલી દીકા ન સંતોષાઈ તેથી વધારેઓછું
 બોલાયું તેની પ્રધાનપાસે ક્ષમા માગી. તે વિચક્ષિતે પોતે સ્ત્રીકારે છે કે નહીં
 તે જ જાણવાની જરૂર ન લાગી હોય, તત્વતઃ ઉત્તર દેવો ન હોય, અને
 સામો માણસ તે ન કળી જતાં શાંત પડે એવા ઉત્તર રહેજ વિષયમાં પણ
 આપવાના પરિચયવાળો શબ્દવ્યવહારી હશે અને બોલ્યો: “ કાંઈ હરકત
 “ નહીં, એમાં ક્ષમા શાની માગો છો ? ” નિઃસ્પૃહી ચિત્તમાં આ દ્વનિ
 જવા પણ ન પાસ્યો; પ્રતિધ્વનિરૂપે પાછો ઉછળ્યો પણ નહીં; ચિત્તની
 બહાર કંઈક ખૂણે જાયલે કાણ જાણે ક્યાં ગડબડતો ગડબડતો છાનો માનો
 સરી ગયો. સંધ્યાકાળે એક મ્હોટા શિગરામમાં બેસી ચંદ્રકાંત નિકળ્યો
 અને તેમાં સૂતો સૂતો મિત્રના વિચાર કરતો કરતો સુવર્ણપુર ભણીને
 પન્થે વળ્યો.

નવીનચંદ્રનું નામ છુલ્લરસાહેબપર આવેલાં પત્રોપર હતું. પણ
 નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર હશે જ કે નહીં તેની ખાતરી ન હતી; નવી-
 નચંદ્રના આપનું નામ ખબર ન હતું. તેનું શિરનામું ખબર ન હતું; તે છતાં
 હશે તો કાગળ આવડતો આવડતો પહોંચશે કરી એક કાગળ લખે.
 તે જ નવીનચંદ્રને પહોંચ્યો અને તે જ કુમુદસુંદરીના હાથમાં આવ્યો હતો.

ચંદ્રકાંતની વાતો ન્હાની કુમુદસુંદરીએ માળાપની પાછળ બેસી છા-
 નીમાની સાંભળી લીધી હતી અને ચંદ્રકાંતના શબ્દેશબ્દ આળક મેઘા-
 વિનીએ બે ચાર પત્રોઉપર ચિત્રી દહાડ્યા હતા. ટપાલમાં જાય તો પ્ર-
 માદધનના હાથમાં જાય માટે સંગાત શોધી વનલીલાદ્વારા પત્રરાશિ પહો-
 ચાડ્યો હતો.

વાંચનાર ! હવે ત્હારી સ્મરણશક્તિની કમાન જરીક ફેરવ્ય. સુવ-
 ર્ણપુરનો સંસાર ભૂલી સરસ્વતીચંદ્રનો સંસાર બેવા આપણે ધડીક મુંઝાઈ
 અને રતનગરીનાં સ્વપ્ન જોયાં. હવે જાગ્ય અને પાછો સુવર્ણપુરનો
 સંસારમાં આવ્ય.

ભૂપસિંહના ભવ્ય દરબારમાં ભજવાયલા કલ્પનાતેભરી નાંખનાર-
 નાટકનો સ્ત્રવધાર નવા ભભકાથી ઘેર આવ્યો; તેની મેડીના પ્રધાનખંડમાં

અધિકારીવર્ગ પ્રથમ જ બીડ મચાવી થનાર દારબારી-હગતામૂર્ય-નો સ-
હાર કરવા તરવરતા હતા; એકાંત હોયકા પર ખેસી રૂંદ સૌભાગ્યદેવી
એકલી એકલી પતિસંપત્તિએ આણેલાં આનંદના ઉપરાઉપરી આવતા ઉ-
ભરાથી ઉભરાતી મલકાતી દારમાં પેસતા પતિસાથે તારામૈત્રક રચી ગૃહ-
શર્યમાં ભળી; ઉન્મત્ત અલકકિશોરી મ્હોટા સખીમંડળવચ્ચે પાટઉપર
ખેસી પિતાના દોરનું અનુકરણ કરતી હોય તેમ તડાકા ધડાકા કરતી હતી
અને વાર્તાયુદ્ધમાં ગાજતી હતી:—તે સમયે હુમ્મુદુંદરી પોતાની મેડીમાં
એકલી ખેડી ખેડી ખુદેનનો પત્ર વાંચી રોયા વગર આંસુ સારતી હતી તે
ચિત્ર, વાંચનાર, હવે પાછું દૃષ્ટિ આગળ ખડું કર્યું. એક સ્વપ્નમાંથી ખીજ
સ્વપ્નમાં-જન્યૂત અવસ્થામાં પણ-એકાએક સંક્રાન્ત થવું એ-ઓ સંસારના
પ્રવાસી !-તને પરિચિત છે જ.

પ્રથમ ખુદેનનો કાગળ વાંચ્યો. વાંચતાં વાંચતાં મુંઘા ગળગળી
થઇ ગઇ.

“ શું પ્રિય અંદ્ર-આ ખડું મ્હારે સાર સોસનું પડ્યું ?-શું તમને
“ હવે હું પ્રિય કહી શકું નહીં ? મૃતપત્નીને સંભારનાર પતિ શું મરનારીને
“ પ્રિય નહીં કહેતો હોય ? તમે મ્હારા વીતી ગયા ભવમાં પ્રિય હતા-ઈશ્વ-
“ રને પ્રિય કહું છું, -પિતાને પ્રિય કહું છું-તેમ સરસ્વતીચંદ્રને પ્રિય કહેતાં
“ શો બાધ ? હવે તે મ્હારા પતિ નથી; હવે મ્હારું શરીર મ્હારા પતિને જ
“ સોંપ્યું છે, મનમાં પણ પતિ જ પતિ છે; પરંતુ હું ઈશ્વર, માતાપિતા,
“ અને સ્નેહી વર્ગને પ્રિય કહી તેમનું રટણ કંઈ તે અયોગ્ય ન હોય તો, સ-
“ રસ્વતીચંદ્ર, તમારું રટણ કંઈ તેમાં અયોગ્ય શું ? મ્હારેસાર તમે આટલું
“ ખમો છો-એક સમય આવો સંબંધ હતો”- એમ વિચાર કરતી કરતી
પાછી કાગળ વાંચવા લાગી. પ્રેમબંધનની જાળમાં ચિત્તવૃત્તિ સરસ્વ-
તીચંદ્ર પાછળ કરોળિયા પેડે દોડદોડા કરવા લાગી, આંસુ ખાળ્યાં રહ્યાં
નહીં, ટપક ટપક થવા લાગ્યાં, અને પત્ર અર્ધો ભીંતો થયો. આખરે
ટેળકપર માર્યું મૂકી પુખ્તળ રાખ.

હુમ્મુદુંદરીના કાગળનો અંતમાગ આવ્યો અને સાં આગળ તેણે
સમાચાર લખ્યા હતા કે અંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રનો શોધ કરવા છુદ્ધિવન
ઉપર વિદાયતુરનો કાગળ લેઇ આવે છે. શુણ્ણુંદરી (હુમ્મુદુંદરીની
મા) લીલાપુરપાસે આવેલા ભદ્રેશ્વર મહાદેવની યાત્રા કરવા જનાર છે અને
તે પ્રસંગે “તને તેડવા મોકલશે માટે ત્હારે સહની રબ લેઇ તૈયાર થઇ રહેવું”
એ સમાચાર પણ આ કાગળમાં હતા. ઉભય સમાચારથી આગકીના
મનમાં કંઈ કંઈ વિચારો થવા લાગ્યા અને વિચારે આંસુ વિસરાયાં.

ચંદ્રકાંતે નવીનચંદ્ર ઉપર કાગળ લખ્યો હતો તે વિચિત્ર હતો; ઇંગ્રે-
જીમાં હતો.;

“દુઃખી સંસાર: તિથિ, દિવસને રાત્રિ સરખાં જ.”

“પ્રિય ચંદ્ર,

“ત્હારે તો ચંદ્રકાંત વિના ચાલેછે પણ ચંદ્રકાંતને ત્હારાવિના નથી
“ચાલતું. ચંદ્રકાંતને મૂઝી ચંદ્ર પ્રતિભોમ ? દેશમાં સંતાપ જાય તોપણ
“કંઈ કંઈ ક્રિયા દ્વારા ચંદ્ર જણાઈ જાયછે. મહેં ત્હારો અપરાધ ક્યો ન
“હતો—મ્હારો સાગ ક્યો તે કામ નિર્દય થયું. ત્હારી પ્રમાણિકતા કટલી
“જળવાઈ તેપણ જ્ઞેવાનું છે—રાત્રે શું કહ્યું હતું અને પ્રભાતે શું કહ્યું ? ઈ-
“શ્વરેચ્છા. પણ હજીયે કંઈ કરતાં કૃપા કર્યું. દર્શનનો—પત્રનો—કાંઈ માર્ગ
“કહાડ્યું. ભાગ્યની સાથે મ્હારે ધણી લડાઈઓ થઈ છે અને તેમાં મને
“જીતાડનાર તું જ હતો. પણ હવે તો હરાવનાર તું બન્યો !”

“ત્હારા વિનાનું ભાગ્ય એ જ દુર્ભાગ્ય.”

“ત્વયા સહ ન ય: * * * દિવસ:સ વિધ્વંસતામ્

“પ્રમોદમૃગતૃષ્ણિકાં ધિગપરત્ત્વ યા માનુષે ॥

“એ મકરન્દની દશા ઉપરથી મ્હારી દશા કલ્પજે—અરરરર ! નિ-
“ર્દય—તે બધાંની સાથે નિર્દય !”

“પિતાની દયા નહીં, મિત્રની દયા નહીં, કામળ અંત:કરણુવાળાની
“દયા નહીં—ઓ શી નિર્દયતા !”

“હશે. તું નિર્દય થઈશ પણ ત્હારું અંત:કરણુ નિર્દય થઈ શકનાર
“નથી. દુષ્ટાન્ત—જેનો સાગ ક્યો તેનાં જ દર્શન કરવા તું ગયો હોય એમ
“મને લાગે છે—હવે પશ્ચત્તાપ કરજે.”

“દયા અને નિર્દયતા, પંડિતતા અને મૂર્ખતા, મંદુતા અને કઠિનતા,
“રસિકતા અને વૈરાગ્ય, એવા કંઈ કંઈ પરસ્પરવિરોધી ગુણો કોઈનામાં
“ભેગા રહેતા હોય તો તે ત્હારામાં રહે છે”

“પણ હરકત નહીં. છેલ્લી કૃપા એટલી કરજે કે તું છે સાંનો સાં જ
“થોડા દિવસ રહેજે. પછી તું સ્વતંત્ર છે. ત્હારી પાછળ આથડવા સર-
“જેલો જીવ તો આથડેશ જ.”

“ત્હારા દર્શનનો ઉન્નુદ—

“ક્યાં તું તેને ઝાળખે એમ નથી ?”

ત્યાં કાગળ વાંચી કુસુદસુંદરીનું હૃદય પાછું ભરાઈ આવ્યું, પણ
એટલામાં નીચેથી જમવા તેડું આવ્યું. આંખો લોહી, સાવધાન થઈ, ત્રિ-

ગળ પોતાના કપાટમાં લુંગડાંમાં વચાળે મૂકી, સજ્જ થઈ નીચે ગઈ. દા-
દરપર ઉતરતાં ઉતરતાં ચિત્તે ગાયું:

“ જોયું જોયું જગત બધું આજ, કે સર્વ નકામું રે”.

મેઘ ધનુષ્યના રંગો પેઠે ચિત્તવૃત્તિયોનું આયુષ્ય હુંકું હોયછે. પુરુષવ-
ર્ગ જમી રહ્યો હતો. સ્ત્રીવર્ગ જેટલો ભરાયો હતો તે સર્વને અત્રે જ જમવાનો
અલકકિશોરીએ આપ્યો હતો અને તે આજા એટલે સુધી પળાઈ કે જમે-
લાંને પણ ફરી જમવાનું સ્વીકારવું પડ્યું. આ સર્વ ઉત્સવકાર્યમાં ભળી જતાં
કુમુદસુંદરીનું ચિત્ત ક્ષણવાર પાછું ઠેકાણે આવ્યું અને ઉત્સવ-સંસારી થયું.

સૌભાગ્યદેવીને શુદ્ધિધનની થાળી, અલકકિશોરીને વિદુરપ્રસાદની
થાળી, કુમુદસુંદરીને પ્રમાદધનની થાળી, વૃદ્ધ જમનાકાકીને દયાશંકરકા-
કાની થાળી: એમ જે જે સૌભાગ્યવતિયોને પોતપોતાના પતિયોવાળી થા-
ળીઓમાં જમવાનાં સૌભાગ્ય તૈયાર જ હતાં તેમને વારતે તો કાંઈ ગોઠવ-
ણની જરૂર ન હતી. બીજાં જે વિશેષ મંડળ જમનાર હતું તેના કામ ગો-
ઠવવાની ધામધુમ ચાલી રહી હતી. તે ચાલે છે તેટલા અરસામાં પ્રસ-
ંગને અનુસરતી એક ગરબીની કેટલીક કડિયો વનલીલાએ બેઠી ફલાડી
સૌભાગ્યદેવીને બતાવી અને અલકકિશોરીએ સહની આગળ તે ગાઈ
બતાવાની આજ્ઞા કરી. ભણેલી ભાભીને તે ગમે તો જ તે ગરબી ખરી કરી
કુમુદસુંદરીને બોલાવી હતી. કુમુદસુંદરી-આની કે સહ ખશી ગયાં અને
તેને માર્ગ આપ્યો. પાટઉપર વચ્ચેવચ નાળુક કુમુદસુંદરી બેઠી અને
ગરબીવાળો કાગળ લીધો. તેને એક ખભે હાથ મૂકી જનજરમાન અલ-
કકિશોરી અને બીજે ખભે હાથ મૂકી કળ-નિજાસુ વનલીલા બેઠી અને
ત્રણે જણની આંખો, કુમુદસુંદરીના હાથમાંના કાગળમાં નહિયો પેઠે સંગ-
ત થઈ. સર્વ સખિયોનું ટાળું આસપાસ પાટ ઉપર તથા નીચે ચુંચાળું
વળી ભરાયું. સૌભાગ્યદેવી અને જમનાં પતિયોવાળા પાટલા ઉપર બેસી
તેમના ભણી આંખકાન માંડી રહ્યાં, રસોધયો પણ પળવાર ઉ-
મરા ઉપર હાથમાં થાળી લેઈ અર્ધો વળેલો હતું જોઈ રહ્યો. ત્રણેનું ગાન
ધણેજ ઝીણું અને ધીમે પણ ક્રોમળ સ્વરે કિન્નર કંઠોમાંથી નિકળવાલાયું:

“ ઈશ્વરના ઘરના ખેલ જન શું કરશે રે ?

“ પ્રભુ પૂરે જેવું તેલ તેવા દીપ બળશે રે.

“ વહી ગયા તે દુખના દિન, સુખના આવ્યા રે;

“ દીન જનને દેતા કંઈક દુષ્ટ ન કાવ્યા રે !

“ ફાળ્યો શઠ તે અતે નહીં જ, છક્કડ ખાધી રે;
 “ બુદ્ધિબળમાં મહાત, અધર્મ । તુજને આપી રે. ૩
 “ રૂડો સુવર્ણપુરનો રાજ નિવડ્યો જાગતો રે
 “ એનો જુગ જુગ તપને પ્રતાપ, અમોને જાળભેરે । ૪
 “ વનલીલા કહે જોડી હાથ-ઓ દોનખંધુ રે !
 “ આવા સુખનું (શાણું) સદૈવ રાખજે સંધુ રે. ” ૫

ગવાઇ રહેતા સુધી સર્વ શાત એકચિત્ત હતી. ગવાઇ રહ્યું કે સઉ-
 ની આંખો કુમુદસુંદરીપર વળી. “ ઠીક જોડાયું છે ” એટલા શબ્દ આનંદ-
 ભર સુંદરીના મુખમાંથી નિકળતાં સર્વ ઉઠ્યાં, વાતો કરતાં કરતાં પાટલા
 ભણી ગયાં, એકે “ કડિયો ઠીક એસતી આવી છે ” કહ્યું, બીજી બોલી
 “ ના, અર્થ પણ જુગતેજુગતો છે, ” એક જણી વનલીલાપાસે જઈ પૂ-
 છવા લાગી- “ અતી-બુદ્ધિબળમાં મહાત આપી-એ કડીનો અર્થ શો ? ”
 વનલીલા ચારે પાસ ઉત્સાહભેરે ખેંચાવા લાગી, અને આખરે અલક-
 કિશોરીએ અને ગજે આઝી ખેચી લઈ જઈ પોતાની જોડેના પાટલા ઉપર
 જોસાડી. પાટ ખાલી થઈ ગઈ. પાટલા રોકાઈ ગયા, અને સર્વનો મુખ
 લોજન કરતાં છતાં વિનોદવાર્તાની ક્રિયાનું જ લાન ધરવા લાગ્યાં. તત્ક-
 હ્યજન્ય વર્તમાનતા તેજમાં ત્રિકાળસિદ્ધ પદાર્થ એમજ ભૂલી જવાય છે.

પ્રકરણ ૧૬.

બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી.

કુમુદસુંદરી નીચે આવી તે પહેલાં સર્વ પુરુષવર્ગ જમી મેડિયે ચ-
 લ્યો અને પ્રધાનખંડમાં ઉભરાયો. બુદ્ધિધન હરતો ફરતો તેણી પાસ
 સર્વની દૃષ્ટિયો જતી અને તે જોની સાથે વાત કરે કે, જોલે અથવા જોના
 સામું જુવે તે પોતાને ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા. વિદુરપ્રસાદ પાનનાં
 ખીડો જોયવા લાગ્યો. પ્રભાદધન હસતો હસતો હરોદેરા કરવા લાગ્યો,
 પોતાના મિત્રોને સર્વથી અધિક સત્કાર કરવા લાગ્યો, આરામ-આસનપર
 પડી કંઈ કંઈ હુકમો કરવા લાગ્યો અને કંઈ કંઈ ગપાટા મારવા માંડ્યા. ન-
 વીનચંદ્ર કંઈક જવાના વિચારમાં અને કોઈક આ નવા સંસાર જોવામાં
 પડ્યો હતો અને એક ખૂણામાં ગાદી ઉપર પડ્યો પડ્યો સર્વ ચિત્રની છબી
 મનમાં પાડતો હતો.

અંતે જે વાગ્યા અને સર્વ મંડળ વેરાવા માંડ્યું. યાકોપાકો
 અને ભારે જમણુ જમણો બુદ્ધિધન ધડિક પોતાના ખંડમાં વિરામ પામ-

વા ગયો અને પ્રમાદધન પોતાના ખંડમાં ગયો. નવીનચંદ્ર ગાદીઉપર નિદ્રાવશ થઈ ગયો.

દરબાર ભરવાનો સમય તે જ દિવસે પાંચનો બદલી બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળનો ક્યો હતો અને સાંજે તથા રાત્રે માત્ર, ખાનગી મંડળ, એકાંતમાં સમન્ત કરવા ભરાવાનું હતું. પ્રમાદધન અને તર્કપ્રસાદે-સિદ્ધસાધકનો સંબંધ દેખાડી-ચારેક વાગે લીલાપુર જવું અને થયેલા વર્તમાનના સમાચાર કહી તથા ચત્તર ગોઠવણ બાબત સાહેબની અનુમતિ લેઈ પ્રાતઃકાળના દરબાર પહેલાં પાછાં આવવું એમ ઠરાવ હતો.

રામભાઉએ તર્કપ્રસાદસાથે યુદ્ધિધન ઉપર ઇટલીક અયોગ્ય માગણીવાળો સંદેશો મોકલ્યો હતો અને તે પ્રમાણે અનુવર્તન નહીં થાય તો સાહેબને ઉધુંચતું ભરવવાની ધમકી આપી હતી. દરબારનો સમય બદલવાનું કારણ આ નવી ચિંતા હતી.

યુદ્ધિધન પોતાના ખંડમાં ગયો તો સૌભાગ્યદેવી ઉભેલી, સર્વ ચિંતા તે ધડિત્ ભૂલી ગયો. દેવીનો તેણે હાથ ઝાલ્યો અને આજનો દિવસ કેમ ગાળ્યો એ ખબર પૂછી. દેવીએ નીચું જોયું-ઉત્તર દીધો નહીં. અમાલ બોલ્યો :- “આજનો દિવસ ઉસવનો છે અને કાલ પણ ઇશ્વર કરશે.” તો આજનો જેવી જ જશે. દેવી, હું માંદોમાંદો બક્યો હતો તે-સાંભરે છે? કાલ પોશાક મળ્યા પછી પ્રથમ મ્હારે દયાશંકર કાકાને પગે લાગવું છે-માતુશ્રીને ઠેકાણે કે પિતાને ઠેકાણે હવે એ જ છે.” દેવી ખુશી થઈ.

“લીલાપુરમાં આપણે રહેતાં હતાં અને નિર્ધન હતાં સારે આપણે આરિયે બેઠાં હતાં અને મરમ સાહેબ (મેનામો) બેસી જતાં હતાં. તે જોઈ તે શું કહ્યું હતું તે સાંભરે છે? મહે એક મેનો ત્હારે સાડ છાનોમાનો તૈયાર કરાવી મૂક્યો છે. કાલથી ત્હારે રોજ એમાં બેસી પ્રાતઃકાળે રાજેશ્વરના દર્શન કરી આવવાં. આજનો દિવસ એ એમના જીર્ણોદ્ધારનો પ્રતાપ.”

દેવી આનંદનિસરણિપર પગથિયું ચઢી :- “અલક કહેતી હતી કે ‘કુમુદસુંદરીએ માળીપાસે મહાદેવના બાગની શોભા-અહુણા’ અહુણામાં ‘બહુ વધરાવી છે.’”

“આપણે બીજું ખરચ પણ કરવું છે. કુમુદ સમજે છે ઠીક-એ-મની અને અલકની ઇચ્છા પ્રમાણે સઉ કરાવવું.”

“હાસ્તો. ભોગ વૈભવ તો બાળકના જ કની?”

આમ દમ્પતી પરસ્પર આનંદ વધારતાં હતાં અને આનંદની પરિસીમા આવવાની હોય તેમ યુદ્ધિધન તેના ભણી રિનગ્ધ લોચન ભર્યો જોઈ

થી પણ પતિને જ દિવ્ય ચક્ષુથી જોયાં કરે !” —આ વિચાર ધ્યાન વાર તેના મનમાં સળગી રહ્યો. અને પ્રકુલ વદનવાળી પતિના પવિત્ર ચરણ સામું તેના હાથમાં હજી પોતાનો હાથ રાખી —કવચિત્ તેનાં આંગળાં યાગડી —નમસ્કાર વર્ષાવતી દૃષ્ટિવડે જોઈ રહી !

પતિચરણ જોતી દૃષ્ટિ અંતર્માં વળી. નદીમાં શાંત રજનિને સમ-થે અંધકારને ઓલાવતા સુપરિવાર ચંદ્રમાનું પ્રતિબિમ્બ પડી રહે તેમ પત્નીના હૃદયમાં સુવર્ણપુષ્પનું રાજ્ય ઓલાવતા પતિની મુદ્રા પડી રહી. ‘હવે નવું વરદાન આપ્યા પછી માત્ર મનનો જ સંબંધી પતિ રાજ્યતંત્રરૂપ સુદ્રનું મન્યન કરતો હોય અને પોતે તો ખુદાર તટસ્થ ઉભી ઉભી માત્ર જોતી હોય એમ લાગ્યું. કાળા તરંગોથી છલકાતી રાજ્ય-કાલિન્દીમાંના શઠરાય-વાસુકીની ફણાવચ્ચે કૃષ્ણપેટે સુદ્ધિધન-ઉભો હોય, બળ અબલ-માવી રહ્યો હોય, અને પોતે તો માત્ર તટપરથી જોનારી ગોપી હોય તેમ, જોટવાવાળો જમણા પગનો અંગુઠો ધરતી ઉપર હંચોનીચો કરતી અને જોટનું ખખડાવતી સૌભાગ્યદેવી પતિના હાથની અને પગની આંગળિયો ગણતી કંઈક સંભળાય એમ ગણગણતી મનમાં ગાવા લાગી : ધણા વર્ષ સુધી સખી-પેટે વસેલી યૌવનકીડાઓ વિદાય થતી હતી તેની પૂઠ જોઈ સ્નેહ-અંધનને બળે રોતી હોય અને તે છતાં નવા પ્રસંગનો, આનંદથી, સ્પર્શ કરતી હોય તેમ મૃગનયનીની વિશાળ આંખોમાંથી હર્ષશોકનાં આંસુ મોતીની સેરા પેટે ટપકવા લાગ્યાં. આંસુ આવેછે તેનું ભાન તો તેને હતું નહીં. માત્ર હંડા હૃદયમાં હંડી પતિની મુદ્રા હતી તેમાં સમાધિસ્થ થઈ, ને શૂન્ય ન-યત્રથી પતિચરણ ન્યાળતી, ભાનવિના ઝીણું સ્વરે પોતે જ સાંભળે-પતિ જ સાંભળે-એમ ગાઈ રહી : પોતે ગાયછે એ પણ ભાન ન રહ્યું.

“ મેરી ગઈ રે, મયનિયાં, મેરી ગઈ રે મયનિયાં, દધિ ટૂસેં વસોનું ?

(ધ્રુવ.)

“ પાનિ ડોલત ! પવન ડોલત ! ડોલત સખ દુનિયાં !

“ શેષ ઉપર ભુગ્ન ડોલત ! નાગકે નયનિયાં ! મેરી ૦ ૧

“ ઝલક ઝલક આવત મહિ, આવત ઉભનિયાં,

“ ડસક ડસક આંસુ આવત; ચોર ગાવર્ધનિયાં ! મેરી ૦ ૨

“ પાનિમેં મુખ દેખ દેખ કરત હે રુદનિયાં,

“ ચંદ્રમાકુ ભોર ભયો ! નંદકે નંદનિયાં ! મેરી ૦ ૩

“ કહત હે કપીરદાસ, સુનો મેરે મુનિયાં,

“ નંદર આનંદ ભયો-ગાવત સખ દુનિયાં ! મેરી ૦ ૪

“મેણી તો ગધેરે મથનિયાં-મેરીં”

સ્ત્રીએ બન્દિનનનું કામ કર્યું તે દૃઢ્યવડે સાંભળતો પતિ આનંદ-યોગમાં લીન થયો-વિશુદ્ધ સ્નેહ-શિખર પાંખો-પળવાર જીવન-મુક્ત જ થયો!

પ્રકરણ ૧૭.

પ્રમાદધન અને કુમુદસુંદરી.

આ સમયે પ્રમાદધન ક્યાં હતો ? તે શું કરતો હતો ? પુરુષમંડળ વેરાયું પણ સ્ત્રી-મંડળ તો આજ આજો દિવસ અલકકિશોરીની આસ-પાસ ભમવા સરજેલું હતું. કુમુદસુંદરી પણ ત્યાં જ હતી. પ્રમાદધનને ખપોરે નિદ્રા ન આવી. તેનું મસ્તિષક નવા સંસારના સ્વપ્નોથી તરવરતું હતું.

કુમુદસુંદરી વિનાતી મેડીમાં પ્રમાદધનનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું હતું. ભણેલી પત્નીઉપર તેનો આદર ધણો હતો અને તે કાંઈ પણ કહેતી તો પ્રત્યુત્તર દેવા તેની તાકાત ન રહેતી. પતિનો વિદ્યાભ્યાસ વધારવા-પોતાના જેવો કરવા પત્ની મથતી-આટલી વાત પ્રમાદભાષને ગમતી ન આવી. સ્ત્રીની પાસે વિદ્યાસને ગદ્ય વિદ્યાની વાતો તેને મન અસ્થાને હતી. સ્ત્રીની રસિકવૃત્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની હતી તે જોઈ સ્નેહ એ નામની પણ તત્વતઃ પશુવૃત્તિમાં જ રમનાર-પશુવૃત્તિજ સમજનાર-પ્રમાદધન ધણિકવાર મનમાં કંટાળો પામતો. કાંઈ વડીલ પાસે હાથ લાગે અસ્વતંત્રતા લાગે તેમ કુમુદસુંદરીપાસે તેના મનમાં અસ્વતંત્રતા લાગતી. આથી સમાન-ભાવ અને ઇષ્ટ-આનંદના પ્રસંગ પોતાના મિત્રમંડળમાં તેમ જ પુલાને ઘેર શોધતો. આથી દિવસે દિવસે તેનો ભાવ ઝાંઝો થયો. અધૂરામાં પૂરું આજથી દરબારમાં તેની સ્થિતિ વધી અને ચારેપાસથી માન મળવા છતાં ધરમાંની સ્ત્રીપાસે નહાના દેખાવું એ તેને ન ગમ્યું. તેનું કુદ્ર મન સ્ત્રીની સમક્ષ ઉઘડવા જ ન પામતું. સ્ત્રીની પાસે આવા અમ-લદાર બનેલાએ મનને તાળું વાસવું એ હલકું લાગ્યું. કુમુદસુંદરી વિનાતી મેડી જોઈ તે ધડિત સ્વતંત્ર બન્યો, આનંદમાં આવી જઈ એકલો એકલો બોલવા લાગ્યો, પલંગપર બે પલ્લ અતોપાટ સૂતો, ઉડી રસ્તામાં પડતી બારી આગળ ફક્કડ કળગનાં સોનેરી બટનપર હાથ મૂકી છાતી કૂહાડી રસ્તે ચાલનારને આજો ઉંચી ચઢાવી રૂઆપ દેખાડતો ઉજો રહ્યો, અને વળી અંદર આવી તકતો લેઈ મ્હોં જોવા મંડ્યો અને મૂંઝો પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

આજો તેજભરી ચંગાવી આનંદ-પ્રપુલ્લ બની તકતામાં જોતો જોતો બોલ્યો : “બસ, હવે જોઈ દ્યો. હવે હું બસો રૂપીઆનો અમલદાર બન્યો !”

“નવીનચંદ્ર આટલું ભણેલા હોવા છતાં તેને સો જ રૂપરડી-અને મને
 “બસો રૂપીઆ ! આજ સુધી નરભેરામ હતા તેટલો-તેવો જ હું. ચાલો,
 “હવે સારે આપણે શું કરવું ? મોભો જાળવવો એવું પિતાજીએ કહ્યું છે-
 “એટલે એમ કે ભારેખમ થવું. દોસ્તદારોને હું ચઢાવી દેઘશ-પિતાજી હવે
 “મહારૂં એટલું કહ્યું નહીં માને ? પણ બસો રૂપીઆનું શું કરવું ? જાણે કે
 “ધરના ખરચની તો આપણે ચિંતા નથી. બચાવવાની આપણે ચિંતા
 “નથી-પિતાજી ધણું જો બચાવે છે.”

“સારે બસ. હવે એ ગોઠવણ કરવી-જે-જાણે કે પચાશ રૂપીઆ-
 “તો મહીનો આપવા તો આપણે પક્ષાની સાથે બંધાવું પડશે. પચીશેક
 “રૂપીઆ તો એને ત્યાં જઈએ કરિયે તે અત્તર અત્તરને એવું ખરચ થાય.
 “પક્ષી પચાશેક રૂપીઆ આપણે બીજું ખરચ લુગડાં છે લતાં છે, બીજું
 “છે, ત્રીજું છે એમ થાય ! સારે શું થયું એ ? જાણે કે પચાશ એ-પચીશ એ-
 “તે પચાશ આ-ને આ-એટલે દોઢસોનો સુમાર થયો. બાકી પચાશ
 “રૂપીઆ રહ્યા-તે તો એટલો હિસાબ તો-એને (કુમુદચંદ્રીને) ખાતે-
 “એ બેલતી ચાલતી નથી પણ એનેયે કાંઈ આપ્યા ક્યાં વિના છુ-
 “ટકો છે ? એને લીધે તો આપણા ખીસાખરચનો હિસાબ નથી આપ-
 “વો પડતો ! એટલે હવે બસોયે બસો પૂરા થઈ રહ્યા.”

ખજેદ થઈ રહ્યું-હિસાબ થઈ રહ્યો. હિંદુસ્થાનના હજારો રૂપીઆ-
 ના પગારદાર ઇંગ્લેન્ડના હિસાબમાં કરોડો રૂપીઆની ભુલો ચાલી જાય તો
 વગરબધ્યા પ્રમાદધનના પ્રમાદમાં પચીશ રૂપીઆ ચાલ્યા જાય એ કાંઈ
 મોટી વાત નથી.

તકતો આઠો મુઠ્ઠો તે ટેબલ આગળ ખુરસીપર બેઠો. ટેબલપર
 કુમુદચંદ્રીના ઉદોગના પદાર્થો પડ્યા હતા. એક પાસ ઇંગ્લેન્ડ કવિયો,
 વચ્ચે સંસ્કૃત કવિયો, બીજાપાસ સદ્વિપદાર્થજ્ઞાનના ગ્રંથો, સામે ગુંજરાતી
 મનુસ્મૃતિ, અને મોંઘાં આગળ અધ્યાત્મરામાયણનાં પાનાં પડ્યાં હતાં
 અને વચ્ચે એક કાગળના કટકાનું ચિન્હ મૂક્યું હતું. ખુરસીપર બેસી ટે-
 બલ તળે લાંબા પગ નાંખી પ્રમાદધને રામાયણ દ્વાયમાં લીધું, પ્રથમ પાને
 કાઢેલું ચિત્ર જોયું, એક પાનું વાંચવા માંડ્યું અને છોડી દીધું, અને પાછું
 તરત જ પુસ્તક હતું ત્યાં સંભાળીને મૂક્યું. આ સર્વ પુસ્તકશાળા સ્ત્રીની
 ઇચ્છા પ્રમાણે પતિએ જ વસાવી આપી હતી અને કુમુદચંદ્રી પોતાનો
 દુર્ગમ કાળ, પુસ્તકોમાં પડેલા, ગાળતી હતી. સર્વ પુસ્તકો સામું પ્ર-
 માદધન કાળુવાર જોઈ રહ્યો, હંડા કુવામાં નજર નાંખવી પડતી હોય એવો
 વિકાર અનુભવવા લાગ્યો, અને અને મોંઘાં હિસાબ, કરી એકદમ ઉઠી ગયો.

કુમુદસુંદરીની સારંગી હાથમાં લીધી-તારઉપર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. કુમુદસુંદરી સારંગી વગાડતી તે તેને ગમતું, પણ એ પદ્માની પેઠે કનૈયાનાં અને ધરકનાં પદ ગાતી ન હતી એટલે સહ લુપ્ત લાગતું-કનૈયાવિનાતું તે ગાણું ? સારંગી પાછી હતી સાં મૂકી અને ભીંતપર પોતાની છબિ હતી તે ઉંચી આંખે-કેડપર એ હાથ મૂકી-ઉમો ઉમો બેઠ રહ્યો.

પલંગ ભણી ગયો; પણ તે પર કુમુદસુંદરીએ ઉભું મૂકેલું એક તત્ત્વ-જ્ઞાનનું ઇંગ્રેજી પુસ્તક હતું તે બેસ્યું. અને બેસ્યું કે તરત સાંથી પાછો વળ્યો.

“આ શું ? કોણુ જાણે શાથી-કે વાંચ વાંચ કરેછે સારેજ એને “જંપ વળેછે ?-બેને, ટેબલ ઉપર તો પુસ્તક હોય પણ પલંગપરે મૂક્યું છે.” પુસ્તક લેઈ બંધ કરી ઠેકાણે મૂક્યું.

પોતાને કાંઈ વાંચવાનું મન થયું. કપાટ ઉઘાડ્યું અને દૃષ્ટિ ફેરવવા માંડી. કંઈ ન જડતાં એક પોતાનીજ આણેલી ઇંગ્રેજી નવલકથા-મદનકથા જડી તે લેઈ પલંગપર પડ્યો અને પુસ્તક છાતી પર રાખી જરી મહોટે સાદે ભલકાભેર વાંચવા માંડ્યું.

એટલામાં નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં કાંઈ ખખડયું-ઉઠી બારણું ઉઘાડ્યું અને અંદર જુવે છે તો એકલી કૃષ્ણકલિકા ચારેપાસ બેતી બેતી ઉભેલી. બીજું કાંઈ ન મળે.

કૃષ્ણકલિકા અહિયાં ક્યાંથી ?

શિયલ વૃત્તવાળી આ યુવતિની કદપનામાં કોણુ જાણે ક્યાંથી ન-વીનચંદ્ર વસી ગયો હતો અને પવિત્ર પણ અસાવધ અલકકિશોરીને તેણે પોતાનું સાધન કરવાની યુક્તિ કરી હતી તે, વાંચનાર, ‘તને’ વિદિત છે. પોતાનું વૃત્ત પાંસુલ થઈ જતું બન્યું તે પછી કિશોરી થોડીવાર સાવધ રહી અને કૃષ્ણકલિકા સાથેનો પ્રસંગ આંખે કરી નાંખવા મનમાંથી ચત્ન કર્યો. પણ ભોળી સર્વ વાત ભૂલી ગઈ અને કૃષ્ણકલિકા ઉપર પ્રથમની પેઠે મ-મતા રાખવા લાગી. સૌભાગ્યદેવીને પુત્રી પાંસુલ થયાની શંકા પડી હતી પરંતુ કુમુદસુંદરી મૂર્છા પામી તેના દુઃખમાં સર્વ ધંડી ભૂલી ગઈ. પાછળથી તે વાત સાંભરી પણ પુત્રીના ચિત્તમાં પશ્ચાત્તાપ થતો જણાયો અને પવિત્ર મનમાં એમ જ આવ્યું કે મહારી પુત્રી અપવિત્ર ન જ હોય. આ વિચારથી પોતે પોતાના ચિત્તને ઠપકો દેવા લાગી કે પળવાર પણ આ શંકા તેમાં ઉત્પન્ન થવા પામી. કુમુદસુંદરીની શંકાનું સમાધાન વનલીલા-એ સર્માચાર કહ્યા તે ઉપરથી થયું હતું તે આપણે જાણીએ છીએ. ઇન્-તુ પાછળથી અલકકિશોરીથી પોતાથી જ ન રહેવાયું અને એક દિવસ

ભાભી આગળ સર્વ ઇતિહાસ કહી દીધો અને કૃષ્ણકલિકાને માળો ગાળો દીધી અને નવીનચંદ્રની સ્તુતિ કરી. આ પ્રસંગનો લાભ લેઈ કુમુદસુંદરિયે ભોળી નણુંદને યુદ્ધિ આપી અને કૃષ્ણકલિકાની પાતક સંગતિનો લોગ કરવા શિખામણુ આપી. ભોળી નણુંદે કૃષ્ણકલિકાની સંગતિ ઓછી કરવા માંડી પણ તેની સાથે એક દિવસ તેને કહી પણ દીધું કે મને ભાભિયે આ પ્રમાણે શિખામણુ આપી છે. આ સમાચારનો લાભ કાગકાએ લીધો અને ભાભીની શિખામણુનો યોગ્ય અસર ન થાય તેની યુક્તિયો કરવા ચુકી નહીં.

કૃષ્ણકલિકાને મ્હોંએ-પોતે ભાભીનું નામ દીધું તેથી કિશોરીને પશ્ચાત્તાપ થયો પણ થોડા દિવસ તો તે મનમાંજ રાખી રહી. આખરે ન રહેવાયું તે એ પણ પાછું ભાભીને કહી દીધું. ભાભી સાવધાન થઈ તો પણ કૃષ્ણકલિકાની સંગતિમાંથી પોતાની વ્હાલી નણુંદને છોડવવા થતન ઉધાડો ન પડે એમ કરવા લાગી. શિખામણુ દેવી મૂકી દીધી પણ એમ ધાર્યું કે એકના ઉપર પ્રીતિ વધારે થશે તો ખીછના ઉપરની પ્રીતિ એની મેજે ઉતરશે. આમ ધારી કુમુદસુંદરી વનલીલાને અલ-કકિશોરીના ચિત્ત-આગળ વધારે વધારે ઘડફેલવા લાગી. વનલીલા સ્થોળલી હતી, તેની રસવૃત્તિ નિર્દોષ હતી, તેનામાં રમતિયાળપણાને ગુણ અલકકિશોરીનાથી વધારે હતો, અને તે સમજી વધારે હતી. કુમુદસુંદરિયે નણુંદ આગળ વનલીલાની જ સ્તુતિ કરવા માંડી, તેના ગુણોનું ભાષ્ય કરવા માંડયું, તેના ઉપર મોહ અને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કર્યો, નણુંદની આંખો ઉઘડી, વનલીલાનો ઉલ્કર્ષ તેના હૃદયમાં દેખાયો, અને એના આગળ કૃષ્ણકલિકા એની મેજે જ જુદા દેખાઈ. આ રીતિથી કુમુદસુંદરિયે કૃષ્ણકલિકાની નિન્દા કર્યો વિના, તેનું અપવિત્ર નામ જીભે લીધાવિના, તેને નણુંદપાસેથી દૂર કરી. કૃષ્ણકલિકા શકરાયની પણ સગી હતી અને અલકકિશોરીને એક એ પ્રસંગે એવો પણ બહેમ પડ્યો હતો કે આપણા ઘરની વાત જાણી લેઈ શકરાયના ઘરમાં એ કરે છે. જૂની સંગતિઘણા પ્રયાસથી આખરે ઓછી કરી, તો પણ આંખની શરમ છંડતી ન હતી. પણ આજ તો વનલીલાની ગરખી ઉપરથી અલકકિશોરીની પ્રીતિ છલકાઈ અને તેને પોતાની સાથે જમવા એસાડી. આ વાત કૃષ્ણકલિકાથી સંખાઈ નહીં. તેનું માન ભંગ થયું અને આંખો વનલીલા સામું જોઈ કાતરિયાં ખાવા લાગી. હવે એણે પોતાનો માર્ગ જાતે શોધવા પ્રયત્ન કર્યો. સહ વાતોમાં જુજ્યાં જોઈ છાનીમાની ચોરની પેઠે ઉઠી અને નવીનચંદ્ર એકલો હશે એમ કંઈપી પોતેજ તેની મેડીમાં ગઈ. નવીનચંદ્ર તો ભાં હતો નહીં.

અમિત ચિત્તે પ્રમાદધનની મેડીનું દાર જોતાં બીજી બ્રમણ શોધી કહાડીઃ
 “ મોઘ રાંડ, અલક-એનું શું કામ છે ? પ્રમાદનેજ હાથમાં લેઉં નહીં એ-
 “ ટલે મહારા ધણીનુંયે કામ થાય. સારી નોકરી આપી શકશે પ્રમાદધન-
 “ અને પેલી કુમુદસુંદરીનું વેર લેવાશે-રાંડ મહારી પાછળ ખતરવટ યદન
 “ લાગી છે. ” આ વિચાર કરે છે એટલામાં પ્રમાદધને ખારણું ઉઘાડ્યું.
 કૃષ્ણકલિકા છાતીમાની ઉડી ગઇ તે કુમુદસુંદરિયે છાતુંમાનું જોયું.
 તેની પાછળ પોતાની દૃષ્ટિને મોકલી. તેને દાદરપર ચઢતી જોઇ, અ-
 ગાશીની રવેશો પાછળ તેના ગાંઠાના વાળ ચાલતા દેખાયા અને આખરે
 નવીનચંદ્રવાળી મેડી આગળ અટક્ય થયા.

ક્રોધક નિમિત્ત કહાડી કુમુદસુંદરી ઉડી. પણ કૃષ્ણકલિકાની પાછળ
 જવું ન ગમ્યું. “ જોગ એના, હું આ આવા આવા મહિન-ભાગની ચોક્કી કરતી
 ફરે ? પરંતુ અંતઃકરણે કહ્યું કરતાં ખુલ્લાં આડાઇ કરી. કેટલીક વાર તે
 પાછી ખેડી. ચિત્ત ઉપર હતું અને નીચે ખેઠેલાં સાથે વાતોમાં ભળી. કૃષ્ણ-
 કલિકા પાછી ફરતી ન દેખાઇ-અધ ધડી થઇ-ધડી થઇ. આખરે ધીરજ
 ન રહી અને ઉપર ચઢી. નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાં ડોકિયું-કર્ચું-પણ કોઇ ન
 મળે. પોતાની મેડીનું દાર બંધ હતું-તેને ઉઘાડવા ધક્કેલ્યું. ઉઘડ્યું
 નહીં. અંદર સાંકળ હતી. “ કાણુ ? ”-પ્રમાદધને બૂમ પાડી. કમાડ ફરી
 ધક્કેલ્યું-ઉત્તર મળ્યો : “ ઉઘાડું છું. ” થોડી વારે પ્રમાદધને ખારણું ઉ-
 ઘાડ્યું-મેડીમાં એ એકલો જ હતો. કુમુદસુંદરી અંદર ગઇ નહીં-ઉમરા-
 ખંદાર ઉભી. પ્રમાદધને અંદર મોલાવી-“ હા, આવું છું. ” કહ્યું પણ ન
 આવી. ક્રોધક વિચાર કરી અંદર આવી ઉમરા ઓળંગ્યો-પણ દાર પાસે
 જ ઉભી અને દૃષ્ટિ અગાશીમાં જ રહી. નવીનચંદ્રવાળી મેડીમાંથી નિક-
 ણી છાતીમાની પણ ઉતાવળી કૃષ્ણકલિકા દાદર ભણી દોડી. કુમુદસુંદરી
 એકદમ ખંદાર નિકળી અને જંગલ ભરતી-અંબળા-બાળકિયે
 કૃષ્ણકલિકાને પકડી પાડી-અને તેનું કાંડું પકડ્યું. ખારણા ખંદાર ડોકિયું
 કરી વિવર્ણ-બીલો-બનેલો પ્રમાદધન પોતાની મેડીમાં પાછા સંતાઇ ગયો.

ક્રોધથી કુમુદસુંદરીનું ગોઠ મહોં રાતું રાતું થઇ ગયું. ક્રોધનાં આંસુ
 આવ્યાં. ક્રોધથી શરીર કંપવા લાગ્યું. ભમર ભાગી અને કપાળે ફરવલિયો
 વળી. આંખે લોહીની તસર આવી. પણ શું બોલવું તે સૂઝ્યું નહીં. અ-
 હુણાં જાણે કે રોષ પડશે-એમ ઓકના સતા પક્ષ કંપવા લાગ્યા. કૃષ્ણ-
 કલિકા પ્રથમ તો શરમાઇ અને નીચું જોઇ રહી. પણ છૂટવાનો ઉપાય
 ન જોઇ નિડર બની. મર્યાદા તુટી ગઇ. કુમુદસુંદરીને “ તું ” કરી બોલા-
 વવા મંડી.

“હોડ હાય. જવા દે.”

“શરમાતી નથી?—

“શી બાળત શરમાય? શરમા ને તું—

“બા, બા, નકટ. તારી સાથે બોલવું પણ ન જોઈએ. જે આ-
જ તો જવા દેઉં પણ આ ઘરમાં તને હવેથી દીડી તો એમ જાણુને કે
“નાસતાં ભાંય ભારે પડશે. જોય આ શરમાયું ઘર. ડાહી હોય તો આ
“ઘર સાંધું ન જોઈશ.”

બાળથી પ્રત્યુત્તર દેવા જતી જતી પોતાના સગા શરમાયું નામ સાં-
ભળી, શરમાયતી આજ શી અવસ્થા થઈ છે તે સંભારી, ગઈ કાલના યુ-
દ્ધિધન ને આજના યુદ્ધિધન વચ્ચે ઘણું અંતર પડ્યું હતું તેનું ભાન
આણી, અક્ષકક્ષિતારી હવે નૂદી થઈ છે તે જોઈ, પ્રમાદધનનું કાંઈ નિ-
પજી શકે એમ ન હતું તે લક્ષમાં આણી, અને કુમુદસુંદરીનું ઘરમાં કેવું
ચક્રાણુ થયું હતું તે અનુભવથી નાણેલું હતું તે સ્મરી, દુષ્ટ કલટા નરમ
પડી, પરસેવાથી ભીંની થઈ, અને ધીમે રહી બોલી:

“વાઈ, હવે મને જવા દેઈશ?”

“વચન આપ કે હવે પાંછી આ ઘરમાં નહીં આવું.”

“મને કોઈ બોલાવે તો?”

“ના, બોલાવે હોય નહીં.”

“એવું વચન તો ન અપાય.”

“સારે જવાનું ચે ન થાય.”

“મને શું દેદ કરવી છે? એમ હોય તો તે કહે. ‘હા, બાઈ.’”

કુમુદસુંદરિયે વિચાર કર્યો કે આ નકટીની સાથે શી રગઝગ કરવી?—
એના હાથને અડકવું, એ ન જોઈએ. હાથ મૂકી દેવા જતી હતી, પણ
પતિને સુધારવાનો સ્નાયુ સાંભર્યો.

“બા, બા, તારા વચન ઉપરે શો વિશ્વાસ? તું વચન આપે તે ચે
“સરખું તે ન આપે તે ચે સરખું. પણ એટલું કહું છું કે તને તારો જીવ
“બહાલો ન હોય તો આ ઘરમાં પૂગ મૂકજે. બા.”

હાથ છોડી દીધો અને કૃણ્ણકલિદ્રા ગઈ. કુમુદસુંદરી પોતાની
મેડીમાં આવી. પ્રમાદધન ટેળલ પર હેંધું માથું મૂકી બેસી રહ્યો
હતો. કુમુદસુંદરી આવી તે જાણ્યું પણ માથું હેંધું ન થયું. કુમુદસુંદરી
આરેપાસ જોતી જોતી અંદર આવી, પ્રમાદધનને જોયો પણ, બોલી
નહીં, અને, રસ્તાપર પારી પડતી હતી ત્યાં આગળ આંખે હાથ દેઈ
હતી. એટલામાં રસ્તાઉપર શ્રુમ સંભળાઈ; પાંછી ફરી જુલે છે તો અ-

“હમી છતે પ્રેલીના સામું જોયાં કરેછે અને મને તો બોલાવતાં જ નથી ?
 “છેવટે બે આંખની શરમ પણ ન રહી. હવે સુધરવાનું બ્રાહ્મ બંધ.”
 “સારે આ સાંકળી આપી દેઉં એમને ? કાવે તે કરે. કાવે તે
 “કરે. મ્હારે શું ? ભણેલાએ પરણ્યા પહેલાં છોડી-વગર ભણ્યાએ પર-
 “ણીને છોડી !”

આ વિચારમાં ને વિચારમાં દુઃખી અબળાનું તદ્દય ભરાઇ આવ્યું.
 અચિંતી બારી આગળ ગઇ અને કેવડો તથા સાંકળી બન્ને વાનાં રોષથી-
 બેરથી-કૂળુકલિકા ઉપર રસ્તામાં ફેંક્યાં અને એકદમ પાછી માંલ આવી
 અને મેડી વચ્ચોવચ (ભાંય)ઉપર બેસી ઢીચણ પર હાથની ફૂલાણિયો
 મૂકી આંખે બે હાથ દેખ નિર્ભર રોવા લાગી. પ્રમાદધન પળવાર તે નોંધ
 રહ્યો-તેને મનાવી નહીં-ખંડિત પત્ની વધારે ખંડિત થઇ-તેને આહું
 આવ્યું. મનમાં રોતી હતી તે બાળી ન રખાયાથી સંભળાય એમ મોકળું
 મૂકી રોવા લાગી. સારે ભાગ્યે ઘરમાં કોઇએ સાંભળ્યું નહીં. પ્રમાદધ-
 નને તેના મિત્રે શિખામણ દીધી હતી કે સ્ત્રિયો રૂવે તે તો ઢાંગ-એવું સ્ત્રી-
 ચરિત ગાંઠવું નહીં. તે બારી આગળ ઉભો ઉભો સર્વ જોઇ રહ્યો.

ન રહેવાયું અને કુમુદસુંદરિયે ભાંયપર માથું પછાડ્યું. દૈયને દયા
 આવી. પ્રમાદધનનું અંતઃકરણ ઝોગળ્યું. પાસે આવ્યો. “આ શું છે
 બધું ?” કરી કુમુદસુંદરી પાસે બેઠો. તેનું માથું ખોળામાં લીધું. પવિ-
 ત્ર સ્પર્શે પવિત્ર વિચારને જન્મ આપ્યો. “હું અપરાધી છું” એ બુદ્ધિ
 પ્રમાદના મસ્તિકમાં ઉપજી, “શું થયું ? શું છે ?” એવું એવું પૂછવા
 લાગ્યો. મતિના અંતઃકરણમાં પોતાને વાસ્તે કાંઈક અવકાશ છે-પતિ સુ-
 ધરે એમ છે : આ વિચારથી પતિવ્રતાના તદ્દયમાં ઘેર આવ્યું ! આંસુ
 લોહાં; અને “કાંઈ, નથી-કાંઈ સહજ” એમ અર્ધ ઉત્તર આપી તેની
 બાથમાંથી છૂટી એક ખુરસીપર જમને બેઠી.

ચાકરોને હાથે ઉઠારેલો, ખુશામતિયા તથા બ્રહ્મ મિત્રોએ સ્વાર્થ સારવા
 નીચ માર્ગે દોરેલો, બુદ્ધિહીન, અને અકાળે સ્વતંત્ર થવા પામેલો, પરંતુ
 પવિત્ર સંસ્કારો ભરેલી હવાથી જીવળ અબળણે ન રહેલો બુદ્ધિધન અને
 સૌભાગ્યદેવી જેવાંનો પુત્ર અંતે ધડિકે કુળઉપર ગયો. વિમાનના પામેલી
 પત્નીની આસનાવાસના કરવા લાગ્યો. તે ન બોલી તેમ તેમ તેને વધારે
 વધારે બોલાવવા લાગ્યો. આ નિમિત્તે-તે નિમિત્તે-વાતચિત્તને પ્રસંગ
 ફાડી ફાડી તેને બોલાવવા લાગ્યો. કંઈ કંઈ પૂછવા લાગ્યો. કંઈ કંઈ
 જણાવવા લાગ્યો. માત્ર મૂળ વાત કહાડી નહીં-કાલિ સ્ત્રિયે કહાવી નહીં. પતિ
 સુધરે એમ છે-તેને શી રીતે સુધારવો એટલા જ ઉત્સાહક વિચારમાં પડી.

ઝોટલાંમાં તો પ્રમાદધન કંઈ કંઈ વાતો કરી ગયો. દરબારના સમાચાર, પોતાનો મગાર થવાની વાત, આજ પોતાને હાલિલાપુર જવાનું હતું તે બબ્બર, ખરેખરે જેતાં રામભાઈવાળા કારણથી પણ બહાર કુટિયામાં મુદ્દત ન આવ્યું એ કારણથી દરબાર આજ ભરવો બંધ રાખ્યો એ વર્તમાન, નવીનચંદ્રની ગાઈવણ; પિતામહનું બૂનું ધર ગમે તેટલું દ્રવ્ય ખરચી વેચાતું હેતું એવી દયાસંકરકાકાની ચૂચના અને તે ધરને ઠેકાણે માતું-શ્રીના નામનું શિવાલય કરવું એવો પિતાનો વિચારમયો હતો તે: આ અને એવા કાંઈ કાંઈ વિષયોનું પુરાણ પ્રમાદધન દહી ગયો. માથું નીચું રાખી વિચારમાં પડેલી કુમુદચુંદરીએ કશી વાત સાંભળી નહીં. માત્ર નવીનચંદ્રની વાત કરી તારે પાંખણો જરીકે ઉઘી કરી વાર્તા ઉપર ધ્યાન આપ્યું. વાર્તાની અસર ઝોટલી થઈ કે કુમુદચુંદરી શાંત પડી. અંતે વાર્તા થઈ રહી ઝોટલે આળસ મરડી હસ્યું જેવા લાગી અને પોતાને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતા પતિ ઉપર પ્રસન્ન થઈ ઉઠી.

ઉઠતાં ઉઠતાં પતિઉપર પ્રેમ ઉપજ્યો. “તા, એ તો એ રાડનાં જ વાની. મહારા પતિ તો બિચારા બોળા છે” આટલો વિચાર કરી પતિની બોળાઈ, પોતાને પ્રસન્ન કરવાની તેની આતુરતા, મનાવતાં સુકાઈ જતું તેનું મોઢું, એવું દંઈ દંઈ જોઈ વિચારી દયા આવતાં ઉમળકો આવતાં પોતાના કામળ માંસલ ભુજવડે પતિને કપ્પામ્ત્રેપ દીધા અને પોતાની પવિત્રતા તેનામાં સંકાંત થઈ માનવા લાગી.

આર્થો ! લગ્નોન્નિવૃત્ત ધર્મોશન આપે તેના કરતાં વધારે સુખ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તારા આર્થ લદ્દયમાં છે ! એ ધર્મોશનનું સુખ અતીત થઈ શકે નહીં.

પતિનું અંતઃકરણ શુદ્ધ કાચના જેવું નિર્ભળ અને પારદર્શક થઈ ગયું હોય તેમ તેને જેતાં આનંદ પામતા તેમાંથી કૃષ્ણકલિકાને સમજાગી ભુરી નાંખવા મનસ્વિનિયે પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રસન્ન થયેલા પતિની સાથે નિર્દોષ વિભ્રમો વિતોદ અને વિનિમય કરતાં-પામતાં જણાઈ ન પડે એવી રીતે એ વાતો વચ્ચે કહી દીધી.

“આ રાજેશ્વરમાં રાણાજી અને પિતાજી મળ્યા હતા તે વાત શક-
“રાયને હાં કૃષ્ણકલિકાએ પ્હોચાડી હોં ! એતો શકરાયની ભેદ થઈને
“આપણા ઘરમાં આવતી હતી, જમાલવાળી વાત એને પ્રથમથી ખ-
“બર હતી !”

આ સમાચારથી ચમકેલા પતિ-મસ્તિકમાંથી કુટુંબવૈશિષ્ટી એકદમ નિકળી ખસી ગઈ હોય એવું અદ્વિતીયને સ્પષ્ટ લાગ્યું.

પતિના દક્ષિણ હસ્તથી વીંટાયેલું છુટા થયેલા કેશપાશવાળું કમળપુટ જેવું મસ્તક ઉંચું કરી ગુણસુંદરીને મળવા ભદ્રેશ્વરજવાની અનુમતિ માગી લીધી. કામળ ગાલ ઉપર પતિહસ્તના કોમળ પ્રહારની જોડે જ એ અનુમતિ મળી. લાંબા વિરહને અંતે મળ્યો હોય તેમ ખંડનને અંતે મળેલો આ વિભ્રમ ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિદાયક હોય તેમ પતિવ્રતાએ અભિનયો. પણ પ્રીતિદાય માગ્યું ક્યારે? આખું શાથી? દુષ્ટ ક્લહમાંથી પ્રણય ક્યારે થયો? કિંદિમપ્ત બુલાયું કેમ? પ્રણયવચન પતિવ્રતાએ કહ્યું કિંદુ? સ્ત્રીનામાય પ્રણયવચનં વિભ્રમો દિ પ્રિયેષુ ॥ કલ્યા વિના શ્રેયાય એવાં પ્રણયવચન દમ્પતીને ક્યાં હતાં નથી? એવાં વચનનો ઉત્તર એકલા વિના ક્યાં અપાતો નથી? પ્રત્યુક્તં દિ પ્રણયિષુ સતામોષિસતાર્યક્રિયૈવ ॥ અશબ્દ પ્રણયવચન-વિભ્રમ-નો આવિર્ભાવ કુમુદસુંદરીમાં ક્યારે થયો, પ્રમાદધને ક્યારે દીકો, વિભ્રમના ઉત્તરમાં ઇષ્ટ-વિભ્રમ ક્યારે મળ્યો, મૂર્ખ પ્રમાદધન આ કળા ક્યારે શીખ્યો, વિમાનના બુદ્ધી સુશિક્ષિતાએ અશિક્ષિતનો પ્રણય શી રીતે સ્વીકાર્યો : ઇલાદિતું તત્ત્વજ્ઞાન પુરાણોમાં નથી, વેદને સુઝ્યું નથી, વેદાંતને જડ્યું નથી, ઇંદ્રેય વિદ્યામાં આવે એમ નથી, અને વ્યવહારીથી સમન્વય એમ નથી. જેને સમજવાની અગત્ય હતી તે અંતઃકરણ પણ સમન્વયે સમન્વયાં. એ ઈશ્વરની રચના. ગમે તેવા ભૂતકાળને ભુલ્યો, ગમે તેવા વર્તમાનથી સંતુષ્ટ રહેવું, ગમે તેવા ભવિષ્યને બળાકારે સાદું કરવું-એ શક્તિ, એ વૃત્તિ, અર્થચિત્તની જ છે, -ઈશ્વર તેને અમર રાખે.

પ્રકરણ ૧૮.

કારભારી અને કારભાર: દિગ્દર્શન.

યઃ કામમન્યુ પ્રજહતિ રાજા પાત્રે પ્રતિષ્ઠાપયતે ધનં ચ ॥

વિશેષવિચ્છ્રુતવાદ્ ક્ષિપ્રકારી તં સર્વલોકઃ કુરુતે પ્રમાણમ્ ॥ ૧ ॥

જાનાતિ વિશ્વાસયિતું મનુષ્યાનુ વિજ્ઞાતદોષેષુ દધાતિ દણ્ડમ્ ॥

જાનાતિ માત્રાં ચ તથા શ્રમાં ચ તં તાદૃશં શ્રોર્જુપતે સમગ્રા ॥ ૨ ॥

પ્રાપ્યાપદં ન વ્યયતે કદાચિત્ ડહોગમન્વિચ્છતિ ચાપ્રમત્તઃ ॥

દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા ધુરન્ધરસ્તસ્ય જિતાઃ સપત્નાઃ ॥ ૩ ॥

ન વૈરમુદીપયતિ પ્રશાન્તમ્ ન દર્પમારોહતિ નાસ્તમેતિ ॥

ન દુર્ગતોઽસ્મીતિ કરોત્યર્કાર્યમ્ તમાર્યશીલં પરમાદુરાર્યાઃ ॥ ૪ ॥ *

*૧. વિશેષ બાણનાર, સુતવાન, અને (ગાંધી લાગ્યું તે) 'વગરહોલે કારનાર હોઈને

સંધ્યાકાળે જ્યારે શઠરાયના સમાચાર જૂના થઈ ગયા, પ્રમાદધન તર્કપ્રસાદ સાથે લીલાપુર ગયો, અને કાર્યભાર-વિવર્તની વાતોમાં વહી ગયેલો દિવસ જતો રહેતાં યાક્યા પાક્યા આખા સુવર્ણપુરમાં શાંત ઉતરતી રૂબિની ગોરજ સમયે ઉડતી ધૂળની સાથે ભળી જવા માંડતી હતી, ત્યારે ઉંપરના રક્ષોક મનમાં ગાતો ગાતો યુદ્ધિધન ભૂપસિંહના અભારે એકાંત અનેકા વિશાળ સભાખંડમાં એકલો એકલો પગલાં ભરતો હતો અને દિવસનો ઉચ્ચ પ્રકાશ ન્યૂન થતાં અધિક થવા પામતા-અનેકહાડિયો “વાલસેટો,” વગેરેમાંના દીવાઓના-પ્રકાશથી, ચાક્રેલી આંખોનો શ્રમ ઉતારતો હતો.

ભૂપસિંહ ગાદીપર ખેડો અને પોતે તેના વિશ્વાસનું પાત્ર હતો, તો-પણ શઠરાયની શંકા ન જાગે એ હેતુથી આજસુધી યુદ્ધિધન રાજમહેલમાં એકલો ખેસતો નહીં અને રાણાસાથે એકાંત વાતી કરતો નહીં. રાજમહેલ મૂકી રાજેશ્વર જેવાં સ્થાન ખાનગી વાતી સારી શોધવાનું કારણ આ હતું. આજના જેવી નિરાંતે રાજમહેલમાં યુદ્ધિધન કદી રહ્યો ન હતો, રાણાનો વિશ્વાસ આજ જગતપ્રસિદ્ધ થયો, સંતાકુકડી કરવાની આજીવનની કળાને આજ છેલ્લા નમસ્કાર કર્યાં. હવે અવિશ્વાસના સ્થાન શમી ગયાં લાગ્યાં, રાણો અને કારભારી પરસ્પર વિશ્વાસનું સુખ આજ પ્રથમ જ પામ્યા. ઘણો લાંબો પ્રવાસ પૂરો થયો લાગ્યો.

“કારભારી કુટુંબ”ના અભિમાનવાળો આજ કારભારી થયો. શુદ્ધ રાજપુત્ર આજ શુદ્ધ રાજા થયો.

શઠરાય અને તેના મંડળનું શું કરવું તે ચિંતા હજી બાકી હતી. પ્રધાનવિવર્ત થતાં રજવાડામાં પક્ષવિવર્ત થાય છે. નવો પ્રધાન આજે એટલે જૂના પ્રધાનનાં સર્વ માણસ વર્ચ્વ ગણાય છે. એકથી વધારે પક્ષના હાથમાં સત્તા રહેતાં નિષ્પક્ષતા ન્યાયનો આભાસ રહેછે અને તે આભાસથી નવી વિદ્યાવાળાઓ અને મુંબાઈવાળાઓ સંતુષ્ટ રહેછે એ યુદ્ધિધનને લાગ્યું. પણ આ આભાસ રાખવો સરખો પણ દુર્ધટ માલમ

જે રાજા રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરેછે અને પાપમાં ધનને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે તેને સર્વ લોક પ્રમાણ કરેછે. ૨. મનુષ્યોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો ને જાણે છે, દોષ વિશાંત થયો એટલે જે દંડ કરેછે, અને માનને (પાપ, આટલે સુધી કાર્ય વેતરનું તે) તેમ જ સમાન-ઉભયને જે જાણેછે તેવાને-તેને-સમગ્ર શ્રી સેવે છે. ૩. આપણે પામતાં જે કદાચિત્ (પણ) વ્યથા પામતો નથી (ભયથી-કુ:ખથી-કુલ લક્ષ્યઆગળથી પાછો હટતો નથી,) અમમત રહી ઉદ્યોગની પૂઠ જે ચુકતો નથી, પ્રસંગે (પ્રસંગ અ.વ્યે) જે મહાત્મા (ગહી) કુ:ખ સહે છે, અને (કાર્યની) ધુરો જે ધરેછે તેના શત્રુ છતાં જ. ૪. પ્રશાન્ત વેરનું જે ઉદ્દીપન કરતો નથી, દર્પ પામતો નથી, (મનમાં) અસ્ત થતો નથી, અને દુર્જિતિને પાર્શ્વે છુ જાણી ને (પણ) જે અકાર્ય કરતો નથી. તેને આર્યજન પરમ આર્યશીલ રહે છે.

પડ્યો. એ હાથમાં સત્તા રહી એટલે કોઈથી સંપૂર્ણ સત્તા વંધરાય નહીં. આથી નિરંકુશતા ઉપર અંકુશ રહે એ વાત ખરી-પણ સારા કાર્યમાં એ અંકુશ રહે એ અનિષ્ટ. સામા પક્ષનો વિશ્વાસ શી રીતે કરવો? તેનો વિશ્વાસ કરતાં દયાને ડાકણે ખાધા જેવું થાય. લોકમાં નિર્બળતા ગણાય. સામા પક્ષવાળા પણ આપણી નિર્બળતા ગણે-ઉપકાર માનવો તો રહ્યો પણ નિર્બળ ગણી હસે, ખટપટ જારી રાખે, અને સ્તીતિનું કારણ સદૈવ ઉભું રહે. અકુલીન સ્ત્રી ગરીબ દેખાવના પતિને માન આપતી નથી તેમ આપણાં પક્ષનાં-હાથ નીચેનાં-માણસો પણ પરપક્ષથી ખેંચીતા દેખાતા ઉપરીનું મનમાં માન રાખતા નથી-પ્રસંગે પરપક્ષમાં પણ જાય છે. આ અધાનું પરિણામ શું થાય? રાજ્ય કેવી રીતે ચાલે? ઉભય પક્ષ પરસ્પરની રૂબ રાખે ત્યારે ઉભયના અભિપ્રાય નક્કી અને કાંઈ તૃતીય કાર્ય થાય-રાજનીતિ અનિશ્ચિત રહે! ત્યારે રાજ્યનું જોખમ કોને માથે રહે? શુભદોષનો આરોપ કોને માથે મુકાય? શુભમાં ઉભય પક્ષ ભાગિયા થાય, દોષ સર્વ પોતાને માથેથી ફેલાડી નાંખે અને અંપૂર્ણ જોઈ શકનાર લોક દેખીતા ઉપરીને માથે જ નાંખે. કોનો અભિપ્રાય નિશ્ચિત ગણવો, કેમ રાજનીતિ ચાલતી ગણવી, કોનીપાસે અન્ય ઉપાય માગવો એ સર્વ વિષયમાં પ્રજા બિચારી અંધકારમાં રહે!-એકથી વધારે પક્ષનું રાજ્ય તે તો નક્કી પ્રજાપીડક જ થાય.

ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ વિધા ભણેલાઓ ફૂટે ફૂટે કરે છે કે પક્ષ રહેવો જ ન જોઈએ-સર્વ પક્ષનો સરખોજ અધિકાર જોઈએ એ શું? એવું શા ઉપરથી ફૂટે છે? આ પ્રશ્ન યુદ્ધિધને પોતાના મનમાં પૂછ્યો અને ઉત્તર ન મળતાં ધણોજ શુંચવારામાં પડ્યો. શું ઇંગ્લેન્ડ રીતિમાં એ લોક કાંઈ એવું દેખે છે?-પણ ઇંગ્લેન્ડ રાજસભામાં જ શું છે?-એક જ પક્ષનું રાજ્ય. આ પક્ષ ખરો તો બીજો નહીં અને બીજો ખરો તો આ નહીં. “હું ધાઈ” “હું કે એ લોક માત્ર અનુભવવિનાની-વિચાર વગરની વાતો કરે છે-માત્ર” “જોઈયું જ જાણે છે. ખરી વાત છે-મુંબાઈમાં હાલના સુધરેલા જમાનામાં” “એ જ વા વાયાં કરે છે કે જે પક્ષયુક્તે તે પક્ષયુક્તે-જે ભૂત ભરાયું તે ભરાયું-” “નિકળે નહીં. ભૂત ભરવનાર જોઈએ. સાહેબ લોક આપણે જોયા તે તો” “કાંઈ આવા નથી હોતા-આ લોક કાણ જાણે ક્યાંથી આવું શીખ્યા? ન” “હાં હાં-ન ઇંગ્લેન્ડમાં. પણ આ નવીનયંત્ર કાંઈક વિચાર કરનાર છે ખરો.” “એના ફૂટેવા પ્રમાણે વિલાયતમાં પક્ષ અને ત્રિશ્વાસ બંધાય છે તે અ-” “ભિપ્રાય અને વિશ્વાસ પ્રમાણે અને આપણામાં સંબંધ પ્રમાણે. પણ એ-” “માથે એક વાત છે. વિલાયતમાં પોતાનો એક અભિપ્રાય હોવા છતાં

“ પોતાના પક્ષનો ખીન્ને અભિપ્રાય હોય તો તેને ટેકો અપાય છે એવું ખ-
 “ સ્કિન સાહેબ કહેતા હતા. એ કહેતા હતા તે ખરું અને નવીનચંદ્ર કહે છે
 “ તે ખોટું. -એ બિચારું ભોળું માણસ છે- કોઈ પુસ્તક પુસ્તકમાં, વાંચું
 “ હશે. અસ્કિન સાહેબે તે જાતે જોયેલું-અનુભવેલું. અને ખરી વાત છે,
 “ એ વિના ખીન્ને માર્ગ શો? અધિકાર તે એકજ હાથમાં હોય. જે આ-
 “ ચડીનો ધણી સાંભળ્યો છે-એ ધણીની એકજ આપડી કંઈ દીડી છે? વળી
 “ વિલાયતના કરતાં તો આપણે સાચું છે. અભિપ્રાય એક હોવા છતાં
 “ ‘વોટ’ કે? વોટસ્તો-વોટ જૂદો આપ્યો એ તો જુદું બોલ્યોનો ભાષ જ
 “ કેની? આપણે અંહિયાં તો ઉપરી અધિકારીનો જ વોટ-ખીજા તો માત્ર
 “ સૂચના કરે. અને એમ કરતાંયે પક્ષવિનાશું રાજ્ય સાંભળ્યું છે કંઈ?
 “ ઈશ્વરને ઘેર પણ જીવો-દેવ ને દાનવનો પક્ષ. અને ઇંગ્લેન્ડના ધર્મમાં જે
 “ શું છે-એમના ઈશ્વરને મન ફિરસ્તાઓ કહે તે ખરું અને શેતાન અને
 “ એનો પક્ષ કહે તે બધું જે ખોટું-એ પક્ષ લુચ્છો, જીહો, નીચો અને
 “ સહરીતે ખોટો-સદાકાળ નરકમાં રહેવાને સરજેલો. સારે તો આપણો
 “ ઈશ્વર એવો પક્ષપાતી નથી: દાનવો આ અવતારે નહીં તો ખીજે અવતારે
 “ સુધરે”-આમ મનમાં કહેતો કહેતો પુદ્ધિન પુષ્કળ હસ્યો અને એક
 તકિયા આગળ નિરાંતે પડ્યો.

સર્વ વિચારી પુદ્ધિને વિચારે ક્યો કે જૂની રીત જ સારી છે-એ-
 ટકું તો ખરું કે એમાં કોઈ ભીતિ તો નથી જ. સારે હવે પોતાનો-પક્ષ કોને
 ગણવો અને પારકો કોને ગણવો?

પુદ્ધિન ફરી પુષ્કળ હસ્યો અને પોતાને મૂર્ખ ગણવા લાગ્યો : “વશી-
 “ એ તે વિચાર? પોતાના તે પોતાના ને પારકા તે પારકા! આ જે મૂર્ખીધ
 “ જ કેની કે આવા આવા જે વિચાર કરવા? -” વિચારમાળા પડતી મૂ-
 કર્તા મૂકતાં કાંઈક ભૂતકાળ સાંભર્યો અને મ્હોં લેવાઈ ગયું. પોતાના મંદ-
 વાડમાં દુષ્ટરાયે મોકલેલી વિધવાએ પોતાના કુટુંબનું અપમાન કર્યું હતું-
 દીકરાની ઉપર બાપની પાસે ફરિયાદી કરવી નિરર્થક હતી-તે સાંભર્યું. પો-
 તાના પક્ષનાં માણસોના દોષ થતાં પ્રજા પોતાની પાસે ફરિયાદ કરવા નહીં
 આવી શકે-બિચારી કચડાશે-પોતે પામ્યો હતો તેની જ અવસ્થા કોઈને
 પામવા વખત આવશે તો એ પાપ કોને માથે? અધિકારનો નિશો પોતાનાં
 માણસોને ચઢશે અને કદી નાણ્યો અજાણ્યો જીલમ કરશે તો પ્રમાદધન-
 નો-અજવા એવા ખીજનો જ-દોષ “પુદ્ધિન! તારી પાસે કોણ કહાડશે?”
 એ પ્રશ્ન એવું મસ્તક ભગાવ્યું. “હું હતો એવી જ દશામાં આજ દેટલા
 “ હશે અને મ્હારાં માણસોથી છુંદતાં ચંપાતાં તે અનાથ વર્ગનો શો આ-

“ શરે રહેશે ? અરેરે—શું કારભાર એટલે આવા ગુંચવારા ?—ઈશ્વર ! મહારે
 “ તો કારભાર નથી જોઈતો ! આ ગુંચવારો—આ પાપ—કાણુ બહારે ?—
 “ મહારે તો દેવી—માતુઃશ્રી ! તમારે સાડ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા હું આજ તરી
 “ ઉતર્યા ! શઠરાય—દુષ્ટરાય—તમને ક્ષણ ચખાડયું. પિતાજી, તમારો અ-
 “ મિલાપ પૂરો પાડ્યો—ગહોટી પદવીએ હું પહોચી ચુક્યો. • હ્યાં કાયમ રહેવું
 “ જ એવું વાક્ય તમે કાઢ્યું નથી. કારભાર સ્વીકારવો એ પ્રતિજ્ઞા મેં કદી
 “ લીધી નથી. ઘરમાં રહી વાનપ્રસ્થ સ્વીકારવું—તો, દેવી, ત્યારે અભિ-
 “ લાપ હજી પૂરો થવો બાકી છે. ઈશ્વરે ખાવા જેટલું આપ્યું છે. કારભાર
 “ રાણો મરજી પડે તેને આપે : એની ધમ્મજા હશે તો વિદ્યાચતુરને આ
 “ જગાએ લાવીશું એટલે પ્રમાદની પણ ચિંતા નહીં રહે. હું અને મહારી
 “ દેવી—પુત્રને ગૃહસંસાર સોંપી—વનમાં જઈશું ! બસ—આ, કડાકૂટો ક્યાં
 “ સુધી કરવો—વળી ચિંતા કરવી—શું કરવાને ? ”

આનંદમાં મગ્ન થતો થતો, પ્રસન્ન થયેલા ભાગ્યપાસેથી વિશેષ પ્ર-
 સાદ માગી નિરાશ થવાનો સંભવ ન રહે એવી ધમ્મજા કરતો કરતો,
 રમશાન-વૈરાગ્યના ભાષ ઉત્સવ-વૈરાગ્યમાં મગ્ન થતો થતો, યુદ્ધિધન
 ઉઠ્યો. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે રાણો હજી વાળુ કરી ‘રહ્યો નથી.
 જૈત્રી રાત્રે પરસેવો થતો હતો. ‘રાણાજી કહે એટલે બોલાવજો’ કહી
 બાગમાં એક ડુવારા પાસે બેસવા સાડ ચાલ્યો અને ચાલતાં ચાલતાં
 અંધકાર ભરેલા જગતને માથે વિશાળ આકાશમાં ચમકારા કરતા તારા-
 મંડળને જોતો જોતો ચાલ્યો અને ન્હાનપણમાં પોતાના પાડોશી શાસ્ત્રીમ-
 હારાજ પાસેથી મહોયે કરેલા શ્લોક સ્મરવા લાગ્યો :

“ આન્તં દેશમનેકદુર્ગવિપમં પ્રાપ્તં ન કિન્ચિત્ફલમ્
 ત્વત્કા જાતિગુલામિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલ્લા ॥
 મુક્તં માનવિર્વાજિતં પરમૃદ્ધે સાશંકયા કાકવત્
 તૃષ્ણે દુર્મતિ પાપકર્મનિરતે નાચાપિ સંતુષ્યસિ ॥ ” ૧

શઠરાયને ઘેર બાળપણમાં જન્મતો ને એ અવસ્થા સાંભરી : આં-
 ખમાં આંસુ આગ્યા જેવું થયું. ડુવારો આગ્યા. હ્યાં આગળ મુંબાઈથી
 મંગાવેલા લોખંડના બાંક હતા તેમાંથી એક પર બેઠો.

૧. અનેક કુર્મ સ્થાનોથી વિકટ બનેલા દેશોમાં ભમ્યો—કાંઈ પણ ક્ષણ ન મળ્યું !
 જાતિ અને કુળનું ઉચિત અભિમાન પડ્યું ચૂકી સેવા કરી—ને નિષ્ફળ નિવડી ! પરદેશ માન-
 વિનાશું બાધું—તે જહીતાં જહીતાં કામકાની પેઠે ! દુર્મતિ અને પાપકર્મ ઉપરજી પડેલી આ
 તૃષ્ણા ! હજી તને સંતોષ નથી વળતો ?

“લોલ્લાપાઃ સોઢાઃ કથમપિ તદારાધનપરૈ-

નિંદ્યશ્ચાન્તર્વાર્ષ્યં હસિતમપિ શૂન્યેન મનસા ॥

કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્મઃ પ્રહસિતધિયામઙ્ગલિરપિ

ત્વમાશે મોઘાશે કિમપરમતો નર્તયસિ મામ્ ॥” ૧

હજી શકરાય સાંભર્યો કર્યો. આજ સવાર સુધીના દિવસ સ્વપ્નપેટે દૃષ્ટિઆગળ ખડા થયા. બાંકડા ઉપર સૂતો-કુવારાના પાણીવાળો શીતલ પવન પ્રિય લાગવા માંડ્યો. પોતે મૂળ એક રંક માણસ તે આજ સુવર્ણ-પુરના મહારાજનો વૈભવનો અંશભાગી છે એ ભાન થયું. આ સર્વ ધસાઈ ભવિષ્ય ભૂત જેવું થનાર લાગ્યું. પ્રાતઃકાળનો ભવ્ય દરબાર શૂન્ય થયો !

“આતઃ કષ્ટમહો મહાન્સ નૃપેતિઃ સામંતચક્રં ચ તત્

પાર્યે તસ્ય ચ સાપિ રાજપરિષત્તાશ્ચન્દ્રવિમ્બાનનાઃ ॥

ઉદ્વિક્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહસ્તે વન્દિનસ્તાઃ કથાઃ

સર્વે યસ્ય વશાદગાત્ સ્મૃતિપદં કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥” ૨

“પ્રાતઃકાળનો ભવ્ય દરબાર શૂન્ય થયો-સ્મરણુ શેષ થઈ ગયો-
“જ કેની-અસારે એમાંનું કંઈ છે ?

રમ્યં હર્મ્યતલં ન કિં વસતયે શ્રાવ્યં ન ગેયાદિકમ્

કિં વા પ્રાણસમાસમાગમસુખં નૈવાધિકં પ્રીતયે ॥

કિં તૂઝાન્તપતત્પતંગપવનવ્યાલોલદીપાકુર-

ચ્છાયાચન્દ્રલમાકલવ્ય સકલં સન્તો વનાન્તં ગતાઃ ॥” ૩

આ વિચારમાં ને વિચારમાં શીતલ પવનસહરીથી-આરે પાસથી આવતા પુષ્પવાસથી-આખી મીઝાઈ અને ધુલિધન પળવાર ચિન્તામુક્ત

૧. ખજી લોકનાં ગર્વિષ્ઠ વચન સંધ્યા-તેપણુ પરાકાષ્ઠા પુખ્તી તેમનું આરાધન કરવા જતાં જતાં; અંતરું આંસુ અંતર્માં અંતર્માં કાપી રાખી-મન સ્થાય હોવા છતાં-હૃદય પણુ ખરો; ચિત્તને રોકી રાખ્યું; હસવા ચોડ્ય બુલિવાળાઓની પાસે ગણામાંનલિ કર્યો-આ તું આશા! આ નિષ્ફળ આશા! આથી વધારે તે મને તું શું નવાવનારો હતી?

૨. આ ભાઈ! આ કષ્ટ સામું તો ભે! મહાન એ ભૂપ, એ એવું સામંત મંડળ, એની પાસેની વળી પેલી રાજાઓની સલા, પેલી અંકર્ષમય જેવાં મુખનાળિયો, ઉદ્વેગ ભર્યો પેલા રાજપુત્રોનો સમાજ, પેલા બન્દિજનો, પેલી કથાઓ-આણુ આણુ સર્વ જેને લીધે સ્મરણુ-માંન રહેતાં બની ગયું તે કાળને નમસ્કાર કર્યો !

૩. હૃદય (હેલ) ની અગાશિયામાં રહેલું એ શું રમ્ય નથી લાગતું? ગાયનાદિ સાંભળતું શું નથી ગમતું? કે શું માણસમાંનું સમાગમસુખ અધિક પ્રીતિનું પાત્ર નથી થતું?-પણુ-પણુ-વાત એટલી જ છે કે પળવાર હૃદયે અગી પડી જનાર પતંગિયાની પેઠે-પવનથી ફરત-ફરી-પના અંકુર પેઠે-છાયા પેઠે-વસ્તુ ખાત્રને અંચળ ભેઈ સત્પરિષો વનાન્તમાં ઘાટયા ગયા છે !

થઈ આ સ્વપ્નમાંથી નિદ્રાસ્વપ્નની સૃષ્ટિવચ્ચોવચ હોમો. રાજેશ્વર મહાદેવના વાડા બેડે ઓટલા ઉપર શરદ પુનમની રાત્રે, સૌભાગ્ય-દેવી બેડેના તલાવમાં નાચતું ચંદ્રનું પ્રતિબિમ્બ બેઠું રહી છે, અને સાથે જ બેસી વાનપ્રસ્થ યુદ્ધિધન પતિવ્રતાને સમજાવે છે: “પ્રિય “દેવી, આ રમણીય પ્રતિબિમ્બ જેવો જ તને આખણો સ્નેહ-સંસાર “નથી લાગતો? બે, પાણીપર કરચલિયો વળે છે તેમાં એ પ્રતિબિ- “મ્બની કૈયા દેખાય છે! પણ આખું પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે અને હાલે “છે. આપણો સંસાર પણ આવો જ છે. ખરું બેતાં પ્રતિબિમ્બ જૂ- “હું છે, તે પણ જતું રહેવાનું; ખરો ચંદ્ર તો આકાશમાં છે: તેમ જ આ “આપણો સંસાર જૂઠો છે, અને જતો રહેવાનો છે. ખરો સંસાર તો “બ્રહ્મમાં છે—એ સંસારનું નામ મોક્ષ: મ્હારે ત્હારે અન્તે એ જ પામવો “છે. દેવી! તું અજ્ઞાન છે પણ તું જેવી સુંદર છે, ત્હારી કાન્તિ જેવી “નિર્મળ છે, તેવું જ ત્હારું અન્તઃકરણ સુંદર છે, અને ત્હારી યુદ્ધિ- “નિર્મળ છે. પતિવ્રતા, તું એક જ યોગ સાધ્યો છે, તું એક જ જ્ઞાન “પામી છે; ત્હારા જેવા સુંદર પવિત્ર આત્માને વાસ્તે જ મોક્ષ છે “—તું મોક્ષ પામીશ—તું બ્રહ્મરૂપ થઈશ!”

“દેવી, મહું પણ ત્હારીજ સુરત-પરસ્તી કરી છે—હું પણ ત્હારી “સાથે જ છું—તું બ્રહ્મમાં મળીશ અને લાંબે હું ત્હારી સાથે જ! દેવી, “સર્વત્ર સાથે જ!”

અન્તર્માં આ સ્વપ્ન ચાલતું હતું તે સમયે મુખ ઉપર અન્ધારામાં • સ્મિત દ્રશ્ય હતું. સર્વ જગત પોતાનામાં સંકેલી દેઈ શેષશાયી આ- નન્દમય નિદ્રા પામે તેમ સર્વ સંસારની ધ્યતા આવા સ્વપ્નમાં સંભારી (સંભૂત કરી—સંભાર પેઠે ભરી) પોતાના આશ્વયી આજ સુધીના પ્ર- યાસને અન્તે યુદ્ધિધન આકળથી શીતળ થયેલા બાંક ઉપર સૂતો સૂતો આ આનન્દમય નિદ્રા પળવાર પામ્યો.

ભૂપસિંહ વાળુ કરી રહ્યો કે એક જણ યુદ્ધિધનને બોલાવવા જતે હતો તેને ન જવા દેતાં ભૂપસિંહ પોતે જ કુવારા પાસે ખાણસો સાથે ગયો. હજમે જ્ઞાનસ ઉચું કર્યું અને રાણાએ જુના મિત્રને નિદ્રામાં પડેલો દીઠો. જુલે છે ઓટલામાં જ નરભેરામ, નવીનચંદ્ર વિદુરપ્રસાદ અને જયમલ્લ આવી પહોંચ્યા. નરભેરામ યુદ્ધિધનને ઉઠાડવા જતો હતો તેને રાણાએ અટકાવ્યો—“નરભેરામ, યુદ્ધિધન બહુ જાગ્યા છે—ધણા

“વર્ષને અંતે આજ સુખમાં સૂતા છે. એમને સુખમાં સુવા લો.”
 આચારે આંખેલા માણસના હાથ છાતી ઉપરથી અચિન્ત્યા આધા પડે
 અને ભયંકર સ્વપ્ન જાગુ રહેતાં જાગી તે સ્વસ્થ થાય તેમ બુદ્ધિધનની
 શિખામણથી ધણા વર્ષથી સ્વભાવવિરુદ્ધ ધૈર્ય રાખી મનમાં ધ્રુવવાદ
 રહેલો રજપૂત શાકરાય દૂર થતાં આજ સ્વસ્થ બન્યો હતો. લીલાપુ-
 રમાં પોતાના નહાના સરખા ધરમાં આવી બુદ્ધિધન નિરાંતે બેસતો
 હતો અને સ્વતંત્રતા ભોગવતો હતો તેમ જ આજ પોતાના રહેઠાણમાં
 કરતો તેને જોઈ રાણાએ પોતાના વૈભવને સફળ થયો માન્યો. જૂના
 દિવસ સ્મરણમાં આવ્યા અને જેમ ખહારનો પુવારો શરીરને શીતળ
 કરતો હતો તેમ બુદ્ધિધન ઉપરની પ્રીતિનો ભરેલો પુવારો ઉભરાઈ
 ઉઘડી અંતઃકરણને શીતળ શીકર થી નહરાવવા લાગ્યો.

“જયમલ્લ, એમના માથા નીચે એ જાગે નહીં એમ એક અ-
 શીકું ગોઠવ અને આપણે વાસ્તે આજ અહિંયાં જ બેસવાની ગોઠ-
 વણ કર્યું.”

આજાતું પાલન તરત થયું. બુદ્ધિધનના માથા નીચે ધીમે રહી
 રેશમી અશીકું મૂકી દેવામાં આવ્યું. રેશમી ગોદવાળો કોચ રાણાને વાસ્તે
 આવ્યો. બીજાઓને વાસ્તે ગલીઓ આવ્યો. રાણાની આશપાશ શુદ્ધ
 રૂપેરી સોનેરી તેમજ “ગિદ્દ”વાળી અને કાચની વિલાયતી દીલિયો ગો-
 ઠવી દેવામાં આવી અને જૂદા જૂદા દીવાનો પ્રકાશ પુવારાના ઉડતા બિ-
 ન્દુઓમાં ચળકવા લાગ્યો. રાણાએ કોચપર બેસી સોનેરી હુકાની લાંબી
 નળી મ્હોમાં લીધી. સહ આશપાશ ગોઠવાઈ ગયા. ચોખ્ખાં અને ચા-
 કરો ચારપાસ વીંટાઈ સ્તબ્ધ-અંદર અંદર ગુપ્તગુપ્ત વાતો કરતા-ઉભા
 રહ્યા. રાણાની આજા થઈ અને એક તરુણ ગર્વેલો આવ્યો, રાણાના
 સામે બેઠો, અને રહેલે ગાયાવિના સતારના અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરમાં માન
 ઉતારવા લાગ્યો. એક ચાકરે તાજાં ત્રિવિચિત્ર પુલો રૂપેરી સંપુટો,
 થાળો, અને છાંયોમાં ગોઠવી સર્વ વચ્ચે મૂક્યાં અને તેની સુવાસના
 ચારેપાસ પ્રસરવા લાગી. આશપાશના આગમાંથી અને પાસેના પાત્રો-
 માંથી પુષ્પોના પરાગ અને સુવાસથી પ્રફુલ્લ થયેલો, પુવારાની નીચે
 કુંડમાં ટપકતાં બિન્દુઓના અને સતારના ભિન્નિત મુસ્તરને પોતાનો
 દરી લેતો, શીતલતાને-કુંડમાંથી ઉપાડી લેતો-પુવારાના વર્ષાદમાંથી અ-
 ધર મોરી લેતો-જાકળમાંથી પી જતો-અને આકાશમાંથી ધસડી આ-

છુતો, અનેક સ્થાનથી ગૂંડમાં એકુંદું કરેલું પાણી હાથી પાછું એક સ્થાને વર્ષાવે તેમ સુવાસ-સુસ્વર-અને શીતલતાને મનુષ્યસૃષ્ટિ ઉપર સાથે લાગાં, વર્ષાવતો, અનેક ઝાડનાં, પાંદડાંને હલાવી ખખડાવી અંધકારમાં પણ પોતાની સત્તા છે એવું માનવીના કાનને ગર્વસાથે કહેતો, હંચા ગગનમાં પણ મ્હારી આણુ વર્તે છે એવું વાદળામાં દહેરિયાં પાડી હંચું જોનારી આંખને જણાવતો, અને ગાઉ એ ગાઉ ઉપરનાં વનોમાં પોતે નાંખેલા સુસવાટા રાણાજેવાના કાનના પડદાપર અદ્વજાવતો:-દામ્ભિક વાયુ માનવીના શરીરપાસે આવી દમ્ભ તણ મન્દ પડી જતો હતો, મધુર થઇ જતો હતો, તેને ફેસલાવતો હોય-તેને કરગરી પડતો હોય-તેને સવાસલાં કરતો હોય-તેમ તેના અંગરખામાં ધીમે રહી પ્રવેશ કરી-તેમાં કરચલિયો પાડી-તેના શરીરને પંખાળતો હતો, શરીરમાંનાં છિદ્રોમાં પેંશી જઇ ઠેક ચિત્ત આગળ પહોચી જતો હતો, ચિત્તના ગર્ભ-દ્વારની અંદર ઉભો રહી માનવીના આત્મા ઉપર આનંદનો અભિષેક કરતો હતો, અને પોતાની સાથે આણુલી સર્વ રમણીય સામગ્રી તેના જ ઉપર ચઢાવતો હતો. એમાં દોષ માત્ર એટલો હતો કે તે જડ હોવાથી મ્હોટા ન્હાનાનો ભેદ સમજતો ન હતો અને ભૂપર્સિહની તેમ જ તેના હલકામાં હલકા દસની સરખી રીતે સેવા કરતો હતો અને જગતા હંધતાનો પણ ભેદ રાખતો ન હતો. પવનની પ્રકાશની, સુવાસની, સુસ્વરની, શીતલતાની-અર્થાત્ જડ હોવા છતાં સંચાર કરનાર સર્વ પદાર્થોની-અસર નિદ્રાયમાણુ યુદ્ધિધનના મસ્તિકમાં પણ પહોચી જતી અને તેમાં રમણીય સ્વપ્નોની કારણભૂત થઇ પડતી હતી-પોપકપણ થતી હતી.

એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં ખસતું યુદ્ધિધનનું મસ્તિક અન્તે અર્ધજગૃત થયું અને સૂતી વેળા કરવા માંડેલા વિચાર પાછા મસ્તિકમાં આવી ઉભા. છાતી ઉપર હાથ રાખી, આંખો મીચેલી જ રાખી, ઇન્દ્રિયો અકર્મ જ રાખી, સૂર્ય ઉગતા પહેલાં-સૂર્યકિરણના સ્પર્શબળે જ-પક્ષિયો માળામાં ને માળામાં જ ફિક્કફિકાટ મચાવી મૂકે તેમ, જગતા વિચાર નિદ્રાયમાણુ દેખાતા પુરુષદ્વા મગજમાં સાકાર થયા. પોતાના માણસોનો પક્ષ બાંધવામાં જે હરકતો ભાસી હતી તે એકદમ દૂર થઇ હોય એમ નિદ્રાએ સ્વચ્છ કરેલા મગજે ગુંચવારા ભરેલી ગાંઠ છોડી દીધી:

“કંઈ નહીં, કંઈ નહીં; કારભાર કરવો હું જાણું છું; હું જાને પ્રમાણિક
 “રહીશ, મ્હારાં માણસોને જ મ્હારો-રાણાનો-તાપ દેખાડવામાં શિથિલ
 “નહીં રહું, હું મ્હારાં માણસોને અધિકાર સોંપું છું તે છતાં તેમની ગેર-
 “વર્તણૂકની દ્રષ્ટિયાદ સાંભળવા અને શિક્ષા કરવા અંતર્થી તત્પર છું એવો

“ સર્વનો અભિપ્રાય બધાશે તો મહારાં માણસો પહીતાં રહેશે, અથોગ્ય
 “ કાર્યમાં મહારા તરફથી ઉત્તેજનની અથવા ક્ષમાની આશા નહીં રાખે,
 “ પ્રજા વિશ્વાસથી ફરિયાદ કરશે અને તેમને ચોગ્ય ન્યાય આપીશ જ.
 “ અધિકાર સોંપવો અને ન્યાય કરવો એ બે જુદા પદાર્થ છે-એકમાં
 “ વિશ્વાસ અને ખોતાપણું જ કામમાં લાગે છે, બીજામાં નિષ્પક્ષપાત તીવ્ર
 “ જોઈએ છીએ. ન્યાય કરવાનું આટલું બળ રાખનાર ઇંગ્રેજ વર્ગ અ-
 “ ધિકાર સોંપવામાં કિચે દહાડે ન્યાયનું ધોરણ રાખે છે જ ? મહારી પ્ર-
 “ જામાં વિશ્વાસનાં પાત્ર મળતાં તેમને અધિકાર સોંપતાં હું આંચકો
 “ ખાઉં તો હું ઈશ્વરનો અપરાધી.”

“ શઠરાયતા પક્ષમાં દેખાતાં બધાં માણસ એના પક્ષનાં નથી.
 “ એનો વિવેક એમ થાય કે છેક ટોચ વિના બાકી રહેતાં સર્વ માણસોને
 “ છે એમનાં એમ જ રાખવાં અને સખત સાવચેતી આપવી કે ભૂત-
 “ કાળ ભૂલી ચોગ્યતા પ્રમાણે તેઓપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવશે. એની
 “ સંપત્તિમાં એનાં પક્ષમાં દેખાતાં હતાં તે સર્વ હજી એનાં પક્ષનાં રહે-
 “ શે જ એ કુદરતના બળવાન નથી. પેટને અર્થે એનાં થએલાં માણસ
 “ પેટને અર્થે મહારાં થશે. મહારે ભતે તેમનું કામ નથી.-ભતે તેમનો
 “ કર નથી. તેનાંયે નહીં-મહારાંયે નહીં-ભૂપસિંહનાં માણસ અને તો બસ.”

“ અધિકારના શિખરનાં માણસો સારાં થાય એ સાવચેતી ભતે
 “ રાખશું તો નીચેનાં માણસ અતુકરણ કરશે જ. સારાશનો પ્રતાપ તે-
 “ મને લાગશે જ.”

“ અધિકાર સોંપતી વેળા વિશ્વાસનો સંબંધ-પહીથી તેમના ગુણ
 “ દોષનો જ સંબંધ રાખવો. આટલી પ્રીતિ રાખનાર રાણાને આ સમયે
 “ છોડી દેવા-એ અપકાર કહેવાય. એનાં રાજ્યચક્ર બરોબર ચોઠવાઈ
 “ ચાલે પહીં હું ક્યાં સ્વતન્ત્ર નથી ?”

આ વિચારની સાથે આંખ ઉઘડી અને જુલે છે તો નવીન જ
 દેખાવ ! સતો લારે તો આમાંનું કાંઈ ન હું ! આ સર્વ માણસ, રાણો,
 આ સર્વ ઠાક, દીવા-આ શું ? હજી સ્વપ્ન તો ચાલતું નથી ? એ બ્રાન્તિથી
 આંખો ચોળતો ખેડો થયો અને ચારે પાસ જોવા લાગ્યો. રાણાના સ્ને-
 હનો આવિર્ભાવ કળાતાં અમાલ ઉરમાં પ્રતિધ્વનિ થયો. હુકાની નળી
 મ્હોંમાંથી ફહાડી રાણાએ પૂછ્યું : “ કેમ, યુદ્ધિધન, જાગ્યા ? નિદ્રા ઠીક
 લીધી.”

આભો અનેલો યુદ્ધિધન ઉભો થયો : “ જી, આખાં ક્યાંથી અહિયાં ?”

“ તમે સૂતા હતા એટલે જગાડ્યા નહીં. અમે પણ સહ અંહિયાં
“ જ ખેડા કે અહુણાં જગશે. આવો, ખેસો”-પૂર્વાવસ્થાનો અભ્યાસ
સંભારી, પોતાની સાથે કાચ ઉપર જગા બતાવી. યુદ્ધિધન કાચપર
હાથ દેધ નીચે જ ખેડા અને સાન કરી કે ચાકર-વર્ગ દૂર ખસી ગયો.

ચારે પાસ જતાં એકાંત લાગ્યું એટલે વિશ્રમ્ભ કૃધાનો આરમ્ભ
થયો. રાણાએ પૂછ્યું.

“ યુદ્ધિધન, આજ મને નિરાંત વળી. પણ કહો હવે કાંઈ ચિન્તા
બાકી છે ? ”

યુદ્ધિધન હંસ્યો : “ રાણાજી, ચિન્તાનો અન્ત આવ્યો કંઈ દીઠો
“ છે ? સંસાર એટલે જ ચિન્તાની પરમ્પરા-એક ચિન્તા જાય કે બીજી
“ આવી જ છે. ”

અભણ અમાલને આમ પર્યેષક^૧ રીતે ખોલતો જોઈ નવીનચન્દ્ર
વિશેષ રસથી સાંભળવા લાગ્યો.

રાણા ખોલ્યો : “ કહો ને ભાઈ, હવે શું છે ? હું તો જાણું છું કે
“ મહારી ચિન્તા તો ગઈ જ. જે બાકી હોય તે તમારે વાસ્તે છે. ”

“ રાણાજી, શંકરાયનું શું કરવું ? ”

“ શું કરવું ? અપરાધીને ઘટે શિક્ષા. ”

“ યુદ્ધિધનભાઈ, દુષ્ટરાય મરી ગયો તે સંબંધમાં ખરી વાત
“ પૂછી ગઈ છે અને કાંઈ કાંઈ વાતો ચાલે છે. એનો મામો લીલાપુર
“ ગયો છે, ગરુબડ સંતાતો ફરે છે અને ઘણું કરી ધીરપુરના બહારવ-
“ ટિયાઓને ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ” નરભેરામે સમાચાર કહ્યાં.

“ રાણાજી, સાંભળ્યું ? ”

“ હા, પણ એ ચિન્તા હવે મહારે કરવાની નથી. જોઈતા હોય
“ તો હું તો સર્વ વાતના દુકા ઉપાય બતાવું. લાંબા ઉંપાય રજપુતોને ન
“ આવડે. એ સૌખ્યા તમને : ” નિશ્ચિન્તપણે રાણાએ હુકકો ટુંકવા માંડ્યો.

નરભેરામે સૂચના કરી : “ મને તો લાગે છે શમભાઈને એ લોક
“ હાથમાં લેશે. બહારવટિયાને આશ્રય આપી નવા કારભારની નિન્દા કરા-
“ વશે અને લીલાપુરમાં નવા સાહેબ આવશે તેનો અભિપ્રાય પ્રાર્થન-
“ માંથી ફેરવવા યુક્તિ કરશે. બીજો ઘાટ શંકરાયકરવતરાયનું શું થા-
“ નું છે તે જોયા પછી ઘડશે. ”

૧. “ ફિલોસોફી ” વાળી; પર્યેષક=શોષક: Philosophical.

“ ને” યુદ્ધિધન, ધારે કે રામભાઈની ખટપટથી નવો સાહેબે ખોટી
 “ રીતે ભરવાયો તો આપણે તેની ચિન્તા રાખવી ? ખરી રીતે કહે તે
 “ ખરું, પણ આપણું સાંભળ્યાવિના શું અન્યાય કરશે ? અથવા શું આ-
 “ પણે સાહેબ ને રામભાઈ, ને એનો સીપાઇ અને એવી એવી ચિન્તા
 “ રાત દિવસ ક્યો કરવી ? આપણી પ્રજાની ચિન્તા હવે શરૂરાયને માથે
 “ નથી—એ ચિન્તા કરવાની શું જોઈ છે કે આવી આવી ચિન્તા આપણે
 “ નરમારે ક્યો ન કરવી ?”

“ રાણાજી, આપ કહો છો તે સાચું છે, પણ આપણા જ જૂના દિ-
 “ વસ સંભારે, આપણી આગગાડીનું એજન સાહેબવિના ચાલ્યું નથી.
 “ આજ એ લોક કર્તા હર્તા છે—કર્તા ને હર્તા બે.”

“ ત્યારે તો એમ કે ગાદી મળ્યા પછી આજ સુધી શરૂરાયે રાખ્યું
 “ કંઈ અને હવે સાહેબ કરશે. આપણે તો કેવળ પૂતળાં જ. સરકાર
 “ કામ એ કે આપણે પ્રજાપીડક થઈએ ત્યારે માથે અંકુશ પેટે વર્તવું. પણ
 “ આવા વિષયમાં એ સરકાર ?—ને તે પણ સરકારના ગુલામ સીપાઇ સુધી ?”

નરભેરામ કહે, “ મહારાણા, નવા સાહેબ આવે છે તે લશ્કરી ખા-
 “ તાના છે. ડાખક સાહેબના ભત્રીજા થાય છે. જલદ મીલજના છે.
 “ વેર રાણે આવે છે. કાનના દાચા છે. કામ કરવાના ઉત્સાહી નથી.
 “ આત્મા-ભંગ થયેલો જોઈ શકતા નથી. મુશામત કરતાં કરતાં પ્રસન્ન
 “ થાય તો મોટી વાત. રામભાઈને હવે ધીકણાં સમજવાં.”

જૂકુટી ચઢાવી રાણો બોલ્યો, “ યુદ્ધિધન, આનો અર્થ એ કે એ
 “ લોક રાજા અને આપણે ગુલામ. આવી આવી વાલો સાંભળવાને હું
 “ ઇચ્છતો નથી. ભલમનપ્રસાની રીતે થાય એટલું કરવું એની ના નથી
 “ પણ એથી વધારે નરમાસ રાખવી હોય તો તે વાત મહારી પાસે ન
 “ કરવી. તમે તેમની સાથે ભરી પીજો. આપણે આપણી વાત ચલાવો.
 “ બોલો, શું કરવું ધાર્યું ?”

યુદ્ધિધન બોલ્યો : “ ન્યાયની રીતે શરૂરાયની તપાસ ચલવવી અ-
 “ થવા એને એવી શિક્ષા કરવી એ તો મને વ્યાજબી નથી લાગતું.”

“ હા !—” રાણો બેઠો રહ્યો : “ કાલે પોશાક આપિયે પાછો એને ?”

“ નાજી, એને શિક્ષા જોઈ નથી થઈ. દુષ્ટરાય મરી ગયો. કે-
 “ પાળિયે કુટુંબનું નાક કાપ્યું. કારમાર ગયો. હવે જે વધારે શિક્ષા
 “ કરવાની તેનો હેતુ એટલો કે એ વધારે ખટપટ ન કરે અને આપણું
 “ રાજ્યતંત્ર નિશ્ચિંત ચાલે.”

“ નિશ્ચિત ચાલવાનો રસ્તો—મને લાગે છે કે એના સાળાએ શોધી
“ ફાલડ્યો તે હશે.”

“ રાણાજી, એટલાં ઉક્ષણવાદી કાંઈ લાભ નથી. આ ઉપરથી તો
“ એટલું જોતું કે બ્યારે દરબારનાં સર્વ માણસ એનાં હતાં તે પ્રસંગે એને
“ ફાલડ્યો હતો તો કેટલી ખટખટ હભી કરત. મહારા મનમાં બૂદ્ધો રસ્તો
“ યોગ્ય લાગે છે. દિલ્હીના બાદશાહોમાં એવી રીતિ હતી કે કોઈ ઉમ-
“ રાવ સત્તાલોભી થાય તો એને કોઈ ગામડામાં સૂઓ કરી મોકલવો
“ એટલે તે પોતાને જ પૂર્ણ સત્તાવાન દેખી-પોતાનાથી કોઈને મહોદું ન
“ દેખી-વધારે મહોદા થવાનો લોભ ન કરે અને આત્મસંતુષ્ટ થાય.
“ આત્મ સંતુષ્ટ થયો તેનો લોભ મરે-તેના તરફથી ભીતિ પડી રહે નહીં.
“ બીજું: શત્રુને સંન્યાસી જેવો કરી દીધો એટલે તે નિઃસ્પૃહી અને નિ-
“ બંધન થાય-તેના જેવો ભયંકર શત્રુ કોઈ નહીં. પોતાનું સાદું તો
“ કરે કે ન કરે પણ પારકાને તુકસાન તો તે કરી શકે જ. આથી મહારા
“ મનમાં એમ છે કે શઠરાયની પાસે તેનું ગામ રહેવા દેવું પણ બૂની
“ સનદ લેઈ લેવી અને નવી આપવી. તે એની જાતને જ કરી આપવી
“ અને અંદર લખવું કે તે પોતે આપને સંતોષ આપશે તો તેને વંશપ-
“ રંપરાની નવી સનદ કરી આપવામાં આવશે. વળી એવી સરત
“ કરવી કે તેણે અને કરવતે એ જ ગામમાં વસવું અને તેને આપ્યાદ
“ કરવું, રજા શિવાય ગામ છોડવું નહીં, અને રાજપ્રપંચમાં પડવું નહીં.
“ તે ગમે તેવો હશે તોપણ ઉદર-સ્વાર્થથી બંધાશે, એ બંધનમાંથી
“ છૂટવાનું જોખમ નહીં બહારે, સદૈવ બહીતો રહેશે, અને આપણે વશ
“ રહેશે. ઈશ્વર એને બહાણ તો નથી જ પણ બહાણ હશે તો ઉપ-
“ કાર માનશે. લોકમાં આપની ક્ષમાની પ્રશંસા થશે. રામભાઈ કે સા-
“ હુબ કે કોઈને પણ બોલવાનું નહીં રહે. પ્રતિપક્ષી વર્ગ સર્વ શાન્ત
“ પડશે અને આપની કૃપાને અશક્ય નહીં ગણે. અને મહોદામાં મહોદી
“ વાત એ કે ઈશ્વર આપના ઉપર પ્રસન્ન રહેશે. કાર્યસિદ્ધિ થાય; હઠીપન
“ પામેલું વેર શાન્ત થાય; આત્મા, લોક, અને ઈશ્વર સંતુષ્ટ થાય-
“ એથી બીજું કશું કિયું ?”

રાણો એક કરડી બેસી રહ્યો હતો. તે સર્વ સાંભળી રહ્યો, વિ-
ચારમાં પડી ગયો, અને અન્તે શાંત થયો: “ વાર, ભાઈ, ફાલડો તે ખરું;
“ દીક છે; એમ કરો.”

“ ક્ષમા અને હાલપણને મિશ્ર કરી કાર્યસિદ્ધિ શોધે તે પ્રધાનને
“ ધન્ય છે—હાલ અને વિચારપાત્ર પ્રધાનને વશ પોતાની વૃત્તિ રાખે

“એ રાજાને ધન્ય છે!”—નવીનચન્દ્રના ચિત્તમાં વિચાર-ભર્યા હતા.
 “આવી સ્વતંત્ર-તોફાની વૃત્તિવાળો રાજા પળવારમાં આળકપેટે હાલ
 “પણને વશ થયો!—સર્વ રાજાઓ આવા હતા હશે? એમ હોય તો ને-
 “છએ જ શું? રાજાઓ ગમે તો પોતાનાથી વધારે હાલપણ કોઈનામાં
 “જેતા જ નથી, અથવા તો પોતાના અથવા પારકાના હાલપણનો વિચાર
 “રજ ન કરતાં હોય છે એવું વાંચ્યું છે—એનાં દૃષ્ટાંત પણ જગતમાં
 “હશે જ. ઈશ્વરે—માણસ અને માંકડાં—હાલ સર્જેલાં છે.”

નરભેરામે કહ્યું: “ભાઈસાહેબ, એ તો આપે સારાઈનો માર્ગ શોધી
 “કહાડ્યો—પણ હું ખાતરીથી કહું છું કે એ લોક એનો અર્થ એમ જ
 “લેવાના કે એમને શિક્ષા કરતાં આપણે ડરિયે છિયે અને એ શિક્ષાપાત્ર
 “છે એવું સ્પષ્ટ બતાવી આપવા આપણે અશક્ત છિયે.”

બુદ્ધિધન હસ્યો: “નરભેરામ, એટલો પણ વિચાર નહીં કર્યો હોય?
 “પ્રમાદ અને તકપ્રમાદ ગયા છે તે રસલસાહેબ પાસે સર્વ વાત રજ-
 “રજ ઉઘાડી કરી દેશે એટલે સામી ખટખટનો પાયો ભાંગ્યો સમજવો.
 “સાહેબને આપણાપર વિશ્વાસ છે અને નવા સાહેબ આવશે તેમને સર્વ
 “વાત કરી મૂકશે. પછી થવા ઘો જેનાથી જેટલી યાચ તેટલી ખટખટ.
 “રામલાઉને હળવે હળવે સિદ્ધા કરી દેવો પડશે—એને તો ગમે તેમ
 “ભરી પીશું. હવે શકરાયનું એ કરવાનું કે લીલાપુરમાં અને ખીજે બધે
 “ઠેકાણે એની કળા થાકશે લાંસુધી એને છે એમ તે એમ જ રાખવામાં
 “આવશે અને જ્યારે એ જાણશે કે હવે મહારા હાથ નીચા પડ્યા અને
 “કાંઈ દાવ હાથમાં નથી જ સારે—એની ઇચ્છા હશે તો જત-એ ચરણે
 “પડી માગશે તો જ—રાણાજી કૃપા કરશે. સુવર્ણપુરના મહારાજની કૃપા
 “કાંઈ રસ્તામાં નથી પડી. શિક્ષા અને ક્ષમા હાલ્ય કાર્ય એમને આ-
 “વડે છે તે જગત જોશે જ. એવા એવાથી ડરતાં રહેવું એ મહારાણા
 “સમજતા નથી.”

ભૂપસિંહ ટટાર બેઠો, પ્રસન્ન થયો, એનો ક્ષાત્ર ઉદ્રેક સંતુષ્ટ થયો,
 અને અમાલપર સ્નેહભરી ઉત્સાહ ભરી ચળકતી આંખે મૂંછે હાથ દેતો
 જોવા લાગ્યો. સર્વને આત્મોત્કર્ષક વચનની અસરમાં જ કાંઈક ઐન્દ્રજન-
 લિક માયા છે.

નવીનચન્દ્ર આ નવીન નાટક જોઈ જ રહ્યો. રાણો અમાલ-
 બુદ્ધિને પ્રતિકૂળ થતો પ્રથમ અટક્યો હતો પરંતુ કાંઈક અનિચ્છાથી

અટક્યો હતો. નરભેરામ તે અનિચ્છાને વધારે એવા શબ્દ બોલ્યો. યુદ્ધિનના શબ્દથી તે અનિચ્છા વધતી અટકી એટલું જ નહીં, પણ વાયુના અગ્નિના ઝપાટાથી માર્ગપરથી ધૂળ સાફ થઇ જાય તેમ અમાત્યના અગ્નિના ઉત્તેજિત પ્રતિભાનથી રાણાની મૂળની અનિચ્છા પણ અદૃશ્ય થઇ ગઇ. એથી પણ વધારે એ થયું કે અમાત્ય-મહારે જ અનુકૂળ માર્ગે કામ કરશે એવી રાણાની ખાતરી થઇ. સેવ્યજનની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ કેમ જરી દેવી અને અનુકૂલ કેમ દેખાવું એ બરોબર દેખાડી આપે એવું સેવક-બુદ્ધિનું આ પરાક્રમ જોઇ નવીનચંદ્ર અદ્ભુત આશ્ચર્યમાં પડ્યો. આશ્ચર્યતુલા ઠેકાણે આવતાં આ પરાક્રમ કરવાનો પ્રસંગ પાડનાર સેવકવૃત્તિની તેને દયા આવી. સેવ્યજનને પ્રસન્ન કરવાના જ અથવા તેને અપ્રસન્ન ન થવા દેવાના-હેતુથી પોતાના અંતઃકરણને ઢાંકી નવીન-અભિતિ ચિત્ર જેવું-શબ્દબળ રચવું પડે, જરી પણ વૈતથ્યવાળી વૃત્તિ બતાવવી પડે:-આ સેવક-ભાવ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશકર લાગ્યો. જે સેવ્યભાવ બાળ્યે-અબાળ્યે પણ આ દશાનો ઉત્પાદક થઇ પડેછે તે સ્વ-પર-પાતક લાગ્યો. આ અપભ્રંશ અને પાતકતાના હેતુ ઉત્પન્નભાવના સ્વભાવભૂત-પ્રકૃતિસ્થ-લાગ્યા અને પળવાર પ્રસક્ત સ્વપ્નમાંથી દૃષ્ટિ-અંતઃસંકાન્ત કરી ખાસે કોઇ ન હોય તેમ મનમાં બોલી ઉઠ્યો, “બરી વાત છે !

“ The man

“ Of virtuous soul commands not, nor obeys.

“ Power, like a desolating pestilence,

“ Pollutes whatever it touches; and obedience,

“ Bane of all genius, virtue, freedom, truth,

“ Makes slaves of men, and of the human frame

“ A mechanized automaton.”

કોણ જાણે ક્યાંથી આ કવિતા તેના સ્મરણમાં સ્પુરી આવી અને વિચારમાં પડી પાછળના ઝાડને ટેકો દેઇ તે પોતાના ઘરમાં હોય તેમ બેઠો.

૨. અસહ્ય રૂપ હોય તેથી બહુ-બહુ-તે વિતથ્ય; વૈતથ્ય=વિતથપણું.

* Shelley's *Queen Mab*:

“ વિશુદ્ધ આત્માવાળો પુરુષ આજ્ઞા કરતો નથી, ઉપાકરતો નથી. જગતને શસ્ત્ર કરનાર કોઈ સર્વ વ્યાપી રોગની પેઠે સત્તા જેને સ્પર્શે છે તેને બ્રષ્ટ કરી દે છે; અને સર્વ બુદ્ધિ, શુદ્ધિ (સદ્ગુણ), મુક્તિ (સ્વતંત્રતા), અને સંકુલિત (સત્ચક્રિત) એ સર્વના દ્વિપ જેવું આજ્ઞાધારણ મુનવીને દાસ કરી દે છે અને આ માત્રથી ઘટનાને માત્ર એક ગતિમાન બડ-અંત જેવી કરી મૂકે છે.”

કવિતાનાં છંદાં ચરણુ ખોલતાં ખોલતાં તેના હાથ છાતી ચાંપી પાછા અ-
ત્રિંસા પહોળા-છૂટા થઇ બે પાસ પડ્યા. ઇચ્છેજ કવિનો તીવ્રવેગ પળવાર
આર્યમસ્તિકને તીવ્ર સુરાપેઠે ચમકાવવા લાગ્યો. “રાણુને અનુકૂળ કરી દેવા
“અમાલ્યે નાટક લખ્યું ! ત્રિયુદ્ધિનો એ જ અપધ્વસ ! પોતાની સત્તાએ
“આ નાટક ઉપન કરવા સમય આણ્યો-રાણુ ! એ ત્હારી સત્તાનું દુષ્કલ !
“માનવી માનવી પર આઝા કરે-માનવી માનવી પાસે કુદ્ર બની જાય. એ
“ઉભય પરિણામ અનિષ્ટ છે !” વિચારની ચમક મસ્તિકના આખા ક્ષિતિજ-
માં વીજળીની ત્વરાથી દોડાદોડ કરવા લાગી. અંતે ચમક થાકતાં મન્દ
ચંદ્રિકાપેઠે આર્ય કોમળતા સ્ફુરવા લાગી. “ઈશ્વર, તને ગમ્યું તે ખરૂં. તને
“લાગી તે ઘટના યોગ્ય.” “અને લાગે છે કે મ્હારી દૃષ્ટિ જ એવી છે. આવો
“સારો રાજા અને આવો સારો પ્રધાન-તેની વચ્ચે આનું થાય ત્યારે
“ઈશ્વરેચ્છા જ, મ્હારા જેવા વિચારના સર્વ હાથ તો જગત કેમ ચાલે ?”

વિચારનિકામાંથી જાગ્યો અને પ્રત્યક્ષભણી અક્ષગણુ (ધન્દ્રિય-સમૂહ)
વળ્યો. “સેવ્યસેવક પોતાને અને પરસ્પરને અન્યોન્યસમાન અને સ્વતંત્ર
“માનવી ગણી ઇચ્છાને દર્શાવે અને અનુસરે તેમ ક્યાં નથી થતું ? મિત્રો
“અને શુદ્ધ દમ્પતી શું કરેછે ? શું સૌભાગ્યદેવી યુદ્ધિધન પાસે સ્વરૂપ
“લાંકે છે ? સ્વતંત્ર નથી રહેતો ? અને તેમ છતાં પતિની ઇચ્છાને નથી
“અનુસરતો ? શું યુદ્ધિધનની સત્તા તેને સવાસલાં કરવાની જરૂર પાડે
“છે ? એમ છતાં શું એની ઇચ્છાને અનુસરતાં દેવી પાછળ રહે છે ?-ના,
“કારણુ ઉભયની ઇચ્છાઓ સંગત થાય છે-પતિનાથી ભૂદી ઇચ્છા પત્નીની
“થતી જ નથી અને થાય છે તો તે બેધડક મિડાશથી ઉઘાડી કરેછે અને
“અંતે એક ઇચ્છા થાય છે. શું સેવ્ય સેવકોમાં પણ એમ ન થઇ શકે ?
“આ નાટક અમાલ્યે ન કર્યું હત તો ન ચાલત ? એ નાટકવિનો કાર્યસિદ્ધિ-
“નો બીજો માર્ગ શું ન હતો ?-પણુ-પણુ ભય અસંલને જન્મ આપેછે-
“માણાપતો ત્રાસ બાળકને અસલ ખોલતાં શીખવેછે-સેવ્ય જન અપ્રસન્ન
“થશે એ ભય સેવકને અસલ કરી દે છે. સલથી, અપ્રસન્ન થાય એવા
“સેવ્ય-અને ભય પામે એવા સેવક-ઉભય અનિષ્ટ છે !” અનુમાનનો એ
ઉપસંહાર થતાં અંતઃસ્વમ અદશ્ય થયું. આ સર્વ મનમાં વિચારતાં વિચા-
રતાં રાન્ય-અક્ષથી પ્રલક્ષને લક્ષ્ય કરતો હતો તેને ઠેકાણે અક્ષ-પ્રલક્ષનો
શુદ્ધ સંયોગ થયો અને અક્ષકારના છન્નમાં મન પણુ આવીને બેઠું. કાર-
ભારીની વાર્તા નવીનચંદ્ર જેવા સાંભળવા લાગ્યો.

વિચારને શાન્તિ-શય્યામાં સુવાડતાં સુવાડતાં તમ મસ્તિક કપાળે
કરચલિયો રચી વળી અંતર્ગમના કરી ઉઠ્યું : “સેવ્ય જનો ! ખોલતાં, ચા-

“લતાં, કાંઈ પણ કરતાં, પ્રતિપણ લક્ષમાં રાખજો—ભૂલશે નહીં—દે તમારા
 “હુદ્રમાં હુદ્ર સેવકો પણ તમારા જેવા જ માનવી છે—તમારા જેટલી જ
 “સ્વતંત્રતાના વારસ છે—તમને ઈશ્વરે ઉપદેશ માળ એસાડ્યા તે નીચલા
 “માળવાળાને ક્યારે નાંખવાને નહીં !” “સેવકોને શ્વાનની પેઠે નહીં
 “પણ હસ્તીની પેઠે રાખજો.”—“સેવકો ઉદરને નિર્ભય રાખવા કરતાં
 “પણ બીજા ગુસ્તર ધર્મ તમારે છે—સેવકધર્મમાં જ સર્વ ધર્મની સમાપ્તિ
 “થતી નથી—સેવકધર્મ સાચવવા એ પળવાર ઉદરનિમિત્તે તમારે ધર્મ
 “થયો મારે અન્ય સનાતન ધર્મ નહીં થતા !”

વિચારોનો હવે ખરેખરો અંત આવ્યો. ઉછળતી હાંમ કીનારાપર
 પછડાઈ શાંત થઈ ગઈ.

આ વિચાર થયા એટલામાં તો રાણા અને અમાલાદિ વચ્ચે કંઈ કંઈ
 વાતો થઈ ગઈ. શઠરાયનું શું કરવું તે નક્કી થઈ ગયું. ખલકનંદા અને
 રૂપાણીની વાત પડેલો રાખી નરભેરામે કરી—અમાલ્યે તે વાતમાં ભાગ ન
 લીધો. જમાલના ઉપર ધર્મોસન આગળ કામ ચલવવામાં લાભ ન હતો—
 કામ ચલવી શિક્ષા થાય તેમાં પણ કાંઈ લાભ ન હતો. ધર્મોસન આગળ,
 લોકવચ્ચે, અથવા વર્ષ એ વર્ષની દેડમાંથી છૂટી દોષની પાસે પણ, સુસ-
 લમાનને અમાલ્યપુત્રીનું નામ પોતાના મલિન મુખ ઉપર આણવાની સ્વતં-
 ત્રતા અન્તે કદી પણ આવે તે અભિનિત આર્યને સર્વદા અનિષ્ટ જ લાગ્ય
 એમાં કાંઈ નવાઈ ન હતી. ગમે તેવું પણ મહારાણાનું અંતઃપુર, તેની વા-
 ત્તાંએ ખંડાર નય એ પણ અનિષ્ટ જ. રથી, મહાવો, આદિ મંડળને પણ
 દેખીતી શિક્ષા ન ફરવાતું આવું કારણ હતું. રણછત અમાલનું માલુસ
 હતું તેને શિક્ષા કરવી અયોગ્ય હતી. જૂના કાળની સુરંગની માહિતી શ-
 ઠરાયને હતી તેમ જ શુક્રાર્ય રણછતને પણ હતી. રણછતની પાસેથી
 એ વાત જાણતાં રાણીનું ચિત્ત ભરવનારનો પત્તો અમાલને લાગ્યો—કારણ
 સુરંગનું મ્હોં અંતઃપુરમાં હતું. આ ભેદ જાણી ઉધાડો કરવાનો તેણે માર્ગ
 શોધ્યો. જમાલ વગેરે શઠરાયના મંડળને એ સુરંગમાં મોકલ્યા; તેમને
 તથા તેમની જીભોને વશ રાખવા તેમ જ પાપશંકા પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન
 થાય એ યેવડા હેતુથી—અંતર્યા પોતાના પણ ખંડારથી શઠરાયના—રણછ-
 તને ઉધાડી તરવાર સાથે આ મંડળમાં અગેસર કર્યો. સુરંગમાં તેણે પો-

❖ લાઙ્ગુલચાલનમથશ્વરણાવર્ષાત સૂમૌ નિપત્ય, વદનોદરદર્શનં ચ

❖ શ્વા પિષ્ઠદસ્ય કુસ્તે ગજપુઙ્ગવસ્તુ ધીરં વિલોકયતિ ચાટુશૈશ્વ મુદ્ધક્તે॥

પોતાનો માર્ગ કરતો હતો. એની નીતિને દિગ્દર્શન આપવામાં દૃષ્ટ અને અ-
દૃષ્ટ અનેક વસ્તુઓ આમ કારણભૂત થઈ પડતી હતી. કોઈને તેની કલ્પ-
ના પણ ન હતી-માણસનાં મસ્તિક અને અંતઃકરણ ઈશ્વરે પારદર્શક નથી
કર્યો-એમાં એણે કાંઈ શુભ પરિણામ જ વિચાર્યું હશે. શુદ્ધ આત્મા અને
મલિન દેહ-ઉભયની અર્ધદૃષ્ટ અર્ધ-અદૃષ્ટ એકત્ર થઈના ચર્મચક્ષુથી અગ-
મ્ય છે તે સદર્થે જ. સુચ ! શુદ્ધિ અને મલિનતા-એ ભેદ માનવીની સૃષ્ટિનો
છે-ઈશ્વરના અંસ ધરને નથી. પૃથ્વી છોડી કે પૂર્વ-પશ્ચિમ નથી. જે સ-
ૃષ્ટિમાં તું ઉભો હોય તેના દેશકાલ સ્વીકાર્યું. વ્યવહારમાં ઉભો રહી ભેદમયી
શુદ્ધિશોધક વ્યવહાર-દૃષ્ટિ રાખ્યું અને પરમાર્થમાં ઉભો રહી અનવચ્છિન્ન
પરમાર્થ-દૃષ્ટિ રાખ્યું. જગૃતદશાના જ્ઞાનવાળા સ્વપ્નસ્થ પેઠે પળવાર ઉદા-
સીનવૃત્તિ રાખી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના મિશ્રીભૂત માનવીને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈ
શે અને પરસ્પરવિપરીત ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવ વચ્ચેની ધરી આસપાસ ફરનાર
ગ્રહો જેવા માનવીને પણ ધડીભર તટસ્થતાથી જોઈ કાંઈક સદ્બોધ પામ્યું.
તું પણ માનવીસ્વરૂપ જ છે.

સુવર્ણપુરથી આશરે એક ગાઉને છેટે જંગલમાં “ સુસાદર-જં-
ગલો ” હતો. તેમાં સાહેબ લોકને જ ઉતારે આપવામાં આવતો. કમતી
પગારે જમાવને લાં મોકલવાતું હતું અને વર્તણૂકમાં સુધારો થયે પગાર
વધારવાની આશા આપવામાં આવી. રહીને પણ એવી રીતે જ દૂર કર-
વામાં આવી. મહાવાને દૂરનાં ગામડાંવચ્ચે દરબારી ટપાલના કાસદનું
કામ સોંપવાતું હતું. શંકરાયનું ગામ જે ટપા નીચે આવતું હતું તેના
પોસીસસુબેદારની જગા રણછંતને આપવામાં આવી તે એવા હેતુથી કે
ખંદારના દેખાવથી શંકરાય ખુશી થાય કે “ ના, આપણો માણસ આવ્યો
તે ઠીક થયું ” અને અંતર્બોધેથી (અંદરખાનેથી) પોતાના પણ ખંદારથી
શંકરાયના દેખાતા માણસદ્વારા શંકરાયની ખટપટની ચોટી થાય.
એ હેતુ રણછંતને કહી દેવામાં આવ્યો હતો અને હળવે હળવે એનો
પગાર સારી પેઠે વધારી દેવામાં આવશે એ સૂચના પણ કરવામાં આવી
હતી. રાણી શંકરાયની ખટપટમાં ભળી તેથી મહારાણાને કોપ ચઢ્યો
હતો અને તેનું મ્હો પણ ન જોવું એની પ્રતિજ્ઞા કરવા તત્પર થયો હતો.
યુદ્ધિધનની શિખામણથી રાણાએ ઠરાવ કર્યો કે છેક આમ ન કરતાં નવી
રાણી પરણી જૂનીને માથે શોક્ય આણવી અને જૂનીને જાણવું કે
સારી વર્તણૂકના પ્રમાણમાં ત્હારા માનમાં વધારો કરવામાં આવશે.

’ આર્થમ્તાઓની એવી પ્રકૃતિ છે કે દોષ કરનાર બાળકને શિક્ષા
કરી પછી પોતેજ રોવું. આર્થપ્રજ્ઞ પણ એવી જ છે. દુષ્ટ મહારાવના

સામી આટલી યોગ્ય ફરિયાદો કરી તેને અત્યંત શિક્ષા થતી જોઈ અનુકં-
પાભરી ફરિયાદ-કરનાર જ પ્રજા આટલી ઉલટી અને પડતા રાજા ઉપર
દયા રખાવવા આટલો પ્રયાસ કર્યો તે વાતથી દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિ, ન સ-
મજનાર પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ મનમાં ગુન્યાવાયા હતા. પણ યુદ્ધિ-
ધન એ પ્રકૃતિથી જોમિયો હતો અને તેના મનમાં એમ નક્કી હતું કે
અસાર સુધી તો શઠરાયના સામે પોકાર ચોપાસથી લીધી રહ્યો છે પણ
જો એને કેદની કે એવી શિક્ષા થઈ તો એનો એ પોકાર બેશી જશે અને
તેને કેદાણે મહારા સામે પોકાર થશે. વાધનું પણ મરણ બ્રાહ્મણવાણિયા
જોવા ઇચ્છતા નથી ; આથી આ સર્વ પરિણામ જોવા વારો ન આવે અને
શઠરાય સામે ઉલટલી ભરતી ઝોટરૂપ થઈ એને જ અનુકૂલ પાછી ન થઈ
જાય તે પણ યુદ્ધિધનનું લક્ષ્ય હતું.

આવાં આવાં કારણોથી વર્ણવ્યા પ્રમાણે શિક્ષા અને ક્ષમાનો યોગ્ય
લાગતો સંકર બનાવી તેની માત્રા શિક્ષાપાત્ર વર્ગને પાવાનો નિર્ણય ભૂપા-
સિંહની પાસે થયો. એ નિર્ણય પ્રસિદ્ધ થતાં, પ્રજાનો કોપ અને અનુકંપ-
ઉભય સંતુષ્ટ થશે અને મહારાણા ઉપર પ્રજાના ચિત્તમાંથી પ્રીતિનો અને
સુખમાંથી “વાહ ! વાહ !” નો વર્ષાદ વર્ષશે એવી કેટલાક પ્રમાણમાં નિ-
કાલ-જ્ઞાની બનેલા અમાયે ખાતરી કરી આપી. સિદ્ધવચન પેટે અમાલના
વચને ખરી પડવા નિર્મેલી શ્રદ્ધાને જન્મ આપ્યો.

યુદ્ધિધન રાજનીતિમાં પ્રવીણ છે, રાજ્યકાર્યનો હુરંધર થવાની
યોગ્યતા ધરાવે છે, અને ઇંગ્રેજ વિદ્યા વિના આ સર્વ પરિણામ આવી શકે
છે એટલી નવીનચંદ્રની ખાતરી થઈ. પરંતુ હજી તેને સર્વતઃ સંતોષ ન થયો.
એટલામાં પ્રસ્તુત વિષય બદલાઈ નવીન વિષય નિકળ્યો. વિપરીત પક્ષનો
નિર્ણય પૂરો થયો. આત્મપક્ષમાં પારિતોષિકનું લ્હાણું લ્હાવાનું આક્રી હતું.
આ આનંદકર વિષયમાં સર્વને વધારે રસ પડ્યો અને યુદ્ધિધને નવા
“કૃષ્ણિર્નેરુ”ની (શિષ્યાધિકારી-મંડલની) સંઘટના કરવાનો આરંભ કર્યો.
સર્વ સાવધાન થઈ ગયા.

કેરવતરાયવાળી જગા તર્કપ્રસાદને આપવાની એમાં તો કાંઈ વાંધો
ન હતો. મહાલકરીઓના ઉપરીનું કામ શઠરાય પોતાના હાથમાં રાખતો;
યુદ્ધિધને તે કામ જૂઠું પાડ્યું અને નરભેરામને “મહાલખાતાનો ઉપરી”
બનાવ્યો. આવી જગાથી નરભેરામને સર્વ રીતે સંતોષ વળ્યો. અહુ દિવ-
સ રાણાની પાસે રહેવાથી વિશ્વાસુ છતાં વિશ્વાસઘાત કરવા લલચાતાનો પ્ર-
સંગ નરભેરામને ન આવે, એવી યુદ્ધિધનની અંતર્માં ઇચ્છા હતી તે નૂંમ
થઈ. કાઢેલી જગાને વાસ્તે નરભેરામ યોગ્ય હતો એ બાબતમાં મતભેદ પ-

ડવાનો સંભવ ન હતો. નરભેરામની મૂળ જગા પ્રમાદધનને આપવાની કરી. દુષ્ટરાયવાળી જગા જયમઘને આપી અને વિનયસેનને, એનો ઉપકારક (એસિસ્ટેન્ટ) બનાવ્યો. વિદુરપ્રસાદને તરત લીલાપુરવાળી જગા પર મોકલવાનું થયું. પરગામની નિમણુક એને પસંદ ન પડી પણ તરત બોલ્યો નહીં. કાંક જયમઘની ઈર્ષ્યા તેના મનમાં થઈ. 'બુદ્ધિધને પોતાનું જાતું કામ કર્યો જવું, અમાલ એ જગા અને નામ કાઢી નાંખવાં; અને અમાલના કામ શિવાય કારભારનું બાકીનું બધું કામ કારભારીનું નામ ધારી બુદ્ધિધને જ કરવું. આ વ્યવસ્થા સર્વને ગમી.

આટલી પ્રસિદ્ધ નિમણુક થઈ. નવીનચંદ્રના ઉપર બુદ્ધિધનની પ્રીતિ હતી-ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરી હતી. પણ તરત તો નવો જ અને અનુભવહીન પરદેશી તેને સ્વતંત્ર જગા આપવી બુદ્ધિધનને યોગ્ય લાગી નહીં. આથી તરત તેને વિદુરપ્રસાદ સાથે લીલાપુર મોકલવો અને જેવાર માસ પછી કામમાં ભોમિયો અને લોકમાં પ્રખ્યાત થાય સાર પછી વિદુરપ્રસાદને સુવર્ણપુર બોલાવી લેવો અને એ જગા નવીનચંદ્રને આપવી એવું બુદ્ધિધનના ચિત્તમાં હતું. રાણાપાસે દાખલ કરવાને રામબાહવાળા વર્તમાન પત્રો વાંચવાને નિમિત્તે આજ એને આણ્યો હતો. પોતાનો માણસ છે એવી રાણાની ખાતરી કરી હતી.

ગરબડને તરત એની એ જ જગાપર રાખવો એવો વિચાર હતો. એણે રામભાઈને શણી કરી હતી કે: “આ સર્વના બદલામાં તું આ રાજ્યમાં કાંઈ માગી લે! માગ્યું ન આપે તો લીલાપુરમાં તારી સત્તા ચલાવવાની ધમકી આપ્યું, માગ્યું આપે તો તે જગાપર આવ્યું, અને પછી જાંતે કારભારી થવાનું મહાઈ પોતાનું તો ગળું નથી પણ તારા જેવા સત્તા અને મોભાવાળાને કારભાર અપાવવા સફળ શ્રમ કરી શકું એમ છે. બુદ્ધિધન એ જ માર્ગે અને મહારા આશ્રયથી ચક્રો એટલે હવે ગરબડ સરી કે વૈદ્ય વેરી જેવું કરે છે પણ તારા જેવાની સાથે મળી હું વેર વાળી શકીશ. તું એજંસી સાચવજે. રાણાનું અને મહાઈ અંતઃકરણ એક છે.” રામભાઈને આ શિખામણ ગમી અને તદ્દપ્રસાદ સાથે બુદ્ધિધનપર સંદેશો મોકલ્યો. એને દ્રવ્યનો ખપ હત તો બુદ્ધિધનને અડચણ ન આવત. પણ આ માગણી ભયંકર હતી. રામભાઈ ગરબડને બળે અને ગરબડ રામભાઈને બળે કુદે છે તે સ્પષ્ટ જણાતાં તેનો પ્રતિકાર શોધી ફાડાયો. ભીતિનો માર્યો ગરબડ મથે છે જાણી તેની ભીતિનું કારણ દૂર કર્યું. તેના ઉપર વિશ્વાસ જણાવવા તેને ફાલગુણ: “પ્રાતઃકાળમાં શકંશયના સમયનાં હીસાગી દફતરવિશે તમારી પાસે રિપોર્ટ

માગવામાં આવશે અને તેમ કરવા પછી આગળ પણ તમારી સહાયતા જોઈશું; આપણા લાંબા પ્રયાસનું ફળ ભોગવવાનો શુભ અવસર આવે છે; એટલું કે આજસુધી તો અમારી ધૃત્વથી સામા પક્ષમાં તમે દેખાયા પણ હવે અમારા પક્ષમાં ઉઠાડાં થવું પડશે અને અવિશ્વાસનાં સર્વ કારણ દૂર કરવાં પડશે. પાતાના અને પારકાઓનો વિવેક કરી યોગ્ય ફળ સર્વને અવિલંબે આપી દેવાં રાણાજીની પ્રતિજ્ઞા છે. તમારે હવે સમય ચુકવા જેવું નથી.” રામભાઈને શો ઉત્તર મોકલવો તે શોધવલિં અને આખર ઉત્તર પહોંચાડવાનું ગરબડને માથે જ રાખવું એવો યુદ્ધિધને ઠરાવ કર્યો. પરંતુ ગરબડે ચકલી ઉરાડી ખરી-પણ પાછી બોલાવી શકશે કે નહીં એ ચિંતા રહી. રામભાઈ અને બહારવટિયા બેને એણે ઉશ્કેર્યા હતા-હવે તેમને ઠેકાણે લાવવા એ ગરબડની શક્તિ ઉપરાંતનું કામ છે એવું યુદ્ધિધને ભયસાથે ધાર્યું. યુદ્ધિધન આ વિચારમાં હતો તેટલી વારમાં સાહેબપાસેથી આવેલા એક બે પત્રોનું ભાષાંતર નવીનચંદ્રે રાણાપાસે કરી બતાવ્યું. બીજું સર્વ વાંચવાનું રાણાની આજ્ઞાથી મુદતની રાખ્યું-રાણાને તેમાં કાંઈ સ્વાર્થ ન હતો. તે પાછો વિચારમાં પડી, અધીરો બની પૂછવા લાગ્યો:

“યુદ્ધિધન, આ બધી જોઠવણ તો ઠીક થઈ. હવે બીજી પરચૂરણ જોઠવણ તમે તમારી મેળે કરજો. મહારે માત્ર ત્રણ વાત જાણવાની છે. એકતો એ કે શરૂઆતની વ્યવસ્થા કરવી ધારી તે કેવી રીતે પાર ઉતારવી-તે તો તમે ફેહોજો કે તર્કપ્રસાદ આપ્યા પછી થશે. ઠીક. બીજું એ કે તમને પોશાક આપવાનો-એ તો પ્રાતઃક્રમે પ્રથમ કામ રાજો. ત્રીજું તમે ફેહોજો હતા કે જગતમાં ઝળકી નિકળે એવાં કાંઈ કામનો આ રેલ કરવો-એ પણ સાદું કામ છે-એવો કાંઈ માર્ગ શોધી ફેહોજો કે નથી.” આપણી નામના આરે પાસે ફેલાય અને અમર થાય. એ ધીમે ધીમે “જે જે. સાહેબ લોક નામનાથી જ વશ થાય છે.”

આમ અનેક વાતો કરતાં કરતાં રાત્રિ યુવાન બનવા લાગી અને તેના સમજ આશ્લેષથી દિલ્લમ્હ બનતો સંસાર આખો મીંચવા લાગ્યો. નિદ્રાએ રાણાને હાથ પકડી મદનવશ કરી અંતઃપુરમાં એંચી લીધો અને અંધ બનાવી અણગમતી રાણાને ભુજ-વશ કરવા મોકલ્યો. અમાલ, નરભેરામ, જયમલ, અને નવીનચંદ્ર એક બેઘોડાની ગાડીમાં બેસી અંધકારસાગર તરી જવા ધૃત્વતા હોય પણ તેમ કરવાનો ઉપાય ન દેખતા હોય તેમ અંધકારમાં જ ગાડીવાનને પશ થઈ ગાડી સાથે અંધકારમાં લીન થયા. માત્ર આગળ ચાલતા સ્વારૈના ઘોડાની ખરિયોના પડધાના અને પોતાની તથા પાછળની ઘોડાગાડિયોના અવિચ્છિન્ન નિર્બોધ કાનપૂર પડતા હતા.

એ શિવાય સર્વ ઇન્દ્રિયોને અન્ધકારે જ નિષ્ફળ કર્યો જેવું થયું. નવીનચંદ્રના મનમાં ગર્જના થઈ ઉઠી: “અંધકાર ! અંધકાર ! સુવર્ણ-
“ પુરસ્કી દીન પ્રજા ! ચાર ચાર કલાકની વાર્તામાં તારે સાઈ પા કલાકનો પણ
“ અવસર ન મળ્યો. અથવા-તો-મહારી જ લુલ્લ હશે. આ કામ પણ
“ પ્રજાનું કેમ ન ફૂલેવાય ? નકારા કારભારીને ફૂલાડવાનો પ્રયાસ તે પણ
પ્રજાનું હિત જ.” આ ઠરાવ તેના મને ખરેખર ન સ્વીકાર્યો.

ગાડીના ફાનમની દીવાનો ઝીણો પ્રકાશ ગાડીમાં આવતો હતો અને અંધકારના વિશાળ આભોગમાં છાનોમાનો લપ્પાછ ગાડીમાં પ્રવાસ કરતો હતો. એ પ્રકાશનો એક કિરણ પાછળ યુદ્ધિધનની આંખપર પડતો હતો. ગાડી મ્હેલમાંથી નિકળી રસ્તાપર ગડગડાટ કરતી ચાલી અને ઘોડા ગાડીસાથે અદ્ધર ઉડતા હોય એવો આભાસ અંધકારે કલ્પનાને આપવા માંડ્યો એટલે યુદ્ધિધને વાત ફૂલાડી. તેનો સ્વર અંધકારને ભેદી સર્વના ધર્ણપટ સાથે અથડાવા લાગ્યો-અંધકારમાંથી જ નિકળતો હોય એમ લાગ્યું.

“ નરભેરામ, જો, કાલે શું શું કરવાનું તે સરત રાખ્યું. જાણ કે ત-
“ દ્વિપ્રસાદ પ્રાતઃકાળે આવશે અને ઇચ્છેલા વિષયોમાં સાહેબની અનુમતિ
“ ઇશ્વર કરશે તો આવશે. રામભાઈને ના ફૂલાડી નથી પણ તદ્વિપ્રસાદ
“ ફૂલેશે કે તમારી આજત રાણાજીને ફૂલાડ્યું છે અને મ્હેટી આજતોની
“ વ્યવસ્થા સાહેબની અનુમતિથી થઈ જશે એટલે કારભારીના હાથ ની-
“ ચેની સર્વ નિમજ્જકોનો વિચાર થશે તે પ્રસંગે તમારો વિચાર ધાર્યું
“ કરીને થશે. વિચાર કશો કરવાનો નથી-પણ અભારથી ખરી વાત
“ જાણવવાની જરૂર નથી. આશામાં ને આશામાં એકાદ માસ ફૂલાડવી-
“ શું, પણ અંતે લીલાપુરમાંથી નિકળી રામભાઈ સદાશિવને પન્થે પળે
“ એ ઉપાય યોજવો પડશે. એ સાપ ઉછેરવા જેવો નથી-તરત છંછે-
“ ડવા જેવો પણ નથી. એક મ્હેટી જગા થોડા દિવસ ખાલી રાખીશું
“ એટલે એ જાણશે કે મ્હારે વાસ્તે જ રાખીછે. ગરબડ બાજત મેં તને
“ ફૂલું જ છે. તારે ઘેર ગયા પછી એને મળવું. બહારવટિયાનો બં-
“ દોખરત કરવા વિજયસેનને મૂચના આપી હશે.”

“ હાજી,” નરભેરામ બોલ્યો; “ શકરાયના કેટલાક મિત્રો પણ
“ એ ખટપટમાં છે. જુલમ કર્યો છે-છ કલાકમાં આટલું રમસ્તાન
“ મચાવી મૂક્યું છે. લીલાપુર પણ સર્વ સમાચાર પહોંચ્યા હશે.”

“ શકરાયનો સાજો તો ડોળક સાહેબને, મળવા દોડ્યો સંમળાય
“ છે”-જુલમ બોલ્યો.

“ એમ કે ! ” યુદ્ધિધને કહ્યું. થોડી વાર સહ બોલતા બંધ પડ્યા.

“શાઠરાયનું નક્કી થશે એટલે ઉબળિયું ગામ આપને આપવાનું-છે
“એવું રાણાજી કહેતા હતા:” જયમલ્લે સમાચાર કહ્યા. યુદ્ધિધને જ-
યમલ્લ પાસે સૂચના કરાવી હતી અને રાણાએ તે સૂચનાનો પ્રતિધ્વનિ કર્યો હતો.

અબળણ્યો હોય તેમ યુદ્ધિધન બોલ્યો: “રાણાજીની કૃપા છે-પણ
“એ વિચાર તરત એમના મનમાંથી દૂર કરવો પડશે. કાંઈ સાઈ કામ
“આપણે હાથે થાય પછી એ વખત આવે તે દીક.”

નરભેરામ બોલ્યો: “યુદ્ધિધનભાઈ, લક્ષ્મી ચાંલેલો કરવા આવે
“તેને તો ના ફેલેવીજ નેહી. રાણાજીનું મન કાલે ફરી જન્ય. ધર્મસ્વ
“ત્વરિતા ગતિ:-ધર્મ કરવા બેસે તેને અટકાવવો નહી. મહારા મનમાં
“તો આવ્યું હતું કે માગ્યાવિના મા પણ પીરસે નહીં-રાણાજીને જાતે જ
“સુઝ્યું તો પછી વિવાહથી રળિયામાણું શું?”

“નરભેરામ, પણ મને લાગે છે કે છેક દીક નહીં દેખાય.”

“હવે, દીક ને ખીક. હું કહું તે માનો. હા ના કરતાં કુમારા રહેશે.
“વખત વીલ્યો ફરી આવતો નથી-ને હું તો લાઇસાહેબ, કાંઈ તમારા
“જેવો સાધુ નથી-માટે કહી મૂકું છું કે લારે સારો પ્રસંગ આવ્યો મહારો
“પણ કાંઈ જોગ કરાવજો-હું અંત:કરણથી કહું છું તેનો હવે વિશ્વાસ
“આવ્યો કે ની?”

નવીનચંદ્ર આ શાંત લૂટાલૂટનો વિચાર દેખી આવ્યો બન્યો. પણ
વિચાર કર્યો કે “આ અભણ લોકનો શો દોષ ફહાડવો? ભણેલા ઇંગ્રેજ
“ખીલું શું કરેછે? સિવિલિસિવિલિસ એનો અર્થ લૂટાલૂટ કે ખીલું?
“વિના કારણ ખ્યાનાં ફહાડી પરરાજ્ય હોઘ્યાં કરવું એટલે ખીલું, શું? હસે,
“કરોડો રૂપિયાનાં પોટલે પોટલાં દરવર્ષે રૂક આર્ય પ્રબળને તણ હનુમાન-
“ની પેટે સમુદ્ર ઓળંગ્યાં કરે-અને સમુદ્રમાં ડુબી ગયાં હોય એમ આપ-
“ણે મન તો ગયાં જ્યાં જ થાય-અને એવી ખીજ અનેકધા હાનિ થાય
“તેના કરતાં આ લૂટની ઝેંચણી તો સુવર્ણપુરની પ્રજામાં જ થવાની!-
“ખીચડીનું ધી ખીચડીમાં જ!”

સ્વદેશ-વતસળ હૃદયમાં લૂટાતો આર્ષદેશ સાંભરી આવ્યો અને અં-
ધકારને સમયે અંત:કરણ લરાઇ આવતાં આંખમાંથી ખરખર આંસુની
ધારા પડવા માંડી. “યુદ્ધિધન, હું તારો દોષ નથી ફહાડતો. હું તને શુદ્ધ
“જેવા ઇચ્છું છું-જગત ચોર છે વાસ્તે તુંપણ ચોર હોય એ હું ઇચ્છતો
“નથી-પણ આ

“સાક્ષરાં વિપરીતા રાક્ષસા ભવન્તિ”

“તેના આગળ તું ઓછો હાનિકારક છે!” સર્વે વિચાર શોકમાં લીન થયા-

અદૃશ્ય થયા અને તકિયો દેઇ બેઠેલો પરદેશી સુવર્ણપુરના રાજ્યતંત્રિયોથી સર્વ વાતે જૂઠો પડ્યો. “રક આર્ય બન્ધુઓ—હું તમારેવારૂં શું કરું ? “મને કાંઇ સૂઝતું નથી” એ શબ્દ સુખમાંથી નિકળી ગયા; પણ ચિન્તા-ઓના સલવાટમાં, સ્વાર્થશોધના આવેગમાં, વાત્તાની હલેમાં, અને ખટખટના આવેશમાં પડેલાં ક્ષુદ્રચિત્તોમાં તે શબ્દ પ્રવેશ કરવાનું પામ્યા—ચિત્તમાં તો શું પણ કર્ણમાં એ જવા ન પામ્યા. આ પરિણામનું જોખમ ઘોડા-ગાડીના નિર્વોપને માથેનું હતું, કારણ નિર્વોપ છતાં યુદ્ધિધન અને નર-ભેરામ પરસ્પરની વાતો સાંભળી શકતા હતા.

આ અરસામાં રાજ્યતંત્રિયોએ ઘણી ઘણી વાતો કરી. કંઇ કંઇ યોજનાઓ થઇ, કંઇ કંઇ સંકલ્પ-વિકલ્પ થયા, કંઇ કંઇ તર્ક થયા, કંઇ કંઇ ઘાટ ઘડાયા, કંઇ કંઇ ભાગ્ય ઉઘડ્યો, કંઇ કંઇ ચિન્તાઓ થઇ, અને કંઇ કંઇ ઉપ-ભોગ થયા. સ્મરણ શક્તિને થકાવે, કલ્પનાને હંકાવે, અને સાધારણ યુદ્ધિ-ને તો મૂર્ખાં પમાડે એવી યોજનાઓ કરવી હજી બાકી રહી જણાઇ. આશા અને અનાશા, ભય અને અભય, ઉત્સાહ અને અવસાદઃ એવાં એવાં અનેક દંડ સાત્વિક શાંતિને હજી અદૃશ્ય રાખતા દેખાયાં અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આનંદનિદ્રાના શય ઉપર ગૃધ્રગણ પેટે ભમતા નજરે પડ્યા. વામન તક વૈરાટ સ્વરૂપ ધારી પૃથ્વીથી આકાશ સુધી બે પગલાં ભરી ઉભેલો પ્રલક્ષ થયો. કંઇ કંઇ મનુષ્યોનો ન્યાય તેમની પદોક્તે થતો અને શિક્ષાનો નિર્ણય થતો હજી અટક્યો નહીં. કંઇક મૂર્ખાઓ બહેમનાં પાત્ર ગણાયા, કંઇક લુપ્તઓ ઉઘાડા પડી ગયા, કંઇક શુદ્ધજનો સંગતિને લીધે અશુદ્ધમાં ખપ્યા, જાણ્યે-અજાણ્યે પ્રસંગે અપ્રસંગે કંઇક ઉદ્ધત શબ્દ કોઇથી બોલાયલો—કંઇક અવિનીતતા થઇ ગયેલી—તેના દ્રુણમાં તેને આજ કંઇ સારી નોકરી મળતી, અટકી, અને એ જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન ન્હાના મ્હોટા દોષવૃક્ષઉપર ધાર્યો અણધાર્યો દ્રુણપ્રલ આવી. એ જ શ્રેણિયે ગુણના પરિ-પાક થયા. કંઇક દોષ—કંઇક ગુણ—ઢંકાયા પણ ખરા—દ્રુણદાતા છેતરાયા પણ ખરા. અધિકારે શુભ-અશુભ કરવાની શક્તિનો માનવીઓમાં આમ આવિર્ભાવ કર્યો—અને તે અંધકારના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે સ્ફુરવા લાગ્યો.

એટલામાં નરભેરામ પોતાના ઘરઆગળ ઉતરી પડ્યો અને જય-મક્ષ પોતાના ઘરના દ્વારમાં વૃદ્ધ પિતાને ઉભેલા જોઇ ઉતર્યો. તેને ઉતરતો જોઇ, દયાશંકર સાથે બે બોલ બોલી, પોતાના આપત્તિ સમયનાં ઉપયોગી થઇ પડનારના પુત્રને આજ પોતે સાંઠે દ્રુણઆપેછે એ વિચાર થતાં યુદ્ધિધન ઢોડો સંતોષ પામ્યો અને ગાડીવાનને “ચલાવ્યું” કહી આજા કરી. . .

ધોડાઓએ અંધકારમાં ફાળ ભરી કે યુદ્ધિધનના શબ્દે નવીન-ચંદ્રને વિચારનિદ્રામાંથી જગાડ્યો.

“ નવીનચંદ્ર, તમારેવાસ્તે મહે એક વ્યવસ્થા ધારી છે ” કહી તેને વાસ્તે પોતે કરેલો વિચાર કહી બતાવ્યો, નવીનચંદ્ર સર્વ વાત સાંભળી રહ્યો, વિચારમાં પડ્યો, પોતે એક અજ્ઞાણ્યો પરદેશી તેના ઉપર આટલી મમતા બતાવતા યુદ્ધિધનને જોઇ મનમાં ઉપકારવૃત્તિની સેર છૂટી, અને પોતાને નોકરી તો લેવી ન હતી એટલે આ ઉપકારનો બદલો થું બોલી વાળવો તે સુઝ્યું નહોતું. મહોયે ઉપકાર માની બતાવવો એ તેની પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ હતું-ન બતાવવો એ આ દેશમાં આચારવિરુદ્ધ હતું. અંતે વિચાર કરી, કંઈક રિમત કરી, તે બોલ્યો: “ ભાઈસાહેબ, આ આપની મમતા કાંઈ ન્હાની સૂતી નથી, “ પરંતુ હું પરદેશી-પ્રવાસી છું એ આપ જાણો છો. થોડા સમયમાં મહારો એક મિત્ર અત્રે આવવાનો છે તેને મળી-આપને પોશાક મળે એ આપનો સંપૂર્ણ ભાગ્યોદય જોઈ, હું આપની રજા માંગી મહારા પ્રવાસનો “ પાછો આરંભ કરવા ઇચ્છું છું. ”

પોતાનો પ્રસાદ ન સ્વીકારે એવું આજ સુધી યુદ્ધિધનને કાંઈ મળ્યું ન હતું. તેને કાંઈક માડું લાગ્યું અને પોતાનો કાંઈક તિરસ્કાર થયો ભાસ્યો. પ્રીતિ અસ્થાને દર્શાવી હોય, કારભારીએ ન કરવા જેવી ચુક કરી હોય, -એવી વૃત્તિ મનમાં થઈ અને કાંઈક વિષાદ પણ થયો. આખરે ઠ-રાવ કર્યો કે ભૂલ થઈ તો થઈ પણ ફરી ન કરવી-ગમે એટલું પણ એ પરદેશી-એના ઉપર યોગ્યતા કરતાં વધારે વિશ્વાસ થઈ ગયો-વધારે મમતા દેખાડાઈ ગઈ, હવે એમ કરવાની જરૂર નથી, નવીનચંદ્રને નોકરી આપી હતી તો એક મહોટી ભૂલ થાત, નવીનચંદ્રની પોતાની જ મૂર્ખતાથી આ મહારી ભૂલ થતી અટકી-ખત્યાદિ વિચાર કારભારિયે કર્યો અને નોકરીની વાત પડતી મૂકી. શુદ્ધ ચળકતા લેખક ઉપર મહોવડે કુક મારવાથી શિવાળ વળે તેમ અંતઃકરણની નિર્મળતા ઉપર અધિકારની કુંકે આમ પાણી ફેરવ્યું. અને ભૂતકાળની સર્વ સુંદરતા ધોવાઈ ગઈ હોય એમ આટલી મમતાના પાત્ર થયેલા ભણી ઉદાસીનતા થઈ. પોતાને એની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી એ જાન થયું. આ સર્વ દેખાઈ આવે નહોતું એમ વાત કરવા માંડી:

“ નવીનચંદ્ર, કોણ આવવાનું છે અને તમારે આ જવાનું છે ? ”
આ પ્રમાણે આડી અવળી વાતો ધર આવ્યું, ગાંડી અટકી, અને બેસનાર ઉતર્યા. દ્વારમાં બંને જણ પેઠા.

યુદ્ધિધન સાંજે દરબારમાં જવા નિકળતો હતો ત્યારે તેની મેડી આગળ અલકકિશોરી આવી, કાંધક લાડ કરી, કહી ગઇ હતી કે “પિ-
“તાણ, આજ તો મહારે એક વાનું માગવાનું છે તે એ કે વનલીલાના વ-
“રતો કાંધ સારી જગાપર જોગ કરજો. એ બિચારી કાંધ ખોલતી નથી
“તેથી મહાર મનમાં આવ્યું છે. પેલી કાલકાના વરની મો તમે તે દિવસે
“ના કહી હતી-પણુ આજ તો નહીં ચાલે-હા! મોઘ રાંડ કાળકા-એના
“પરથી તો મહારે ભાવ ઉઠી ગયો છે.” યુદ્ધિધને ઉત્તર આપ્યો ?
“એના ઉપરથી ઉઠી ગયો-ત્યારે આના ઉપર કેમ રહેશે ?”

“પિતાણ, બેમાં ફેર છે. કાળકા તો રાંડ નકારી છે. વનલીલા
“પર તો ભાભીનાચે ચારે હાથ છે. ના, આટલું તો મહાર ક્યાં વિના નહીં
“ચાલે !”

“ભાભીનું નામ દે છે ત્યારે તો જોઇશું-જા !” કરી હસતો હસતો
યુદ્ધિધન ચાલ્યો હતો. અત્યારે દાદરપર ચઢતાં આ સર્વ વાત સાંભરી અને
નવીનચંદ્રે ના કહેલી જગા કોને આપવી તે સુઝતું ન હતું તે સુઝી આવ્યું:
દાદરપર ચઢતાં ચઢતાં સૌભાગ્યદેવી મનમાં આવતાં મન પાછું શુદ્ધ બનતું
હોય તેમ યુદ્ધિધન બોલ્યો :

“નવીનચંદ્ર, તમે જવાનો વિચાર રાખ્યો તે ધરમાં તો કોઇને નહીં
“ગમે-પેલી તો અલક જ મહારી જોડે વઢશે કે કેમ જવા દો છો ?”

“હાણ, હું પણ કોઇની પ્રીતિ વિસરનાર નથી હું મહારા ધરમાં
“રહ્યો હઉં તેમ સર્વેયે મહારી આગતાસ્વાગતા કરી છે. પણ શું કરિયો
“આવ્યું, તે જવાને.”

દાદરઆગળ સમરસેન બેઠો હતો તેને છેક ઉપર ચઢ્યા પછી બો-
લાવી યુદ્ધિધને આજ્ઞા કરી :

“સમરસેન, આજ વિદાયતુરનો પત્ર આવ્યો છે તેમાં લખે છે કે
“મુંઆઇથી એક ચંદ્રકાંતે નામના ગૃહસ્થ અત્રે આવનાર છે. ધણું કરી
“કાલે સવારે આવી પહોચશે. હું દરબારમાં હાજર માટે ઘેર આવે તો સં-
“ભાળ રાખજો બરાબર.”

નવીનચંદ્ર સાંભળી રહ્યો, વિચારમાં પડ્યો, અને બોલ્યો : “ભાઇ
“સાહેબ, હું એમને કાંધક આળખું છું રત્નનગરીથી આવવાનો માર્ગ તો
“રાજેશ્વરભણીથી જ છે ને ?”

“હા, પણ કાંધ કિયે વખતે આવશે તે નક્કી નથી-નીકર તો કોઇને
“રાખત ત્યાં.”

“હું જ જઇશ. જમવા વખતે ઘેર આવી જઇશ.”

“કાંઈ જરૂર નથી-આં સુધી લાં બેસી રહેશો ?”

એમ કરતાં કરતાં બે જણ બૂદ પડ્યા. નવીન વિચારમાં પડી નવી-
નચંદ્ર પોતાના ખંડમાં ધીમે ધીમે ગયો, દ્વાર વાચ્યાં, અને મધ્યરાત્રિના ખાર
વાગવા આવ્યા હતા તે છતાં નિદ્રા ન આવવાથી, એક ખારી ઉઘાડી, પવન
ખાતો, એકાંત આકાશ અને અંધકાર બેતો બેતો, પાંધડીલુગડાં ફાડી,
એક ખુરશી પર બેઠો.

ખારણે રાત્રિનો પ્રવાહ નિરંકુશ દેલાઈ ગયો હતો. તેને તળિએ કુખી
જઈ કુબેલા માણસના જેવા વિકાર પોતે અનુભવતો હોય એમ નવીનચંદ્ર
કલ્પવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૯.

રાત્રિસંસાર.

જવનિકાનું હૃદય અને વિશુદ્ધિનું શોધન.^૧

“The crescent Moon, the Star of Love,
Glories of evening, as ye there are seen
With but a span of sky between—
Speak one of you, my doubts remove,
Which is the attendant Page and which the Queen ?”

Wordsworth's Evening Voluntaries.

“હૃદયમાન ચંદ્રલા ! શુંગાર-તારા ! સંધ્યાસમયની ક્ષાંતિ-મૂર્તિઓ !

“આકાશના માત્ર એક તમુનું જ અંતર રાખી પાસે પાસે તમે બે જણિયોં

“પણે આગળ ઉભી રહેલી દેખાય છે તેમની તેમ રહીને-તમારું બેમાંથી

“એક જણ બોલો-મહારી શંકાનું સમાધાન કરો-તમારા બેમાં પરિચારિ-

“કા દોણ અને રાણી દોણ ?”

(વર્ણવર્થનાં સંધ્યાસમયનાં ચૃદ્વચ્છાકાવ્ય.^૩)

પતિનો દોષ પતિવ્રતાના મનમાં ન વર્યો અને લીલાપુર જવા તે
નિકળ્યો લાં સુધી તે તેની જ સેવામાં રહી. અંતર્તુ દુઃખ ભૂલવા કરેલો પ્ર-
યત્ન સફળ થયો લાગ્યો. પ્રમાદધન ગયો એટલે તે નીચે ઉતરી અને
નળુંદની આસપાસ ભરાયલી કચેરીમાં બળી. વરધેલી બની દિવસસમયે
વરની પાસે આમ આટલી વાર બેસી રહી તે વિષે સર્વેએ એની પુષ્કળ મ-

૧. જવનિકા=પડદો. શોધન=સોનાતે અગ્નિમાં નાંખી પરખવું.

૨. શુંગાર-તારા=શુંગારજ્ઞાની તારા=શુક્ર તારા=તારો. પરિચારિકા=પરિચર,
વર્ગમાં રહેનારો દાસી, સાહેલી.

૩. ઉડતી દૃષ્ટાંતિ મૂલવેલો-તરંગે સુઝાડેલો-પોતાની મેળેજ રચાઈ ગયેલાં-કાવ્ય.

શકેરિયો કરી અને સર્વના આનંદમાં વધારો થયો. ઝાઘને કાંઈ કામ ન હોય તેમ સર્વ જણે આખો દિવસ અલકકિશોરીની આસપાસ કુંડાળુ વળી ભમ્યાં કર્યું. પાછલે પહેરે સૌભાગ્યદેવી કયા કહેવડાવતી હતી અને આજ સાવિત્રી-આખ્યાન ચાલતું હતું. એ કથામાં પણ આજ નિલતાં કરતાં વધારે મંડળ હતું. એ કથામાં અલકકિશોરીને રસ પડતો નહીં. કથા ચાલવા માંડી ત્યારે એની કચેરી વેરાઈ નહીં. કથામાં બેઠેલિયોનાં મન પણ આ કચેરીના ગરબડાટથી વિશેષ પામ્યાં. સૌભાગ્યદેવીએ અલકકિશોરીને કહાવ્યું કે તમે સહ ખીજે ઠેકાણે જઈ બેસો. સર્વને કુમુદસુંદરી-વાળી મેડીમાં જવાની ઇચ્છા થઈ પણ એટલામાં તો એ પોતે જ કથામાં જઈ બેઠી, એટલે સહજો વિચાર ફેરવ્યો અને ટોળું લેઈ અલકકિશોરી ઘર-રખદાર નિકળી અને સ્ત્રીવર્ગને ભરાવાના એક ઓટલા પર સહને લેઈ મધપૂડાની રાણી પેઠે બેઠી અને ગુંજરવ ઓપાસ પ્રસરવા લાગ્યો.

કથા ઉઠી એટલે કુમુદસુંદરી છાનીમાની પોતાની મેડી ભણી જવા લાગી. સાવિત્રીની પવિત્ર કથાથી તે શાંત થઈ, પરંતુ કૃષ્ણકલિકાનું સ્વપ્ન તેના મનમાંથી ખસતું ન હતું અને ઘણું ડાખવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં આંસુ ખળતાં ન હતાં અને કથા-રસથી ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુમાં ખખ્યાં. સૌભાગ્યદેવી આજ વહુની મુખમુદ્રા જોઈ રહી હતી. કથાનો અંત આવતાં પોતાની પાસે ધડી બેઠા વિના એકદમ ઉપર જતી વહુને જોઈ દેવી બહેમાઈ અને વહુને પોતાની પાસે બોલાવી. આવી ન આવી કરી-સાસુપાસે અનુપાત થઈ જશે એ ભીતિથી-વહુ ઉપર ચાલી ગઈ અને વજ્ર જેવું ત્વંદ્ય કરી મેડીમાં પેંડી. પેંસી, દાર વાસી, સાંકળ પણ વાસી ટેપલ પાસે બેઠી અને પુસ્તક લીધાં પણ તેમાં મન ગયું નહીં-કંટાળો જ આવ્યો. પલંગ-ભણી, ખારીભણી, નવીનચંદ્રની મેડીવાળા દારની સાંકળ ભણી, પોતે મેડી વચ્ચેવચ્ચ બેસી રોઈ હતી તે સ્થળ ભણી, અને ઉમરા ભણી જોતી જોતી આંખે અંતર્માં વળવા માંડ્યું, સ્મરણશક્તિનાં કમાડ ધક્કેલાં, અંદરથી નિકળેલી કલ્પનાને ઉરાડી, ધખ્યાંને સળગાવી, અને વિમાનના-ચુદ્ધિને ભંભેરી; ફટક લાગી હોય, હળકી હોય, અને ડાગળી ચસકી હોય, એમ ફાટી આંખે કુમુદસુંદરી ચારે પાસે જોવા લાગી. નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ નિ-કળવા લાગ્યા, ઝાઝ મૂકાયા, ગાલ બેસી ગયા જેવા થયા, આંખો ઉઠી ગયા જેવી થઈ, ઘડિક કંપતી છાતીપર હાય મૂકી ઉભી રહી, અને અંતે કપાળે હાથ ફરી પુરસીપર બેઠી અને તેની પીઠપર માયું નાંખી દીધું. આ ક્રિયાશૂન્ય સ્થિતિમાં કલાક બેઠાક વીતી ગયા એટલે બારણું ખખડ્યું અને ઉઘાડ્યું કે અલકકિશોરી અને વનલીલા અંદર આવ્યાં. સાંઝના

પાંચ વાગ્યા અને સર્વ મંડળ વેરાઈ ગયું કે અલકલિશોરી ઘેર આવી અને તેની સાથે વનલીલા પણ આવી. વનલીલાને કુમુદસુંદરીની માનસિક પ્રકૃતિમાં આજ કાંઈ ફેર લાગ્યો હતો. કૃષ્ણકલિકાપર માર્ગપર ઘરેણાં ફેંક્યાં એ ચર્ચાથી આ ફેરનો વહેમ વધ્યો હતો અને તેથી જ ચિંતાતુર વનલીલા સખીપાસે આવી હતી. બંને જણ અંદર દાખલ થયાં. કુમુદસુંદરીનું કોમળ વદન-કમળ શોકના તાપથી છેક કરમાઈ ગયું હતું પણ અલકલિશોરીના દેખતાં કાંઈ પૂછાયું નહીં. કુમુદસુંદરી સાવધાન થઈ અને વાર્તામાં ભળી, પણ શૂન્ય તદ્દયમાં આનંદનો લેશ ન હતો અને ફિક્કા હા-સ્થને પૂરવણી રજ પણ મળી ન શકી. અંતે સહ ત્રીજા માળની અગા-સીપર ચઢ્યાં અને ઉત્તરનાનો આથમતો દિવસ અગાસીમાંના શાંત પવ-નથી રમ્ય કરવા ધાર્યો.

વનલીલા બોલી, “ભાભી, આજ તો આખો દિવસ તમે ઉપરનાં
“ઉપર રહ્યાં છો. તમારે અમારા વિના ચાલ્યું પણ અમારે તમારા વિના
“ન ચાલ્યું.”

કુમુદસુંદરીને કીકી સુધી આંસુ ઉભરાયાં હતાં. તેને કૃષ્ણ રાખ-વાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉત્તર દેવાનો સુઝ્યો નહીં. અંતે શેતરંજની રમત કહાડી. તેમાં પણ જીવ ન પેડો. નહુંદભોળાઈ રમવા લાગ્યાં અને રોજ જીતતી તે ભાભી દાવ ઉપર દાવ ભૂલવા લાગી અને હારી. એટલામાં વનલીલા નીચે મેડીમાં ગઈ હતી તે કુમુદસુંદરીના મેજપરથી નવું આવેલું ચુદ્ધિપ્રકાશ લઈ આવી અને રમતમાં હારેલી કુમુદસુંદરીના હાથમાં મૂકી બોલી : “ભાભી, આમાં એક ચંદા નામની કવિતા આવી છે તે વાંચવા જોવી છે પણ બરાબર સમજતી નથી તે સમજાવો.” ચંદ્રને ધંદાનું નામ આપી રચેલી રસિક કવિતા કુમુદસુંદરીએ શાંત કોમળ સ્વરથી ગાવા માંડી અને ઘડિકે આનંદને પાછો ખેંચી મેળવતી હોય એમ દેખાવા માંડી. તેનું મુખ-હજી અવસન જ હતું પરંતુ “ચંદા”ના પ્રકાશથી શોકતિમિર પાછું હલ્તું સ્પષ્ટ દેખાયું. વાંચતી વાંચતાં કવિતાનો અંતભાગ આવ્યો. ધડવાપર ખીજ હતી અને આકાશમાં ચંદ્રલેખા હતી તે જોતી જોતી કુમુદસુંદરી બોલી :

“અલકલિશોરી, ચંદા છે તે હવે સંજને પોતાની સખી ગણીને ફરે છે
“તે સાંભળો : અભારે આ ચંદ્રમા દેખાય છે તેનું જ વર્ણન છે.

૧ “સહુણિ સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ, ભેટ લેવા તે તણી

“ મુજ હોડલામાં બેસિને જાજી કદી હું બનિ ઠની;—

૨ “પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમાર્યું સ્નેહથી,

“ વેયો કુસુમ નવરંગ એમાં ઝીણુઝીણુ મેહથી,
 “ શાંત એતું નિરંજી મુખ મુજ સુખનદી ના થોભતી,
 “ નારંગિ રંગે સાળુ સુંદર પ્હરિ સખિ શી થોભતી !
 “ ચક્રચક્રિત સહ પ્હેલ ચ્હોડ્યો તારલો સખિ ભાલમાં,
 “ લાડંતિ અડકું એહને કદિ આવી જઈ બહુ બહાલમાં.
 “ એવિ એવી રમત વિધવિધ સખીસંગ રમંતિ હું,
 “ પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બિહું,
 “ કેમકે સામેથિ પેલી આવી કાળી રાક્ષસી
 “ મુઠ રાત્રિ, એણે દૂર સખિયો કિધી દૂર વચે ધસી.
 “ ભડિ ગધ મુજ સખી; ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવિને,
 “ ને મૂજને તો રાક્ષસીએ પકડિ લીધીઆવિને,
 “ રાખિ કરમાં થોડિ વેળા, પછિ મુને તે ગળિ ગધ,—
 “ બાણે નહીં—હું અમર છું ને એકિ મુજ મંદિર જઈ ! ”

“ કાળી રાક્ષસી ” ઉપરથી કૃષ્ણકલિકા સાંભરી આવી અને હજારો
 હોય એમ કુમુદસુંદરી ઉઠી અને અગાસીની રવેશ આગળ નીચે રસ્તાપર
 બેવા લાગી—પાછી આવી. સર્વ દેખતાં વિદ્યુતિ ઠાંકવા પ્રયત્ન કર્યો. એમ
 કરતાં કરતાં રાત્રિ પડી. અલકકિશોરી અને વનલીલા ગયાં. કુમુદસુંદરી
 એકલી પડી અને અંધકારથી છવાઈ જતા આકાશ ભણી બેતી બેતી ઉપરની
 કવિતા વારંવાર ગાઈ રહી. એ ગાનની અસર તેના પોતાના જ મન ઉ-
 પર થઈ. “ કૃષ્ણકલિકા ! કૃષ્ણકલિકા ! મેં ત્હાં શું બગાડ્યું હતું ! ” એમ
 કરતી કરતી છાતિયે હાથ મૂકી રવેશને અઠિંગી દુઃખમાંને દુઃખમાં ચોપાનિયું
 ઉઘાડું ને ઉઘાડું છાતીપર રાખી નિદ્રા વશ થઈ. દુઃખી અબળા દુઃખી રવ-
 મો બેવા લાગી અને નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં હુસકાં ભરતી હતી. યુદ્ધિધનને
 ખબર ન હતી કે મહારા મહા ભાગ્યના આવાસ(મહેલ)ના શિખર ઉપર
 આવે મંગલ સમયેજ મહારી કુમુદના ઝોઠમાંથી શોકસ્વર બવાળામુખીના
 ધૂમાડા પેટે આકાશમાં—સ્વર્ગમાં—ચઢે છે અને ઈશ્વરની આંખમાં ભરાઈ
 તેને રાત્રી ચોળ કરે છે ! “ સ્ત્રીને પ્રસન્ન રાખજો ! સત્સ્ત્રી અપ્રસન્ન થઈ—દુ-
 “ ભાઈ—સાંથી લક્ષ્મી પાછી ફરવા માંડે છે ” એ મનુવાક્ય—એ આ-
 ચત્રદા ખરી પડતી હોય તેમ કુમુદ હુસકાં ભરતી હતી તે સમયે રાણાના
 બાગમાં બાંકઉપર સૂતેલા યુદ્ધિધનના મસ્તિકમાં ઉચ્ચાર થતો હતો કે
 “ મહારે તો આ કારભાર નથી બોધતો ! ”

કલાકેક આમ સૂઈ રહી એટલામાં પલંગપર પથારી કરી ઘંસી અ-
 ગાસીમાં આવી અને કુમુદસુંદરીને ઉઠાડી નીચે લેઈ ગઈ. યુદ્ધિધન

જાગી ઉઠતાં કારભાર મૂકી દેવાની વાત ભૂલી ગયો હતો તેમ કુમુદ પણ જાગી ઉઠતાં કૃષ્ણકલિકાને ભૂલી ગઈ. દાસી ગઈ એટલે ખારણું વાસ્તું અને હંધવાને બદલે પાછું બુદ્ધિપ્રકાશ હાથમાં લીધું અને ટેબલ પર કાચદી પાશયમાં દીવો પ્રકટી વાંચવા બેઠી. “ચંદ” ફરીથી વાંચવા લાગી. ચંદાને મેઘ રમાડે છે અને પૂજવે છે તે ભાગ વાંચવા લાગી.

“મેઘ પેલો મસ્તિષ્ઠોરો મૂળને રંજાડવા

“કંઈ યુક્તિયો વિધવિધ કરે ભંગાણુ સુખમાં પાડવા !”

વળી ગાતાં ગાતાં આવ્યું:

“ને એહ અસ્થિર મેહલા શું કદિ ભરાજી નવ રિસે !”

એ પદ વારંવાર ગાવા લાગી, પોતે અસ્થિર પ્રમાદધન પર રીસાતી નથી એ સ્મરવા લાગી, અને મસ્તિકમાં પ્રમાદધન ભરાયો ! તે હવે પ્રિય ભાગવા માંડ્યો. તેના જ વિચાર અંતઃકરણમાં ઉભરાવા લાગ્યા, તેની જ છબિ સામેના તકતામાં જોઈ રહી, અને અતિ પ્રેમથી ગાવા લાગી.

“પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા !

“એ વણુ જુદું સર્વ બીજું !

“પ્રમાદધન મુજ સ્વામી—મહારા !

“એ વણુ ન્યાઈ સર્વ બીજું !

“પ્રમાદધન મુજ સ્વામી વ્હાલા !

“એ વણુ અપ્રિય સર્વ બીજું !”

એમ કંઈ કંઈ પદ ઉલટાવી રચવા-ગાવા લાગી, સારંગીમાં ઉતારવા લાગી, અંતર આનંદ અનુભવવા લાગી, અને ઘેલી બની હોય એમ એની એ કડિયો—અનુપ્રાસ વિનાની—અલંકાર વિનાની—જપવા લાગી. “પ્ર-માદ-ધ-ન, પ્રમાદ-ધ-ન, પ્રમાદધન” એ નામ જ પ્રલક્ષરે ભાર મૂકી બોલવા લાગી, પતિનું નામ કોઈનાં દેખતાં બોલતી હોય અને શરમાતી હોય તેમ ઘડિક મનમાં ને મનમાં શરમાઈ; કોઈ દિવસ એ નામ પોતે ન દીધું હોય—ન દેતી હોય, પતિનો સ્પર્શ અગ્નિયો અનુભવતી હોય, એ સ્પર્શની પેઠેજ પતિના નામનો સ્પર્શ હૃદયને—તદ્યતે—થતો હોય, તેમ પતિના નામનો એકેકો અક્ષર બોલતાં રોમાંચનાં શીતળ તરંગોમાં ન્હાઈ શીતાર બોલાવવા લાગી, ઉલટપની લહેરોથી ચમકવા લાગી, અને વિચારમાં પડી સદૃશ-મદનતા અનુભવતી હોય તેમ પજે પજે પોપચાં અર્ધી ખીંચવા લાગી. વળી જાગી “પ્રમાદધન” મુજ સ્વામી” કહ્યદિ ગાતી ગાતી ઉઠી, પલંગ-પર ચઢી, એક પગ પલંગપર અને બીજો ખારીના કહેરાપર મૂકી બારી

પરથી પ્રમાદધનની છબિ હવની પેઠે જાળવી ઉતારી, પદંગપદ એસી ઉતારી, અને ટેંગલ આગળ ખુરશીપર એસી, છબિને સ્નેહ ભરી આંખે ન્યાળી રહી, સુખ્યનની પરંપરા જડ કાચ ઉપર વર્ષાવી, અને અને છબિને છાતી સરસી ઝાંલી લાગી ન જાય એમ ડાળી ફરી રેમાંચ, ઉદંપ, અને નેત્રો-મીલન અનુભવવા લાગી. હવતા પતિનો વિયોગ, દિલ્લિમ વસરાવી, જડછબિને પણ પતિવ્રતાપાસે ઘણાંવાનાં ફરાવવા લાગ્યો. વિધાવિનીન કુ-મુદસુંદરી પતિના દોષ મૂલી તેના ગુણને જ સંભારી ગુણમય પ્રમાદધન-રૂપ બની ! અને એક હાથે છબિ છાતીસરસી રાખી બીજે હાથે ઘાંઘો ફરી વળી બોલી,

“પ્રમાદધન મુજ સ્વામી બહાલા !

“એ વાણુ અગ્નિયુ સર્વ બીજું !”

“સર્વ બીજું” ફેરેતાં ફેરેતાં લાંબા ફરેલા હાથની હાથેલી જગતને ધક્કેલી નાંખતી હોય તેમ તેના ભણી ફેરવી બતાવી અને બે ભચ્મરો વચ્ચે ફરચાવે પાડી.

ગમે તેવી વસ્તુ મને પોતાની કહી તો પોતાની—ઈશ્વર જેની ફરી તેની જ:—ઋણાનુબંધ (રાગુરબંધ) નો યોગ જ્યાં ધરાયો ત્યાં જ ધરાય છે: એ સુખસાધક બુદ્ધિ આર્ય ચિત્ત જ સમજે છે. આર્યવૃત્તના ઉચ્છેદક પાશ્વલ સંસ્કારોથી ભરાઈ જવા છતાં ઇંચેજ પાઠશાળાના દૂધથી ઉછરેલાં આર્ય બાળક જૂના વિચાર અને જૂના આચારોથી ભરેલી માતાપિતાની બહાલી રહીશ્યાં લજતાં દંપારી ખાયછે; મ્હોટીવયે મ્હોટાવા પછી અંત-ર્માંથી પણ શુરુજન્મને છોડનાર લોકની વિદ્યા ભણીને પણ વિસ્તારી કુટુંબ-વૃક્ષમાં ઉત્સાહથી રહેછે; “ભૂગોળ અને ખગોળ”માં—રમનાર પંડિત “મૂલા”ના ભરકાના પ્રકાશથી વિશેષ રતાશ પામતા—ખગોળને સળગાવનાર ગોળા જેવા—ગૌર ગાલવાળી અભણ ઉપર પણ મોહ પામે છે અને સ્નેહ દ્રવે છે : એ ઋણાનુબંધનો મહિમા આર્યબુદ્ધિથી હીન જનને અગમ્ય છે. આર્યદેશને દુઃખ સાગરમાં પડે તો પડે તકાવનાર અનેક સાધનોમાં એક સાધન—આ આર્યબુદ્ધિ આર્ય કુમુદસુંદરીના લલચકમળપર લક્ષ્મી

૧. ઇંચેજમાં કુટુંબ ઐતલે સીપુરૂપ અને બાળકસંતતિ ઐતલાં જ છે; આપણામાં કુટુંબ ઐતલે માતા, પિતા, સ્ત્રી બાળક તેમ જ તરુણસંતતિ, લાઈ પડેન,ઈત્યાદિ આજીવન વૃક્ષ.

૨. “લાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમેછે !

“પેલોનું તો ચિત્ત મૂલા માંધ !

“દેશો ! દેશોનાં દેહ આ કેનેહું તે કહેવાય !”—૨૧ ૨૬ નવલરામદૃતબાળલગનબરીશી.

પેઠે સ્ફુરવા લાગી અને અનાર્ય જનથી સમજાય નહીં એવું વિશુદ્ધ ઉલ્કૃષ્ટ મૌનસિક ગાન કરવા લાગી.

તરંગોપર હીંચકા ખાતું મન ગમે તો શીતળ થયું હોય તેથી કે ગમે તો શ્રમિત થયું હોય તેથી એ હીંચકા ઉપર ને ઉપર જ ઢળી ગયું. નિદ્રા-દેવી તેને પોતાનાં જોળામાં લેવા લાગી અને પોતાની છાતી પરનો છેડો તેના મુખપર ઢાંકવા લાગી.

નિદ્રાવશ થતી કુમુદસુંદરી કાંઈક સાવધાન બની અને સુવાતો વિચાર કરી સુંદર હાથ ઉંચો કરી કમખો ફાડાડવા લાગી, કમખો નિકળતાં તેના પેટામાં રહેલી સોનેરી અક્ષરવાળી જોળાયલી પત્રિકા સરી પડી અને સરતાં સરતાં કામળ અને સચેતન સહવાસી અવયવ ઉપર ધસાઈ તેને ચેતના-સૂચના-આપી. પડતાં પડતાં પણ પાટલીના પટપર ગુચવાઈ, ભરાઈ, અને અંતે તરછોડાઈ વહૂટી. આખરે પડી તે પણ પગના મુકુમાર અંગુઠાપર પડી. અંગુઠાઆગળથી સંદેશો આવ્યો હોય એમ ચિત્ત એકદમ ચમક્યું અને સજ્જ થયું. પગના બંધુ હાથે પત્રિકા ઉપાડી લીધી અને આંખ્યુ આગળ ધરી. આંખ્યે વાંચ્યું:

“શશી જતાં, પ્રિય રમ્ય વિલાવરી!

“થઈ રખે જતીં અંધ વિયોગથી;

“દિનરૂપે સુભગા બની રહે, ગ્રહી

“કર પ્રભાકરના મનમાનીતા!”

આંખ્યુ ચમકી; નિદ્રા છૂટકી; બુદ્ધિ જાગી; શશી-ચંદ્ર-ક્ષિતિજમાં ઉગ્યો; તદ્દયનો નિઃશ્વાસ ઓઠ ઉપર આવ્યો; “સરસ્વતીચંદ્ર! સરસ્વતીચંદ્ર!” કરતી કરતી ઘેલી લુગડાંના કપાટ ભણી દોડી અને ખીજ અવસ્થામાં સંક્રાંત થઈ. તેનું મનોબળ થઈ ચૂક્યું ભાર્યું.

૧. જહપદાઈ અને જ્ઞાન આદિ પશુ જાત પર પ્રેમ રાખી શકનાર પાશ્ચાત્ય લોકમાં વર્તમાન આર્યલોકના જેવા કેનેડ કેવળ અપરિચિત નથી-માત્ર ઋણાતુર્બુદ્ધિની ખામી-વાળો છે અને તેથી અનેકથા કુખર નિપજે છે. “આ મ્હાઈ” એ બુદ્ધિથી ઉપજતા પ્રેમનું એક કરુણ-રસિક દર્શાવ વર્ણવેલા “ઈડિયટ બોય” (The Idiot Boy) નામના કાવ્યમાં છે. જોવાયલા જહપુત્રને જોઈ ઈંગ્લેન્ડ માના મનમાં ઉપજતો પ્રેમ અને આનંદ જોઈ આર્યોને ઘણાક મસંગો-સંબંધો-સાંભરી આવશે.

“She kisses o’er and o’er again

“Him whom she loves, her Idiot Boy;

“She ’s happy here, is happy there,

“She is unhappy everywhere;

“Her limbs are all alive with joy.”

મનુષ્યનું જીવન એ અનેક સૂત્રની એક રજી (દોરી) છે; અનેક આમળાની એક ગાંઠ છે. તે સૂત્રોની-તે આમળાઓની-પોતપોતાની નિરનિરાણી સ્થિતિ-જાતિ-છે અને તેઓમાં ઘણી વખત પરસ્પર-વિરોધ આવી જાય છે. આ સૂત્રો અને આમળાઓ, તેમની ઘટના, અને તેમનાં વિરોધ અધિકતર ખુદ્દિથી, અધિકતર વિદ્યાથી, અને અધિકતર રસ-જ્ઞાનથી વધારે વધારે સૂક્ષ્મ અને વિચિત્ર બને છે અને તેની સંખ્યા પણ વધે છે. પ્રમાદધનગ્ન બનેલું જીવન સરસ્વતીચંદ્રહીન થઈ શક્યું નહીં. એક ભવની પતિવ્રતા પીળા ભવના પતિને ભૂલી શકી નહીં. સસને અર્થે દશરથે રામનો લાગ કર્યો, પ્રજાને અર્થે રામે સીતાનો લાગ કર્યો; અને તે છતાં દશરથનું જીવન રામમય રહ્યું. અને રામ સીતામય રહ્યા : તેમ જ પતિવ્રતા કુસુદ્ધસુંદરી મૂર્ખ અને દૂષિત પતિને મનનો પણ સ્વામી ફરી દેવા મથી-પોતાના ત્વદ્વ્ય-જાળમાં પતિને વણી દીધો અને પતિમૂર્તિમાં ત્વદ્વ્યને યુક્ત (યોગી) કર્યું-તે છતાં સરસ્વતીચંદ્રમય મટી નહીં! સરસ્વતીચંદ્રને ત્વદ્વ્યમાંથી પતિસ્થાનપરથી ધક્કેલી પાડ્યો અને ત્યાં પ્રમાદધનની સ્થાપના કરી; તોપણ મીઝાયલી આંખમાં ફિરણ રઝળે છે, શબ્દ દૂર જવા છતાં કાનમાં ભણકારા વાગે છે, નિદ્રાપ્રમાણ મસ્તિકમાં જાગૃત સંસાર અસંખ્ય સ્વપ્નરૂપે ધ્રુમે છે : તેમ પ્રમાદધનમાં સમાધિસ્થ થયેલા ચિત્તમાં સરસ્વતીચંદ્ર સ્ફુરતો હતો. ત્વદ્વ્યસારંગીને જ્ઞાન કરાવવામાં ઉભય તાર કારણભૂત થયા.

સરસ્વતીચંદ્રના સ્વહસ્તની પત્રિકાના દર્શનથી ઘેલી બનેલી સુંદરી કપાટ-ભણી દોડી, કપાટ જોરથી ઉઘાડ્યું, અને પોતાના મોનેરી ભાતવાળા એક અમ્મરના પડમાંથી એક પત્રોની પોટલી ફાડી કપાટ એમનું એમ રહેવા દેઈ ટેળવપાસે બેઠી. ટેળવ ઉપર રેશમી રૂમાલે બાંધેલી પોટલી છોડી, અને સરસ્વતીચંદ્રના સુંદર અક્ષરથી લખાયેલા કન્યાકાવસ્થામાં સ્ત્રીકારેલા અનેક પત્રો રસમાં લીન થઈ પળે પળે નિઃશ્વાસ મૂકતી સુંદરી વાંચવા લાગી અને પળવાર પૂર્વાવસ્થામાં લીન થઈ વર્તમાન સંસારને ભૂલી. સરસ્વતીચંદ્રે પત્રદ્વારા ચલાવેલી રમણીય ચર્ચાઓ તેને સુવિદ્યાની નિસરણિપર ફરીથી ચઢાવતી ભાસી અને અજ્ઞાનમય કુટુંબમાં ફરીથી વિદ્યાભ્યાસ કરતી હોય તેમ બાળાને મનમાં લાગ્યું. સર્વ પત્ર એકવાર વાંચી રહેતાં છતાં ફરી વાંચવા લાગી. અતે સરસ્વતીચંદ્રની છબિ હાથમાં આવી-તે હાથમાં આવતાં સ્તિગ્ધાનાં નેત્ર ચમક્યાં અને તેમાં નવું તેજ આગ્યું હોય તેમ તે છબિના એકેક અવયવ નિહાળવા લાગી અને સુંદરતાનાં ધૂટડાં ભરવા લાગી. છબિ પોતાના સામી ટેળવપર મૂકી તેને

એક ટશે જોવા લાગી. તેનાં દર્શન કરતી હોય; હૃદયમાં રહેલાનું કાચ જેવા કાગળપર પ્રતિબિમ્બ પડ્યું હોય અને તેને આશ્ચર્ય પામી તપાસતી હોય; તેની સાથે વાતો કરતી હોય; તેને હપકા દેતી હોય; તેના ઉપર ક્રોધ ફરતી હોય; હજી પોતે તેની જ પત્ની હોય તેમ તેનાપર પ્રભુતા દર્શાવતી હોય; તેમ કુમુદસુંદરીની દૃષ્ટિ છળિ જોતી જોતી અનેકથા વહી. સાગ ક્યાં પછી થણે વળે રાગને જોતી સીતાનું હૃદય થયું હતું તેવું જ અસારે થયેલું આનું હૃદય-ઉપરા ઉપરી નંખાતા નિઃશ્વાસમાં, પળેપળે સ્ફુરતી અને ભાગતી ભૂકુટિમાં, છળિને તરૂપ ગાની છવમાં છવ આળ્યો જાણવતા ઉચ્ચવાસમાં, વચ્ચે વચ્ચે મલકાઇ જતા સુખમાં, સરસ્વતીચંદ્રની વર્તમાન અવસ્થા સાંભરી આવતાં ખિન્ન થઇ સંકોચ પામી ઝાકળ જેવા અશ્રુપટલથી ટંકાઈ જતા નેત્ર-કમલમાં, અને ક્ષણે ક્ષણે ધડકતા સ્તનપુટપર મૂકાઇ ગંપાઇ જતી હસ્તરચલીમાં-મૂર્તિમાન થતું હતું. “કુમુદસુંદરી !

“હે આશ તઈ ખનીયું ઉદાસી, રોષ ભર્યું તજવા થકી,

“ટમટમો રહ્યું આ દીર્ઘકાલવિયોગમાં મળવા મથી,

“સૌજન્યથી સુપ્રસન્ન, ખળી પ્રિય-સદિતની હંડી ઝાળથી,

“આ ક્ષણ ગળ્યું રસમય હૃદય તુજ પ્રેમ-ઉદય થયા થકી. ” ૪

આ એકાંતમાં એકલીનો એકલો સાક્ષી નહોતો પણ તેજસ્વી દીવો કુમુદસુંદરીને આમ કહી દેતો હોય—એમ તેનો ક્ષણભર સ્તબ્ધ અને ક્ષણભર કંપતો પ્રકાશ આખા સંસારના અંધકાર વચ્ચે કુમુદસુંદરીને મન મિત્રવચન જોવો, થયો. દીવો કુમુદસુંદરીની તમસા ખન્યો. દીવાની જ્યેષ્ઠ તનું પ્રતિબિમ્બ સુંદર કીકીમાં પડી રહ્યું, અને અંજલ્યથી આર્પ મીઝાઇ રહી કીકી અને પોષઆવચ્ચે સરસ્વતીચંદ્રને તાદૃશ પ્રલક્ષ જેવા લાગી. આ અવસ્થામાં પડેલી આંખો ઉપર નિદ્રાએ કોમળ કર્પણવ ડાખ્યો અને નગૃત સ્વપ્નમાંથી સુસ્વપ્નમાં સંક્રાંતિ એદૃશ્ય રીતે થઇ ગઇ. નિદ્રામાં પ્રુરશી પરથી જરીક ખસી પડતાં અચિંતી નગી હડી-સર્વ વસ્તુ હતી. આં ને આં રહેવા દઇ કુમુદસુંદરી પલંગઉપર જઇ સૂતી.

આજ પલંગપર પ્રમાદધન ન હતો. એકલી સૂતેલી સહવાસી સંસ્કારોને બળે પરિચિત દશાનાં જ સ્વપ્ન જેવા લાગી. માત્ર નગૃત અવસ્થા કાંઈક ઉલટપાલટ રૂપે સ્ફુરી અને સ્વપ્નનો સહચર સરસ્વતીચંદ્ર થયો. દિશા અને કાળના ભેદ વિપરીત થઇ ગયા, વસ્તુઓના સંબંધ અ-

૧. નીચા આસ, નીસાસા. ૨. છવ પામતું માણસ હવે આસ લે તે. ૩. હાં થેલી. ૪. રા. મણિસાક્ષના ઉત્તરભાગ્યવિતના લાપાંતર ઉપરથી.

નનુભૂત અને વિચિત્ર બની ઝટોઝટ પલટાવા લાગ્યા, આ સર્વ સૃષ્ટિમાં નિદ્રાયામાણ મસ્તિક સલતું ભાન ધરવા લાગ્યું, અને નવીન મુખદુઃખો ભોગવતું તદ્દય પાપપુણ્યથી મુક્ત રહી સ્વતંત્ર વર્તન કરતું લાગવા માંડ્યું. દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા એક છતાં ભેદ ભાસવા લાગ્યો. કુમુદસુંદરી સર્વતઃ સરસ્વતીચંદ્રમય બની. સ્વમની પાછળ સ્વમ ઉભાં રહ્યાં—દોહાદોહ કરી રહ્યાં—પણ સર્વમાં સરસ્વતીચંદ્ર ખરો !

આ અવસ્થામાં કલાકેક વીતી ગયો. યુદ્ધિધન હજી ઘેર આવ્યો ન હતો અને તેના દાર આગળ ઓટલાપર બેસી સીપાઈઓ વાતો કરતા હતા અને અંતે થાકી એક જણ ગાવા લાગ્યો તે સાંભળતા હતા.

“ મોરા બીલમા ક્યૂ ધર આવે—

“ આવે રે આવે—

“ ઓ મોરા બીલમા ક્યૂ ધર આવે?—

“ ક્યૂ ધર આવે ? ”

અંત્ય સ્વર લંબાવી એક સીપાઈ આ ગાતો હતો અને બીજાઓ “વા-હવાહ ! ” “ સાચાશ ! ” વગેરે ફૂટેતા હતા તેના ખડભડાટથી કુમુદસુંદરી જાગી ઉઠી, પથારીમાંજ બેઠી થઈ, સરસ્વતીચંદ્રને શોધવા લાગી, ચારે પાસ આંખો ફેરવી જોવા લાગી, “ મોરા બીલમાં ક્યૂ ધર આવે ” એ શબ્દે વીધેલા અંતઃકરણમાંથી શોકરુધિર નિકળવા લાગ્યું, અને “ બીલમા—ઓ બીલમા ” કરતી કરતી, અર્ધાં જાગતી—અર્ધાં હંધતી, કુમુદસુંદરી હજી સ્વપ્નમય રહી બહીલે મ્હોયે મેડી બહાર સંભળાય નહીં એમ શેવા લાગી, શેવું ખાળી શકાયું નહીં, ખાળવાનો પ્રયત્ન કરવાનું જ સાંભર્યું નહીં, અને એમ કરતાં કરતાં ખરેખરી જાગી તોપણ ઉત્પન્ન થયેલી તદ્દયવૃત્તિને સંહારી શકી નહીં. પાછી ટેવણ આગળ જઈ બેઠી અને શોકમય—ઉતરી ગયેલે—મ્હોયે ગાતી ગાતી ઉછળતા—વર્ષતા—તદ્દયને કાગળઉપર ટપકાવવા લાગી. કાગળ એ ઘણું તદ્દયની ધરતી છે—વર્ષાદ જેવી ઘણી વાતો કાગળપર ટપકાવી લેવાય છે. ધરતીમાં તેમ કાગળમાં ઘણા તદ્દયમેધ સમાઈ શાંત થાય છે.

“શંશી જતાં, પ્રિય રમ્ય વિભાવરી” ઇલાદિ ગણગણતાં એક મ્હોટો ‘પૂલસ્કેપ’ કાગળ લીધો અને તે ઉપર આંસુ અને અક્ષર સાથે લાગાં પાડ્યાં :

“શંશી ગયો ઉગરો ગણીને, ભલે

“ ટકતી અંધનિશા ; મુજ ચિત્તમાં

“ પ્રલયકાળ રચી શંશી આર્યમ્હો

“ નિરખીને ધિક્ક જીવતું જીવતું ! ”

વળી થોડી વાર લખતી બંધ પડી, ચંદ્રલેખા જેવી હડપચી નીચે રૂપેરી વાદળી જેવી હાથેલી મૂકી, વિચારમાં પડી, અને સરસ્વતીચંદ્રનો ભાવ જાણતી, તેનું કૃત્રિમ વિમાસી, એ ભાવ પણ પતિવ્રતાધર્મથી વિકૃત છે એવું જ્ઞાન આવતાં નિઃશ્વાસપર નિઃશ્વાસ મૂકતી, ફરી લખવા મંડી

“તહોં નાર બનાય જ એકલડી, પિયુ જાયવિદેશ, પૂઠે મૂકી આશા;

“જાપવા પ્રિય જાપ સ્વતંત્ર રહે વિધવા કુળની જોષ જોષ નિરાશા;

“નહોં આશ મૂકી, પરતંત્ર કરી, પપળાવી નિરાશ મૂક્યું ઉર વહેતું.

“હવેમાં હવે સાંહી મૂક્યો પડતો ! રમતું અતિકૂર પડ્યું ક્યમ સહેતું?”

આંખમાં ઝળઝળિયાં આણી ઓડી : “અરેરે, સરસ્વતીચંદ્ર, મહેં “તમારો શો અપરાધ ક્યોં હતો? દમયંતીની પણ નજે મહારા કરતાં “સારી અવસ્થા રાખી હતી. હાય, હાય,—ઓ મહારી મા ! ઓ ઈશ્વર ! “અંબાબ્ ! અંબાબ્ !” એમ કહેતી કહેતી કાગળ ખુલાવતી, કાગળ પર હુંબું માથું મૂકી નિરંજન રોષ. પતિવ્રતાધર્મ પ્રમાણે આ રોષ અયોગ્ય ગણતી ગણતી પણ રોષું નખાળી શકી અને ટેબલપરથી માથું હેંચું કરી લેઈ લેતી લેતી ગણગણી :

“ન કિલ ભવતાં સ્વાર્નં દેવ્યા ગૃહેઽમિમતં તતમ્

“તૃણમિવ વને શૂન્યે ત્યક્તા ન વાપ્યનુગોચિતા ।

“ચિરપરિચિતાસ્તે તે ભાવાઃ પર્ગિદ્રવયન્તિ મામ્

“દમદશરૈરૈવાપ્યેવં પ્રસીદત રચતે ॥”

“ઓ પવિત્ર ગંભીરતાના શિખર રામચંદ્ર—તમારેયે આવું હતું “તો મહારી અખળા—ખાળકી—અસાની જંતુની આ અવસ્થા ક્ષમા કરજો! “—મહારાથી નથી રહેવાતું—નથી સહેવાતું આ હવણું—ઓ ઈશ્વર !”

આમ કહેછે એટલામાં ઘરમાં પેસતા વાતો કરતા નવીનચંદ્ર અને બુદ્ધિધનના સ્વર સંભળાયા. આવી વૃત્તિને સમયે નવીનચંદ્રને સ્વરે મુઘ્ધા ઉપર કાંઈ નવીન અસર કરી. નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર હો કે ન હો પણ કુસુદના મનમાં તો ખાતરી થઈ હતી કે એ તો એ જ—ખીજું કોઈ નહીં. પૂર્વ સંસ્કાર તેના મનમાંથી ખસતા ન હતા. મદનનો તેણે તિરસ્કાર ક્યોં હતો પણ સ્નેહ દૂર થઈ શકતો ન હતો—અને મદનના ભણીની પણ

૨. ઉત્તરરામચરિતમાંથી. (રામચંદ્ર અઓધ્યાવાસિયોને કહેછે) “તમારા—મહારા—ગૃહમાં સીતાદેવી સ્થાન કરે એ તમને ન જ ગમ્યું તે શૂન્ય વનમાં તૃણની પેઠે તેને તથા દીધી ! એટલું નહીં પણ એની પાછળ શોક પણ નથી ક્યોં. હાંખા પરિચયવાળા આ બધા પદાર્થો હવે મને નીચાં છે (મહારા—તદય આગામે છે) અને અશરણ બનીને આજ પણ માન આમ રોષ પડાય છે—તેટલું ક્ષમા કરો.”

એટલી જ બહીક હતી. “ સરસ્વતીચંદ્ર-નવીનચંદ્ર-સરસ્વતીચંદ્ર-આપ-
 “ હો આવો સંબંધ તે ઈશ્વરે શું કરવા ધડ્યો હશે ?-અરેરે ! દુષ્ટ તદ્દ-
 “ યા બાહ્ય સંસારને અનુકૂળ થઈ જતાં તે તને શા ધા વાગે છે ? હે ભગવાન !
 “ મ્હારા ઉપર તે આ શો ક્રોધ ? ” તેનું મુખ ગરીબનું બની ગયું. તેનું
 અંતઃકરણ ડસડસી રહ્યું. અંતર્યામી બહાર નિકળતા રોજનું બળ અને બહા-
 રથી તેને ખાળી રાખવાનું બળ : જાણે કે એ બે બળની વચ્ચે આવી ગયો
 હોય તેમ નીચડો ઝોડ, બહાર વળી ફરફડવા-રેવા-લાગ્યો અને અવશ હાથ
 લખવા લાગ્યો :

“ પૂર્વ જન્મનો સંબંધી તે ખડો તદ્દયમાં થાય !

“ હવતી પણ જડસમી પ્રિયમૂર્તિ જોઈ નયન અકળાય !

“ પરિચિત પ્રિય રહી ઉભો પાસે નહીં બોલે !-નહીં બોલું :

“ અપ્રસંગ ભજવતું ચીરાતું મર્મસ્થળ ક્યાં બોલું ? ”

ગાલે હાથ દેઈ લખેલું ગાયું અને આંખો લહોતી લહોતી વળી સજ્જ
 બની લખવા બેઠી :

“ ધર્મ તણે વશ શરીર જડ તો રહી શકે જડ-સાચે !

“ પણ ચેતન મન કહ્યું ન માને-નહીં ધર્મને ગાંઠે.

“ એક ભવે ભવ બે, નદ્યુગના જેવા, સંગમ પામે

“ તે વચ્ચે તરતી અબળાનો છુટકો તો હોવ જાતે ! ”

છેલ્લાં બે પદ ગાતી “ હાય હાય ” કરતીએ કલમ દૂર નાંખી; અને
 ખુરસીની પીઠ ભણી અવળી ફરી, વિશાળ મેડીપર અને સામી બારી બહા
 રના અંધકારપર દૃષ્ટિ કરતી, બેઠી.

“ પરિચિત પ્રિય રહી ઉભો પાસે નહીં બોલે !-નહીં બોલું ” એ
 પદ વારંવાર ગાતી ગાતી “ શું એમ જ ? હાય હાય ” એમ કરતી જાય
 અને રોતી જાય. “ ઓ મ્હારા સરસ્વતીચંદ્ર-મ્હારે તમારે બોલવા વ્ય-
 વહાર સરખો પણ નહીં-હાય ! હાય ! એ તે કેમ ખમાય ? ” એમ કરી
 આવેશમાં ને આવેશમાં ખુરસીના તકિયા પર માથું ટૂંક્યું. મનની વેદ-
 નામાં શરીરની વેદના જણાઈ નહીં; ક્ષણવાર ત્યાંને લાં જ માથું રહ્યું અને
 દુઃખમાં મીંચાયલી જાગૃત આંખ આગળ વળી સરસ્વતીચંદ્ર આવી ઉભો.
 વિદ્યાચતુરને ઘેર બેના પ્રથમ પ્રસંગે બેચેલો ચિતાર ખીડાયલી પાંપણો
 વચ્ચે તાદૃશ થયો, અને પ્રથમ પત્રમાં લખેલો.—

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैमप्रोऽपि

अतः, स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदधिगमप्युत्तरली करोति ॥

મે શ્લોક ગાતો ગાતો હસતો હસતા શરનાવા નાનાવા...
 મુઘાનો હાથ હાથમાં લેતો સરસ્વતીચંદ્ર સ્વપ્નની પેઠે કુમુદસુંદરીએ
 મીચેલી આંખોથી જોયો, અંતર્માં પ્રસન્ન પ્રકુલ થવા છતાં ગભરાઈ, અને
 એ સ્વપ્નાનંદમાંથી સટકી ઉદાસવૃત્તિથી આંખ ઉઘાડતી ઉઘાડતી 'માથું
 ઉંચું કરતી કરતી, ગાવા લાગી :

“પૂર્ણ પામીં વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
 “તે સમે સિન્ધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે મામે હથી;
 “ને કરંતો મન્દ મન્દ ધ્રુવાટ ભર આનન્દશું
 “ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાયંત શું !”

સરસ્વતીચંદ્રને ગાવા સિન્ધુતું રૂપ આપતાં રમ્ય વિચારો મસ્તિક-
 માં તરવરવા લાગ્યા, પૂર્ણિમાની ‘ચન્દા’ જેવા કુમુદસુંદરીના મુખપર
 મેઘચારત્રે એકાંતમાં ચંદ્રિકા જેવું શાંત રમણીય સ્મિત છલકાવા લાગ્યું,
 અને ધડિક ઉઘાડી અને ધડિક મીચેલી આંખો રાખી ગાયેલી કવિતા તે
 વારંવાર ગાવા લાગી અને શોક ને સ્થળે આનંદ સ્પુરવા-ઉભરાવા-દશે
 દિશાએ ફેલવા લાગ્યો !

“આ ઉપમા સર્વ રીતે યોગ્ય છે ! મહાસિન્ધુના જેવું વિશાળ ઉર-
 “તે મહારા-જેવી ગુણહીનની પાસે વધારે વિસ્તાર પામ્યું-આહા !

“ને કરંતો મન્દ મન્દ ધ્રુવાટ ભર આનન્દશું

“ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાયંત શું ?”

“ફેંકી તરંગો-તરંગો-મુજ ભણી-ભણી-નાયંત-શું ?”

ખેલતાં ખેલતાં મુખ દીન થઈ ગયું : “ખરી વાત, મહેં તે એવાં
 “શાં પુણ્ય કર્યો હોય કે એવા મહાત્મા સાથે એથી વધારે સંબંધ રહે ?
 “એટલું લીધું-ઉછાળ રાજ્ય, રહ્યું તેટલું ભાગ્ય મહારા જેવીને આપ્યું ન
 “હતું.” મહોંપર શોકના ચેરડા પડ્યા, ગૌર ગાલ દુઃખથી વિવર્ણ (શ્વેત) થઈ
 થઈ ખેરી ગયા જેવા થયા, અને તદ્દયનો ઉડો નિઃશ્વાસ મુખમાંથી
 નિકળી આખી મેડીને-આખા જગતને-પાછો શોકમય કરવા એકો-પ્રવ-
 તમાન થયો. આનંદનો ચમકારો પૂરો થઈ રહેતાં પળવાર હસેલી રાત્રિ
 હતી એવી અંધારી બની.

એવામાં નવીનચંદ્રે મેડીનું પારણું સપટાવ્યું અને સાંકળ દીધી તેનો
 ખરખટ કુમુદસુંદરીના કાનમાં આવ્યો અને એ ચમકી. માનવીની
 વૃત્તિ અનુકૂળતા ન હોય ત્યાંથી શોધી કહાડે છે તે અનુકૂળતા પોતાની

૧. ચંદા: આ રમતિયાળ તરંગોથી ઉભરાતી કવિતા આપણા લોકગિય વિદેહ ભાજ-
 નાથભાઈના પ્રમ રા. નરસિંહરાવની કરેલી સ. ૧૮૮૩ ના બુદ્ધિમકાશમાં છપાયેલી છે.

મેજેજ દોડી આવે ત્યાં વૃત્તિ વિચારનું કશું કરે એ મહાભાગ્યની પ્રતિ-
 સ્તીભાવિના બનતું નથી. ચમકેલા ચિત્તે-કાતે-નેત્રપર બળાત્કાર કર્યો
 અને તે બે મેડી વચ્ચેના ધાર ભણી વચું-તો-સાંકળ ન મળે ! કુમુદ-
 સુંદરી ! નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર છે એ વિચારે ત્હારું મસ્તિક ભમાવ્યું ?
 પ્રમાદધન અને કૃષ્ણકલિકા વાળા આજના જ બનાવે ત્હારું પતિવ્રત
 શિથિળ કર્યું ? એકાંત, અનુકૂળતા, અને વૃત્તિ ત્રણનો સંગમ થયો ?
 “ મહારા જેવી સામન્ની વૃત્તિ ” નહીં હોય તો ? ” આ ભીતિ ઘણાક
 વિપયાંધને સદ્ગુણસાધક થઈ પડે છે. મુઝા, તારામાં એ ભીતિ હતી ?
 “ જો મહારાપર હજી પ્રીતિ ન હોય તો સરસ્વતીચંદ્ર ધરખાર છોડી
 “ અત્રે આમ શું કરવા આવે ? ” એ વિચારે ત્હારા મનની ભીતિ દૂર
 ન કરી ? પરવૃત્તિ પોતાની વૃત્તિનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે જો બાનથીજ.
 એકદમ મનમથ નિરંકુશ બની તનમનાઈ નથી મચાવી મૂકતો ! ભૂત
 અને વર્તમાન પતિને સરખાવતાં ભૂતકાળનો પતિ શું અત્યંત મોહક ન
 લાગ્યો ? તેની સાથ થયેલાં પૂર્વ પ્રસંગે શું લદ્દયને મૂર્છા ન પમાડ્યું ?
 વાંચનાર, ત્હારા અંતઃકરણને-ત્હારા અનુભવને-ફેલે કે આ સર્વનો ઉત્તર
 ખરેખરે આપે. પાંચુલ ! ત્હારો હાંકચો અનુભવ ઉઘાડી દે અને આ
 અવસ્થાની ખરી કિંમત કરવાનું સાધન આપ. વિશુદ્ધ ! ત્હારો કંવચિત્
 ખૂણેખોચલે પડેલો પ્રસંગ સ્મરણમાં આણી આ અવસ્થાની ભયંકરતા-
 દુસ્તરતા-ખરેખર. સમજવ, સર્વથા અનિવાર્ય દશાપાશમાં પડેલી અ-
 બળા બાળકીપર દયાભરી અમી દૃષ્ટિથી જો. અને અનિવાર્યને નિવાર-
 નાર શક્તિ પાસે માગ્યું કે સદ્મુદ્ધિનો જય કરે. તું આજ્ઞાણ હોય તો
 ગાયત્રી ભણ્યું-આજ્ઞાણની પ્રાર્થના સદ્મુદ્ધિજ ઇચ્છે-તેનું સર્વસંહારિ
 અક્ષત્વ તેમાં જ સમાપ્ત થાય છે-આજ્ઞાણને સદ્મુદ્ધિવિના બીજું કંઈ જો-
 ઇતું નથી. પવિત્ર ગાયત્રી ! આજ્ઞાણપુત્રીને ત્હારા તેજથી છાઈ દે. તું
 એમ કરશે ?-તે તો સર્વજ્ઞ જાણે. માનવી જેટલી ઇચ્છાઓ રાખે છે એ
 સર્વ સફળ થવાને જ નિર્માઈ હોય એમ કંઈ જગત્ જોતું નથી.

વિશુદ્ધિ સદૈવ રહેશે ? હૃદયની ચંચલ છે તો વિશુદ્ધિ ચળ પણ
 નહીં હોય ? ઈશ્વર રાખે તેવી ખરી. સૂર્ય અને ધૂત્ત માનવી ! અ-
 જિમાત અને દમ્ભ ઉભયને છોડી દે-એટલો તો મુગ્ધ અને સોધુ થા !
 સામાને શિખામણ દેનાર ! પોતાની જ અંતઃપરીક્ષા કર્યું.

ગરીબ બિચારી કુમુદ ! તે ઉડી અને ઉઘાડી સાંકળ ભણી ગઈ.
 પાંછી આવી. બે વાર ગઈ અને બે વાર પાંછી આવી. સદ્ગુણના
 વિચાર કરવા મંડી. ભણતાની ભયંકરતા કલ્પવાં લાગી. ખુરસીપર બેઠી.

“એ તો રાત્રિ મને ગમતું નથી” — “ગુણહીણુ જોવાળિયા શોક જ્ઞાન
“નથી પામતા રે” એવું એવું ગાતી વળી ઉડી—સાંકળે હાથ અરકાડ્યો
—લેધ લીધો અને પાછી આવી ખુરસીપર બેઠી અને ટેબલપર ઉઘું માથું
નાંખ્યું. વિચારશક્તિ—નીર્ધીન—નપુસક બની ગઇ. “તે સંમે સિન્ધુ
“વિશાળુનિજ જર વિસ્તરે સામો હશી—દેંકી તરંગો મુજ લણી—” આ
પદમાં કલ્પનાપક્ષિ પકડાયું. “આ વિશાળ વક્ત્રસ્થળમાં સમાસ પા-
મવો—આ તરંગ—હસ્ત—ભુજ દેંકાઇ ને મને સ્હાય” એ અવસ્થાની અ-
ભિલાષરૂપ રમણીયતા ઉઘા પડેલા મસ્તિકને ભોળવવા—લલચાવવા—ક-
સાવવા—ભભાવવા લાગી. વિચારમાં પડી—વિચારનું વિવાસન (દેશાનિ-
કાલ) ભેદ આંતર આંગળી મૂકી એક પગ ખુરસીપર અને એક નીચે
એમ રાખી તે ઉભી.

ધુદ્ધિધનના ધરથી થોડે જ છેટે વનલીલાનું સાસરું હતું. વનલીલાને
સાસુસસરો હતાં નહી. આ પ્રસંગે તે અગાશીમાં પવનમાં સૂતેલા પતિનું
માથું બોળામાં લેધ તેને નિદ્રાવશ કરતી કરતી ગાતી હતી તે સ્વર ત્રુટક
ત્રુટક ધડી ધડી નિઃશબ્દ જગતના વાયુની પાંખ ઉપર બેસી કાનઉપર
આવતા હતા અને કુમુદસુંદરીને હવરાવી દેધ કંપાવતા હતા:

“ઉભા રહો તો કહું વાતડી, બિહારીલાલ”

“તમ માટે ગાળી છે મહે જાતડી, બિહારીલાલ”

કુમુદસુંદરીનું મેહો બહીયું થઇ ગયું. થોડુંક ન સંભળાયું. “એણે મ્હારે
સારું જાત ગાળી—મહે શું કર્યું?” એ વિચાર થયો. વળી સંભળાયું.

“તાલુવેલી લાગી તે મ્હારા તનમાં, બિહારીલાલ”

“કળ ના પડે રજનિ—દિનમાં, બિહારીલાલ”

નિઃશ્વાસ મૂકતાં પોતાને લાગેલી તાલાવેલી સમજાઇ—ન સ્હેવાઇ—અને
મુખ મૂક થઇ ગયું. રંગીલું ગીત વળી વાધ્યું:

“આંધી પ્રીતડી તે તો સદૈવ પાળિયે, બિહારીલાલ,

“સલિલમીનતણી રીત રાખી રાચિયે, બિહારીલાલ !”

વનલીલાના કોમળ જ્ઞાનની અસૂર શી કહેવી ?

“આંધી પ્રીતડી તે તો સદૈવ પાળિયે—”

એ બરોબર ધ્યાનમાં બેસી ગયું. જોડ ઉપરથી આંગળી ખસી અને
કર્તવ્યનો નિર્ણય કરતો હાથ છૂટો થયો અને પડ્યો ! કુમુદસુંદરીઉપર
મદનનું સામ્રાજ્ય થઇ ગયું—તેના મસ્તિકમાં, વદનમાં, અને શરીરમાં

૧. પ્રેમાનંદ, સુદામાખ્યાન. ૨. પ્રેમાનંદ, ભગવતપચીસી. “અનુરાગનાં અમસ્તિક
શબ્દ” — સન ૧૮૮૬. ૩. આ પદો વર્તમાન સંગીતમાંથી છે.

એની આણુ વર્તીછ ગઇ. નિઃશંક બની તેણે ખુરસી તણખ્યને ઉઘાડી સાંકળ ભણી દૃષ્ટિ કરી પગ ઉપાડ્યો.

આ પ્રસંગે પ્રત્યેક પગલું ભરતાં તેણે વાર કરી અને પ્રત્યેક પગલાની સાથે તેના મન અને શરીરની અવસ્થાઓ પદ્યગાથ. કંઇ કંઇ વિચારો-તેને ચમકાવવા લાગ્યા, કંઇ કંઇ અભિલાષો મોતું કાંકુ પકડવા લાગ્યા, કંઇ કંઇ આશાઓએ તેને હરસેલી, કંઇ કંઇ સ્વપ્નાએ તેને ભ્રમવી, કંઇ કંઇ પ્રકાશો નિશો તેને ચઢ્યો, કંઇ કંઇ લીલાંપીળાં તેણે જોયાં, અને કંઇ કંઇ સત્વ-ભૂત-તેની દૃષ્ટિ આગળ નાચવા લાગ્યાં. અબળા બુદ્ધિએ મદનની ‘મરબદ’ પાળી અને પોતાનાં સર્વ બાલકને જન્મનાં તેમ રહેવા દેઇ ઘુંગટા તાણી ક્યાંક સંતાઇ ગઇ. ભીમ વિકારના ત્રાસથી થાકેલું દુર્યોધન જ્ઞાન જડતાના સરોવરને તળિયે કુબકી મારી ગયું. પૃથ્વીને પગતળે ચાંપી નાખી આખા બ્રહ્માણ્ડમાં ઝડપતો એકલો હિરણ્યાક્ષ ત્રાડી રહ્યો હતો; સૃષ્ટિમાત્રને નિર્જીવ કરી દેઇ પ્રલય-સૂર્ય આખા વિશ્વમાં અગ્નિનો વર્ષાદ વર્ષાવી રહે; તેમ પવિત્ર સુન્દર કુમુદસુંદરીને ભાનહીન અસ્તવંત્ર કરી નાંખી મનોભવ બળવાન અબલાનો સર્વતઃ નિર્દય પરાભવ કરવા લાગ્યો. અને તે કેવળ જડજીવી અશરણુ-અનાથ-બની ભાસી.

અધૂરામાં પૂરો વનલીલાનો ઉતાવળ કરતો સ્વર સંભળાયો:

“ શંરદની રાતલડી અજવાળી રે

“ ક્હાના, હારી કીકી કામણુગાળી રે ”

છેલ્લું પદ એ ત્રણ વખત સંભળાયું. પતિને ખબરે હાથ મૂકી તેની આંખો સાંઝું જોઇ તેને મેડીમાં ખેંચતી આંખોના પલકારા કરતી હસતી વનલીલાના હાસ્યમાં ભળી જતા, વધારે વધારે દૂર જતા, ઓછા ઓછા સંભળાતા, ઉતાવળા, ધસડાતા, સ્વર, “ક્હાના હારી કીકી કામણુગાળીરે-” “ક્હાના હારી કીકી કામણુગાળીરે-ક્હાના, હારી કી-” એટલે આવી વિરામ પામ્યા. વનલીલાની અવસ્થાની ઈર્ષ્યા કરતી, પોતાના ક્હાનાની કીકી સ્મરી તેના કામણુને વશ થતી, કુમુદસુંદરી હવે ખરેખરી ચસકી-અને પોતાના હાથમાં પણ ન રહી.

મૂળ આગળ-ધણે છેટે-થયેલા પુષ્કળ વર્ષાદના બલથી જમાવ પામી ઘસી આવતા પૂરને બળે ઉભરાઇ જઇ-ફેલાઇ જઇ-શાંત અને પ્રસન્ન સરિતા એકદમ મલિન થઇ જઇ અસહ્ય-અનિવાર્ય-વેગથી ખેંચાતી હોય તેમ ઘસે; વાયુના ઝપાટાની ઝપટથી, રમણીય મન્દ લીલા કરતી કુસુમલતા (કુલની વેલી) હલીમલી જઇ અગ્નિ-તી કંપવા માંડે; તેમ

કુસુદ્રશુંદરી ભરરવાધીન થતાં તેને ચગક થઇ હોય તેમ તેનું આખું શરીર પળેપળે ધુવારાની ઉચ્ચ ધારાપેટે ચમકવા-ઉછળવા-લાગ્યું. ઇશ્વરને અને પોતે બેની વચ્ચે થોડું ઘણું દેશકાળનું અંતર હતું સુધી રહેતું ન ખાતાં અધીરા બનેલા કપાળ ઉપર દરચલિયો પડી અને ફરકવા લાગી-જાણે કે હાં અગળ મદન મહારાજે ધ્વજ ચઢાવી દીધી હોય અને આવી પવિત્રતા ઉપર મેળવેલા જ્યના દર્શથી જગતનો તિરસ્કાર કરી ફરકતી ન હોય ! મસ્તિકામાં નાચતા નિશાગર મુદનની આડી એવળી પદ-મંકિત પડી હોય, અંતર ભરાઇ રહેલા સરસ્વતીચંદ્રની કલ્પનાભૂતના ઢાઠા પગ જહાર દેખાઇ આવ્યા હોય, તેમ બેથે વિલ્વળ ભમ્મરો ભાગી ગઇ અને પોતાપર પડતી પારકી મલિન દૃષ્ટિને પ્રતાપથી દૂર રાખવાની પવિત્ર શક્તિ જતી રહેતાં જાણે કે નવી અશક્તિ આવી હોય તેમ જાતે જ અપવિત્ર બની શિથિળવિથિળ દેખાવા લાગી. એ ભમ્મરનું જોર નીચું હતરી પગમાં થઇને જતું રહ્યું હોય તેમ

“ તાલાવેલી લાગી તે મહારા તનમાં, બિહારીલાલ ”

એમ વિકળ મહોવતે ગોલી જમીનઉપર પગની પ્હાનીવડે અચિન્ત્યેા જોરથી ટળકારે કર્યો અને વિશુદ્ધિને ફેસ મારી. પોતાની અને ઇશ્વરની વચ્ચે જીત કે પારી કાંઇ પણ ન હોય તેમ તેને જોતી હોય એવી-અહુણને અહુણાં તેને પ્રત્યક્ષ જોવા પ્રયત્ન કરતી જોત્યાતી જોત્યાજતી એકજ કર્મ કરતી-અકર્મ-આતુર અને અધીરી આંખ્ખ ધીમા ચાલનારા શરીરથી પણ રહેલી દોડી જઇ ઇશ્વર-દર્શન શોધતી શરીરને પાછળ મૂકી અંતર્યા નિકળી પડવાનું કરતી હતી:-તે જાણે કે-સામી મેડીમાંના ચંદ્રને બળે આકર્ષીતા તન-મન સાગરમાંનું મીનયુગ્મ આકર્ષાઇ અગાડીમાંના અગાડીના ધપેલા મોળને માથે દેખાઇ આવ્યું ન હોય !-સામી મેડીના પ્રદેશના કીનારાજેવી પારીપર ઉભેલા માછી મદનના હાથમાંની સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય જાળમાં ભરાઇ જઇ પવિત્રતાના સાગરમાં રહેનારૂં મીનયુગ્મ અપવિત્ર હવામાં ખેંચાઇ-તરફડીયાં મારી થાકી વૃથા પ્રયાસ છોડી-નિર્જીવ બનવાની તૈયારીપર આવી પવતે પ્રેરેલા ભૂતસંસ્કારના તરંગોના જ હેલારાથી માછી ભણી ધકેલાતું ન હોય ! ઇશ્વર વસ્તુ જોઇ રહેલી કીકીને ખીજી કાંઇ જોવા જ ન દેવું એવો નિર્ણય કર્યો હોય, બાહ્ય સંસારમાં સ્ફુરતા જ્ઞાનનો કિરણ પણ પોતાના ચેતન ભાગની અંતર સરવા ન પામે તેવો માર્ગ પકડ્યો હોય, પોતાનાથી પણ આડું અવળું ભૂલે ચૂકે ફરકાઇ ન જવાય એવી સાવચેતી રાખી હોય, અને અંતર્યા ઉછળતું જ્ઞાત ઉણું જ ન થઇ શકે એમ તેને માથે જડ

ભારૂં થઈ જવા પોતેજ ભારતયત્ન કર્યો હોય: તેમ આખી આંખ દૃઢ સંકેતગઈ ગઈ-અને ‘ફ્લેનાની કામણુગાળી કીકી’નું જ પ્રતિબિમ્બ તેમાં આદૃશ્ય રૂપે વ્યાપી રહ્યું. હજી કુમુદમુંદરી ઝીણું ઝીણું ગણુગણુતી હતી, ખબા મરડતી હતી, હૃદય કંપતી હતી, અને “ફ્લેના” અને “કીકી” શબ્દો પર ભાર મૂકતી હતી:

“ફ્લેના, ત્હારી કીકી કામણુગાળી રે

“ફ્લેના, ત્હારી કીકી કામણુગાળી રે

“ફ્લેના, કીકી ત્હારી કામણુગાળી રે

“ફ્લેના, ત્હારી કીકી કામણુગાળી રે... ..”

“કામણુ” શબ્દપર ભાર મૂકતાં મૂકતાં તર્જનીવડે તર્જન કર્યું અને નીચકો ઓઠ કંપતી હાંત પણ કંચકાયા.

આરી પાસે આની તેમ તેમ આટલી ક્રિયા પણ અંધ થઈ ગઈ. આંખો ઉઘાડી છતાં દૃષ્ટિક્રિયા વિરામ પામી હોય-નિશો ચઢ્યા હોય-તેમ બાતબાતનાં લીલાંપીળાં દેખાવા માંડ્યાં. તમ્મર ચઢી હોય તેમ આખી મેડી નજર આગળ જોળ પ્રવા-તરવા-માંડી અને આની ક્ષીત યજવાર હૃદયકા ખાતી લાગી, યજવાર સમુદ્રમાં હોય તેમ હૃદયનીચી ચતી ભાસી, અને યજવાર કંપતા દંપણમાં દેખાતી હોય તેમ ન્હાની મ્હોટી થતી લાગી. “હવે શું રોવું?” કરી આંખમાંનું પાણી મૂકાઈ ગયું. કાંનમાં પ્રથમ તો ‘રાત્રિની ગર્જના જેવો તોરોનો સ્વર ટકટકારો’ કરી રચો હતો તેને દેશણે ‘અનહદ’ નાદ સંભળાવા લાગ્યો. નાસિકામાં શ્વાસ સંધાઈ રહ્યો અને પ્રાણાયામ વતે ઉત્પન્ન થયો. બેજસ્યું, ગણુગણુવું, શ્વાસ લેવો,-સર્વ છોડી મૂકી અધ-ઉઘાટું રહી ગયું અને ઉપર નીચે ન હાલતી ન ચાલતી હાંતની હારો રહી ગઈ-નજીકે કે મદનચિંતામાં મૂક્યા સાફ શય જ ઓઠની મૂક્યું હોય અને એ ચિંતા પૂરેપૂરી તૈયાર થવાની વાટ જોવાતી હોય. મેનાધીશના શંખનાદની મૂચના સાંભળવા સ્થિર હૃદય હોઈ કરી વીરસેના ઉભી હોય અને મરણના મુખમાં ફૂદી પડવાની વાટ જ જોઈ રહી હોય તેમ મુંદર કંઠ ઉઠકં અને નિશ્ચળ બની ગયો. પાપકૃપમાં પડવા તેના ખોડ ઉપર ઉભી રહી કુવામાં રોકું કરી પડવા તે તૈયારી કરતી હોય તેમ તેના નાજુક અને નાગજેવા હાથ નાગદ્રણા પેટે જ ઉપસ્યાન કરી રહ્યા અને કુજવા લાગ્યા. કાંઈ બેર કરી આરણું ઉઘાડવાની આજ્ઞા કરતું હોય અને, અનિચ્છાથી તે, માનવી પડતી હોય, આરી ઉપર હાથેલીના વડે થાપા દેવા હોય-તેમ કંપતી આ-ગડના જેવી આંગળિયો ખેંચી રાખી બે હાથે આરી બાણી હાથેલિયો

દેખાડી;-પણુ આવા કર્મનાં અપરિચિત કાંડાં, એમાં આશ્રય આપતાં હામ જતી રહી હોય તેમ, લૂકાં પડી ગયાં; અને હાથેલિયો નિરાધાર હોય એમ, ચતી રહેવાનો યત્ન કરવા છતાં, લટકવા લાગી. આતુરતાથી હેયું થતું, અવશતાથી કંપતું, લજ્જાથી સંકોચાતું, આશાથી તળે ઉપર થતું, કામાર્તિથી, વેગવાહી બનતી નાડિયોમાં વેગથી ધડકતા રુધિરના ઉછાળાઓથી ફરકતું, સૂક્ષ્મતર ચતા પટુતર ચતા જ્ઞાનતંત્રુઓની સર્વોગી અને આવેશભરી સ્ફુરણાથી ઉભી થતી રોમરાજિના મૂળે મૂળ આગળ અને શિખરે શિખર ઉપર ઉઠીસ થતું, વારાફરતી ચળકાટ અને વિવર્ણતા ધરતું, નહાનુંસરખું પણ અગણિત મહાવિકારોને સમાસ આપતું, જાતે એક પણ અનેકવૃત્તિમય થતું, ચેતન છતાં જડતાને સ્વીકારતું, પવિત્ર છતાં અપવિત્રતાભણી ઉલટતું, પ્રમાદધનતું હોવા છતાં સરસ્વતીચંદ્રની સત્તા માનતું, અને સ્થિર થવા-ક્રિયામાં સંકાંત થવા-દેખાઇ આવતા પણ વૃથા પ્રયત્ન કરતું, અસ્થિર, ક્રિયાહીન, દીન, અને વિહ્વળ અંગ ઉત્તમાંગના આધારભૂત થવાને બદલે જાતે અગાડી ધપતા ઉત્તમાંગને જ આધારે પાછળ પડી-છુટું ન પડાતાં-નીચે લટકી રહ્યું હોય એવો વિકાર અનુભવતી બાળા નખથી શિખમુધી ચરચરવા લાગી, વાંચેલા મદન-જવરના સ્પષ્ટ પ્રયોગતું પાત્ર થતી થતી બળી બળી થવા લાગી, અને મરણ પ્રસક્ત હેયું હોય તેમ બહેબાકળી (ભય-બ્યાકુળી) અને બીલી બની. તેનાં સુંદર પ્રકુલ ગાલસંપુટ મુખમાં ચૂસાવા લાગ્યાં. પશ્વ બિમ્બાઇ વિવર્ણ બન્યા અને માધમાસતી દંડીને વશ હોય તેમ સંકોચાઇ-હેંકાઇ ગયા, આંખો બાડી થઇ અને સુંદર મુખ કદ્રૂપું અને પ્રેતના જેવું ભયંકર થયું. માત્ર આ સર્વ વિકૃતિનું તેને પોતાને દર્શન ન થયું-ભાન ન રહ્યું-જાણે કે આત્મભાન વિનાનું શય સર્વશઃ ન હોય ! આત્મભાનની ન્યૂનતા એ જ ઉત્કર્ષની આધક છે.

કુમુદસુંદરી આમ દ્વાર ઉઘાડવા ગઇ. દ્વારની આણીપાસની સાંકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાંકળ કૃષ્ણકલિકાએ ઉઘાડી હતી-વાસી ન હતી; આ તેનું સખીકૃત કુમુદસુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુકૂળ લાગ્યું. કુમુદસુંદરી ! તું સાંકળ કેમ ઉઘાડતી નથી ? દ્વાર આગળ હાથેલી ધરી છતાં કેમ ધક્કેલતી નથી ? આની આ દશામાં જુગના જુગ વીસા છતાં રતબ્ધ-અકર્મ-તું કેમ ઉભી રહી છે ? આમ કેટલી વાર તું ઉભી રહેશે ? શું તને નિદ્રા નથી આવતી ? રાત્રિના બાર વાગી ગયા છે. શું તને કોઇ અટકાવે છે ? દેખાતું તો કોઇ નથી. રસ્તા-

પરની ખારીમાંથી આવતા પવનને લીધે ટેબલપર કંપતા જીવાએ કુમુદસુંદરીની છાયા ઉઘાડવાની ખારી ઉપરજ પાડી હતી. કુમુદસુંદરી રતબધ હતી પણ તેની છાયા દીવાની જ્યોતને અનુસરી હાલતી હતી. એ છાયાનું કદ કુમુદસુંદરી કરતાં મોટું હતું. ખારી ઉઘાડવા પ્રસારેલી હાથેલીની છાયા સાંકળ આગળ હતી અને તેપણુ કશાની “ ના ના ” કરતી હોય તેમ હાલતી હતી.

કુમુદસુંદરી શું તું અનાથ છે ? શું તારી વિશુદ્ધિનું આવી ચૂક્યું ? શું ખહારનાં ભયથી મુક્ત થઇ-એકાંત પ્રમાદધન શૂન્ય મેડીમાં-સુવા વારો આવ્યો એટલે તારી વિશુદ્ધિ ચળી ? શું તારી વિશુદ્ધિનો અવકાશ પ્રસંગની ન્યૂનતાને લીધે જ આજ સુધી હતો ? અરેરે ! શું ઈશ્વર શુદ્ધિનો સહાયભૂત નથી થઇ પડતો-શું તે તારો જેવી શુદ્ધ સુંદર દૃઢ્યવાળી અખળાને મહા નરકમાં પડતી જોઇ જ રહેશે અને તને તારવા હાથસરખો નહીં ધરે ?

કમાડ ઉપર પોતાની છાયા પડેલી જેવા મદનઅંધા અશક્ત નિવડી. આ લોક અને પરલોકનો તિરસ્કાર કરી, લજ્જાને લાત મારી, ભયને હસી કાઢી, વિશુદ્ધિને મૂર્છા પમાડી, અને દૃઢ્યને સૂતું વેચી, સામેનું દ્વાર ઉઘાડવાનું સાહસ કરવા વિષમય નાગ જેવો હાથ ધર્યો ! હાથમાં જીવ આવ્યો તેની સાથે આંખમાં પણ જીવ આવ્યો:-દેશનું અંતર પળવારમાં કાપી પોતાની પ્રિય પુત્રીને ઉગારવા ગુણસુંદરીનો શુદ્ધ વત્સલ આત્મા છાયારૂપે રતનગરીમાંથી અચિન્ત્યો દોડી આવ્યો હોય તેમ દ્વારપરની મા જેવડી છાયા પોતાની માતા જેવી લાગી અને ધસેલા હાથને ઝાલતા જેવો છાયાહસ્ત સામે ધાયો. હાથ દ્વારને અડકતાં જ કુમુદસુંદરી ભડકી અને એકદમ હાથ પાછો ખેંચી લેઇ ઉભી. મચ્છેન્દ્રે ગોરખને અચિન્ત્યો જોયો તેમ પોતે પણ છાયા ભણી ફાટી ભડકેલી આંખે જોઇ, દીન બની, હાથ જોડી, આંગળિઓમાં આંગળિઓ પસેવી, ઉભી. ભરતી ખીજપાસ વળવા લાગી. નવો જીવ આવ્યો અને દુર્યોધનની ભર-સભામાં અશરણુ બનેલી દ્રૌપદીનું રક્ષણ કરવા દ્વારિકાથી કૃષ્ણ આવ્યા ને સર્વને અદૃશ્ય પણ પોતાને દૃશ્ય દીનબન્ધુને અચિન્તા જેતાં પાંચાળીને હર્ષ થયો હતો તેનાથી અનેકધા વિશેષ હર્ષ પામતી અદૃશ્ય પવિત્ર જનનીમૂર્તિ દેખતી બાળા માતા જેવી છાયાસામું જોઇ રહી, અને પોતાની લજ્જા ઢાંકવા આવેલી જનની આગળ નીચું જોતી આંખમાંથી આંસુની ધારા સારવા લાગી.

મુખ માત્ર “છિન્નભિન્ન સ્તવન કરી રહું: પોતે સું ફહેછે-કોને ફહેછે તેનું જ્ઞાન ન રહું: યદ્યસ્થાવરતુ જીભપર નાચી રહી:

“જીભની વિશુદ્ધિ ! અચી તું મરતી-જીવી ! જીવી ! તું રહી ” “ઓ મહારી માવડી ! અહિયાં પણ મહારી વિશુદ્ધિ ત્હે સાચવી ? હું !” પવનમાં અને જાયામાં કોઇ પવિત્ર સત્વ ઉભું લાગ્યું. મુખમાં પવિત્ર કોમળ સરસ્વતી ગાનરૂપે આવી ઉભી. એ હાથ અને મુખ પવનમાં ઉઘાડી કરી દીનવદને ગાયું:

“અનાથનકે નાથ ! ઓ ધાયે ! પ્રભુ અનાથનકે નાથ ! (ધ્રુવ) *

“શ્રીકૃષ્ણ પોદયા દ્વારિકામાં, ઝગડાને જગ્યા શ્રી નાથ !

“તત્ક્ષણ ઉડીને ઉભા થયા, પ્રભુ ચૌદ લોકનો નાથ. ધાયે ૦ ૧.

“રૂક્મિણી લાગ્યાં પૂછવા-સ્વામી, કો કારણ છે આજ ?

“પાંચાલી પાંડવતણી ! તમે શે ન જાણો એ વાત ? ધાયે ૦ ૨.

“આજ મહારી દાસીને મહાદુઃખ પડ્યું મહારે તત્ક્ષણ જનુરે લાંચ !

“ગોવિંદ ફહે-લાવો ગરુડને, મને પછી પૂછજો એ વાત !” ધાયે ૦ ૩

“ગરુડ મૂક્યો મારજો, જાણ્યું રજો પડતી રાત !

“નરસૈયાયા રે સ્વામી સંચર્યા રે, દ્રૌપદિયે નિરખ્યા શ્રીનાથ ! !

“ધાયે પ્રભુ અનાથનકે નાથ-

“ધાયો પ્રભુ અનાથનકે નાથ !

“ધાયો-ધાયો તું પ્રભુ અનાથનકે નાથ !”

“હા !-ધાયો-ધાયો-તું વિના બીજું કોણ આમ મહારી બહારે ચઢે ?

“ઓ મહારા પ્રભુ !” હોલી કડિયો, ઉચ્ચ જોઇ, હાથ જોડી, બોલતાં બોલતાં, જીભને જોર આપ્યું, મહો મલકાઇ ગયું, સ્વર કોમળ મધુર થયો, આંખો ચળકવા લાગી, પવિત્રતાની પેટિઓ જેવાં સ્તનપુટ ઉત્સાહથી ધડકવા લાગ્યાં, અને શેમેશમ ઉભા થયાં. “દ્રૌપદિયે નિરખ્યા શ્રીનાથ”

ફહેતાં ફહેતાં હૃદય નવી આશાનવા ઉમળકા-થી વૃદ્ધ અને જાયા ભણી રિતઘ બીની આંખ જોઇ રહી. માતાને બાકી પડતી હોય તેમ

જાયા ભણી હાથ પ્રસાર્યા. ઉપકારનાં અનિવાર્ય આંસુ અંધ ન રહ્યાં, બાળ્યાં પણ નહીં, અને માતા જેવી જાયાને પગે પુષ્પવૃષ્ટિ પેઠે પરચાં.

શાંત થતી ઉપકારથી સ્ફુરતી જાતી પર હાથ મૂકતી ગાયેલું ફરી ફરી ગાવા લાગી અને બીજે હાથે દારની સાખ પકડી હાંફતી હાંફતી ઉભી રહી. કંપતી કાયાને ટેકવમાર મળ્યું. રાક્ષસના હાથમાંથી છોડવી માતા

* વર્તમાન સ્તવનોમાંથી. “અનાથનકે” એ લાખા રાષ્ટ્ર લાડતી લક્ષ્મીની સીમાનાં ઉ.

પુત્રીને છાતિયે ડાખતી હોય તેવી પુત્રીની સ્થિતિ અનુભવમાં આવી. ઈશ્વર ક્રિયે માર્ગે રક્ષણ કરશે તેની કલ્પના કરવા છુદ્ધ માનવી ક્યાંથી પામશે ?

ઉપકારનો ઉભરો શમવા આવતાં તેમાં પશ્ચાત્તાપનો પ્રવાહ બળ્યો. રોતી-આંસુનાં પડથી દંડાતી-આંખ પવિત્ર લલ્લકરને વચ થઈ અને લલ્લકર સ્વતંત્ર થવા પામ્યું. થાકેલો પગ જરાક ખસતાં સારંગી અચાણ અને દૃષ્ટિ તે ઉપર પડી. સારંગી બણી દીન લોચન જોઈ રહ્યાં. સારંગીમાં હવે આવ્યા જેવું થયું-તેના તાર જાતે દંપતા ભાસ્યા. એ તારના રણકારા-ભણકાર-કાનમાં આવવા લાગ્યા અને નવીનચંદ્રની પવિત્રતા રક્ષવા ગાયેલી કંડિયો, કોઈ અદૃશ્ય સત્ત્વ ગાતું હોય તેમ, સારંગીના તાર ઉપરથી ઉડી પવનમાં તરવા લાગી- નિર્મળ કાનપર વીંઝાવા લાગી:

“શુભ સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હરશિરે, ...

“પડવા માંડેલી પડી પાછી”... ..

* * * * *

“બ્રહ્મ થયું-જરી તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો !

“બ્રહ્મ થઈ મતિ તેનો શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો !

.....વિનિપાત જ નિર્મેલો”.....

છેલી કડીએ વિચારને જગાડ્યો ને કુમુદસુંદરી છળી હોય તેમ ચમકી “હાય ! હાય !” એટલા એ જ શબ્દ બોલી એ રંગનાં પાંખી હડી અને સારંગીથી બહીતી હોય તેમ મહોં વિકાસી, બાળક લલ્લકરને થાપડતી હોય તેમ છાતીપર એ હાથ મૂક્યા.

“મહે શું-કર્યું-હું શું કરવા જતી હતી ? પવિત્ર સરસ્વતીચંદ્ર, આવી અપવિત્ર સ્ત્રીથી લારી જોડ ન બંધાત-મહારાજેની બ્રથાનો “લાગ લેં ક્યોં તે ક્ષેવળ ઉચિત જ થયું છે !”

“હે ઈશ્વર આવી જ રીતે મને સદૈવ પવિત્ર રાખજે !

“જન્મે જન્મ તું મને સન્મતિ દેજે-

“નિર્મળ રહે મન-કાપારે !

“કોટિક લવનાં કિર્તિમય નાસે

“એ માગું લવ-રાયારે ! જન્મે ૦”

પવિત્રતાનાં વિચાર કુમુદસુંદરીના ચિત્તમાં ઉભરાવા લાગ્યા અને તેની ઉલ્કર્ષભરી અસર તેના શરીરપર પણ સ્પુરવા લાગી. તે પાંખી ખુરસીપર બેસી અને જે પત્રોએ એના મનઉપર આટલો મોટો પ્રસાર્યો હતો તેના તે પત્રો નિર્મળ ચિત્તથી વાંચી, પૂર્વની નિર્મળ અવસ્થાના

સ્મારક ગણી, છાતી સરસા ચાંપી, અમ્મરના પડમાં પાછા સાચવી મૂકી, કપાટમાં મૂક્યા. પાછી હતી લાં ને લાં બેઠી અને રાત્રિ જાય છે તેનો વિચાર કર્યા વિના, ઘડિયાળમાં એક વાગ્યો તે કાન આવ્યો છતાં ન સાંભળી, ઘડિક દિવ્ય વિચારમાં પડી. પોતાના મન ઉપર મોહ થયો હતો તેનાં કારણ વિચારી, પોતે કેટલી બ્રહ્મામાંથી કેવા ઈશ્વરપ્રસાદથી જ ઉગરી તે વાત મનમાં રમમાણ કરી. ગુણસુંદરી, સૌભાગ્યદેવી, વનલીલા, અને અલક્રિશોરીનાં પવિત્ર રૂપ મ્દ આગળ ખડાં કરવા લાગી. “અલક્રુદ્ધેન કરતાં હું ગદ્ય” વિચારી અભિમાન છોડ્યું. અને નણદની ઉન્મત્ત પણુ નિર્દોષ મૂર્ખતાથી છવાયલા વિશુદ્ધિ-રત્નોના ભંડાર જેવા તેના ભોળા અંતઃકરણ ઉપર પ્રીતિ ઝરવા લાગી. રમતિયાળ રસિકી, પતિવ્રતા વનલીલા જેવી સહી પોતાને મળી તે મહાભાગ્ય ભાગ્યું, અને તેની સંગતિથી પોતે વધારે ઉત્કર્ષ પામી માનવા લાગી. પળવારપરનું તેનું પતિસુખ સંભારી બોલી ઉઠી: “ઓ મહારી વનલીલુડી, આ સુખ તને સનાતન જાળજે!” એવો આર્શિવાદ આપ્યો. કપાળે ચાંદલો કરેલો અને અંગે સાદાં મંગળભૂષણ પહેરેલાં એવી પતિવિના જગતમાંની પીછ કાંઈ પણ વાત ન સમજનારી-સમજવા ઇચ્છા પણુ ન રાખનારી સૌભાગ્યદેવીસાસુ વહુની આખ આગળ આવી ઉભી અને “બાપુ, મહારા જેવીજ થજે” એવો આર્શિવાદ આપતી માથે હાથ મૂકતી લાગી. અને બ્રમમાં કુમુદસુંદરિયે હેતું પણુ જોયું. ગુણસુંદરીનો પણુ સ્વર સંભળાયો: “જ્ઞેન, હું તો હવે “આજ સુધી ત્હારી પાસે-શિખામણુ દેવા હતી. પણુ હવે જો જો હોં! “હવે તો ત્હારી મેજે જ સંભાળવાનું છે. ત્હારા પિતાના પવિત્ર કુળને “કલંક ન લાગે, ત્હારી માની કૃપ વગેવાય નહીં, આટલું ન્હાતું “સરખું પણુ આખા મ્દોનું-શરીરરતું-ભૂષણ નાકે તે જાય નહીં, તું “આટલી ડાહી છે તે ધૂળમાં જાય નહીં, આટલો પરિશ્રમ કરી તને “વિદ્યા આપી છે તે નિરથેક થાય નહીં, પવિત્ર સંસ્કૃત વિદ્યા ખરાયે “પડી ગણાય નહીં, લોકવ્યવહારનો તિરસ્કાર કરી આપેલી ઇંગ્લેજ વિ- “દ્યાને માથે અપવાદ આવે નહીં, આ લોક અને પરલોક ઉભયમાંથી “તું બ્રહ્મ થાય નહીં, સાધારણ લોકના જેવી વિકારવશ અનાથ તું “ગણાય નહીં, તું આવી સુન્દર છે તે રાક્ષસી જેવી અને નહીં, ત્હારે “સ્ત્રીતેજ જતું ન રહે, ત્હારા આજ તેજસ્વી અને નિર્મળ કાચ જેવા “અંતઃકરણ ઉપર જોયું તને જ ન ગમે એવું ન થાય-પુત્રી! મહારી “શાણી પુત્રી! જે કરે તે આ સહ વિચારી કરજે, હોં! અને તો

“આજ છિયે ને કાલે નથી. કન્યાદાનસાથે આમારા હાથમાંથી તો તું
 “ગયેલી જ છે. પણ ત્હારી માનો સ્નેહ સંભારજે-ત્હારી માને ભૂલીશ
 “માં; એકલી, પરદેશમાં, પરધરમાં, ઈશ્વરને ખોજે બેઠી બેઠી પણ
 “માને ભૂલીશ નહીં; માતું કહ્યું વિસારીશ નહીં. હવે અમારું કહ્યું
 “માનવું-ન માનવું-તે ત્હારાજ હાથમાં છે-તું અને ત્હારો ઈશ્વર જ
 “જાણનાર છે. અમારે શું?—અમે કાણ?—કર્તાદર્તા ઈશ્વર-અમે તો માત્ર
 “વચમાંનાં દલાલ-અથવા ઘેરથી પેલે ઘેર સોંપિયે છિયે. તું કાંઈ અમારી
 “નથી-તને શિખામણ દેવી શું કરવા પડે? પણ માતું હૈયું કહ્યું નથી
 “કરતું-અમારાથી કહેવાઈ જ જવાય છે. કર-ન કર-તે તો તું જાણે.
 “પણ હું તો કહું છું. હવે તું મ્હોટી થઈ. જો, જહેન, જો, બધું ત્હારી
 “મરજી પ્રમાણે કરજે-પણ એક આટલું સરખું માતું કહ્યું માનજે
 “હો! જો સુખદુઃખ બદલાશે, બધું થશે, પણ ક્યું ન ક્યું નહીં થાય.
 “માટે જહેન, જો હું શું કહું છું?—એટલું માતું કહ્યું સરત રાખજે?”
 આમ દીનવદને બોલતી બોલતી ગુણમુંદરી કુસકાં ભરતી દીકરિયે સાં-
 ભળી. પોતાને ખભે હાથ મૂકી પાછળ ઉભી હોય તેમ લાગ્યું અને
 માનો હાથ ઝાલવા પોતાનો હાથ ઉંચો કરી પોતાને ખભે મૂક્યો અને
 અચિંત્ય પાછું જોયું. પાછું જુવે છે તો “કુમુદ, જો, બેઠા, કોઈ નહીં
 “હોય ત્યાં પણ ઈશ્વર સાક્ષી છે હો! સરત રાખજે, હું તો ખોટો બાપ
 “છું, પણ મ્હારો ને ત્હારો બેનો ખરો બાપ તો એ છે, હો. આ જ-
 “ગતમાં તું જે કામ કરે તે એ બાપને પૂછીને કરજે-એ તને કદી ખોટી
 “સલાહ નહીં આપે, સદૈવ સહાય થશે, અને એ તને સર્વત્ર નડશે.
 “મને ભૂલજે-પણ એને ભૂલીશ નહીં. એના કોપપ્રસાદ જેવાંતેવા
 “નથી-પાછા ફરે તેવા નથી. મહં તને કોઈ વેળા ક્ષમા આપી હશે
 “-પણ ઈશ્વરની તો શિક્ષા થયે જ જાણીશ. ક્ષમા માગવાનો અવકાશ
 “પણ નહીં રહે.” વત્સલતાથી ક્રોમળ પણ ઉપદેશદાનને લીધે કદાચ
 બાસતી આંખવાળું પિતાનું સુખ કુમુદમુંદરિયે પોતાની પાછળ હવામાં
 ઉમેલું દીઠું. તે ચમકી અને ઉભી થઈ આરે પાસ જલાવરી બની જોવા
 લાગી તો બ્યાં જુવે ત્યાં પવનમાં કોઈનાં સુખ અને કોઈનાં શરીર
 તરવરે: એક પાસ પિતાનું, અને બીજી પાસ માતાનું સુખ; એક ઠે-
 કાણે વનલીલા ઉમેલી; એક ઠેકાણે અલકકિશોરી આળસ મરડે; રસ્તા-
 પરની બારી આગળ શુદ્ધિધન ઉમેલો; અગાશીની બારી આગળ સાસુ
 અર્ધગેલી; નવીનચંદ્રવાળી મેડીની બારી આગળ સરસ્વતીચંદ્ર ઉમેલો
 અને બાકી આંખે પવિત્રતાની પરીક્ષા કરવા નેહ રહેલો; અને બધું

તો બધું પણ પોતાની જ પાસે ટેબલ પર બાળક કુસુમસુંદરી પણ મહારી બેનની મરકેરી કરતી હસતી બેઠેલી લાગી. કુસુમસુંદરી તો આ સર્વ જોઈ ગભરાઈ જ ગઈ કે આ શું ?—આ બધું શું ?—શું. આ બધાંએ આજ અને નાણી જોઈ ? આ તે સ્વપ્ન કે સાચું ? એમ વિચારતી, ગભરાતી, ચારપાસ અને ઉપર નીચે દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગી. ઘેલી બની ગયેલી કુસુમ આમથી તેમ દોડવા લાગી અને બહારની બહારની ઉપર નીચે, બીંતોપર, છતપર, લાંચપર, પર્ણપર, ટેબલપર, બારિઓઆ-ગળ, અને પવનમાં આમથી તેમ જોવા લાગી અને ટેબલપરની કુસુમ સુંદરી હળવે હળવે ટાળ કરતી ગાતી સંભળાઈ :

“બહેન બહારની, હો !—તું તો બહારની હો !

“હાથનાં ક્યોં તે વાંગેશો હૈયે કે બહેન મહારી બહારની હો ! બહારની હો !”

એમ ફૂટેતી ફૂટેતી ન્હાની બહેન ઉડી અને સામે આવી હસતી હસતી હાથેલી વતે ચાળા કરવા અને બહેનને બતાવવા લાગી. કુસુમસુંદરી થાકી ગઈ અને ખુરસીપર બેસી શેષ પડી. “આ ઈશ્વર, હવે હું આવો વિચાર પણ ફરીથી નહીં કરું !” એમ બોલી નિઃશ્વાસ મૂકી અમુકાઈ ટેબલપર માથું ઉઠું પટકું. શેષ શેષ આંખો રાતી કરી દીધી, ટેબલપરના કાગળ ખલાળી દીધા, અને છાતી ફૂટી. પશ્ચાત્તાપની—ઈશ્વરશિક્ષાની—સીમા આવી. ચોળાયલી આંખ ઉંચી કરતાં સર્વ દેખાવ અગોચર થયેલો લાગ્યો, મેડી નિલના જેવી એકાંત દેખાઈ અને તેમાં પોતાને એકલી હતી તેવી જ જોઈ. ઈશ્વરે ક્ષમા આપી અંતઃકરણ પરખી—ઈશ્વર નુકસાં લાગ્યો. તદ્દય ભાર તણ હલકું હલકું લાગતું અનુભવ્યું. હજી પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું ન થયું. અશ્વપાત એવું શરીર અપચાળતો ન આટક્યો :

“શેષ શેષ રાતી આંખડી, ખૂટયું આંસુનું નીર !

“નયને ધારા બે વહે, વહે છે રુધિર—

“વૈદર્ભી વનમાં વલવલે !”

માનસિક વિચુલ્લિએ પળવાર પોતાનો ભાગ ક્યોં તેથી વલવલતી જેવી ઉલ્કૃષ્ટ બાળા પ્રાયશ્ચિત્તવનમાં અર્ટવાઈ; સમુદ્રનાં મોઝાં એક ઉપર એક એમ આંખ્યાં જ જાય તેમ રહી રહીને રોવા લાગી; જાગૃત સ્વપ્નમાં માએ કહેલાં વચન અને આપે આપેલો ઉપદેશ સંભારી સંભારી પોતાના પુત્રીપણામાં ખરેખરી ન્યૂનતા આવી જાણી પોતાને વારંવાર ધિક્કારવા લાગી; તે વચન અને તે ઉપદેશના અક્ષરે અક્ષરમાં રહેલું ગંભીર સહ

પ્રસક્ષ કરી કંપવા લાગી; પતિથી, પ્રિયથી, માથી, આપથી, વિશુદ્ધિથી, અને ઈશ્વરથી પણ પોતે વિષુદ્ધ પડી એકલી અનાથ બની હોય તેમ ટળવળવા લાગી; અને “એ સર્વ સ્વજનની સ્વીકારવા યોગ્ય હવે હું કદી પણ થંધશ?” એવું મનને સૂઝાઈ જતે મ્હોંચે મનાવતી પૂછવા લાગી. “હું અપરાધી કોઈને મ્હોં શું દેખાહું?” કરી લલ્લમ્બવશ બની ધરતીમાં પેંસી જતી હોય તેવા વિકારનો અનુભવ થયો. “આટલો અપરાધ ક્ષમા કરી હવે જાને સ્વીકારો” એમ દીનવદનથી કહેતી ભાસી. અંઆરૂપ ઈશ્વરને કે પછી પોતાની માને કાલાવાલા કરતી હોય—“તે હવે કોઈ પણ સ્થળે દેખાય છે?” એમ કરી સર્વત્ર જોતી હોય—તેમ આંસુભરી લવી:

“અંઆ, ઝો મ્હારી માડી રે, જો જો તું પદ નિજ ભણી;

“કયાં તે મ્હારા સામું રે—જોઈશ ન તું મુજ કરણી!”

વળી ગદ્ગદે કંઠે ગાવા લાગી:

“તું તો મને દીધી રે આવી માનવી કાયા, માત!

“તે તું ન લજ મુને રે ત્હારાવણ હું કંઈ રે વલોપાત—

“બહાલી મ્હારી માવડી! ૧.

“દશે એ દિશાઓએ રે મા! હું જોઉં તે ત્હારે પંથ—

“તું વણુ તે દેખાડે રે કોણુ કે આમ થાવું સંત?

“સહ સૂનું માવિના!” ૨.

“ઝો મા! ઝો મા!” કરતી કરતી શુદ્ધ પવિત્ર બનતી બનતી કુમુંદસુંદરી અશ્રુસ્નાનથી સંસ્કારી થઈ. રેવું છોડી ગંભીર થઈ અને સ્વાધીન દશા પામી.

વસ્તુ, વૃત્તિ, અને શક્તિ એ ત્રિપુટીનો યોગ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો સાધક છે. સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થો પેઠે એનો પણ સદુપયોગ તેમજ દુરુપયોગ થાય છે. તે સર્વ ઘટનાનો સૂત્રધાર શું ધારે છે તે તો કહેવાઈ શકાતું નથી, પણ તેની ધ્યાનને આધીન રહેતી કોઈક જાતની સ્વતંત્રતા-માનવીમાં છે અને તે સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી જ કર્મમાત્રની શુભા-શુભતા કલ્પાય છે. પ્રસક્ષ અથવા પરોક્ષ, સત્ અથવા કલ્પિત વસ્તુ ભણી માનવીની વૃત્તિ ખેંચાય છે અથવા જાય છે અને તેમ થવામાં શક્તિ ઝોછીવૃત્તિ સાધક અથવા બાધક થાય છે. શક્તિ જડ અથવા ચેતન અંશની હોય છે. જડશક્તિનો ઉપયોગ વૃત્તિને અનુસરનાર જ હોય છે. ચેતનશક્તિ પુદ્ધિને અનુસરી વૃત્તિને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ થાય છે.

પૃથગ્જન? તેમજ કેટલાક ખીજા એમ માને છે કે સ્વતંત્રતા એટલે જડ-
શક્તિની નિરંકુશતા. કેટલાક એમ માને છે કે સ્વતંત્રતા એટલે ચે-
તનશક્તિની નિરંકુશતા. જડશક્તિ પશુઓને અને પશુવૃત્તિના સં-
સ્કારી માનવીઓને વધારે પરિચિત હોય છે અને તેની સઘર્ષિ સુલભ છે.
ચેતનશક્તિની સંઘર્ષિ દુર્લભ છે અને સદ્ગુણિતે અનુસરવામાં વપરાતી
હોય ત્યારે તે શક્તિ જ્ય પામે તે તો પવિત્ર મુખ અને ઈશ્વરપ્રસાદની
પરિસીમા છે. આ જ્ય પામવો તે યુદ્ધના પ્રસંગ શિવાય બનતું નથી.
કેટલાંક માનવી આવા યુદ્ધપ્રસંગવિના પવિત્ર રહેલાં હોય છે-પ્રસંગ ન
આવે તે પણ એક મહાભાગ્ય જ છે! પ્રસંગ આવ્યે શુદ્ધ જ્ય પામે
તે તો વિરલ જ, પણ જ્ય પામતા પહેલાં શત્રુના ધા સહેવા પડે અને
આગળ ધપતા પહેલાં જરી પાછળ પડતું પડે તો તેથી યુદ્ધમાં પડ-
નારનો જ્ય સફલક નથી થતો. આવા પ્રસંગના અપરિચિત માનવી!
આવા યોદ્ધાની પાછી પડેલી પદપંક્તિ અને સામે મુખે ખમેલા ધામાં
થી વહેતું રુધિર જોઈ, તે ઉપરથી તે યોદ્ધાની નિર્બળતાનો વિચાર ન
કરતાં તેણે અજમાવેલા દુઃસહ બળનો વિચાર કરી તે યોદ્ધાને માન
આપજે-તેની પૂજા કરજે. માનવીની નિર્બળતાનો અંત નથી-હારી
નિર્બળતા કસાઈ ઉઘાડી પડી નથી તે લક્ષમાં રાખી-થોડા ઘણા પણ
બળવાન યોદ્ધાને જોઈ જ્યતું સ્તવન કરજે-અને પ્રસંગ પડે ઈશ્વર તને
પણ એવુંજ બળ આપે એવી પ્રાર્થના કરજે. નિર્બળતા ઉપર અનુકંપા
ઉપજે અને સન્માર્ગે બળની ઉત્પત્તિ જોઈ અનુમોદન થાય એ પણ
સુદ્ધમ અનુભવ અને ઉદાર કોમળ પવિત્રતા વિના કેવળ દુર્લભ છે.

● ક્ષણવાર નિર્બળ નિવડેલી પણ અતે પવિત્ર રહી શકેલી બાળક
કુંસુદસુંદરીની સુંદર અને શક્તિમતી પવિત્રતાના મૂલ્યપરીક્ષક! ત્હારી
ચતુરતા ઘણી સુદ્ધમ રાખજે અને તેનો સદુપયોગ કરજે. આત્મપરીક્ષા
પ્રથમ કરજે કે પરપરીક્ષા શુદ્ધ થાય. ચોતાતી છાયાથી ચમકનાર અને
ચોતાતી જ કલ્પક શક્તિ પાસેથી ઉપદેશ લેનાર ચેતનશક્તિ બળિષ્ઠ
અને નિરંકુશ મોહના આચરણને ઢાડી નાંખે એ વિશુદ્ધિનું મહિમનું ગ-
વાય તેટલું જોઈએ છે.

અશ્રુસ્નાનથી શુદ્ધ બની, ત્હમ્ય-પથાત્તાપતું તપ કરી, પવિત્ર સ-
ત્વોનું સમાધિમાં દર્શન કરી, વિશુદ્ધિમય-ધ્યાનમય-બનતી બાળાના મુખ
ઉપર નહું તેજ આવવા લાગ્યું. તેનું વિજ્ઞાન કપાળ આકાશ જેવું વિ-

શાળતર થયું અને રક્તચંદ્રે પૂર્ણિમા અનુભવી. આંખો 'આનંદાશ્રુથી સ્નિગ્ધ' બની વિકસી ચળકાટથી ઉભરાઇ, અને ગમ્भीર મન્દ સ્મિત શાંત નદી જેવી અધરરેખા ઉપર તરંગાયમાન થયું. પાંખો પ્રસારી વિસ્તાર પામી પ્રયુક્ત બની હંગી ચાંચ રાખી બેઠેલું રમણીય રસિક નિરંતર સંયુક્ત સ્તનસંપુટાકાર દ્વિજનું^૧ જોડું સુવ્રત દૃઢ્યમાં ગર્ભરૂપે રહેલા કોમળ આનંદને સેવવા લાગ્યું. દૃઢ્યક્રમણમાં તત્ક્ષણ ઉદયમાન થતા તેજ-ગર્ભની અસર હંગે ચઢી જતાં તેથી મસ્તિક પણ તર થયું અને વિભ્રમશિખર પામતાં હોય તેમ નયનપુટ પણ અર્ધનિમીલિત થયાં. નખથી શિખસુધી પવિત્ર તેજ સ્ફુરવા લાગ્યું.

મન-આકાશમાં પવિત્રતાનો કોમળ ઉદય થતાં અંધકાર નાશ પામ્યો. મદન-નિશાયર અદ્વય થઇ ગયો. કુમુદસુંદરી ઉઠી અને હવે શું કરવું તે વિચારવા લાગી. સુવાનો વિચાર કર્યો. પણ પલંગ ભણી જતાં જતાં સુઝી આવ્યું: “સરસ્વતીચંદ્રની સાથે મ્હારે હવે સંબંધ નથી એ વાત આજથી સિદ્ધ. ઈશ્વર, હવે એ પવિત્ર પુરુષને મ્હારા બ્રહ્મ દૃઢ્યમાં આણી અપવિત્ર ન કરીશ—મને મ્હારા યોગ્ય મ્હારા પતિમાં જ રમ-માણુ રાખજે. એટલો પતિ મને જાને તો ધણું છે.”

“પણ સરસ્વતીચંદ્રની એક સેવા કરવાનું મ્હારા હાથમાં છે. મું-બાઇ જઇ ઘેર જઇ પોતાને ઉચિત વ્યવહારમાં પડે-દેશસેવા કરે—એટલું એને હું સમજાવી ન શકું? એટલું કાર્ય કરવા એની પાસે જવું એ યોગ્ય ખરૂં?—ના. પણ પિતા અને-મિત્રથી સંતાતા ફરતા રત્ન ઉપર મ્હારી દૃષ્ટિ જાય અને એ રત્નને આમ અંધકારસમુદ્રમાં પડવું હું જોઇ રહું એ પણ ઉચિત ખરૂં?—ના.”

“એની પાસે જવામાં વિશુદ્ધિને ભય ખરૂં?—હા. મ્હારો એ વિશ્વાસ નહીં અને એનો એ વિશ્વાસ નહીં.”

“સારે ન જવું.”

“પણ ચંદ્રકાંત આવે છે તે પહેલાં કંઈક નાસી જશે તો? પછી કાંઈ ઉપાય ખરો?—કાંઈ પણ ઉપાય હોય તો તે આજની રાતમાં જ છે—પ્રભાત થતાં નથી. મ્હારાવિના બીજા કોઇના હાથમાં એ ઉપાય નથી.”

“નાસશે? આટલું સાહસ કરનારનો હવે શો ભરોસો?”

“વિશુદ્ધિને કાંઈ ખડીક નથી. સ્ત્રી આગળ પુરુષ નિર્બળ છે—

“ મહારામાં મહારાપણું હશે તો વિકારનો ભાર નથી કે ખેત્રાંથી એકના પણ
“ મનને એ વશ કરે. અને હવે વશ કરે ?-ઈશ્વર મહારો સહાયભૂત છે.”

“ ભયંકર સાહસ કરવાનું છે-પણ આવશ્યક છે.”

“ ના, હવે મહારી વિશુદ્ધિ નિર્ભય છે. મહારી માતા, આજ તહારો

“ ઉપદેશ-તહારી પવિત્રતા એ મહારું અભેદ કવચ છે. હું તહારી પુત્રી

“ છું. પતિ ! તમારા કૃત્યસામું જોવું-એ મહારું કામ નથી. મહારે મહારા

“ પોતા ઉપર જવાનું છે. હું કોણ ? કોણ માયાપણી દીકરી ? આ ક્ષણ-

“ ભંગુર ક્ષુદ્ર સંસારમાં વિશુદ્ધિને મૂઢી ખીજું શું લેવાનું છે ? પવિત્ર સા-

“ સુજી-મહાસતી દેવી !-તમારો આશીર્વાદ ફરે એવો નથી ! ભારે મલિન

“ વિચાર જખ મારે છે.”

પક્ષગપર હાથ મૂકી નીચું જોઇ પળવાર વિચારમગ્ન થઇ. અંતે
“ હું જોઇ, એ હાથે પક્ષગ પકડી-સત આવ્યું હોય તેમ ઉશ્કેરાઇ ગાવા
લાગી. ગાતાં ગાતાં દીનતા ધરવા લાગી :

“ અંખા ! જોલી આવ્યુંની તું, અંખા, જોલી આવ્યું રે,-

“ મૂક્યું હાથ તુજ મુજ મસ્તકપર, અંખા, જોલી આવ્યું ;

અંખા જગજનની ! ૧

“ મદનદૈત્યસમે મલિનસત્ત્વને કહાડ્યું તું ઉરથી જહારે,

“ પવિત્ર તહારું તેજ દદયમાં વસાવ્યું આજની રાત ;-અંખા ૨

“ તૈજસી માયા રચી મસ્તકમાં નિર્મળ સ્વપ્ન તરાવ્યું રે ;

“ ચર્મચક્ષુએ પાટા ખાંધી, સતનું ઘેન ચઢાવ્યું ;-અંખા ૩

“ શાંત તેજ તુજ, મા, મુજ મુખપર આજે એવું રાખ્યું રે ;

“ દશામૃદ પ્રિય ચંદ્ર ન પામે જોઇ જે મોહ જરાય-અંખા ૪

“ પ્રિય ચંદ્રને દશા ગ્રસે તે હૈયો ન જોઇ શકાય રે,

“ તેજસ્વીને જોઇ છવાયો કાળજી કાટી ભય ;-અંખા ૫

“ ન ગણી ભીતિ, ન ગણી રીતિ, મધ્યરાત્રિએ આમ રે-

“ પવિત્ર કાર્ય કરવા ઉર ચલવતું એણુધરતી, આ હામ, -અંખા ૬

“ સ્નેહની માયાથી લપટાયાં, હોય તીવ્ર સ્મર-આણુરે

“ છુકા થઇ અમ ઉરે ન પેસે !-એ પરતો દર્શાવ્યું-અંખા ૭

“ સુખદુઃખમાં ને પતિ પરાયા થતાં તું એકલી એકરે

“ છાતી સરસી ચાંપે તે, મા, જળવળે મુજ ટેક !-અંખા ૮

“ તુજ ખોજે માર્યું, મા, રાખે નિજ પુત્રીની લાજરે ;

“ પર થયલા પ્રિયને છોડવતાં સત મુજ ગ્રહો નિષ્ક્રમ !-અંખા ૯

“પિતા કંટો કંટો જગદંબા! મ્હારે મન મુલ માતરે!

“અગ્નિમાં ખેરું તેને, મા, ક્ષ્ણે મ્હાર વાણુ આંચ-અંબા” ૧૦

• ગાંધ રહી પવંગ એમનો એમ પકડી રાખી, બારીમાંના આ-
કાશ સાચું જોઈ, જોસથી ફરકડને ઓઢે બોલી: “હે અંબા! પુરુષ
“ત્હારા હાથમાંનું રમકડું છે. તેને હું અમાંથી ઉગારવો તો ત્હારી સત્તાની
“વાત છે. ત્હારો પ્રતાપ તેને હસાવે છે-રડાવે છે-રમાડે છે. મર્યું તો
“ઉગતાં ઉગે છે પણ અંધકારની સંદારિણી અને સંસારની તારક તો
“માતા ઉપા છે! અંબા! સરસ્વતી અને લક્ષ્મી, વિદ્યાની અને કા-
“લિદા-એ સર્વ ત્હારાં રૂપ છે!”

“અંબા! હું ત્હારી પુત્રી છું-ત્હારા પ્રભાવનો અંશ મ્હારામાં સ્થુ-
“રતો મને લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્ર, તમને મહાપાતકોથી ઉગારવા,
“એ મ્હારી સત્તામાં છે. મદન તમારી છાતીપર ચઢી એસે તો તેને
“ભરમસાત કરવો એ મ્હારું કામ છે.”

“સરસ્વતીચંદ્ર! તમારા મનમાં મ્હારું કંઈ વસો! આપણી પૂર્વ-
પ્રીતિને ઉચિત તમારી સેવા હું બળવી શકું એમ કરો! હું શુદ્ધિ
“શુદ્ધિ! મ્હારામાં વસો!”

એટલું બોલી ખુરસીપર બેઠી અને જે કાગળપર પ્રથમ લખવા
માંડ્યું હતું તે જ કાગળની પીઠપર બ્રહ્મથી લખવા માંડ્યું:-

“પર થયેલા સ્વજન!”

“ત્હારી સાથે બોલવાનો હવે મને અધિકાર નથી, તો ચિત્ત ખોલા-
“તો રસ્તો લેખ-દારા કરે છે. એ ચિત્ત ઉપર તને કાંઈ પણ અનુકંપા
“હોય, એ ચિત્ત ત્હારે સારૂ બળે છે તેમ એને સારૂ ત્હારું ચિત્ત રજા પણ
“બળતું હોય તો મ્હારા ચિત્તની છેલ્લી-હેલ્લી પ્રાર્થના શુભી લે અને તેના
“ઉત્તરમાં કાંઈ પણ બોલવાને દેશણે પ્રાર્થના સિદ્ધ કર્યું. ધ્રુવગી દૃષ્ટિ ગમ
“તો તે તેનાં કર્મ! પણ દિવસ જોનાર! નયન ત્હારે છે તે તો ક્યાંય!”

“અવનિપરથી નમ ચઢ્યું વારે પડે જ પાછું લાં ને લાં :

“દૂંડું કર્મ દૂંડું રહેવાને સરજેલું આ ધરનીમાં. ૧

“નભવચ્ચોવચ રંગીન ચાતાં ગરુડરાજની પાંખ થઈ

“મુખગ ધરિક એ બન્યું; નવાઈ ન, એ દશા જો ના જ રહી. ૨

“પણ હોવા નબના સંચારી પક્ષિરાજ, તું આગ્યો આ

“ધરનીપર લાંથી ઉડ્યું પાછો; પક્ષ-ગીનનો દેશ જ આ. ૩

“ ફફડાવી પાંખો સોનેરી, રચ રસચંદ્ર તું રસધરમાં !

“ વિશાળ વ્યોમ માપી લે, ને નહા સૂર્યકિરણના સરવરમાં ! ૪

“ ગિરિશિખરે, ધનમાં, ને નભમાં, ઉંચો તું ઉડશે જ્યારે,

“ સૂર્યગિમ્મતથી સળગી ઉતરતા કર-અંધાર વિશે જ્યારે ૫

“ સુવર્ણપક્ષની જશે ભભક ભાળો, તે સમય તુજ કીર્તિને

“ જોઈ જોઈ પૃથ્વીપરથી પૂછશું-ઉરમર્મથી અનુભવીને. ૬

“ નહીં ઉડાયે પોતાથી પણ પ્રિયનો વિમાનગતિ જોઈ

“ રાચવું એટલું રહ્યું ભાગ્ય તે રાખ્યું ! નિકર રહ્યું રાષ. ૭

“ સ્નેહ પોતાનું આર્ણસ પૃથ્વીનાં પડમાં સંતાયલું હોય સાંધી શોધી ફ-
લાડે છે. ચર્મચક્ષુ છેતરાય પણ દૃઢ્યની ઝોળખવાની શક્તિ ઝોર જ

“ છે. આહુક દમચંતીથી ઢાંક્યો ન રહ્યો.”

“ ફફેનારે ફફેનાતું કહી દીધું. ફળદાતા પોતે જ પરક્રીય બન્યો-

“ સાં હજી કેટલો દૂર નહીં થાય તે તેના વિના ખીજું કોણ જાણે ?

“ સ્ફેનાર સ્ફેશી-હજી કેટલું સહન કરાવવું-તે ત્હારા હાથમાં છે.”

“ લા. કોણ તે કહે ત્હારી પાસેથી શો લાભ છે ? ”

કાગળ લખી રહી અને હાથમાં લીધો.

“ આ પત્ર હું એમના ખીસામાં મૂકીશ-અને જાગતા હશે તો એ-

“ મના ઉપર નાંખી પાછી આવતી રહીશ, એમની સાથે બોલીશ નહીં,

“ એમના સામું જોઈશ નહીં. અંખા, મ્હારી સાથે ચાલ્યું.”

આટલું બોલી એકદમ ઉડી અને જાણ્યે તેમજ અજાણ્યે લખાયલા સર્વ લેખોનું પાત્ર થયેલા પત્ર-મેઘને ચંદ્રલેખા જેવી બનેલી હાથેળીમાં લટ-કતો રાખી ખચખાવિના ચાલી. જે દ્વાર ઉઘાડવા જતાં આકાશ અને પા-તાળ એક થઈ ગયાં હતાં તે દ્વાર પળવારમાં પગવને હડસેલી ઉઘાડ્યું અને પોતે અંદર આવી ઉભી.

અંદર કોઈ હતું કે ? તે કોણ હતું ? તે શું કરતું હતું ? કુમુદસુંદરીને આ અપ્રસંગે જોઈ તેના મનમાં શું આવ્યું અને તેણે શું કર્યું ?

શુદ્ધિધનની સાથે મોડી રાત્રે ઘેર આવી નવીનચંદ્ર પોતાની મેડીમાં આવ્યો. આખા દિવસનાં તર્કભર નાટક, શુદ્ધિધનનું પ્રથમ વિકસતું દે-ખાતું કારભાર-તંત્ર, કાલ શું થવાનું છે તેની કલ્પના, પોતાનું ધર, કુમુદસું-દરી, કાલ આવનાર ચૈત્રકાંત, પોતાને નિકળવાનો વિચાર, અને તે સંબંધી

સર્વ યોગનાઓઃ આ સર્વ વિષય નવીનચંદ્રના મસ્તિકામાં ઉભરાવા અને વધવા લાગ્યા અને કોમળ નિદ્રા ખીલી ખીલી માત્ર દૂરે ઉભી રહી.

• ખાટલા ઉપર તેને ચટપટી થઇ. અધૂરામાં પૂરું જોડની મેડીમાંથી કુમુદસુંદરીના અવ્યક્ત સ્વરે અને તેમાં લળતા સૂક્ષ્મ રુદિતે દારતું અંતર ન જોતું કર્યું અને ઉભય નવીનચંદ્રના કાનપર દુઃખધોષણા પેટું વીંઝાવા લાગ્યાં. નિદ્રા ન જ આવી એટલે તેણે ખાટલાનો ત્યાગ કર્યો અને ગાંસડીમાંથી એક કાગળ ફેલાડ્યો. • તેમાં કેટલીક કવિતા પ્રથમની લખેલી હતી અને કેટલીક નવીનચંદ્ર અસારે ઉમેરવા બેઠો. તે પણ લખી રહ્યો અને અંતે ખાટલાપાછળ ખુરસીપર દીવી મૂકી સૂતો સૂતો. પોતે લખેલું પોતે વાંચવા લાગ્યો. વાંચતાં વાંચતાં એકાચ થઇ ગયેલા ચિત્તમાં પેસવા નિદ્રાને અવકાશ મળ્યો. કાગળ પકડી હાથ છાતીપર પડી ગઈ ગયા અને નયન સ્વપ્નવશ અંતર્માં વળ્યું.

એટલામાં કુમુદસુંદરિયે દાર ઉઘાડ્યું તેની સાથે નિદ્રા પાછી જતી રહી અને આંખો ચમકીને ઉઘડી.

“આ શું ?—કુમુદસુંદરી !” આ પ્રશ્ન નવીનચંદ્રના મસ્તિકાકાશમાં વ્યાપી ગયો. તે દિઙ્મૂઢ થયો; સ્વપ્ન કે જાગૃત ? તે ન સમજાયું; કલ્પના વશ થયો, કુમુદસુંદરી ઉપર કંઈ કંઈ વૃત્તિયો વાળી હોવાનો આશય કર્યો, પરવૃત્તિનો આભાસ થતાં સ્વવૃત્તિ જાગવા લાગી, વિશુદ્ધિ ડગમગતી—કંપતી જય પામવા પ્રયાસ કરવા લાગી, મને નિશ્ચય કર્યો કે આંખો ન ઉઘાડની, આંખોએ નિશ્ચય કર્યો કે પોપચાં જરાક ઉઘાડાં રાખી. પાંપણોમાંથી જોતું કે કુમુદસુંદરી શું કરેછે, કુતૂહળ તંદુપી રહ્યું, તદ્વચ અધીરું બની ગયું, અને શરીર સ્તબ્ધ થઇ ગયું.

દાર ઉઘાડી કુમુદસુંદરી અંદર આવી અને દૃશ્ય પદાર્થ જોવા લાગી. નવીનચંદ્રના ખીસામાં પત્ર મૂક્યો—તેને મૂકતી નવીનચંદ્રે જોઇ. પત્ર મૂકી કુમુદસુંદરિયે પાછું જવાતું કર્યું—પણ નવીનચંદ્રની છાતી પરનો પત્ર દીઠો. જોણ જિજ્ઞાસા તદ્વચમાંથી હલંગ મારી મસ્તિકામાં આવી. પાછાં જવાને સટે કુમુદસુંદરી ખાટલાના ઉશીકા લણી ચાલી અને ધીમે રહીને સૂતેલાના હાથમાંથી પત્ર ખેંચવા લાગી. કોણ જાણે નવીનચંદ્રની ઇચ્છાથી કે કોણ જાણે કુમુદસુંદરીની અતુરતાથી આખો પત્ર સરતો સરતો ફાટ્યાવિના હાથમાં આવ્યો.

• કુમુદસુંદરિયે અક્ષર ઓળખ્યા ! સરસ્વતીચંદ્ર ખરે! એ જાગે છે કે ઉંઘે છે તે જોવા પંજવાર એના શરીરપર સુગંધ નયન રમમાણુ

થયું. જે શરીરપર પોતે અત્યંત ઉદ્ધાસથી પિતાને ઘેર છાની છાની
 નેમ રહેતી તે શરીર ખરું-માત્ર કૃશ અને વિવર્ણુ થયું હતું-તે તો
 થાયજા છાતી ઉપર પાંસળિયો સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, મુખપર લાલાશ
 ન હતી, અને લક્ષ્યાધિપતિનો આળક, ધરમાર તણ, પરદેશમાં, પર-
 ગૃહમાં, આમ અનાથ જેવો પોતાને વાસ્તેજ ભમે છે-એ વિચાર આ-
 જાના મનમાં થયો અને સૂતેલું ધ્રુજતું શરીર ધ્રુજતી ધ્રુજતી રેતી
 રેતી નેવા લાગી.

મનમથ તો કેવળ ભસ્મસાત જેવો થયો પણ પ્રિયદુઃખ નેવાથી
 થતું દુઃખ દુઃસહ થઇ પડ્યું. કુમુદસુંદરી સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર ઉભી
 ઉભી નેમજ રહી! નિઃશ્વાસ એક પછી એક નિકળવાન લાગ્યા;
 આંખો આંધુથી છલકાઇ ગઇ; પાપણોમાંથી ગાલ ઉપર-આઠ ઉપર,
 સાથી ખભા ઉપર અને છાતી ઉપર વસ્ત્ર ખડલાળતી આંસુની ધાર
 ટપક ટપક થઇ રહી; છાતી તોડી અંતર્ના ધબકાર સ્તનમાં મૂર્તિમાન
 થયા; અને અંતર્ના હુસકા મુખમાં ચઢી આવ્યાં. વગર બોલ્યે આખું
 શરીર 'હાય હાય' કરી રહ્યું. પાંચ મિનિટ દશ મિનિટ તે આમની
 આમ ઉભી જ રહી. આંખો ન ઉઘાડવાના નિશ્ચય કરનારે ન જ ઉઘાડી.

અંતે રેતી રેતી કુમુદસુંદરી ખાટલાપાછળ ગઇ અને પત્ર વાં-
 ચવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્રનું સર્વ લક્ષ્ય તેમાં દુઃખમય અક્ષરરૂપે અમ-
 કતું હતું-શાહી તાણ જ હતી! દુઃખથી વાંકી વળી ગઇ હોય તેમ
 વાંકી વળી પત્ર વાંચવા લાગી: ગઝલો ગાવા લાગી.

“દોઢાં છોડી પિતામાતા, તણ વ્હાલી ગુણી દારા,”

“ગણ્યા ના મર્મ બેદાતા: લોધો સંન્યાસ એ, બ્રાતા! ૧

“પિતાકાળે તણ વ્હાલી, ન માની વાત મ્હે ત્હારી!

“ગણ્યા ના ગાઠ નિશ્વાસ: લોધો સંન્યાસ એ, બ્રાત!- ૨

“થયો દારુણ મનમાન્યો, વિદ્રવ થઇ સ્નેહની સાનો,

“હેવે સુકુમાર ઉર ફાટી જતું નેવું રહ્યું બાકી: ૩

“હેવે તે દેવો રેવા રે! અધિકારી ન લ્હોવાને

“પ્રિયાનાં આંસુ હું, ભાઇ;- ન એ રહેવાય નેવાઇ. ૪

“સાહો ઉદાર વ્હાલી રે! ટકાવી દેહ રાખી રે

“ન ભૂલાતું તું ભૂલી દે! વિધિનું ધાર્યું વેડી લે! ૫

“અહા ઉદાર બહાલી રે! સતી તું શુદ્ધ શાણી રે! ”

“ ન જોડાતું તું જોડી દે! છુટેલાને તું જોડી દે! ” ૬

“અહા ઉદાર બહાલી રે! સતી તું શુદ્ધ શાણી રે!

“ છુટે ના તે નિભાવી લે! પડ્યું પાતું સુધારી લે! ” ૭

“અહા ઉદાર બહાલી રે! દોહું તે સ્વપ્ન માની રે

“ ન ભૂલાતું તું ભૂલી દે! દિસે તેને નિભાવી લે! ” ૮

“અહા ઉદાર બહાલી રે! ન નિવારાયું ભાવિ રે

“ ન ભૂલાતું તું ભૂલી જા- વિધિનું પાપું તે પીળ. ” ૯

“અર્થે ઉદાર ઓ બહાલી! સખા! બહાલા! ખુરા ભાષ!

“ અમીની આંખ મીચો ને! જનારાને જવા ઘો ને! ” ૧૦

“ ગણી સંબંધને કુટ્યો, ગણી સંબંધને નૂઠો,

“ કૃતક્રીને વિસારે ને! જનારાને જવા ઘો ને! ” ૧૧

“ હતી લક્ષ્મી! હતા તાવ! હતી બહાલી! હતો વ્રાત!

“ નહીં!-ભારે-નહીં કંઈ! ન લેવું સાથ કંઈ સાહી. ” ૧૨

“અહા તું ભાષ બહાલા રે! ભૂલી સંસ્કાર મહારા રે.

“ બિચારો દેશ આ આર્થ!-કરે તે કાજ કંઈ કાર્ય. ” ૧૩

“અહા તું ભાષ-ભાષ રે તું રૂપી છે કમાઈ રે

“ બિચારા દેશને, તેને ગુમાવે શોધો શં મુને? ” ૧૪

“ મૂકી દે શોધવો મુને! મૂકી દે શોચવો મુને!

“ પ્રિયાની આ દશા દેખું-નથી સંસારમાં રહેવું. ” ૧૫

“ હવે પાછો નહીં આવું! મૂક્યું પાછું નહીં રહાઉં!

“ રહ્યું તે ચે તણ દેવું-શું છે સંસારમાં લેવું? ” ૧૬

“અહા તું જીવ મહારા રે! દોઘો શો દંશ દારાને?

“ ગણી ના પ્રાણપ્યારી ત્હે! ઠગી ત્હે મુગ્ધ બહાલીને! ” ૧૭

“અહા તું જીવ મહારા રે! દોઘો શો દંશ દારાને?

“ યશે શું પ્રાણપ્યારીને? હણી મુગ્ધા કુમારી ત્હે. ” ૧૮

“ હવે, ઓ કૂર ઉર, ફાટ! અહોરાત્રિ વેહોં ધાર

“ અભાગી નેત્ર મહારાની! ઘટે નિરાંત તે શાની? ” ૧૯

- “અહો ઓ જીવ મહારા રે! દષ્ટ આ દંશ દારાને,
 “ઘટે ના વાસ સંસારે—ઘટે સંન્યાસ તો તહારે. ૨૦
- “અહો ઓ જીવ મહારા રે! દષ્ટ આ દંશ દારાને,
 “ઘટે ના ભોગ-સંસાર, ઘટે ના શાંત સંન્યાસ. ૨૧
- “શરીરે ભરમથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
 “ઉંડો જ્વાળામુખી જેવો,—હવે સંન્યાસ આ તેવો! ૨૨
- “તજ તહં ત્યાં પડી છૂટી સરિતા અબ્ધિમાં સૂતી!
 “ગિરિ! એ સાંકળા તુંને નહીં તોડી કદી તુંટે. ૨૩
- “જડાઈ ભૂમિમાં રિથર, ઉંચે આકાશ ઉદ્ગ્રીવ
 “થઈને તહારે રહ્યું જોવું નદીનું અબ્ધિમાં રોવું. ૨૪
- “હવે સ્વચ્છન્દચારી હું! યદ્વચ્છાવેશધારી હું!
 “પતંગો ઉડતી જેવી—હવે મહારી ગતિ તેવી. ૨૫
- “ઉડે પક્ષિગણો જેમ, હવે મહારે જવું તેમ;
 “સમુદ્રે મોજું રહે તેવું હવે મહારે ય છે રહેવું. ૨૬
- “નહીં ઉંચે—નહીં નીચે મળે આધાર, ધન હીંચે
 “નિરાધાર-નિરાકાર:—હવે મહારીય એ ચાલ. ૨૭
- “સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ ગ્રહો વાય
 “અરણ્યે એકલો વાયુ! જીવન એ ભાવિ છે મહારે! ૨૮
- “જહાંગીરી—ફકીરી એ! લલાટે છે લખાવી તહે!—
 “પ્રભ એ હું—નૃપાળ એ હું! ઉરે, ઓ એકલી, તું-તું” ૨૯

કવિતા વંચાઈ કાગળપર ઠેકાણે ઠેકાણે લખનારના આંસુ પડવાથી ધણીક અક્ષરો મ્હેરાયા હતા અને ધણેક ઠેકાણે આંસુના ડાઘ ભીના અને તાલ્લ હતા. જેમ જેમ વધારે વધારે વાંચતી ગઈ તેમ તેમ કુમુદસુંદરીના મન કચડાવા-ચીરાવા-લાગ્યા, દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં, અને આંસુનો સ્વવધિ દેખાયો નહીં:

અંતે શોકનું શિખર આવ્યું. કવિતા પૂરે પૂરી વંચાઈ રહ્યા પછી, પળવાર વિચારમાં પડી, હૈયાસૂતી બની, કુમુદસુંદરી ત્રિદોષ થયો હોય તેમ બકાવા લાગી.

“નિરાધાર-નિરાકાર-અરણ્યે એકલો એ તો !”

“હવે પાછો નહીં આવું ! હંડો જ્યાળા મુખી જેવો !”

“ગણ્યા ના મર્મ ભેદતા ! ન ભૂલાતું ન ભૂલાય !”

“ઉરે-ઓ એકલી !-તું તું ! અરણ્યે એકલો એ તો”-

“નિરાધાર-નિરાકાર ! સહિ હું દુષ્ટને કાળ !”

“ન ભૂલાતું-ન ભૂલાય !-નિરાધાર-નિરાકાર !”

“નહીં તોડી કદી તૂટે !”

એમ ગરીબડું મુખ કરી શેતી શેતી-પોતે ક્યાં છે તે ભૂલી જઈ, -
 છેત્રિભિન્ન ગાતી કુમુદસુંદરીની આંખમાં તમ્મરે આવી. વીજળી
 શેરપર પડતાં નાજુક વેલી બળી જઈ અચિંતી પડી જઈ તેમ-સૂઈ
 ામી કુમુદસુંદરી ધરતી પર ઢળી પડી, કાગળ હાથમાંથી આવો પડી
 ાયો, તેતું લોહી ફટકી ગયું, અને આંખો ન ઉઘાડવાનો નિશ્ચય પડેતા
 ઢૂકી સરસ્વતીચંદ્ર સદાજો ઉઠ્યો !-ઉભો થયો ! અણીને સમયે દૃઢ
 પ્રતિજ્ઞાઓ જાતે જ સરી જાય છે, ભરસેનાવચ્ચે ભક્તને અર્થે શ્રીકૃષ્ણ
 થયત્ર લેઈ ઉભા થયા ! સ્નેહ સમુદ્ર વિવેકતીરની મર્યાદા નિલ જાળવે
 ા પણ અકળાય છે સારે પ્રતિજ્ઞા-પર્વતને પણ પી જાય છે એવી ઈશ્વરની
 પ્રકલ માયા છે.

મુંબાઈ જવાનો ઉપદેશ કરવા આવેલી તે ઉત્તર મળી ચૂક્યો. કવિ-
 તાના અક્ષરે અક્ષરે ત્વદય ચીરાતું ગયું. પોતાના ઉપર સરસ્વતીચંદ્રની
 નેમજા અને અનિવાર્ય પ્રીતિ, એ પ્રીતિ છતાં ગુરુકાર્યને અર્થે કરેલો
 પ્રાગ, અને સાગ કર્યો છતાં ન ખસતો ત્વદયસંબંધ, સંબંધ છતાં કરેલો
 વિત્ર અને સ્નેહભર ઉપદેશ, કુમુદસુંદરીને આવો ઉપદેશ કરવા છતાં
 સરસ્વતીચંદ્રનો પોતાનો લીમ સંન્યાસ, “એ સંન્યાસ મહારા જ પરતી
 રીતિને લીધે અપ્રતિહત છે” એ ખુદી, હવે એનું શું પરિણામ થશે તે
 વેશે અમંગળ શંકાઓ, અને એવા અનેક તર્કવિતર્કથી ઉભરાતું ત્વદય
 પ્રાકનો ભાર સહી ન શક્યું અને મૂર્છિત થયું. ખાટલામાંથી ઉઠી નીચે
 ડેલેલા સરસ્વતીચંદ્રના પગ આગળ મૂર્છાવશ પડેલી અબળા તેનું અં-
 ાકરણ ચીરવા લાગી. દક્ષયત્રમાં મૂર્છિત થયેલી ઉમાને જોઈ પળવાર
 બનુકંપાવશ શિવની પેઠે સરસ્વતીચંદ્ર મૂર્છાની મૂર્તિઉપર દૃષ્ટિ કરી
 એક રહ્યો. એક પળમાં અનેક વિચારો સમાસ પામતા વહ્યા.

આજ મુઠ્ઠી વેશ અને વિકાર ગુંસ રાખ્યાં હતા તે આજ જ્યાં મ ગયા

ગયા તેની સાથે મુખામુખિ પણ પ્રકૃતિસ્થ વિકારને વશ દેખાઇ. પોતાના ઘરમાં જ પોતે હોય અને પોતાની સ્ત્રીની જ અવસ્થા જોતો હોય એવો દેખાવ મુખઉપર સહસા આવી ગયો. જે વિદ્વત્તા અપરંગીપણાનાં પડમાં સંતાડી રાખી હતી તે કવિતાની ચારણીમાંથી આવે ટપકી ગઇ. જે શોકસીમા પરદેશીપણાના ધૂમસમાં અદૃશ્ય રાખી હતી તેના ઉપર અભિજ્ઞાનસૂર્યે ચામ ચળકાટ મારવા લાગ્યો.

પરગૃહમાં આ દશા ઉઘાડી પડે-કોઇ દ્વાર ઉઘાડે તો શી અવસ્થા થાય તેનો વિચાર કરવા અવસર ન હતો. ઘટિકાયનને કૂચી આપતાં આપતાં અત્યંત સંકેચાતી કમાન અચિંતી કડાકો કરી તુટે તેમ પોતાની મેડીમાં આવેલીના મનમાં પર્વદ્વારા દુઃખની કૂચી ફેરવતો ફેરવતો સરસ્વતીચંદ્ર, આત્મ દિવસ અને રાત્રિનાં વિવિધ દુઃખો ખમી યાકેલી નિઃશ્વાન બની દુઃખ દુઃસહ થતાં મૂંઝિત થઇ પડેલીને જોઇ, ચમક્યો અને શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં. વિચાર અને વિકાર પોતે કરેલી હાનિથી ઓશિઆળા બની નાશી ગયા. ખાટલાના પાયા આગળ નિર્મોહ્ય કુસુમમાળા પેઠે પડી રહેલી કુમુદસુંદરીના મુખ આગળ જોડો. લોકવ્યવહારની નીતિ ભૂલી જઇ તેની મસ્તકકળી ખોળામાં લેઇ આસનાવાસના કેવી રીતે કરવી તે વિચારવા લાગ્યો;—વિચારતાં વિચારતાં પોતે વ્યાવહારિક નીતિથી વિરુદ્ધ આવે છે તે ભાન આવ્યું, પરંતુ તે નીતિને આ વેળા અપ્રાસંગિક ગણી અવગણી. અવગણી તે છતાં ગણી પણ ખરી. આશ્વાસક હાથ મૂંઝિત મુખ ઉપર ફરવા ગયો પણ અટક્યો અને માત્ર જડ કશભાર ને ટેકવી રહ્યો. હવે શું કરવું તે ન સુઝ્યું. શું બોલવું—મૂર્છા કેમ વાળતી તેના ઉત્તર બુદ્ધિયે ન આપ્યો. પોતાની મેડીમાં કોઇને બેલાવવું પણ શી રીતે? સર્વથા સર્વ ઉપાય પરવશ રહ્યા.

અંતે પ્રસંગે આપેલી બુદ્ધિને બળે મૂંઝિત કાનમાં નિઃસ્વર શબ્દ હેવા લાગ્યો : “કુમુદસુંદરી ! કુમુદસુંદરી ! ઉઠો ! ઉઠો ! આમ શું કરો છો ? આપણી જેની વિનાશકારણ જન્મેલી થશે !—અસહ્ય આરોપ આ—” વશે. સાચી વાત કોઇ માનશે નહીં !” ઘણા યુગવાસમાં પડી આવું આ સરસ્વતીચંદ્ર વારંવાર કહેવા લાગ્યો, પણ કુમુદસુંદરી જાગી નહીં.

રાત્રિ જતી હતી તેમ તેમ ઘરમાં બેઠેલાં ઉઠનારાંને ઉઠવાનો સમય પાસે આવતો હતો. મૂર્છા જોઇ સ્નેહશોકમાં પડેલા તદ્દયમાં ભય પણ પ્રેરું અને સૂક્ષ્મ વિષયોત્તં ભાન જતું રહ્યું. સરસ્વતીચંદ્રે ઉતાવળ કરવા માંડી અને કુમુદસુંદરીનું મુખ તથા હાથ ઝાલી ધીમે ધીમે ઢંઢોળા મંડ્યો.

કુમુદસુંદરી ભૂમિઉપર બેભાન પડી હતી અને શું થાયછે તે જોવા કે જાણવા અશક્ત હતી. શિયાળામાં અત્યંત શેષ પરવાથી પ્રાણુ તણ ન્હાની ચક્રી ભૂમિપર પડી હોય અને ત્હારથી સંકોચાયલાં છતાં પણ તેનાં વિખરાયલાં નાનુક પીછાં ખરી પરવા જેવાં લાગતાં હોય તેમ ન્હાની સરખી બાળક જેવી દેખાતી કુમુદ પડી હતી અને તેનું વસ્ત્ર શરીરપર લપેટાયું છતાં અન્વ-સ્વ-સ્થ થયું હતું. મુલમલનો ઝીણો સૂતી વખત પહેરવાનો સાળુ નિમ્નોત્તમ અવયવોનો અત્યંત સહવાસી થઇ પિશુન-કર્મ કરતો હતો અને સરસ્વતીચંદ્રનાં લોચનને પ્રિય થવા મથતો હતો. સૂનભના સંયોગ આગળ ઉગતા ચંદ્રને ઢાંધી ઉઠેલી અને તેના તેજથી ચળકતી ન્હાની રૂપેરી વાદળીની પેઠે ખાટલાની ઇંદનીએ ભૂમિપર પડેલી અને પ્રકાશ મારતી ગૌર દેહલતિકા પુરુષના ભય-વસ્ત્ર લોચનને લાવી રમણીય સાનો કરવા લાગી. સુખમલ જેવાં કામળ અને સુંવાળાં મિષ્ટમાંસલ અવયવ ચંપાતાં ચંપાતાં જગાડનાર હસ્તને પળવાર મોહનિદ્રામાં લીન કરી સ્પર્શેન્દ્રિયદ્વારા જગતા મસ્તિકામાં ખેંચવા ચત્ન કરવા લાગ્યાં. પરંતુ કુમુદકલિકા પેઠે બીડાયલાં પોપચાં ઉપર સ્ફુરતી અત્યંત અમંગળ શંકાને બળે વિકાર પોતાના ઉદયને અપ્રાસંગિક ગણી જરીક જાગી નિદ્રાવશ થયો. કરુણુરસ ચત્રવર્તી થયો અને સર્વ સંસ્કારોની પાસે સામંત-કર્મ કરાવવા લાગ્યો.

આખર મહાપ્રયાસે પ્રયાસના બળથી કે પછી સ્પર્શચમત્કારથી કુમુદસુંદરી જાગી અને સરસ્વતીચંદ્રના જોળામાં પોતાનું માથું જોઇ જોકદમ ખડી થઇ આધી બેઠી; ઈશ્વર જાણે ક્રિયા કારણથી સરસ્વતી-ચંદ્રના હાથે આધી ખસતીનો હાથ અચિત્તે જાલ્યો અને તેવો જ પાછો પરતો મૂક્યો. કુમુદસુંદરી તેના સામું જોઇ રહી. આ મુક નાટક કાંઇકવાર રહ્યું-અંતે સરસ્વતીચંદ્ર ઉઠી ખાટલામાં બેઠો. તે જ પળે કુમુદસુંદરી પણ ઉઠી અને સરસ્વતીચંદ્રે લગેલી ગઝલોવાળો પત્ર લેઇ છેડે ઉભી. ન જોલવાનો નિશ્ચય ચળ્યો. જયવંત વિશુદ્ધિ ઉભય ચિત્તમાં શાંતિનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગી. ભયથી બંધાયેલી કૃત્રિમ પ્રતિજ્ઞાઓ ભય જતાં મેળે તુટી. કુમુદસુંદરીને જોલવાની હિમ્મત આવી. ઘરથી આથે રાત્રે કામ કરવા રોકાયેલી મનુર સ્ત્રિયો છોળન્ધ દીપતી દીપતી રાગ લગાવતી ગાતી હતી અને નિયમસર દીપતા ધળકારાવડે તાલ દેતી હતી:

“અખંડ રહે મહારી અખંડ રહે આ, અખંડ માઝમ ટૂત!

“પિયુવિના મહારે કેમે કર્યો પેલો દિવસડો નવ જાય!-અખંડો”

સરસ્વતીચંદ્રના સામી પોતે ઉભી તે જ પળે આ સ્વર સાંભળી

કુમુદસુંદરીનાં રમેશમ ઉમાં થયાં! “માઝમરાત” શબ્દ તદ્દયમાં વીંઝાયા! વળી પાસે રહેનાર મોડી રાત જગનાર કોઇ યુશ્વલીના ઘર-માંથી સ્વર આવતો હતો:

“રંગ માણો, મહારા રાજ, પધારો, હિંદુ ભાણુ રે! રંગ.”

“સૂરજાંબ્યાને પૂજશું રે ભરમેલિયારા ચાર;

“ઘડી એક મોડો ઉગળે-મહારો સાહેબો ખેલે શૌકાર રે! રંગ.”

“અરવારી પ્રતિ નાચની, રે થોડારા ધમસાર ?

“કોઇ વારે હીરામોલી;—હું વાદું મહારા પ્રાણુ રે! રંગ.”

ભયંકર ગીત સાંભળી, લાલચથી ફેસલાયલી રમરાજિપર કોપાયમાન થઈ, હજી પણ પોતાનામાં નિર્બળતાની છાયા દેખી ખિન્ન બની, સરસ્વતીચંદ્ર પરના પોતાના સ્નેહપર એ છાયાનો આરોપ મૂકી, એ સ્નેહ અને તજજન્ય શોક ઉભયને લીધે વિશુદ્ધિના રાત્યતંત્રમાં ભેદ પડ્યો ગણી, ઉભયનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મછે એવું ભાન આણી, મૂર્છા પામનારી બળવાન બાળા એકદમ સચેત થઇ અને સરસ્વતીચંદ્રને જે કહે-વું હોય તે એકદમ ખેંધડક બની ટુંકામાં કહી દેવું એ નિશ્ચય કર્યો. રેતીમાં પડેલી રેખા વાયુથી ઘસાઇ જાય તેમ મૂર્છાનો આવેશ, વિશુદ્ધિ જાળવવાના વેગવાન પ્રયત્ન આગળ, અદૃશ્ય બની ગયો.

સરસ્વતીચંદ્ર આ પ્રસંગે ખાટલામાં નીચું જોઇ બેઠો બેઠો પળવાર હંડા વિચારમાં હુબી ગયો. “લક્ષ્મીથી અને સાંસારિક પ્રતિષ્ઠાથી હું મેજે
“બ્રહ્મ થયો તેમ જ આ પળે વિશુદ્ધિના ઉત્કર્ષથી પણ હું બ્રહ્મ થયો—
“આટલો સરખો મહારે વાસ્તે કુમુદસુંદરીના મનમાં ભારે અભિપ્રાય
“હશે તે પણ પડતો મૂકવાનું મ્હે કારણ આપ્યું”—એમ વિચારી મનમાં પોતાના ઉપર ખીજવાયો, અને બારણે ઇન્દ્રસભાનું નાટક જોઇ પાછા આવતા નાટકનાં ગીતો તુટક ગાતા લોકનાં ગીતની પાતક અસરથી ત્રાસ પામી કંટાળ્યો. ખીજવાઇ, કંટાળી, ઇચ્છવા લાગ્યો કે “હું આ સુવર્ણપુ-
“રમાં ન જ આવ્યો હત તો ઉચિત થાત! અભારે ને અભારે મને પવન-
“પાવડીજેવું કાંઈ મળે અને હું ઉડી જાઉં!” આખ ઉચી થતાં કુમુદસુંદ-
રીને જોઇ દ્યાર્દ્ર થયો અને પોતાને અપરાધી માની, શકુન્તલાને ઓળખી કહાડી તેને પગે પડતા ક્ષમાર્થી દુષ્યંતના બોલેલા શબ્દ સ્મરી તે જ વૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યો અને સુતનુ હૃદયાત્પત્યાદેશવ્યલીકમપૈતુ તે એ શબ્દ મનમાં ઊલી પાછું નીચું જોયું.

ખાટલામાં પવનમાંથી સ્વર આવતા હોય, આકાશવાણી થતી હોય, ૫-

ચીનાં પડમાંથી નાદ ઉપડતો હોયઃ એમ કુમ્હસુંદરીના મુખમાંથી શબ્દ નિકળવા લાગ્યા અને તેની તીવ્ર અને કઠણ આંખ જ જોઈ રહેતો સરસ્વતીચંદ્ર આ શબ્દ ક્યાંથી આવે છે તે જાણી શકતો-જોઈ શકતો ન હતો. શબ્દ માત્ર તેના જ્ઞાન સાથે અચડતાં જ પ્રલક્ષ્ય થતા અને મર્મને ભેદતાં જ સમજાતા. કોઈ મંદિરમાં રથાપેલી મૂર્તિ જોવી ઉઠતી હોય; રૂપાની ઘંટડિયો આર્થિતી વાગવા માંડતી હોય; કોમળતા, સુંદરતા, મધુરતા, પવિત્રતા, અને ગંભીરતા-એ સર્વ એકરૂપ બની મૂર્તિમતી થઈ ઉપદેશ કરવા આવી હોયઃ તેમ કુમ્હસુંદરી અપૂર્વ તેજ ધારી બોલવા લાગી.

“તમારી સાથે બોલવાનો મહારે અધિકાર તમે જ નહીં ક્યો છે તે છતાં
“કોણ જાણે શાથી હું આજ બોલું છું-પણ તે છેલ્લેહું ~~જોઈ~~ બોલું છું.”

“મહારી ભૂત, વર્તમાન, અથવા ભવિષ્ય અવસ્થા જાણવાનો અધિકાર
“તમે જ તણ દીધો છે-તમને એમ જ ગમ્યું-તમારી ઇચ્છા. એ અ-
“વસ્થા હવે તમને જાણવધી એ સર્વથા અનુચિત છે. એટલું જ કહું છું
“કે ભૂત્યે ચૂક્યે ખીછ કોઈ ભાગ્યહીનની એ અવસ્થા ન કરશે!”

“મહારે તમને કહેવાનું તે તમારા ખીસામાંના પત્રમાં છે-એટલું પણ
“તમે મહારું દિત કરશે-એટલું પણ સાંભળશે-એવો મને વિશ્વાસ નથી.
“વિશ્વાસ શી રીતે રાખું? હું રાખું કે ન રાખું તેની તમારે પરવા પણ શી?
“હાસ્તો-ખરી વાત. મ્હે મૂર્ખાએ એ પત્ર લખાઈ ગયોઃ લખ્યા વિના ના
“રહેવાયું.”

“સરસ્વતીચંદ્ર! કૃપા કરી, દયા આણી, મુંબાઈ જાવ. શું બહોલાઓ
“સર્વ તમારા જેવા હશે? શું કૂરતા વિદ્યાની અંગભૂત જ હશે? મુંબાઈ
“જાવ કે મહારી પિતાને મળો. પણ આમ કૂર ન થશે!”

“પતંગ પેઠે રહો-કે સમુદ્રના મોજા પેઠે રહો-કે વાયુ પેઠે રહો!
“એ સર્વ નિર્દયતા રચતાં તમને કોઈ શેષ એમ નથી! છવતી છતાં
“ચિતા વચ્ચે જોડેલી તેને કાંઈ નાસવાનું છે? તમે છુટયા પણ મહારાથી કંઈ
“છુટાયું?-બળીયું, ઝળીયું, રોષયું, કે મરીયું-વજ્ર જેવું આ કાળજી
“દ્રાટશે તે સહીયું-થશે તે ચપ્પ દેઈયું-તેમાં તમારે શું? તમારે તમારી
“સ્વતંત્રતા અખંડ રહો-એટલે થયું.”

“ઉત્તર મહારે નથી જોઈતો!-કહું છું તે વિચારજો એટલે થયું!”

“ઈશ્વર તમને સદ્બુદ્ધિ આપો!”

આટલું બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઈ ગયેલી, આંખમાં જોડે
આંસુનું પૂરું ખાળવા વૃથા પ્રયત્ન કરતી, અંતે શેષ પડતી, “મને દુઃખમાં
છાતી સરસી તમે કાંઈ હવે ચાંપી શક્યા જોઈશું રાખ્યું છે?” એવું લાન

આપતી ઠપ્પો દેતી હોય તેમ ઉતાવળો છેલ્લો ક્રોધકટાક્ષ નાંખતી, દુઃખમય બાળા અચિંતી પોતાની મેડી ભણી દોડી, પાછું પણ જોયા વિના પૂઠપાછળ દાર વાસી દીધાં, પાછું જોયું ન જોયું કરી સાંકળ વાસી, અને પલંગપર પડી રોધ ઉભરો ફહાડયો અને શાંત કર્યો. શાંત થતાં ટેબલપર આવી સરસ્વતીચંદ્રની ગઝલો બે વાર વાંચી, બે વાર વંચાતાં મ્હોંચે ચઢી, મ્હોંચે ચઢતાં તે ગઝલો વાળો પત્ર નિરર્થક થયો, નિરર્થક થતાં તે પાસે રાખવો એ વિશુદ્ધિમાં ન્યૂનતા રાખવા જેવું લાગ્યું, એ ન્યૂનતા મટાડવા પત્ર ફાડી નાંખ્યો, એ ફાડતાં ફાડતાં વિચાર થયો કે સરસ્વતીચંદ્રના હાથનો એક પણ પત્ર હવે મ્હારી પાસે શું કરવા જોઈએ, એ વિચાર થતાં તેના સર્વ પત્ર ફહાડી તેનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, નિશ્ચય થતાં લ્હય ફાટતું- ચીરાતું-લાગ્યું, લ્હય ચીરાતાં તેને સાંધતી હોય તેમ સર્વ કાગળો લ્હય સરસા ફરી ફરી ચાંપ્યા-ચુમ્યા અને અશ્રુપાતથી નહવરાવ્યા, અને નહવરાવી નહવરાવી પ્રિયજનનું શબ્દ હોય તેમ તેમને ખડક્યા-અને દીવાવડે અગ્નિદાહ દીધો!!! એ અગ્નિદાહ દેવાતાં હાથમાં ન રહેલા અંતઃકરણે હુઠવો મૂક્યો, બળી રહેલા સર્વ પત્રોની ભસ્મ એકઠી કરી તેને શોકમન્દ બનેલા હાથે કાચની એક સુંદર શીશીમાં સંભાળથી રજે-રજે ભરી, શીશીપર કાગળ મ્હોડી, તેપર “**મર્મદારક ભસ્મ**” એવું નામ લખ્યું, શીશીને પણ છાતીસરસી ચાંપી-ચુમ્પી-ટેબલપર નિલ દૃષ્ટિએ પડે એવે સ્થાને મૂકી, અને પળવાર આંસુને સૂકવી શીશી ભણી જોઈ રહી. અંતે વિચારમાં પડી; ધીમે ધીમે પાછી ફરી; મહા પ્રયાસે પલંગપર ચઢી; પળવાર લાં બેસી રહી; પછી ઢળી પડી સૂતી; અને એદમાં ને એદમાં રાત્રિના ત્રણ વાગતાં, સરસ્વતીચંદ્રનો હવે સનાતન સાગ કર્યો ગણી, લ્હયનો ભાર હલકો કરી, સાગનો ને સાગનો જ વિચાર કરતી કરતી, અકલ્પ્ય આત્મપ્રયાસથી વિશુદ્ધ બનવા જતાં ઈશ્વર કૃપાએ મહા જય પામેલી, ભાગ્યશાળી પવિત્ર ઉદ્વૃષ્ટ સતી કુસુદસુંદરી તપને અંતે આનન્દસમાધિ પેટે જતે આવેલી અસ્વપ્ન નિદ્રાને વશ થઈ.

પ્રકરણ ૨૦.

રજા લીધી.

કોણ પ્રતાપી સર્વ પોતાની પાસેથી જતું રહેતાં મન છુટું થાય તેમ કુસુદસુંદરી ગઈ કે સરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો. તેની પાછળ જોઈ રહ્યો અને આરણ્ય બંધ થયું કે “હાશ” “અરેરે” કરી, બેઠો હતો તે પથારીમાં પડ્યો. આ

શું સ્વપ્ન થઇ ગયું ? કુમુદસુંદરી આવી શી ? મૂર્છા શી પામી ? બોલી શું ? ગઇ શું ? તેની અવસ્થા વસ્તુતઃ કેટલી દયાપાત્ર હોવી જોઈએ ? પોતાના મનની, કેવી નિર્બળતા અતુલત્રે સિદ્ધ કરી આપી ? ઇલાદિ વિચારોના 'ગુંચ-વારામાં' ગુંચવાતું, સ્નેહ અને દયાથી દીન થતું, અનેક વિકારો અતુલભવતું મસ્તિષક થાક્યું પાક્યું નિદ્રાવશ થયું તે છેક પ્રાતઃકાળે સાતધાગે જાગ્યું.

સાતવાગ્યા પહેલાં પ્રમાદધન લીલાપુરથી કાર્પ સિદ્ધ કરી પાછો આવ્યો હતો. રાણાને તે ખબર થતાં યુદ્ધિધનને પોશાક આપવાતું તે ને તે દિવસે ઠરાવ્યું અને તે આખતની તૈયારીઓ કરાવતું નરભેરામ તથા જયમલને માથે આવ્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર જાગ્યો ત્યારે યુદ્ધિધનના ઘરમાં આ તૈયારીઓની ગરબડ મચી હતી. દાતણ કરી તે પ્રધાનખંડમાં (દિવાનખાનામાં) ગયો તો પ્રમાદધનની આસપાસ કચેરી ભરાઇ હતી અને લીલાપુરના ગપાટા હકાતો હતા. ઘરના દ્વાર આગળ દરબારી ચારણો ભરાઇ કવિતો બોલતા હતા. ચારણસ્ત્રિયો; નવા કારભારીના ધરની સામે ઉભી રહી, જાતે કદાવર તથા કાળી કોળણો જેવી દેખાવા છતાં, કોમળ અને સુન્દર રાગથી, ચક્રતા ઉતરતા ઢાળ સાથે, રોમેરોમ ઉભાં કરે એવું રાજગીત ગાતી હતી અને સાંભળનારના ચિત્તમાં શુદ્ધ રાજભક્તિ ઉત્પન્ન કરતી હતી.

દિવસ ચઢતો ગયો તેમ તેમ ચારણો લોકની ઠક વધતી ગઇ અને આખો રસ્તો વસ્તીથી ચીકાર થયો.

ઘરમાં પણ એવી જ રીતે લોક આવતા હતા. અમલદારો, મિત્રો, હિતૈષિયો, થોડોક પણ સંબંધ ધરાવનારાઓ અને એવા અનેક લોક પ્રધાનખંડની મેડીમાં ખીચોખીચ ભરાયા અને અંતે સરસ્વતીચંદ્રને સુવા આપેલી મેડી પણ ઉઘાડી મૂકી દેવાની અગત્ય પડી.

નીચે ચોકમાં અને તેની આસપાસના ખંડોમાં સ્ત્રીવર્ગ ઉભરાતો હતો અને ભાત ભાતના હંચાં ચળકતાં—સાડિયો, સાળુ, ગવનો, વગેરે—વચ્ચેથી અને સોનારપાના તથા હીરામોતીના અલંકારોથી અનેકરંગી વનસ્પતિ અને ફુલવાળા આગ વેવે લાગવા માંડ્યો, તારાખંડળમાં ચંદ્ર-લેખા શોભે તેમ ઉત્સાહ ભરી સ્ત્રિયો વચ્ચે સૌભાગ્યદેવી શોભતી હતી, અને તારા અને ચંદ્ર સર્વને ઢાંકી નાંખનાર વીજળીની પેઠે જાજ્જલ્ય-માન અવકાશિશીરી ધમકભરી ગર્જતી હતી. શાંત અને મધુર ન્હાની શુક્તતારા પેઠે એકપાસ કુમુદસુંદરી પ્રકાશ ધરતી હતી. દયાસંકરકાકા અને વૃદ્ધ કુલ્લગોર સ્ત્રીવર્ગની વચ્ચેવચ્ચે શરતા મંગલ-સામગ્રી તૈયાર કરાવતા હતા. લાલગોળ કુંકુમ, સુવાસિત અને સુશોભિત પુષ્પો, અગરખ-

તયો, રૂપાનાં અને ત્રાંબાપિત્તળના થાળ, લોટા, કાચડિયો અને ખીન્ન પૂજાપાત્ર; આ સર્વેથી આજ યુદ્ધિધનનું ઘર નવી જાતની ધામધુમ ભર્યું બાસવા લાગ્યું.

એવામાં રાણાને ત્યાંથી કારભારી ચનારને આમંત્રણ આપ્યું. અગાડી વાળ, પાછળ એક હાંથી અને તેની પાછળ ઘોડાગાડીમાં રાણાનો એક ભાયાત, નરભેરામ, અને જથ્થમલ બેઠા હતા. તેની પાછળ સ્વાશેની ટુકડી અને સિપાઇઓ હતા. કારભારીને લેવા આવનાર આ સર્વ મંડળ દાર આગળ આવી ઉભું.

આ સર્વ ધામધુમ વચ્ચે મેડીમાથી છન્નમાં અને છન્નમાંથી મેડીમાં તથા ચોટ્ટપરની અગાસીમાં સરસ્વતીચંદ્ર શૂન્યદૃષ્ટિથી આવળવ કરતા હતા. કુંમુદસુંદરીનો પત્ર ખીસામાં હતો તે વાંચવાપર ચિત્ત હતું પણ આ લોકો વચ્ચે એકાંત મળે તેમ ન હતું. રાત્રે ઉંઘમાં વચાઓ ન હતો. ચંદ્રકાંત આવવાનો તે વિચાર પણ મનમાં ઘોળાયાં કરતો હતો. વિચાર અને ઉદાસીનતામાં ડુબેલો હોવાથી આસપાસની ધામધુમ દેખાતાં છતાં તેને જોતો ન હતો.

બારણે ઘોડાગાડિઓની ઠંઠ વધતી હતી અને ખહાર તેમ અંદર ઉત્સાહનો ગરબગટ મચી રહ્યા હતા તેની વચ્ચે એક સરસ્વતીચંદ્ર આમ દેખીતો જૂદો પડતો હતો. કુંમુદસુંદરી જે દેશમાં હોય ત્યાં પોતે ન વસવું એ ઉભયના હિતને અર્થે આવશ્યક લાગ્યું-પણ એને છોડવી એ જ કંઠણ કામ હતું. “એક વાર છોડ્યા પછી છોડેલીને આકર્ષણે સુવર્ણપુર દેખાડવું. એ આકર્ષણની સત્તામાં આવી હવે સુવર્ણપુર છોડવું એ “રમતવાત નથી. શી રીતે છોડવું? ક્યારે છોડવું? ચંદ્રકાંત આવવાનો “છે તેવું શું કરવું? આવે ત્યાં સુધી રહેવું કે નહીં? એ મળે એટલે શું “કરવું? એનું મેહો કેમ તરછોડાશે?—મહારે મારે અંહી સુધી આવે છે! “—એની સાથે પાછાં જવું પણ નહીં જ! અરેરે! એક માણસની પાછળ “ખીન્ન કેટલાં દુઃખી થાય છે?—તમારી શી અવસ્થા થશે?—કુંમુદસુંદરી! “મહારો અપરાધ ક્ષમા કરજે!—હું જઈશ નહીં—દૂરી તને મૂર્છા નહીં પમાડું.”

આ ઉત્સાહ-સમયે સરસ્વતીચંદ્ર એકલો જ શોકમાં ન હતો. કુંમુદસુંદરી અને પ્રમોદનની વાતો વનલીલાદારા અલકકિશોરીપાસે, અલકકિશોરી દેવી પાસે, અને દેવી પાસેથી રાત્રે યુદ્ધિધનપાસે પહોંચી ગઈ હતી. વિશુદ્ધ પુરુષને પ્રાંસુલ પુત્ર જોઈ અતિ ખેદ થયો. “આહા! મહારા “પુત્રની વહુ પણ મારા ઘરમાં આમ મહારા પુત્રને હાથે પરાભવ પામે છે. “અને તેનો ઉપાય કરવા હું અશક્ત છું તો ખીન્ન દ્રવિયાદિયોનું હું શું

“ ઉદ્ધાનવાનો હતો ? ” એ વિચાર થયો. “ લોકમાં જણાવાય નહીં અને
“ શિક્ષા થાય નહીં ! ” — “ આનું શું કરવું ? ”

મારી ખૂબાર દૃષ્ટિ પડતાં કૃષ્ણકલિકાના વરને દીક્ષે : “ આ છો-
“ કરો હવે મ્હારી રૈયત છે. મ્હારી પાસે આ બાળતની દ્રવિયાદ કરવા
“ એની શુંનશ ખરી ? ના જ. ત્યારે હું પ્રમાદને શી શિક્ષા કરું ? —
“ જેથી આ વાત ઉઘાડી ન થાય અને શિક્ષા થાય. વાત ઉઘાડી કર્યા-
“ વિના કરેલી શિક્ષાથી દ્રવિયાદને શો સંતોષ ? — એ સંતોષ ન અપાય
“ તો તો કારભાર છોડવો જોઈએ. ”

“ કારભાર કોઈથી છોડાયો છે ? પ્રકટ ના શુભ બધાકાર વિના
“ કોઈએ લક્ષ્મીને લાત મારી નથી ! ”

“ બસ. બસ. હું ગમે તેમ કરી પ્રમાદને શિક્ષા કરીશ ને-મ્હારી
“ ન્યાયવૃત્તિ જગત જ્ઞેશે ! — હું નરકવાસી નહીં થાઉં ! — માતૃથી ! તમે
“ ખમેલો જુલમ મને સાંભરે છે ! એવો જુલમ હું નહીં થવા દેઉં ! પ્ર-
“ માદ, — પણ હું તને શું કરું ? તને તે શી શિક્ષા કરું ? — તને શિક્ષા ન કરતાં
“ હું જાતે જ શિક્ષા ખમું તો ? ”

એટલામાં સરસ્વતીચંદ્ર બુદ્ધિધનની મેડીમાં આવ્યો.

“ કેમ, નવીનચંદ્ર ! ” શોક ઠાંકી બુદ્ધિધને પૂછ્યું.

“ લાઘસાદેખ, કુમુદચંદ્રીને લેવાને રત્નનગરીથી માણસો આવી
“ પહોંચ્યાં છે. તેમના ફેરવા પરથી જણાય છે કે ચંદ્રકાંત એક એ દિવસ
“ ભદ્રેશ્વરમાં રહેશે. મ્હારે તેમને તરત મળવાનું કારણ છે એટલે જવા
“ રત્ન મારું છું. ”

“ પણ કાંસે જાવો. આજ તો દરબારમાં આવજો. આપણે ઘેર
“ પણ ઉત્સાહ છે. બપોરે જમી કરી રાત્રે વાહન લઈ જાવો. અને
“ એમ કરતાં એ પણ અત્રે જ આવવાના છે કની ? ”

“ હા છ, પરંતુ કંઈ કારણથી મ્હારે અભાવે જ નિકળવું આવશ્યક
“ છે. જમવાનું તો બપોરસોરા ત્યાં પહોંચીશ ત્યાં થશે. આપે કંઈ
“ મ્હારા ઉપર કૃપા રાખવામાં જુનતા નથી રાખી અને સ્વાભાવિક રીતે
“ હું જેમ વધારે રહું તેમ ઇચ્છું; પરંતુ અભાવે મ્હારી વિનાયના સ્વીકા-
“ રણો એ પણ કૃપા થશે. ”

બુદ્ધિધન પ્રમાદધનની ચિંતામાં પડ્યો હતો, દરબારમાં જવાની
ખટખટમાં ચિત્ત હતું, ગઈ રાત્રિથી જ સરસ્વતીચંદ્રપરના ભાવસાં કાંઈક
ફેર થયો હતો, અને રહેવા ન ઇચ્છનારને મેળવાનો વિવેક કરવો એ કા-
ળક્ષેપ કરવા જેવું લાગ્યું.

“તમારી ઇચ્છા, નવીનચંદ્ર.”

“લાઠસાહેબ, બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો. મહારાપર આપની કૃપા ઘણી થઇ છે.”

“કાંઈ હરકત નહીં.”

સરસ્વતીચંદ્ર મેડી બહાર ચાલ્યો અને પોતાની મેડીમાં ગયો. કારભારે ચઢતું મસ્તિક પરદેશીને વાહનનો જોગ કરી આપવાનો વિવેક કરવો સાંભરી આવેલો ભૂલી ગયું.

મૂર્ખદત્ત નિલ પ્રાતઃકાળે આવતો હતો તેની જોડે પોતાની ગાંસડી રાજેશ્વરમાં મોકલી દઇ સરસ્વતીચંદ્ર નીચે આવ્યો અને સૌભાગ્યદેવી તથા અલકકિશોરીની રજા માગવા લાગ્યો. સાં સ્વાભાવિક રીતે તેને ન જવા દેવાનો આગ્રહ થયો. બુદ્ધિધનની રજાનું નામ આવ્યું એટલે સૌભાગ્યદેવીએ આગ્રહ કરવો છોડી દીધો અને માત્ર ખેદ બતાવ્યો. અલકકિશોરી કહે : “પિતાજીને જમને કહી આવું છું—આજ તો ગમે તેમ “કરીને રહો—એવું અચિત્યું શું છે ને ?” આખરે એ પણ શાંત થઇ.

સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદસુંદરીને જોતો જોતો ચાલ્યો—તેનું મહોં લેવાઇ ગયું—આખમાં આંસુ આવ્યાં, પગ ઉપડ્યો નહીં તેને બળાતકારે ઉપાડ્યો, ઉમ્મરમાં ઠેસ વાગી, અને બારણા બહાર નિકળ્યો.

પોતાના કલાની કાંઈ પણ અસર નથી થઇ જાણી ખિન્ન બની, તેને જતો જોઇ રેવા જેવી થઇ, તેની સાથે બોલવાનો અવકાશ પણ નથી વિચારી એણે આણી, હવે તેને મળવાનું નથી કદાચ નિરાશ થઇ, હવે તેનું શું થશે એ વિશે અનેક અમંગળ તર્ક કરતી ભયભીત કુમુદસુંદરી, લોકક્ષ્મજ્જનો અરેખરે તિરસ્કાર કરી જતાને જોતી જોતી, નિઃશ્વાસ મૂકી, “હાય હાય રે” એવી બૂમ પાડી પાછળ ઉભેલી એક સ્ત્રી ઉપર ઢળી પડી રંગમાં ભંગ થયો. એને ઉઠાડી. “કંઈ નહીં—એ તો મને કંઈક પેટમાં આંકડી આવી” કરી કુમુદસુંદરી સજ્જ થઇ અને સઉભેગી, શૂન્ય તો શું પણ પ્રવાસી બનેલા લ્લહયથી છુટી પડેલી બની, ઉત્સવકાર્યમાં દેહને ભેળવવા લાગી.

કારભારીના દ્વાર બહારની ધામધમ વચ્ચે થઇ ઈશ્વર પેટે કોઇથી અલક્ષિત છાનોમાનો સરસ્વતીચંદ્ર લ્લહયને કારભારીને ઘેર મૂકી ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૧.

... ચાલ્યો.

કુમુદસુંદરીએ ખીસામાં કાગળ મૂક્યો હતો તે વાંચવાની જોગવાઈ શોધવા સાથે સરસ્વતીચંદ્રે આટલી ઉતાવળ કરી. બુદ્ધિધનના ઘરમાં—

ગામમાં—એ કાગળ ઉઘાડવો—એ અક્ષર કોઈ જુવે—તે પણ મથકર હતું; કુમુદસુંદરીને અનિદ્રકર હતું.

રાત્રેશ્વરમાં જતાં મૂર્ખદત્ત મળ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર તેની સાથે જમ્યો અને જમતાં જમતાં કાંઈક વાત થઈ.

“ નવીનચંદર, તમે અંદિયા હવે શીદ જશો ? ”

“ મ્હારે ભદ્રેશ્વર ભણી જવાનો વિચાર છે. ”

“ ગાડી બાડી ફરિયે કની ? ”

“ આણીપાસ થઈને ગાડું બાડું જતું હશે તેમાં બેસી જઈશું. ”

“ ભાઈસાહેબે તમને ગાડી ન આપી ? ”

“ મ્હું માગી જ નથી. મ્હારે એકલાં જતું છે. ”

“ તારે તમે રસ્તામાં કોઈને દુહોશો નહીં કે હું એમને ઘેરની

આવું છું. ”

“ કેમ ? ”

“ રાહરાય તરફના ખહારવટિયા આજ તારે પાસ ભમે છે—અને

“ ભાઈસાહેબનું માણસ હોય તો તેને બહુ કનડે છે. કુમુદસુંદરી પણ

“ ભદ્રેશ્વર જવાનાં છે અને મને આ બાબત ખબર પડી એટલે અ-

“ લકખેનને કહી આવ્યો કે ગમે તો હવણું જવાનું બંધ રખાવો ને

“ ગમે તો સાથે બહુ સારો બંદોબસ્ત કરજો. ”

“ હશે. મ્હારે શું બહીવાનું હતું ? હું જરા વાડામાં બેસું છું. તમે

“ કાંઈ ગાડું આમ જતું હોય તો ઉભું રાખી મને બોલાવજો. ” મૂ-

ર્ખદત્ત બારણા ભણી ગયો. સરસ્વતીચંદ્ર વાડામાં ગયો અને મૂર્ખ-

દત્તના ખાટલાપર બેસી શોકસાથે ખીસામાંનો પત્ર વાંચવા લાગ્યો. વાં-

ચતાં વાંચતાં પત્રના અક્ષરથી અને હવે અનંત બનેલા વિરહના ભા-

નથી જેણે આજસુધી દૃઢ્ય ટેકવ્યું હતું તેની આંખમાંથી એકાંત અ-

શ્રુધારા વહેવા લાગી.

“ કુમુદસુંદરી ! હું તારે વાસ્તે શું કરું ? તારી ધમ્મજા મ્હારા મુંબાઈ

“ જવામાં સમાપ્ત થાય છે ! ખરે ! તું સતી છે. અણુગમતા પુરુષને

“ વશ ન થવામાં ઘણીક સ્ત્રીઓ ભયને ગણતી નથી—તેમનું સતીપણું

“ વધારે કે આટલી હંડી અને ન ભૂસાય એવી પ્રીતિ છતાં મળેલા પ્ર-

“ સંગે આટલી દૃઢતા રાખે તેનું સતીત્વ વધારે ? સ્ત્રીતાને રાવણ ઉપર

“ પ્રીતિ ન હતી અને તેનાથી એ વિમુખ થઈ એમાં નવાઈ શી ? કુ-

મુદસુંદરી ! ત્વં એ નવાઈ કરી—ત્વં મને બોધ આપ્યો. હું નહોતો જ-

“ હોતો કે મ્હારામાં આટલી નિર્બળતા હશે. ત્વં આ ખીલવાર મ્હારું

“રક્ષણ કર્યું. મહે ત્હારો લાગ ન કર્યો હતો તો ત્હારાથી હું કેટલો ભા-
 “ગ્યશાળી યાત! હવે ત્હારો લાગ કરવામાં જ મ્હારે ભાગ્ય રહ્યું.
 “ત્હારો ઉપદેશ મ્હારે માનવો?”

“ક્ષમા કરજો-ત્હારો ઉપદેશ નહીં મનાય. મહે ત્હારી આ દશા કરી
 “દીધી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મ્હારે કરવું જોઈએ-હું અથડાઈશ, ભમીશ;
 “અને તને સ્મરીશ-મ્હારે મ્હોટા નથી થવું. સંસાર, વૈભવ, મ્હોટાઈ;
 “એ સહ કોને માટે? પિતાને વાસ્તે હું સંસારમાં રહ્યો હતો-ત્હારી ‘માયા’
 “મને ઉપભોગનાં હનનજાલ દેખાડત. પિતાની વૃત્તિએ મને સંસારમાંથી
 “મુક્ત થવા સ્વતંત્રતા આપી-ત્હારો લાગ કરી હું સંન્યાસી થયો! હવે એ
 “સ્વપ્ન જોવાં તે-શા માટે?”

“પ્રિય ચંદ્રકાંત! તું વળી ભદ્રેશ્વર ક્યાં ગયો? શું ત્યાં પણ મ્હારે
 “કુમુદચુંદરીને પાછું મળવાનું રહ્યું? સુવર્ણપુરને કાલ રાત્રિના સંસારે એમ
 “એકદમ છોડાવ્યું એટલે અંદિયાં તો તને મળાય એમ નથી.

“ન અંદિયાં મળવું-ન ભદ્રેશ્વરમાં મળવું; સારે ક્યાં મળું? શું તને
 “મળ્યા વિના નહીં ચાલે? એટલો સંસાર પણ મ્હારે શું બાકી રહ્યો?”
 “ત્યારે હું કોઈ ત્રીજો રસ્તો જ જઉં? ચંદ્રકાંત ઉપર કાંગળ લગી
 “એકલીશ.”

“એ રસ્તો શું કર નથી? હુટ છવ! આટલી કૂરતા કરી હજી
 “સંતોષ ન વળ્યો?”

“પિતાની આજ કેવી સ્થિતિ હશે? ચંદ્રકાંત પાસેથી તે ખબર
 “મળશે. તેમને મ્હારી પાછળ દુઃખ થયું હશે? મને થયું તો એમને ક્ષમ
 “ન થાય?”

“ઈશ્વર એવા સમાચાર આપો કે એ મને ભૂલી ગયા હોય.—પણ
 “ચંદ્રકાંત-ગંગાભાળીને પણ મ્હારે સાર લાગતું હશે. અરેરે! મહે કેટલાં
 “માણસોને દુઃખી કર્યા?”

આમ વિચાર કરેછે એટલામાં પ્રમાદધનનો ખાનગી સીપાઈ રામ-
 સેન વાડામાં આવ્યો.

“નવીનચંદ્રભાઈ, જતાં પહેલાં એકવાર આપને પાછાં સુવર્ણપુર
 “આવી જવું પ્રકરશે.”

“દેખ?”—ચમકીને સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.
 “અંભારે ભાઈમરડેબ દરબારમાં ગયા છે-પણ ખીછ નવાળુની ક-
 “રીને ગયાછે. પંડાની અને કૃષ્ણકલિકાની વાત—”
 “શાની વાત? હું કાંઈ સમજતો નથી.”

રામસેને વિગતવાર સમાચાર કહ્યા. પ્રમાદધન ખાખતની જેથે વાતો યુદ્ધિધન પાસે ગઈ હતી. પુત્રની કચ્છા સાંભળી પિતાને અત્યંત ખેદ થયો અને આવા પવિત્ર કુળમાં આવો અંગારો આંધી ઉઠ્યો એ વિચાર થયો. કૃષ્ણકલિકાનો વર પ્રમાદ ઉપર અકીડાઈ રહ્યો હતો તે ખખર પડતાં તેને બોલાવ્યો અને તેને 'સારી પેઠે દિલાસો આપી યુદ્ધિધને પ્રમાદધનને શિક્ષા કરવાનું કહ્યું હતું. શિક્ષા હજી કરી ન હતી પણ વાત પ્રમાદધનને કાને ગઈ અને તેથી તે ઘણો ખિન્ન બની ગયો. નરભેરામ પાસે પિતાજીની ક્ષમા મંગાવવા વિચાર કર્યો પણ મ્હોટી વયના માણસ પાસે મન ઉઘડ્યું નહીં. આથી 'નવીનચંદ્ર' સાંભર્યો અને તે જ કામને અર્થ તેને બોલાવવા રામસેન આવ્યો હતો.

“ભાઈ રામસેન, આ વખત આવ્યો છે તેનું કારણ તું પોતે છે. ભાઈને ખરાબ ટેવ લેઈ પાડી છે. ભાઈ નહીં સુધરે તો એને તો થવાનું “યશે પણ લાગે રાટલો ગયો સમજાવે. જા, જઈને તું જ ભાઈને સુ-
“ધાર્ય. આવા વિષયમાં હું વચ્ચે નહીં આવું. ભાઈસાહેબ જે કરશે તે
“વિચાર કરીને જ કરશે. હું આવીશ તો ખીજું તો શ્રેતાં કહીશ પણ
“પ્રથમ તો એ જ કહીશ કે તને ક્ષમા. માટે જા, મને બોલાવ્યામાં સાર
“નથી. પ્રમાદભાઈને કહેજે કે સુધરે અને પિતાના જેવા થાય. અસારે
“એ જે શિક્ષા કરશે તે હજાર વિચારો કરીને કરશે. જા, હું આવવા-
“તો નથી.”

નીચું જોઈ બોલ્યાવ્યાલ્યા વિના રામસેન ચાલ્યો ગયો.

મૂર્ખદત્ત માછળ છાનોમાનો ઉભો હતો તે આગળ આવી બોલ્યો:
“આમાંથી કાંઈ નવુંજનું નક્કી થશે. આવી વાતની ભાઈસાહેબને બહુ
“ચીદ છે અને ઉતાવળે કામ કરશે તો ભાઈ ઝેર ખાય એટલા કાર-
“ભાગ છે. મ્હોટાં માણસોને કોણ કહે કે આમ કરે ?—વારું, નવીનચં-
“દ્રભાઈ, ગાહું એક આરણે ઉભું રાખ્યું છે—પણું ભદ્રેશ્વર જ જશે એ
“નક્કી નથી.”

સરસ્વતીચંદ્રનો પિત્તા ઉઠ્યો હતો. કાંઈક રોપ ભર્યે સ્વરે તે બો-
લ્યો:—“ભદ્રેશ્વર ઉઘી ગયા—મ્હારે તો ગમે ભાં પણ જનું એટલી જ વાત
“છે—ગમે ભાં જમશ મ્હારી મેળે. જ્યાં ગાહું ત્યાં હું. મ્હારે તો માત્ર
“એલીથી જનું છે.”

જે બહુ મંદિરમાં આવ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર દાર મ્હાર આવી ઉભો.
માછળ ગાંસુડી કોઈ મૂર્ખદત્ત આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર વિચારમાં પડી ઉભો

ઉભો મહોંવડે સીસોટી વગાડવા લાગ્યો અને સામે ઉભેલા ગાડાસામુ જોઈ રહ્યો.

મોટા બે બળદ જોડેલા એવું, લાંબા પાટિયાંના તળિયાવાળું, અને પાંજરાંથી બાંધી દીધેલું ગાડું હતું. પાછળનો ભાગ છેક જમીનને અડકતો હોય એવો દેખાતો અને મોખરે ધરી પર ગાડીવાન બેઠો હતો તે ઠેઠ ઉંચો હતી પડવા જતો દેખાયો. ગાડામાં એક ડોશી, એક ચાળાશેક વર્ધનો દુઃખી દેખાતો પુરુષ, અને એક વીશેક વર્ધની સ્ત્રી એટલાં બેઠાં હતાં, તેમાંનું કોઈ પણ દેખાવડું કે ગાંઠ ન હતું અને વલિગ્વર્ગનાં છે એમ લાગ્યું. ડોશી બ્રાહ્મણી હતી. તે સર્વને લેધ ગાડું રતનનગરી ભણી જવાનું છે એમ તપાસ કરતાં મૂર્ખદત્તને માલમ પડ્યું. ગાડાવાળાએ સરસ્વતીચંદ્રનું ભોડું કયું. મૂર્ખદત્ત બોલ્યો.

“ચંદરભાઈ, તમારે તો ભદ્રેશ્વર જવું છે અને આ ગાડું તો રતન-
નગરી ભણી જાય છે.”

“ભદ્રેશ્વરનો રસ્તો ક્યાંથી જુદો પડે છે?”

“અંહિથી દશેક ગાઉ ઉપર મનોહરિયા નામનું ગામડું છે ત્યાંથી
“એક રસ્તો ભદ્રેશ્વર જાય છે અને બીજો રતનનગરી જાય છે.”

“ઠીક છે. ત્યારે તો આજ ગાડામાં જઈશ.”

સરસ્વતીચંદ્ર આજ સુધી કદી આવા ગાડામાં બેઠો ન હતો તે આજ બેઠો. મૂર્ખદત્તને પાંચ રૂપિયા આપ્યા. ગાડામાં નીચે પરાળ પાથરી હતી, તે ઉપર એક ઝોછાડ પાથર્યો હતો, અને તે ઉપર છેક નીચે સરસ્વતીચંદ્ર બેઠો. દશ વાગ્યા હતા અને માથે ચૈત્રનો તાપ પડતો હતો. ડ્રુવની પેઠે લક્ષ્મીપતિનો ભરવૈભવમાં ઉછરેલો પુત્ર આજ આમ બહાર નિકળ્યો જોઈ સૂર્યનારાયણ કુમળા ન થયા. દુઃખી માણસે તેના તાપને ગણ્યો પણ નહીં. ઉડતી રેતીના દડવચ્ચે ચીસો કાપતું રંગશિયું ગાડું પુરુષપરભને પીઠપર લેધ ચાલ્યું અને ધુમ્મસ પેઠે ચારેપાસ ઉડતું ધૂળતું વાદળું ગાડાને ઘેરી લેવા લાગ્યું. મૂર્ખદત્ત ગાડાપાછળ જરીક આવી, રજા લેધ, રસ્તામાં સંભાળ રાખવાનું સરસ્વતીચંદ્રને કહી, ગાડાવાળાને એની ભલામણ કરી પાછો ફર્યો અને અદૃશ્ય થયો.

ગાડાનાં પછડાંનો ચીલામાં ધસડાતાં થતો કઠોર સ્વર, માથે તપતો તાપ, ચારપાસની ધૂળ, અને નીચે ખુંચતી પરાળઃ એ સર્વની વચ્ચે ગર્ભશ્રીષ્ટ ક્રોમળ અન્ન શારીર દુઃખનો અપરિચિત સરસ્વતીચંદ્ર શોકવિચારમાં પડી પગથી માથા સુધી ધોતિયું ઝોઢી સુધ ગયો. સ્વરથી ભરાતા, તાપથી ઉકળતા, ધૂળથી ગુંચવાતા, અને પરાળના ખુંચવાથી કાયર

થતા મસ્તિકમાં કંઈ કંઈ વિચાર વિચિત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થયા. પાંછળ કપાતો તપાતો માર્ગ મીઝાયલી આંખમાં લાંબી નેળ જેવો લાગ્યો અને તેમાં ધૂળનાં રંગના વચ્ચે વચ્ચે ભરકાવાળા લાંબા આકાર લંબાતા લાગ્યા. એ આકાર ધડિક આસપાસના ઝાડ જેવા, ધડિક માથે તપતાં, વાદળાં જેવા, અને ધડિક ઓઢેલા ધોતિયાનાં તન્તુજાળ જેવા દેખાવા લાગ્યા. બળદ હાંકતા ગાડીવાનના ડચકારા, બળદ સાંભળી સમજતો હોય તેમ તેને ગાડીવાન કહેતો તે કઠોર શબ્દ, સળગતા ભરકા જેવા આકાશમાં ઉડતા સમજાઓ અને સમજિયોની લાંબી કઠોર ચીસો, સૂડીથી કપાતાં લક્કડિયાં સોપારી જેવા અચિંતા કાનપર ભયકાતા કાગડાના “કૂકા” શબ્દ, હોલા અને કાખરોના વનમાં પડ્યા પામતા-કાનની ભૂંગળીમાં ધૂંકોતો-સ્વર-ચકલિયોના ઝીણા ચીચીકાર, કોણુ જાણે ક્યાં સંતાઇ રહેલા અંધ ધ્રુવડના ગેળી અને ભયંકર પોકાર, ઝાડપર ખસતી કૂદતી ખીશકલિયોના ઊખમ ખુત સીકાર, અને ગાડામાં ઘડિયે ઘડિયે ભરાતાં આંખરાંના ઉઝરડા : આવા આવા અગણિત શબ્દો કર્ણસ્વમો રચવા લાગ્યા. જેમ તાપના ભરકા ઓઢેલું ધોતિયું અને મીઝાયલી પાંપણોને ભેદી અકળાતી કીકિયોમાં દાખલ થતા હતા અને ઓઢેલાં વસ્ત્રને ભેદી ઉજળુતા ત્વચાને પરસેવાથી નહવરાવતી હતી, તેમ જ આ સર્વ સ્વર સુવા ધ્રુવડતા કાનને ઉંધવા દેતા ન હતા. ઢાળ ઉપર આવતા ગાડાના હેલારાથી શરીર આમથી તેમ ભયકાવા લાગ્યું.

આ સર્વ અવસ્થાની વચ્ચોવચ મસ્તિક નવરૂં ન પડ્યું. બોલ્યા-લિના કુમુદસુંદરીવાળા કાગળમાંની કવિતા ગાઇ. “કુમુદસુંદરીને ભદ્રે-
“શ્વરમાં પાછું મળવાનું થશે ? હું ભદ્રેશ્વર ન જ જાઉં તો ? શું મને
“મળવા આવેલાને મ્હારે ન મળવું ? મનોહરિયામાં રહીશ અને એ
“સુવર્ણપુર જશે સારે વચ્ચે-સાં-અટકાવી મળીશ. પિતાની ખબર
“એ આપશે. પિતાને હું સાંભરતો હમીશ ?-એમની શી અવસ્થા હશે ?
“સુગાઇ પાછાં જવું ? ન જવું ? સારે ચંદ્રકાંતને શું કહેવું ?”

“કારભાર કેમ મળે જે-દેશી કારભારિયો કારભાર કોને કહે છે
‘તે તો જોયું. પણ એ રાજ્યોમાં રાજ્યતંત્ર કેમ ચાલતાં હશે-લોકની
‘અવસ્થા કેવી હશે ?-આ સર્વ જોવાનું રહ્યું. સુવર્ણપુરને તો તજ્યું જ.
‘રત્નનગરી જઈને જોઉં ? આ ગાહું સાં જ જાય છે તો ?”

“પ્રમાદધનને શી શિક્ષા થાય છે તે જાણ્ય તો કીક. પણ હવે
‘મ્હારે એ જાણી શું કરવું છે ?”

“અરે ! કુમુદસુંદરી ! !”

થયો. રગશિયું ગાડું હજી ચાલતું જ હતું. પાછળના અને આગળના જે સ્વર એકઠા થઇ સ્વભાવસ્થ કાનમાં પેસવા લાગ્યા.

ખરોખર મધ્યાહ્ન થયો અને જગતના શિરપર ચઢેલો સૂર્ય માર્ગવીનું મસ્તક તપાવવા ઉઠાળવા લાગ્યો.

ચોપાસ મચી રહેતા ગરજગ્રાટ વચ્ચે થઇને સૂર્યનો પ્રકાશ તેજ પોતે કોઇ હંડી ખોમાં ઉતરી પડતો હોય, અંધકાર ભરેલા ગર્જના મચાવી મૂકતાં સમુદ્રના મોજને ચીરી તેને તળિયે જઇ પહોચતો હોય,—એવું સ્વપ્ન અનુભવતો, સર્વ અન્ધકાર વચ્ચે માત્ર “કુમુદદીપ” જેવા પામતો, સરસ્વતીચંદ્ર અન્ધનિદ્રામાં પોતાળમાં હંધે માથે પડવા લાગ્યો. પડતાં પડતાં કુમુદદીપ કવિની રચના જેવી કવિતા તેના હાથમાં આવી તેનો આધાર પકડી લેઇ લાંબા અજગરપેટે મુખ વિકાસી ઉભેલી હંડી નિરાંતનિદ્રાના કુવામાં પોતાનો પ્રતિધ્વનિ સાંભળતો સાંભળતો ધીમે ધીમે ઉતરી પડ્યો.

“મચી રહ્યો કોલાહલ આજે દશેદિશ ગાજે

“તે મધ્યે થઇ ઉતરી પડતો, પડ, નીચે નીચે જાજે!

“નીચે નીચે!

“મૃગ પાછળ ધસી પડે સધિર પીનાર આન શીકારી;

“ધૂમ, વીજળી જતાં, થઇ જાય વ્યોમનો વ્યાપી;

“ઝહી પતંગઅન્ધન, પૂઠે વિશદ ઝગી રહે જ્યોત દીવાની;

“પૂઠ લેતો મૃત્યુતણી નિશા-નિરાશા કાળી;

“પ્રીતિ પાછળ દુખની છાય, ઢાંકતી આંખ, પડે ઉઘાડી;

“ચઢી ઉભય* કાળ-હય-પોઠે કરે જળ-સ્વારી,

“પી જતી “આજ” ને આજ “કાલ” અભિમાનો જોર ભરી આપી,

“સુખક-ઉર ચીરી કળી જતી લોહકુહાડી,

“એમ જ ચીરી આ દમ્ભ નીચે,

“એમ જ આ સહ દમ્ભ નીચે

“ઉતરી પડતો, શૂર, નીચે નીચે! ૧-

“આ જગ-દમ્ભતણા સાગરની નીચે નીચે જાજે,

“સમુદ્રતળિયે ઉતરી પડતો, પડો, નીચે નીચે જાજે,

“સમુદ્રતી ચીરી ઉર્મિ-ઉછળતી નીચે નીચે જાજે,

“નીચે નીચે!”

“ પડોં નિદ્રાવશ, ઓઢોંને અંધ ઓછાડ, વીજળી સૂતી;
 “ મુર્ચ્ચરક્ષણિકા? ભૂતિને? ગર્ભ સ્ફુરો રહેતી;
 “ પ્રિય-દૃષ્ટિ અપશ્રિમ, ઉરે વિરહિયે, ગણી રત્નસમ, રાખી;
 “ મણિ રહે ખાણુ અંધારો માંલ છુપાઈ!
 “ એમ જ આ સઉ દમ્ભ નોંચે
 “ કામણુ ઇંધ તુજ કાંજ હોંસે;
 “ ધન્યભાગ્ય ! આ દમ્ભ નોંચે
 “ રસિક ! ઉતરો પડ નોંચે નોંચે ના”
 “ નોંચે નોંચે” ॥૩

આ માનવીના દુઃખનીચે ભારે મરતા હોય તેમ ધીમા ચાલતા બળદની પાછળ ગાડું ખેંચાતું હતું અને આગળ ઉડતા-તડકાથી ચળકતા-ભડકા જેવા-ધૂળકોટમાં પડવા માંડતી આહુતિ પેઠે અદૃશ્ય બનતું. અદૃશ્ય લક્ષ્યભણી સરસ્વતીચંદ્રના પ્રારબ્ધ પેઠે-અદૃષ્ટ પેઠે-આદ્યું.

૧૦,૦૪૧

